

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали

Сьомої науково-краєзнавчої конференції
«Черкащина в контексті історії України»,
присвяченої 200-річчю від дня народження
Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення
Черкаської області

Черкаси
Вертикаль
2015

УДК 94 (477. 46)
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Ч-48

Рекомендовано до друку президією правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 23 січня 2014 року

Редактор-упорядник:

В. М. Мельниченко – голова правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ч-48 Черкащина в контексті історії України. Матеріали Сьомої науково-краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області. / редактор-упорядник В. М. Мельниченко. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2015. – 504 с.

ISBN 978-966-2256-

Пропонований збірник науково-краєзнавчих праць складають матеріали Сьомої науково-краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області, яка відбулася 28 листопада 2013 р.

Розрахований на науковців, викладачів, учителів, краєзнавців, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю, життям і творчістю Т. Г. Шевченка.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

УДК 94 (477. 46)

ББК 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)

ISBN 978-966-2256-

© Український інститут національної пам'яті, 2015

© Обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2015

© Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015

СЬОМА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ЧЕРКАЩИНИ

28 листопада 2013 року в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулася Сьома науково-краєзнавча конференція «Черкащина в контексті історії України», присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області.

Цією конференцією Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України спільно з науковцями Українського інституту національної пам'яті, закладами освіти та історико-культурними заповідниками продовжила започатковане у 2003 році, напередодні відзначення 50-річчя утворення Черкаської області, проведення обласних науково-краєзнавчих конференцій – важливу складову частину системної роботи зі створення повноцінної і науково обґрунтованої історії Черкащини.

Учасники конференції – краєзнавці області: науковці, працівники музеїв, освітніх закладів, архівів, історико-культурних заповідників у своїх повідомленнях розкрили різні аспекти життя і діяльності Т.Г. Шевченка, пов'язані з Черкащиною, висвітлили роботу, спрямовану на увічнення і вшанування пам'яті великого Кобзаря на його батьківщині. Окремий напрямок роботи конференції складала тема історії Черкаської області, якій у 2014 році виповнилося 60 років від часу утворення.

На початку конференції було оголошено привітання голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України О.П. РЕЄНТА. Учасників конференції привітали проректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор педагогічних наук, професор Н.А. ТАРАСЕНКОВА, директор ННІ історії і філософії університету, доктор історичних наук, професор Н.І. ЗЕМЗЮЛІНА.

З доповідями на пленарному засіданні виступили: кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті Б.А. КОРОЛЕНКО – «Тарас Шевченко в комеморативній політиці незалежної України», доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ В.Т. ПОЛЩУК – «Літературна Шевченкіана Черкащини», завідувач відділу «Історія Шевченкової могили» Шевченківського національного заповідника, член НСКУ Р.В. ТАНАНА – «Газета «Каневская неделя» про Т.Г. Шевченка», кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова обласної організації НСКУ В.М. МЕЛЬНИЧЕНКО – «Черкаська область: утворення та етапи розвитку», доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ А.Ю. ЧАБАН – «Черкаська область на сучасній карті України».

Робота конференції продовжилася в тематичних секціях.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І ЧЕРКАЩИНА

Б. А. Короленко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В КОМЕМОРАТИВНІЙ ПОЛІТИЦІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Образ Тараса Шевченка в культурному ландшафті та інформаційному просторі України є унікальним, що засвідчує його виключне місце в державній комеморативній політиці*. Тарас Шевченко – єдиний з історичних постатей українського народу, вшанований щорічними урочистостями з увічнення пам'яті на державному рівні. Окрім Шевченкових комеморацій, щорічно в Україні відзначаються лише День Перемоги у Великій Вітчизняній війні, День Конституції України та День Незалежності України. Очевидно, що практики з ушанування пам'яті Кобзаря на найвищому державному рівні є ще й своєрідним культом, з одного боку самоідентифікації та, з іншого, символічної репрезентації та легітимації політичного істеблішменту України в очах громадськості саме як української влади.

2014 року виповнюється 200-ліття від дня народження Тараса Григоровича Шевченка, що відзначатиметься в Україні на найвищому державному рівні. Указом Президента України від 11 квітня 2012 року «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» передбачено широку програму заходів з ушанування пам'яті визначного сина українського народу та проголошено 2014 рік в Україні Роком Тараса Шевченка [1].

* Під терміном «комеморація» маємо на увазі ритуали з ушанування пам'яті або ж, за словами Пола Коннертона «меморіальні церемонії», що апелюють до минулого та впливають на формування спільної пам'яті [Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 75–76].

Шевченківські дні вже традиційно є очікуваним інформаційним приводом та сюжетом в прайм-таймі загальнонаціональних і регіональних телеканалів, друківаних та електронних масмедіа. Вони відзначаються як представниками влади, так і опозиції, у формальному та неформальному середовищах, як у містах, так і селах, в Україні та діаспорі. Все це засвідчує унікальне місце та виключну консенсусність меморіальної постаті Тараса Шевченка в національній пам'яті українського народу. За справедливим висловлюванням німецької дослідниці Єнні Альварт, співробітниці Центру вивчення історії та культури Центрально-Східної Європи при Університеті Ляйпцига, яка вивчає місце українського поета у культурі пам'яті та історичній політиці сучасної України: «Шевченко – чи не єдине «місце пам'яті», яке не роз'єднує, а поєднує українців» [2].

Зважаючи, що за період незалежності сформувався цілий корпус урядових постанов і розпоряджень, указів президентів, постанов Верховної Ради України, присвячених ушануванню пам'яті визначного українця, метою статті є дослідження офіційної Шевченкової комеморативної політики упродовж 1992–2013 рр., її вербальної символіки, змісту та основних напрямків через призму аналізу меморіальної документації вищих органів влади України.

Побіжний огляд традиції вшанування пам'яті Тараса Шевченка засвідчує, що сучасний український Шевченків комеморативний канон (маємо на увазі усталений й такий, що визнається абсолютною більшістю суспільства набір практик для вшанування пам'яті певної історичної події або персоналії), започаткований одразу по смерті поета діячами прогресивної української громадськості, сформувався й утрадиційнився переважно в радянську добу, в ході масштабних ювілейних святкувань 1939 та 1960-х років. Саме тому цікавим може бути проведення аналогій між радянським та українським Шевченковими меморіальними канонами у частині специфіки притаманних обом комеморативних практик, їх спільних та відмінних рис. А спільною рисою їх, за словами Франкліна Анкерсміта, є ««демократизація» минулого, в тому сенсі, що минуле, репрезентоване комеморацією або пам'ятником, слугує «демократичній» меті – дати відчутти всім громадянам свою приналежність до однієї нації зі спільною історією» [3].

Одним із перших нормативних актів серед комплексу документації, що заклала основи державної політики з увічнення пам'яті Тараса Шевченка стала постанова Кабінету Міністрів України № 156 від 25 березня 1992 року «Про створення державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка». Документ започатковував й унормовував облаштування одного з «місць пам'яті», пов'язаних із життям і творчістю Тараса Шевченка у Звенигородському районі Черкаської області. Заповідник підпорядковувався Черкаському облвиконкому, на який покладалося забезпечення виготовлення до 1994 р. генерального плану розвитку заповідника із визначенням його меж, охоронних зон та зон охоронюваного природного ландшафту тощо, а також комплексу заходів із реставрації пам'яток [4]. Постанова № 156 залишилася першим і єдиним «меморіальним» актом з увічнення пам'яті Тараса Шевченка, прийнятим за правління Президента України Л. Кравчука.

За каденції наступного Президента України Л. Кучми з'явилася низка документів з ушанування пам'яті визначного українця. Лише впродовж 1998–2000 рр. було прийнято 6 актів меморіального характеру, з них 4 (3 укази та 1 розпорядження) – за підписом Президента.

Показовим є той факт, що вже 1998 року було актуалізовано необхідність розробки програми майбутніх масштабних комеморативних заходів, пов'язаних із 200-літнім ювілеєм Тараса Шевченка. Прийнята Кабінетом Міністрів України 19 жовтня 1998 року постанова № 1655, з метою забезпечення підготовки до відзначення у 2014 році ювілею *«великого українського народного поета»* (курсив наш – авт.), передбачала проведення упродовж 1999–2014 рр. широкого комплексу заходів соціально-економічного, інфраструктурного, культурно-освітнього характеру. Зокрема, було заплановано виділення субвенцій з державного бюджету на фінансування робіт по закінченню спорудження Канівського міського будинку культури та адміністративного будинку-заповідника в селі Шевченковому, проведення капітального ремонту Канівського районного та будинків культури в селах Шевченковому і Моринцях, школи мистецтв і народних ремесел у с. Шевченковому та газифікацію сіл Шевченкове, Моринці та Будище тощо. З іншого боку варто

відзначити, що в постанові значну увагу було приділено актуалізації та «націоналізації» символічного простору й упорядкування меморіального ландшафту Шевченкових «місць пам'яті»: передбачалося проведення реекспозиції музеїв Т. Шевченка у Каневі та Шевченковому, створення нових експозицій музеїв Т. Шевченка та родини Симиренків, а також заміна пам'ятника-погруддя поету і спорудження пам'ятного знаку на родинному кладовищі Симиренків у Млієві Городищенського району, відбудова садиби батьків Шевченка у Моринцях, виконання проектних робіт, капітального ремонту та реставрації меморіалу Т. Шевченка в Шевченківському національному заповіднику у Каневі, впорядкування і реставрацію пам'ятників Т. Шевченку в Києві, Харкові та інших містах і заміна пам'ятників, виготовлених із крихких матеріалів. Проведення всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, конкурсів та фестивалів, а також щорічних травневих міжнародних Шевченківських літературно-мистецьких свят «В сім'ї вольній, новій» мало залучити до Шевченкових комеморацій науково-освітні установи та заклади культури. Задля популяризації Т. Шевченка та його творчості серед широких кіл громадськості на студію «Укртелефільм» покладалося виробництво багатосерійного художнього фільму про поета, а також телевідеофільмів на Шевченківську тематику, зокрема телефільмів «Апостол світла і добра» з подальшою телетрансляцією до Шевченкових роковин. Завершувала комплекс запланованих урядовою постановою комеморативних заходів програма видання Повного зібрання творів Т. Шевченка, перевидання «Кобзаря», друк науково-популярних видань, каталогів музейних збірок, а також туристично-рекламної продукції, пов'язаної з широким колом Шевченківських «місць пам'яті» в Україні [5].

Підкреслимо, що більшість меморіальних документів на вшанування пам'яті поета, які з'являлися потому, фактично деталізували окремі положення постанови № 1655 в частині організаційно-фінансового забезпечення її реалізації.

Окремим заходом у низці щорічних комеморативних практик, присвячених вшануванню пам'яті поета, є вручення Шевченківської премії. Засновану з нагоди відзначення 150-літнього ювілею Кобзаря у 1961 році як Республіканську премію імені Т. Г. Шевченка для нагородження видатних митців в галузі

літератури, образотворчого мистецтва, музики, театрального мистецтва й кінематографу, її 1969 року перейменовано в Державну Премію УРСР імені Тараса Шевченка, а після 1991 року – у Державну премію України імені Тараса Шевченка. Указом Президента України Л. Кучми № 1228/99 від 27 вересня 1999 року «з метою піднесення ролі і престижу Державної премії України імені Тараса Шевченка як найвищої в Україні премії в галузі культури, літератури і мистецтва» їй надано статус національної [6]. 12 червня 2000 року Л. Кучма видав розпорядження № 226/2000-рп про відзначення 40-річного ювілею Шевченківської премії, «враховуючи виняткову роль» премії в «увічненні пам'яті видатного українського поета Тараса Шевченка». Урочисте пошанування лауреатів премії мало бути широко висвітлено у ЗМІ [7].

Провідне місце Тараса Шевченка у державній комеморативній політиці «персонального» характеру засвідчено й у наступному «Шевченківському» Указі Л. Кучми № 940/2000 від 1 серпня 2000 року – показовим вже є преамбульне формулювання: «З метою *вшанування на межі тисячоліть пам'яті видатного сина Українського народу Тараса Григоровича Шевченка* (курсив наш. – авт.) та з нагоди 160-річчя першого видання «Кобзаря»...». Органам виконавчої влади доручалося «активізувати роботу щодо популяризації творчої спадщини Тараса Шевченка, *утвердження в Україні його духовних заповідей як важливого чинника консолідації суспільства* (курсив наш – авт.)». Указом передбачалася комплексна програма комеморативних Шевченкових заходів, зокрема, значну увагу приділено вихованню на Шевченковому слові учнівської та студентської молоді: засновано 10 щорічних (починаючи з 2001 року) стипендій Президента України учням середніх загальноосвітніх навчальних закладів «за особливі успіхи у вивченні української мови та літератури», а на 25 грудня 2000 року заплановано проведення в закладах освіти Шевченківських уроків, читань, організації книжкових та художніх виставок, присвячених 155-річчю створення «Заповіту». Кабінету Міністрів України було доручено протягом 2000–2001 рр. вирішити питання щодо фінансування видання перших шести томів академічного зібрання творів Т. Г. Шевченка у 12-ти томах та підготовки до друку 1-го та 2-го томів Шевченківської

енциклопедії в 4-х томах. На 2000–2001 рр. було заплановано підготовку і видання ілюстрованого альбому «Державний музей Т. Г. Шевченка в м. Києві», а на березень 2001 року проведення виставки «Святий Київ наш великий» (Київ у малюнках Тараса Шевченка та інших художників) з виданням однойменного ілюстрованого альбому. На базі Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві (Указом від 31 березня 2001 року № 222 отримав статус національного) у першому кварталі 2001 року мала відбутися науково-практична конференція «Святе письмо у творчості Тараса Шевченка», а в першому півріччі 2001 року – 34-а наукова Шевченківська конференція в Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького. Указ передбачав також заснування ще одного Шевченкового «місця пам'яті»: Міністерству культури і мистецтв спільно з Черкаською облдержадміністрацією доручалося вирішити питання щодо утворення на базі Канівського міського будинку культури Шевченківського культурного центру [8].

2002 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 316-р «з метою забезпечення широкого доступу населення до поетичної спадщини Т. Г. Шевченка» було започатковано просвітницько-видавничий проект «Кобзар» у кожному родина», яким передбачалося упродовж 2002–2004 рр. видати Шевченкову збірку тиражем 300 тис. примірників для бібліотек мережі Міністерства освіти і науки, 300 тис. примірників для інших бібліотек, книготорговельної мережі та українських культурно-освітніх осередків за кордоном, а також 10 тис. примірників для бібліотек мережі Міністерства культури [9].

Указ Президента України № 307/2003 від 7 квітня 2003 року про відзначення 190-ї річниці Тараса Шевченка, окрім вже традиційних друку поетичної спадщини (цього разу йшлося також про підготовку програми видання творів поета іноземними мовами), проведення Шевченківських виставок, вечорів, уроків, конференцій тощо (також за участю представників української громадськості за кордоном), передбачав здійснення комплексу заходів, пов'язаних із Шевченковими «місцями пам'яті». Зокрема, планувалося проведення ремонтно-реставраційних робіт у Національному музеї Тараса Шевченка та його філіях у Києві, будинку лікаря Козачковського у м. Переяславі (де було створено «Заповіт»), в історико-

культурному заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка», завершення капітального ремонту Шевченківського національного заповідника у Каневі та будинків культури в селах Шевченковому і Моринцях, школи мистецтв і народних ремесел у Шевченковому та облаштування меморіального парку у Моринцях. Київській міській державній адміністрації було доручено провести благоустрій місць, пов'язаних із перебуванням Тараса Шевченка, а також об'єктів, вулиць, площ, яким присвоєно його ім'я. Для візуалізації меморіального образу поета указ передбачав карбування ювілейної монети, випуск в обіг поштових марки (і її спецпогашення) та конверта [10].

Практики комеморації Тараса Шевченка, започатковані попередниками, були продовжені за каденції третього Президента України В. Ющенка, засвідчивши тяглість традиції вшанування пам'яті Кобзаря українським політичним істеблiшментом. Вже першим своїм «Шевченківським» Указом (№ 784/2005 від 16 травня 2005 року) В. Ющенко постановив «установити Національний шевченківський день, який відзначати щорічно 9 березня» та започаткував проведення Всеукраїнської культурно-мистецької акції «Встане правда! Встане воля» [11]. Очевидно, ідея останньої президентської ініціативи не в останню чергу з'явилася під впливом відомих подій 2004 року.

У січні 2006 року Указом Президента України № 74/2006 «за особливу роль у збереженні шевченківських меморіальних місць» державному історико-культурному заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка» (виведений з підпорядкування Шевченківського національного заповідника в м. Каневі згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 273 від 13 квітня 2005 року) надано статус національного [12]. А Указом № 529 від 16 червня 2006 року проголошено заснування науково-дослідного і культурно-інформаційного центру «Шевченківський дім».

Наступний указ В. Ющенка стосувався ще одного Шевченківського «місця пам'яті»: «Ураховуючи вагомий внесок Національного музею Тараса Шевченка у справу збереження, вивчення і популяризації творчої спадщини Тараса Григоровича Шевченка», Кабінету Міністрів доручалося забезпечити проведення низки заходів з нагоди 60-річчя музею. Передбачалося, крім традиційних ювілейних практик, проведення науково-

пошукової, експедиційної та екскурсійної роботи за маршрутами Шевченкових подорожей Україною 1843–1845, 1846, 1847 років, а також карбування ювілейної монети, випуск в обіг та здійснення спецпогашення поштової марки і конверта [13].

Непересічне значення 200-літнього ювілею Тараса Шевченка у комеморативній політиці Президента України засвідчив Указ № 683/2010 від 11 червня 2010 р. про утворення Координаційної ради з питань підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, основними завданнями якої визначено «забезпечення ефективної взаємодії центральних та місцевих органів влади у вирішенні питань, пов'язаних із підготовкою і проведенням в Україні та за її межами ювілейних заходів із відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка». Показово, що очолив Координаційну раду Президент України [14].

Сучасний український офіційний Шевченків комеморативний канон в частині набору практик та їх масштабності (як в ідеологічному вимірі, так і географічному) знайшов своє документальне втілення в розпорядженні Кабінету Міністрів України № 167-р від 2 березня 2011 року «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчя від дня його перепоховання», який являє собою комплексну програму вшанування пам'яті визначного українця на 2011–2014 рр. Вона передбачає проведення наукових, просвітницьких, культурно-мистецьких (в т.ч. й міжнародних), видавничо-поліграфічних (зокрема, завершення видання повного зібрання творів Т. Г. Шевченка у 12 томах і «Шевченківської енциклопедії» у 6 томах і друк «Кобзаря» іноземними мовами), медійних та власне меморіальних заходів (облаштування існуючих та заснування нових «місць пам'яті» Тараса Шевченка) із залученням усіх прошарків українського суспільства та української діаспори.

Значна частина заходів фактично є розвитком або продовженням вже розглядуваної вище комеморативної програми 1998 року. Зокрема, традиційні вже практики меморіальної візуалізації (карбування та введення в обіг ювілейних монет, поштових конвертів і марок зі спецпогашенням, присвячених 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчю від дня його перепоховання) доповнилися положенням про

створення відповідного логотипа для використання під час святкування ювілею в Україні та за її межами.

Разом з тим, в урядовому плані заходів з'явилися й нові види практик з ушанування пам'яті Тараса Шевченка, наприклад, проведення урочистого мітингу-реквієму та покладання квітів біля пам'ятників Т. Г. Шевченку в травні 2011 року у 150-річницю перенесення праху поета до України.

Увагу привертає також широка програма інтернаціоналізації (або ж «експорту») Шевченкових комеморацій: широке відзначення міжнародною спільнотою 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, зокрема у Російській Федерації, Республіці Казахстан, Литовській Республіці та Республіці Польща, опрацювання питання щодо надання підтримки діяльності Музею-квартири Тараса Шевченка в м. Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), спорудження до 9 березня 2014 року пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Астані (Республіка Казахстан) та проведення закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 200-річчя від дня народження та 150-річчя від дня перепоховання Тараса Шевченка за участю представників української діаспори. Апогеєм інтернаціоналізації Шевченкового ювілею має стати амбітне завдання «проведення урочистостей на рівні Організацій Об'єднаних Націй, зокрема Міжнародної Шевченківської конференції, а також включення до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО на 2014 рік відзначення ювілею Т. Г. Шевченка» [15].

У контексті інтернаціоналізації Шевченкових комеморацій варто відзначити, що упродовж 2010–2013 рр. у світі постало декілька пам'ятників українському поету. Зокрема, в березні 2010 р. коштом грецьких і українських меценатів було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку в Афінах. З цієї нагоди на офіційному сайті Президента України було розміщене привітання: «Увічнення Кобзаря в Греції – це виразний прояв шани до України, ще одне свідчення про поглиблення дружніх відносин між нашими державами, між грецьким та українським народами, прагнення їх до взаємного збагачення культур у колі вільної сім'ї європейських націй» [16]. А урочисте відкриття монумента українському поету (авторства всесвітньо відомого канадського скульптора українського походження Лео Мола) в Оттаві 26 червня 2011 року не випадково збіглося з офіційним візитом до

Канади тодішнього віце-спікера Верховної Ради України М. Томенка. У своїй промові на церемонії відкриття віце-спікер підкреслив, що «Тарас Шевченко, як і раніше, об'єднає українців через океани і віки» [17].

За повідомленням МЗС України, на яке покладено координацію ювілейними заходами – 2014 за кордоном, тематичні Шевченківські конференції відбудуться в рамках ООН у США та країнах Європи; у США, Китаї, Кувейті видадуть твори Шевченка окремими книгами.

До творення корпусу Шевченкового «меморіального» законодавства долучився і вищий законодавчий орган України, втім, постанова Верховної Ради України № 3126-VI, яка з'явилася двома днями пізніше згадуваного вище урядового розпорядження, в цілому фактично повторювала останнє в частині положень по відзначенню 150-х роковин смерті та перепоховання поета в Україні [18]. До речі, як і Постанова Верховної Ради № 340-VII від 19 червня 2013 року «Про підготовку та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» в частині програми його 200-літнього ювілею [19].

Аналіз офіційної документації 1991–2013 рр. свідчить про «націоналізацію» або «ренаціоналізацію» меморіального образу Тараса Шевченка в практиках його комеморації в Україні. Формування політики пам'яті щодо Тараса Шевченка, на відміну від, наприклад, політики пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни/Другої Світової війни чи Голодомору 1932–1933 років/голоду 1932–1933 років в Україні, відбувалося стало і консенсусно впродовж усього періоду незалежності України, що дає підстави стверджувати про:

- становлення та усталення Шевченкового комеморативного канону;
- одне з провідних місць Тараса Шевченка в сучасній комеморативній політиці та загалом політиці пам'яті сучасної України;
- набір практик ушанування пам'яті Тараса Шевченка в сучасній Україні є поєднанням радянського та українського комеморативних канонів.

Разом з тим, 2014 рік, проголошений Роком Тараса Шевченка в Україні, обіцяє дати цікавий матеріал для подальшого дослідження сучасного Шевченкового меморіального образу, у розрізі не лише офіційної, але й контрпам'яті.

1. Указ Президента України № 257/2012 «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2012. – 18 квітня.
2. Альварт Є. «Шевченко – чи не єдине «місце пам'яті», яке не роз'єднує, а поєднує українців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2012/03/09/jenni- Alvart-shevchenko-chy-ne-jedyne-misce-pamjati-jake-ne-rozjednuje-a-pojednuje-ukrajinciv/>; Alwart J. Mit Taras Sevcenko Staatmachen Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in der Ukraine vor und nach 1991 / Jenni Alwart. – Koln-Weimar-Wien : Bohlau Verlag, 2012. – 220 s.; Альварт Є. Тарас Шевченко у культурі пам'яті та політиці історії сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-ratyat-vazhki-pitannya/240-yenni- Alvart-taras-shevchenko-u-kulturi-pamiati-ta-politytsi-istorii-suchasnoi-ukrainy>.
3. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / Франклін Анкерсміт // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 264.
4. Постанова Кабінету Міністрів України № 156 «Про створення державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/156-92n/print1360045742433861>.
5. Постанова Кабінету Міністрів України № 1655 «Про заходи з підготовки до відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1655-98n/print1360045742433861>.
6. Указ Президента України № 1228/99 «Про Національну премію України імені Тараса Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 1999. – 2 жовтня.
7. Розпорядження Президента України № 226/2000-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/226/2000-rp/print1360045742433861>.
8. Указ Президента України № 940/2000 «Про вшанування пам'яті Тараса Григоровича Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 3 серпня.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 316-р «Про видання збірки поетичних творів «Кобзар» до 190-річчя від дня народження Тараса Шевченка» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 24, т. 1. – С. 76.

10. Указ Президента України № 307/2003 «Про відзначення 190-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2003. – 16 квітня.
11. Указ Президента України № 784/2005 «Про деякі заходи з підготовки до відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2005. – 21 травня.
12. Указ Президента України № 74/2006 «Про надання статусу національного державному історико-культурному заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2006. – 16 лютого.
13. Указ Президента України № 1104/2008 «Про відзначення 60-річчя Національного музею Тараса Шевченка» // Урядовий кур'єр. – 2008. – 10 грудня.
14. Указ Президента України № 683/2010 «Про Координаційну раду з питань підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.gov.ua/documents/11880.html?PrintVersion>.
15. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 167-р «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка та 150-річчя від дня його перепоховання» // Урядовий кур'єр. – 2011. – 5 березня.
16. В Афінах відкрили пам'ятник Тарасу Шевченку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/v-afinah-vidkrili-pam-yatnik-tarasu-shevchenku.html>.
17. В Канаде відкрили пам'ятник Тарасу Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/events/1233462>.
18. Постанова Верховної Ради України № 3126-VI «Про відзначення 150-річчя від дня смерті та дня перепоховання Тараса Григоровича Шевченка» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 27. – С. 250.
19. Постанова Верховної Ради № 340-VII «Про підготовку та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» // Голос України. – 2013. – 4 липня.

В. Т. Поліщук

ШЕВЧЕНКІАНА ЗЕМЛЯКІВ КОБЗАРЯ

Велич Шевченка, його титул нашого національного пророка, заслужено здобутий безприкладним подвигом усього життя, зумовлюють ту притягальність, очевидний магнетизм, відчутний усіма, хто торкається імені і слова Кобзаря. Годі, мабуть, і говорити, що особливо ту Шевченкову притягальність чують митці-письменники, тим паче ж – земляки Тараса Григоровича.

Про Шевченка написано надзвичайно багато – у прозі й поезії, у драматичному, публіцистичному й науковому слові... Звичайно ж, далеко не все рівноцінне, ба навіть далеко не все варте Шевченкового імені. Національний пророк України пройшов крізь різні епохи, практично кожна з яких не була прихильною до України – держави, а, отже, й до Шевченка, ті епохи всіляко намагалися увібгати Кобзаря у прокрустові ложа своїх ідеологем, вихолостити саму національну суть пророка. З цього приводу є в І. Дробного влучні слова з вірша «Айсберг Шевченка»:

*...Минають роки без мороки –
З поета вилучено суть:
«Рече та стогне Дніпр широкий»,
«Хрущі над вишнями гудуть».
Дали нам з нього для годиться
Дві-три пір'їнки золоті.
Душа ж його, немов Жар-птиця,
Сидить ще й досі взаперті.*

Різногранна й різновартісна літературна Шевченкіана здебільшого адекватно відреагувала на «запити доби», давши часто дуже різні образи найбільшого з синів України Проте не впевнений, що треба бути непримиренним чи, тим паче, ворожим до, скажімо, автора збільшовиченого образу Шевченка. Звичайно ж, звulьгаризований і спростачений Шевченко ніяк несприйнятний. Напевно ж, справжній Шевченко – у площині вселюдській, але з палахкотючим українським серцем і широкою українською душею. Однак, хочеться вірити, що всі майстри слова, котрі бралися в різні епохи творити образ

Шевченка, не мали за душею упередженого лукавства, прагнули, кожен по-своєму, сказати «незле, тихе слово» про нього. Як уже виходило, – то дещо інша річ...

Тематика літературної Шевченкіани в усіх родах письменства – найрізноманітніша, амплітуда – дуже широка: від художніх (охудожнених) інтерпретацій якихось моментів біографії до глибокого проникнення в суть феномену Шевченка, його співвіднесеності із самим поняттям «Україна». Причому, така чи майже така амплітуда Шевченкіани спостерігається в усі періоди. Але знову ж – кожна нова доба давала Шевченкіані щось своє. Маємо пам'ятати й те, що художній рівень кожного з творів прямо кореспондувався з талантом автора, а ще залежав від стилю (стилів) доби.

Шевченкіана літераторів Черкащини по суті є загальною Шевченкіаною в мініатюрі, бо і в тематиці, й у проблематиці дуже характерно відбила і концептуальні, й «периферійні» риси творів про Великого Кобзаря. І почалася вона давно, практично в перші місяці по смерті Тараса Григоровича. Природно, що Шевченкіана починалася з поезії як жанру найоперативнішого, і так само природно, що перші рядки Шевченкіани писали ті, хто знав поета-пророка, хто був поруч із ним у буквальному розумінні чи був близький духовно. У віршах О. Навроцького, М. Максимовича, трохи пізніше – М. Старицького й А. Кримського передусім звучать траурні мотиви, «...Не тиха задуманість, не поетична мрія про історичну минулість, про давнину повіває своїм криком над могилою Шевченка, — писав І. Нечуй-Левицький. – Ні! Щось важке лягає на серце і душить його...», а сусідять із ними перші спроби почути і сприйняти Шевченкові заповіти, запевнення у вірності його «святим глаголам» (М. Старицький).

То не вітер стогне в полі,

Не хвиля у морі:

То спіткало Україну

Тяжке — тяжке горе...

... А ти ж, орле,

А ти ж, рідний тату,

Піднімав нас всіх, угору,

Привертав до хати...

(О. Навроцький)

*Сподівалися Шевченка
Сей год на Вкраїну,
А діждалися побачить
Його домовину.*

(М. Максимович)

Відтоді поетична Шевченкіана нестримно додавала і в кількості написаних віршів, різних, звичайно ж, за художніми якостями, і в розмаїтті тематики. Естафету від поетів-земляків класичної доби ХІХ ст. досить дружно підхопили митці «українського відродження» 1920-х. Навіть футуристська хвиля «ура-революційних» спроб «скинути Шевченка з п'єдесталу, дати «новій Україні» «нового Кобзаря», талановитий поет із Шполянщини Степан Бен вістував: «Україно, тебе співаю! Твоїм оселям, твоїм дворам несу, мов яблуко рум'яне, «Нового Кобзаря») не зруйнувала шанобливого ставлення до Шевченка, не відбила в абсолютної більшості поетів бажання сказати своє слово про Тараса Григоровича. Триптих «Тарас Шевченко» пише поет-неокласик Павло Филипович, підкреслюючи, зокрема, пророчу місію Кобзаря для України та її народу:

*Не слави давньої окраса,
До слів Боянових він звик, –
Над головою у Тараса
Горить полум'яний язик.
І голос впевнений пророка
В незнану кличе далечинь,
Де золотіє путь широка
Щасливих, вільних поколінь...*

Про футурологічні Шевченкові бачення щасливого майбуття України писала у вірші «Тарасу Шевченку» Олена Журлива, правда, сучасна авторці радянська дійсність в душі соціалістичної ідейності видавалася за здійснення Шевченкових мрій. А от уманчанин Андрій Чужий, поет складної долі, Шевченка ставить у коло геніїв людства, чим, безсумнівно, збагачує поетичний образ Кобзаря, підкреслює його світову велич.

*... Ми немов відчули тепло рук
присутніх з нами тут.
Сократа, Сковороди, Бетховена,
Тараса Шевченка, Уїтмена, Блока,
Тичини...*

Сказали свої поетичні слова про Шевченка Іван Вирган (вірші «Не забудьте пом'янути...», «Визволення Шевченка») і Захар Гончарук («Прометееві»), Тамара Коломієць («Кажу отак»), Станіслав Зінчук («До портрета В. А. Жуковського»), Валентин Лагода («Зорею став йому Кобзар»)...

Окремого слова заслуговує Шевченкіана Григорія Донця, поета з Канівщини. Шевченківська тема, поза сумнівом, займає центральне місце в його досить об'ємній творчій спадщині. «Світоч» – так назвав Г. Донець численну добірку віршів про Кобзаря. Власне, за означеними творами поета можна вивчати біографію Тараса Григоровича, чи, принаймні, багато її віх (вірші «Процання з Мангишлаком», «Коло Канева», «Пісня Марії Максимович», «Канівська дума», «Шевченко в Пекарях» та багато інших), бо Шевченкіана Г. Донця майже цілком – історично конкретна, охудожнює багато подій життя генія.

*Благословен світання час
В старому Корсуні над Россю.
До річки постіша Тарас,
Радий. Що знову довелоя
Оці побачити гаї,
Оці дуби зеленолисті...*
(«Харитина»)

Варто згадати тут і поетичну Шевченкіану наших земляків, котрих доля розкидала по світах, котрі, живучи далеко від України, завжди жили й живуть нею, а Тараса Шевченка, мають за її найбільшого сина. У пристрасно-публіцистичних віршах Андрія Легота (А. Т. Ворушила, уродженця Корсуня, котрий нині мешкає в Лондоні) передовсім постає Шевченко-борець. Борець проти великоросійського шовінізму й більшовизму, борець за вільні права української мови (вірші «Встань!», «Наша мова», «Наймолодшим поетам поневоленої України» та ін.). До багатьох своїх віршів А. Легіт бере епіграфи з Т. Шевченка.

Одна ж із найстаріших поетес українського зарубіжжя Наталя Лівицька-Холодна, для якої Україна все життя лишається найбільшою у вірші «На Чернечій горі» складає своєрідний заповіт:

*А мені, як я уже ляжу до спочинку,
Дай лишить по собі бажання одне:
На Чернечій горі, рвучи материнки,
Хай згадають мене...*

Шевченкіана розвивається, еволюціонує. Особливо її динаміка помітна при зіставленні творів про Шевченка, писаних, скажімо, в 1960–1970-х роках, коли домінували стверджувальні, ідеологічно-класові акценти, а з віршів найчастіше поставав «революціонер-демократ» у дядківському кожусі, із віршами про Кобзаря, написаними в Україні незалежній. Тут Шевченко набагато глибший, рельєфніший, людяніший, талановитіший... Як не дивно, можливо, але в новітній Шевченкіані помітно зросла питома вага сатиризму, народженого численними негараздами життя. У Шевченка шукають і знаходять найвлучніші поетичні формули, котрі намертво пристають до нашого часу.

*Докотилась Україна
До самого краю,
Гірше ляха свої діти
Її розпинають...*

Еволюція поетичної Шевченкіани виразно помітна й на творах шевченківської тематики, писаних літераторами Черкащини в останні десятиліття. Йтиметься, зокрема, про письменників та літераторів, котрі мешкають у Шевченківському краї. Дуже багато віршів про Кобзаря написано й поетами професійними, і, так би мовити, аматорами поетачного слова (поділ, звісно, відносний, адже сьогоднішій «аматор» завтра може визнатись професіоналом. Однак...). Останніх можуть репрезентувати, скажімо, Анатолій Савченко (вірш «Кобзареві стежини») і Людмила Солончук, Микола Жомір («Розмова з Тарасом») чи Олексій Соломіцький (поема «Шлях у безсмертя»)..

Мовлячи ж про Шевченкіану поетів «реєстрових», варто, мабуть, почати з Миколи Негоди. Ця тема у творчості поета є наскрізною, він раз-по-раз ішов «до Тараса на тиху розмову», вивіряючи по ньому власні думки (поема «Амангуль», цикл віршів «Тарасовими шляхами», вірші, які стали піснями, – «Тарасова мати». «Тарасова верба», вірш «Очі Шевченка» та ін.). Не все виявилось художньо рівноцінним. Саме вірш «Очі Шевченка», зворушливо-ліричні вірші-пісні про Кобзаря можна віднести до кращих здобутків поета в цій темі. Микола Негода вмів і вміє знайти точне, проникливе слово, образ, які дотикають душу, запам'ятовуються, як той приспів вірша-пісні «Тарасова мати»:

*Хіба ж їй могло коли-небудь приснитись
В убогій кріпацькій сім'ї,
Що в бронзі й граніті, на площах, в столицях
Стоятиме хлопець її...*

Мовив своє слово про Великого Кобзаря й незабутній Василь Симоненко. Ще в писаному 1955 року вірші «Шум полів» (Над «Кобзарем») юний поет відчув силу й «розум Кобзаревих слів», а невдовзі звістив, що в душі має «щось» «і від діда Тараса, і від прадіда Сковороди».

Для Івана Дробного Тарас Шевченко теж є тим духовним камертоном, на який поет налаштовує свій творчий голос. Лірика І. Дробного багато в чому схожа на поезію М. Негоди, така ж відкрита, щира, довірлива, нерідко забарвлена публіцистичною емоційністю, що спостерігаємо, зокрема, й у віршах шевченківської тематики (диптих «У селі Шевченковому», «Травневий вечір у Каневі після і відзначення 175-річного ювілею Т.Г. Шевченка», «Айсберг Шевченка», «Тарас Шевченко в Золотоноші» та ін.).

Багата інтонаціями, переважно ліричними, й Шевченкіана Людмили Тараненко. Поетеса у більшості творів акцентується на, сказати б, «ожіноченному» полюсі багатогранної шевченківської теми. Доля Кобзарєвої матері («В оцій землі лежить проста кріпачка»), полемічний образ Ликері Полусмак («Ликера») передовсім привертають творчу увагу Л. Тараненко. Уривчасті фрази-образи без зайвої тут ліризації вже самі собою випромінюють міно́р ліричної героїні біля могили Шевченкової матері.

*Малий горбок. Схилилася калина,
Проста, зовсім, не цвинтарна плита.
Тут спочиває Бойко Катерина –
Червоні грона смуток облита.*

Той же настрої, власне, проймає і вірш «Ликера». Непевний Кобзарєвій нареченій поетеса не відмовляє у співчутті, навіть у особистісній стоїчності. Певною мірою фемінізовані й вірші «Улюблена пісня Тараса», «Кобзарєва верба», в яких помітні і фольклорні ремінісценції.

Неодноразово звертався до образу Шевченка Григорій Білоус (вірші «Як зацвітуть у вас каштани», «Лиш промайне понад садком», «Вік вісімнадцятий, клятий», поеми «Спрага»,

«Сповідь мандрівної вишні»). Вірші й поема «Спрага» по своєму цікаві і є віршованою інтерпретацією явищ і ситуацій, пов'язаних з Шевченком (Канів, Мангишлак, останні дні Шевченка на засланні). А от надруковану в ряді газет «Сповідь мандрівної вишні», думається, цілком можна віднести до творчих удач Григорія Білоуса.

До певної міри цю екстенсивним чином розроблювану Шевченкіану продовжують Олекса Озірний (вірш «Кобзар»), Володимир Даник («Портрет Шевченка» та ін.), Василь Дергач («Рід»), Валентина Кузьменко («Рідні Моринці»), Василь Марсюк («У Межирічі»), частково – Сергій Ткаченко («Гупалівщина – пил сивини»)... Але в останнього є й інші мистецькі підходи до осмислення образу Шевченка, коли цей образ зринає у вірші лише епізодично, «скупо», ніби принагідно, не має важливе, часто концептуальне значення, принаймні для автора вірша «Роки? Вони потойбіч...»

*Вже, доле, відговів я. Та й скоро на предиво.
Сякі-такі гаразди, до жнив ладнаю серп,
Мужицький мій терпець, одвічне моє мливо,
Й на покуті «Кобзар», розгорнутий, як степ.*

Подібним чином «проступає» Шевченкіана і в Олексія Софієнка та Василя Пахаренка, у першого – більше, у другого – епізод. Особливо соковиті, «густі» образи в Софієнка, що, зрештою, цілком для нього властиве:

*І всі ярма епох, розриває Кобзар,
Прочиняючи волі розгойдані кручі.
А життя проявля: стоси чвар і покар
Та зриває з історії, маски дрімучі.*

(«На скрижалях планид»).

Чи, скажімо, у вірші «Тріолет»:

*Хрещатий цвіт життя стелю
Під кожне слово «Заповіту»...*

Такий він, дещо загальний, не конкретизований і явно не всеохопний погляд на поетичну Шевченкіану земляків Великого; Кобзаря. Але й він, думається, досить переконливо свідчить і про пильну увагу митців-черкасців до постаті пророка України, і про згадуваний вище неперебутній магнетизм Тараса Шевченка.

Прозова Шевченкіана письменників Черкащини набагато менша, аніж поетична. Найперше у цьому зв'язку зринають

імена Дмитра Красицького і Петра Жура. Уродженець Зеленої Діброви, що в Городищенському районі, Дмитро Красицький був ще й родичем Т. Г. Шевченка по лінії сестри Катерини – її правнуком. Відтак його постійна увага до постаті знаменитого прадіда цілком зрозуміла. Шевченківська тема стала для Д. Красицького не те що магістральною, а практично єдиною в його літературній творчості. Він писав дослідницькі статті з різних питань шевченкознавства, у галузі ж прози опублікував цілий ряд художньо-документальних повістей та оповідань – «Дитинство Тараса», «Тарасова земля», «Дітям про Шевченка», «Юність Тараса», «Тарас-художник», «Тарасові світанки», «І оживе добра слава? Розповіді про Шевченка» та ін. Вже самі заголовки книг досить промовисті і дають право зробити певне узагальнення: взявши об'єктом своєї письменницької уваги роки зростання і становлення Тараса Григоровича, його дитячі та юнацькі літа, Д. Красицький і адресує свої твори юним – дітям, підліткам. Адресат вимагав, звісно, й відповідного стилю, відповідного будування тексту. Адресовані молоді твори Дмитра Красицького про Шевченка стоять поруч із написаними про Кобзаря творами Степана Васильченка, Оксани Іваненко, інших авторів.

Відомий шевченкознавець Петро Жур (родом із Гарбузина Корсун-Шевченківського району) ніби продовжує своїми творами доробок Дмитра Красицького. Продовжує в тому сенсі, що пише вже наступні після дитинства і юності етапи Кобзарєвого буття, зрілого поета. Кожна наступна художньо-документальна книжка П. Жура про Шевченка, а їх написано п'ять, ставала глибоким і ґрунтовно проведеним дослідженням обраного періоду долі Кобзаря. Більше десятка років віддав Петро Володимирович першій книжці – «Шевченківський Петербург», але ж повідав про Шевченкове життя в Петербурзі з такою скрупульозною повнотою, що й найбільші авторитети в галузі шевченкознавства не могли це не відзначити.

Обов'язково слід наголосити й на тому, що, кладучи свої твори на міцну документальну, фактологічну основу, П. Жур написав їх жвавим белетристичним пером, забезпечивши читабельність книг. За «Петербургом» написалася «Третя зустріч» – про останній приїзд Шевченка в Україну, потім – «Літо перше», «Дума про огонь», «Шевченківський Київ». І тут назви книг дають немало інформації про їхній зміст.

Крім художньо-документальних повістей Петро Жур написав про Шевченка й багато інших матеріалів, зокрема, понад 70 статей до «Шевченківського словника», за що разом з іншими дослідниками удостоєний Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка.

Свої шевченкознавчі розвідки Петро Жур вважає не тільки земляцьким словом про Кобзаря, але синівським віддарунком матері-України «... 56 літ прожив я за її межами, – казав Петро Володимирович першого року незалежності Вітчизни, – а земля, де народився, залишається вічно рідною». Так, більша частина життя письменника-дослідника минає в Петербурзі, та ім'я, доля Шевченка міцно єднають серце й душу Петра Журка з рідною землею, з Україною.

Із творів драматичних, написаних письменниками Черкащини про Т. Шевченка, слід назвати передовсім драматичну поему Миколи Негоди «Дума про Кобзаря», написану до сотих роковин з дня смерті великого Тараса. П'єса ставилася Черкаським обласним музично-драматичним театром ім. Т. Г. Шевченка У ній ідеться про останній приїзд поета в Україну, на Черкащину. На жаль, драматична поема позначена рядом ідеологічних надмірностей соцреалістичного стибу, надто соціологізує і спрощує постать Шевченка. Тому й судилася творові нетривала сценічна доля, а як літературний твір «Дума про Кобзаря» має певне історико-літературне значення.

Драматичний етюд Григорія Донця «Повій, вітре...» відтворює події 1860 року, останнього року життя Шевченка в Петербурзі. Кобзарєва квартира в Академії хуложеств, а в ній Тарас Шевченко й Василь Білозерський ведуть мову про Україну, про українську справу тут, у Петербурзі, згадуючи імена старших і молодших українців у столиці імперії – Панька Куліша й Семена Гулака-Артемівського, Віктора Забілу і Степана Руданського... І промовля Шевченко:

*...Вірю, знаю, –
Руданського пісні на Україну
Дорогу знайдуть.
І потомки вдячні
З собою їх б майбутнє: понесуть!..*

Дуже вагомий доробок становить літературознавча Шевченкіана черкасців. Тут варто називати десятки й десятки імен. Одним із перших у цьому ряду слід поставити Василя Доманицького, вченого-енциклопедиста, подвижника з Тальнівщини. Окрім низки статей про Т. Шевченка («Як читається Шевченко». «Новознайдені поезії Шевченка» та ін), окрім значної текстологічної роботи над поезіями Кобзаря, В. Доманицький був редактором першого повного видання «Кобзаря» в Російській імперії (1907).

Дослідження Шевченкової творчості є одною з основних граней дуже плідної наукової діяльності академіка Сергія Єфремова. Не випадково інший видатний земляк Агатангел Кримський, теж небайдужий до творів Кобзаря, зазначав, що «лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко». Та й сам Сергій Олександрович зізнався: «Важко з Шевченком розлучатись, раз почавши про нього говорити, трудно вичерпати скарби його високих дум, трудно змалювати красу його натхненного слова...» От і звертався раз-по-раз С. Єфремов до Шевченкової творчості й біографії, написавши десятки праць і статей різної проблематики і з різних приводів («Поезія всепрощення», «На переломі», «Нечуваний ювілей» та ін).

Приблизно в один час із Єфремовим писав свої шевченкознавчі розвідки канівчанин Костянтин Арабажин («Український Прометей», «Т. Г. Шевченко і панславизм. (До питання про Кирило-Мефодіївське товариство)», «Шевченко і месіанізм»), у 1920-х роках активно виявив про себе в шевченкознавстві поет-неокласик Павло Филипович, для якого означена наукова сфера була провідною. Перу Филиповича належать ґрунтовні розвідки «Листи Максимовича до Шевченка», «Нові рядки Шевченка», «До студіювання Шевченка і його доби», «Шевченко і декабристи», «Шевченко і романтизм» та ін. «Головний набуток шевченкознавства П. Филиповича вбачаю у тому, – пише одна з дослідниць, – що Шевченко уважно і всебічно студіюється на тлі його доби, біографія Шевченкова «звільняється від легенди та іконописної ідеалізації», на науковий рівень піднімаються дослідження Шевченкової поетики, літературних впливів на його творчість і таке ін.» Сам П. Филипович і намагався подати взірці справді наукового шевченкознавства.

Науковці з Черкащини мають у своєму активі й біографічні праці Кобзаря. Ще в 1939 році біографічний нарис «Т. Г. Шевченко» написав Петро Альтман, уродженець с. Івангород Христинівського району, а до 175-літнього ювілею поета солідну монографію «Тарас Григорович Шевченко» видрукував доктор філології Павло Федченко с. Носачів на Смілянщині).

Вагомий внесок у наукову Шевченкіану зробив уродженець с. Литвинівки Жашківського району, доктор філології Леонід Білецький, вже будучи на еміграції. Протягом 1952–1954 років він підготував і видав за власними принципами впорядковане і прокоментоване 4-томне видання творів Т. Г. Шевченка. Л. Білецький прагнув показати духовний образ поета-пророка. «Принцип, яким керувався Л. Білецький при підготовці творів Шевченка, не можна вважати найоптимальнішим, – зауважує М. Ільницький, – але він цілком можливий як один з варіантів, що дає можливість простежити психологію творчого процесу поета».

Останньою за часом написання, багато в чому новаторською статей монографія молодого вченого-черкащанина Василя Пахаренка «Незбагнений апостол. Нарис світобачення Шевченка», відзначена дипломом і премією Президії НАН України. Взявши до свого аналітичного інструментарію наукові досягнення різних сфер (філософії, теології, етнопсихології, соціології, класичного й новітнього літературознавства тощо) і сфокусувавши їх на долі й творчості Кобзаря, В. Пахаренко фактично пропонує новий понятійний ключ до розуміння феномену Шевченка. Не позбавлена полемічності праця В. Пахаренка викликала значний інтерес вчених-шевченкознавців.

Цікавими дослідженнями в науковій Шевченкіані стали проблемні статті В. Пахаренка «Шевченко – кобзар. До проблеми геніальності поета» і В. Поліщука «Рецепція російського (московського) у прозовій спадщині Тараса Шевченка» і «Повісті Т. Шевченка і розвиток жанру повісті в українській літературі», опубліковані в різних виданнях України. Плідно працює у сфері порівняльного літературознавства (у т.ч. й шевченкознавства) А. Градовський.

Звичайно, названі вище імена дослідників та їхні праці не вичерпують усього масиву шевченкознавчих досліджень земляків Кобзаря, але вони, поза сумнівом, є визначальними, а ціла низка

інших, неназваних матеріалів так чи інакше доповнюють і розвивають літературознавчу Шевченкіану черкасців.

Нарешті, – публіцистика «на тему Шевченка», Нерідко вона несе ознаки й літературознавчі, й художні, але ж в основі своїй таки ж є публіцистикою, написаною за різною мотивацією, адресністю, різним ступенем гостроти і т. д. Можна, мабуть, сказати, що серед публіцистів-уродженців Черкащини шевченківську тему одним із перших, якщо не першим, став культивувати гострослівний Сергій Єфремов. Пізніше і з-під пера інших (більш чи менш знаних) письменників з Черкащини виходили публіцистичні матеріали. На багатьох із них, писаних за умов тоталітарного режиму, лежить його глибока печать, й відтак із живого Шевченка, з його високомистецького слова часто вихолощувалась сама суть, особливо національна, але то вже, повторимось, вимушена (чи й не вимушена) данина часові. У роки ж незалежності в різних виданнях чи й окремим видруком були опубліковані праця Сергія Носаня «Геній правди», статті Василя Захарченка «Шевченко і ми, народ», Володимира Поліщука «Вчімося у велета», «Уроки Шевченкової небайдужості», Івана Дробного «Син селянський, син дворянський», інші матеріали.

С. В. Корновенко
С. В. Чмільова

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОБЗАРЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СІЛЬСЬКИХ МУЗЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ)

Історична пам'ять – це комплекс знань, уявлень, ціннісних оцінок минулого, на основі яких людина визначається зі своїм місцем в історії. Формування історичної пам'яті є актуальною проблемою сучасного українського суспільства. Українцям важливо засвоїти такий історичний досвід, що є визначальним

для становлення нації, найбільш значимим для її самопізнання та самозбереження. Одним із пріоритетних напрямів удосконалення відродження історичної пам'яті як фактора духовного світу людини є активна діяльність музеїв. Вони є результатом унікальних культурних досягнень, спонукають особистість поглянути на світ під іншим кутом зору і в такий спосіб уможливають глибше розуміння себе та інших. За умов зміни стереотипів, орієнтацій та ідеалів перед музеями постає завдання звернення до тих персоналій, чій доля, справа і життєве кредо сприймаються як мовний знак національної культури. Такою постаттю є передусім Т. Шевченко. Формувати історичну пам'ять про Кобзарів України означає насамперед в інший спосіб прочитати Шевченка, бачити в ньому не просто поета, «революціонера-демократа», а й прагнути осмислити його унікальне світобачення, багатогранність таланту, значущість для українського народу. Черкащина в цьому контексті – місце пам'яті, «певний географічний простір, у якому сконцентровано те, що може допомогти усвідомити історію й час митця, його життя і світогляд, усвідомити, у який спосіб художнє слово стало поштовхом до національного оновлення, відродження національної гідності» [1].

Першочергову роль у збереженні та популяризації історичної спадщини Т. Шевченка, безперечно, відіграють Шевченківський національний заповідник та Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка», які завдяки своєму статусу в державі змогли накопичити за роки незалежності України порівняно значний культурний потенціал. Проте кожний куточок Черкаської області так чи інакше пов'язаний із Т. Шевченком. І для нас становить інтерес робота щодо увічнення цих пам'ятних місць сільськими музейними закладами, які мають менші можливості для наукової, дослідної, пошукової та виставкової діяльності.

На початку 1990-х років відбулася організаційно-структурна перебудова мережі музейних закладів. У їхній роботі змінилися ідеологічні орієнтири, утвердилися демократичні принципи, основним завданням стало всебічне та об'єктивне відображення подій і явищ історії українського народу. Сучасний розвиток музеїв на громадських засадах та музеїв при навчальних закладах у сільській місцевості Черкаської області позначений

розширенням географії та профільної спеціалізації. Більшість музейних закладів є історичними або краєзнавчими, проте помітна тенденція створення етнографічних музеїв, народних промислів, музеїв просто неба, меморіальних музеїв-садиб. Форми і зміст діяльності музеїв визначаються насамперед історико-культурними особливостями Черкащини. Робота сільських музеїв спрямовується насамперед на збір матеріалів історії села, етнографії, фольклору, ознайомлення з літературою рідного краю та відомими земляками, вивчення народних промислів, звичаїв та обрядів.

Серед історичних тем важливе значення музеї надають висвітленню життя і творчості видатного земляка Т. Шевченка. Це можна простежити на прикладі Меморіального музею родини Симиренків у с. Мліїв Городищенського району, який є філією Черкаського обласного краєзнавчого музею. Жителі с. Мліїв бережуть у народній пам'яті гостини Т. Шевченка в родині Симиренків та Хропаля, перекази про його спілкування із селянами. Музей родини Симиренків розміщений у будинку, де колись гостював Т. Шевченко. Біля будівлі встановлено пам'ятник Т. Шевченку. Контакти поета з Млієвом висвітлює окрема експозиція – «Шевченківська світлиця». Тут розміщено близько сотні експонатів, переважно книги – твори Т. Шевченка, видані ще за радянських часів. Серед них найбільш цінне – факсимільне видання «Кобзаря» 1860 року з написом «Коштом Платона Симиренка». Історія напису пов'язана з тим, що за фінансового сприяння П. Симиренка поет здійснив останнє за свого життя видання «Кобзаря». Експозиція вміщує також копії листів, картини, фотографії, бюсти Т. Шевченка, макет будинку тощо [2].

Висвітленню історії перебування Т. Шевченка в Млієві присвячено також куточок у Музеї історії села Мліїв. Тут розміщено чотири оригінальні експонати: крісло, нічний столик, скатерть, підсвічник, якими користувався Т. Шевченко. Матеріали музею доповнюють портрет Т. Шевченка, написаного місцевим художником В. Бабяком, копії рушників, використаних під час поховання Т. Шевченка [4]. Традиційно у с. Мліїв проводять мистецьке свято «Садок вишневий коло хати». Фестиваль засновано в 1989 році, однак на початку 1990-х років його дещо призабули і відродили тільки з 2004 року. Мета

свята – пропагувати сімейні цінності на прикладі видатних українських родин Гулаків-Артемовських та Симиренків. Воно входить до ряду заходів, присвячених ушануванню пам'яті Т. Шевченка, що відбуваються щорічно на Черкащині. На святі територіальні громади району облаштовують стилізовані павільйони із виставковими експозиціями декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва. Щороку кожне село демонструє щось нове – особливе й неповторне, ту родзинку, яка приваблює й вирізняє його серед інших [6, 20]. Сьогодні підготовлено матеріали щодо створення державного історико-культурного заповідника «Родина Симиренків» у с. Мліїв [10, 2].

Найчастіше ініціаторами формування музейних фондів літературного напрямку виступають учителі української мови та літератури. При закладах освіти Черкаської області створено більше 20 музеїв, музейних кімнат, куточків, присвячених Т. Шевченку [18, 4]. Своєю оригінальністю відзначається музейна кімната «Кобзарева світлиця», заснована в 1986 р. при загальноосвітній школі с. Стецівка Звенигородського району. Її експозиційні розділи вміщують сім вітражів, які розповідають про творчість відомих поетів та письменників Черкащини. Т. Шевченку присвячено окремо три вітражі. Серед експонатів картини про життєвий і творчий шлях Кобзаря В. Білозерського та М. Стаднійчука, макети хати Т. Шевченка та хати дядка, карта перебування Т. Шевченка на засланні та карта Шевченківських місць на Черкащині, які виготовили учителі та учні школи. У фондах музею також виставлено портрети Т. Шевченка, написані учнями школи мистецтв м. Звенигородка, бюст поета, створений жителем с. Стецівка А. Коханом. За рік тут проводиться приблизно 12 екскурсій, 15 навчальних занять, 20 масових заходів. Постійно організовуються виставки [16, 2]. Керує діяльністю Музею «Кобзарева світлиця» рада музею, яка складає та затверджує план роботи музею на навчальний рік, організовує роботу екскурсиводів, вирішує питання про включення до фондів музею нових надходжень тощо. Очолює раду учитель української мови та літератури Л. Безверха [18, 12].

У 2005 році з ініціативи учителя історії В. Павлова при навчально-виховному комплексі с. Шевченкове Звенигородського району відкрито виставковий зал «На прощу до Тараса». Поряд із поглибленим вивченням життя і творчості Т. Шев-

ченка організатори музею приділяють багато уваги іншим важливим віхам історії свого села, краю. Тут діють такі експозиційні розділи: Історичний розвиток села з часу його виникнення до кінця 30-х років ХХ ст.; Село та його жителі під час Великої Вітчизняної війни; Післявоєнна відбудова та розвиток села в другій половині ХХ ст.; Життєвий і творчий шлях Т. Шевченка та розвиток культури на селі в ХХ ст. Основний музейний фонд налічує 70 експонатів, розмішених у кімнаті площею 111 кв. метрів [12, 2]. У музеї працюють дві групи екскурсоводів, які проводять екскурсії відповідно до вікових особливостей відвідувачів (для молодшого, середнього та старшого шкільного віку). Постійно проводяться відкриті уроки сторінками творчості Шевченка, тематичні виховні години, уроки літератури рідного краю, у яких беруть участь поети, художники, майстри прикладного мистецтва Черкащини. Сюди приходять на свята рідної мови, дні писемності, у Шевченківські дні [17, 16]. Відвідуванням цього та інших музеїв супроводжуються і такі традиційні заходи в с. Шевченкове, як обласні конкурси читців та виконавців пісень на слова Т. Шевченка [8; 16]. Все це, безперечно, сприяє розвитку мистецтва художнього слова, популяризації творів Кобзаря, є вдалою формою репрезентації історичної пам'яті.

У краєзнавчому музеї, створеному при Бровахівському навчально-виховному комплексі Корсунь-Шевченківського району, крім меморіальної кімнати матері-героїні Є.Д. Лисенко, двох фольклорно-етнографічних кімнат, оформлено також Тарасову світлицю. Завдання цієї експозиції – вчити юних громадян любити свою Україну так, як любив її Т. Шевченко, популяризувати твори Великого Кобзаря, розкривати роль і місце його постаті в історії та культурі. Експонатами Тарасової світлиці в основному є книги, фотоілюстрації, малюнки [11, 2].

У ряді музеїв при навчальних закладах розкриттю життєвого і творчого шляху Т. Шевченка, його зв'язків із Черкаським краєм, видатними діячами науки та культури присвячено окремі розділи: «Черкащина – Батьківщина Кобзаря» – у краєзнавчому музеї с. Деренівка Корсунь-Шевченківського району [14, 1]; «Шевченко і Чигиринщина» – у краєзнавчому музеї с. Вершаці Чигиринського району [13]; «Шевченко і Золотоніщина» – в етнографічному музеї Вознесенської ЗОШ Золотоніського

району [7, 112]; «Максимович і Шевченко» – у літературному музеї М. Максимовича в с. Богуславець Золотоніського району [15, 2]. Для екскурсій у сільських музеях характерним є те, що вони часто будуються на легендах-спогадах односельців про відвідини села Т. Шевченком. Приміром, у вже згаданому етнографічному музеї с. Вознесенське відвідувачам переповідають розповідь Палажки Якубовської, дочки садівника місцевого графа Капніста, про те, що Т. Шевченко дійсно був у Вознесенському. Поет особисто знав Капніста, з яким познайомився в Яготині 1843 року в князя Рєпніна, тому і заїхав у гості... [7, 115]. Однак архівних підтверджень цієї версії немає.

Підготовка до відзначення у 2014 році 200-річчя від дня народження Т. Шевченка посилює увагу держави та суспільства до музейних закладів, активізує роботу з дослідження та популяризації об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на території Черкаської області. Важливим заходом щодо збереження меморіальних місць, пов'язаних із Кобзарем, є створення Музею Т. Шевченка у с. Мошни Черкаського району. Тут зберігся будинок, у якому в 1859 році побував Т. Шевченко. На сесії обласної ради 26 червня 2013 року депутати виділили кошти Черкаському районному бюджету на придбання цього будинку. У ньому вже розпочалися ремонтні роботи, після завершення яких буде облаштовано музейне приміщення та представлено експозицію [9].

Музейні заклади Черкащини сьогодні активізують роботу щодо вшанування життя і творчості Кобзаря, значну увагу приділяють презентації матеріалів шевченківської тематики. Для сільських музеїв часто це викликає певні труднощі, що пов'язано зі слабкою матеріально-технічною базою, відсутністю необхідних матеріалів та документів. Так, у музеї історії с. Вербівка на Городищині облаштовано куточок, у якому розміщено портрет Т. Шевченка, створений місцевим художником, три примірники «Кобзаря» радянського періоду, а також краєзнавчі матеріали – два буклети: «Шевченко у Млієві» та «Не забудьте пом'янути», видані в незалежній Україні [3]. У музеї історії села Старосілля цього ж району організовано виставку, де на фоні портрета Т. Шевченка, обрамленого українським рушником, підібрано літературу з місцевої бібліотеки, проте вся вона з радянських часів [5]. З огляду на таку ситуацію,

вважаємо, зокрема, вкрай необхідним тиражування в достатній кількості та поширення факсимільного видання альбомів художніх творів Т. Шевченка. По-перше, це дозволить глибше пізнати його унікальний таланти. Адже мало хто знає, що геніальний поет Т. Шевченко був не менш геніальним художником: випускник Петербурзької імператорської академії мистецтв, видатний офортист, портретист, пейзажист, який залишив після себе близько 1100 малярських робіт, різноманітних за жанром та технікою виконання. Як художник він посідає одне з почесних місць в українському образотворчому мистецтві. По-друге, це дасть змогу доторкнутися до максимально наближених до оригіналу творів Т. Шевченка у найбільш віддалених куточках країни, також у сільській місцевості, де жителі найчастіше позбавлені можливості відвідати чи то Чернечу гору, чи то Національний музей Т. Шевченка в Києві. Незважаючи на те що більшість експозицій сільських музеїв, побудовано лише на фотографічних матеріалах, копіях документів, книжкових виданнях ХХ ст., вони мають право на існування. Саме по собі залучення дітей до їх пошуку, комплектування, дослідження вже є тим чинником, що формує глибоке усвідомлення власної причетності до свого роду, народу, є основою виховання національної гордості, патріотизму, відновлення історичної пам'яті.

Отже, діяльність сільських музеїв є складником різнопланової просвітницько-виховної роботи, яка проводиться в Україні щодо популяризації історичної постаті Кобзаря. Черкащина має багатий потенціал Шевченківських місць, для досягнення якого музеям потрібна державна та громадська підтримка.

-
1. Дроздовський Д. Чи адекватно самому Шевченку? // Слово Просвіти. – 2011. – 17-23 березня. – С. 5.
 2. Записано від директора Меморіального музею родини Симиренків с. Млів Городищенського району Черкаської області Н. М. Круподері, жовтень 2013 р.
 3. Записано від директора музею історії с. Вербівка Городищенського району Черкаської області О. М. Підгрушні, жовтень 2013 р.
 4. Записано від директора музею історії с. Млів Городищенського району Черкаської області Ю. О. Гладкої, жовтень 2013 р.

5. Записано від директора музею історії с. Старосілля Городищенського району Черкаської області Г. І. Галенко, жовтень 2013 р.
6. Кравченко А. «Садок вишневий коло хати» // Ритм України. – 2010. – № 3. – С. 20–23.
7. Макаренко В. Зрозуміти життя народу – зрозуміти себе // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах. – 2009. – № 2. – С. 110–115.
8. Марченко В. Із Шевченком у серці // Нова Доба. – 2012. – 29 березня. – С. 4.
9. На Черкащині створюють музей Тараса Шевченка [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу: <http://www.kti.gov.ua/control>
10. Поточний архів управління культури і туризму Черкаської ОДА. Доповідна записка Черкаського облуправління культури облдержадміністрації про хід виконання Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 2 серпня 2002 р., 3 арк.
11. Поточний архів Черкаського обласного центру туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді (далі – ЧОЦТКіЕУМ). Інформація про музейний комплекс «Пам'ятник Матері – краєзнавчий музей» Бровахівського навчально-виховний комплексу, 14 арк.
12. Поточний архів ЧОЦТКіЕУМ. Уніфікований паспорт виставкового залу «На прощю до Тараса» Шевченківського НВК Звенигородського району, 2 арк.
13. Поточний архів ЧОЦТКіЕУМ. Уніфікований паспорт краєзнавчого музею с. Вершачі Чигиринського району, 2 арк.
14. Поточний архів ЧОЦТКіЕУМ. Уніфікований паспорт краєзнавчого музею с. Деренківка Корсунь-Шевченківського району, 1 арк.
15. Поточний архів ЧОЦТКіЕУМ. Уніфікований паспорт літературного музею М. О. Максимовича Богуславецького НВК Золотоніського району, 2 арк.
16. Поточний архів ЧОЦТКіЕУМ. Уніфікований паспорт музейної кімнати «Кобзарева світлиця» Стецівської загальноосвітньої школи I – III ступенів, 2 арк.
17. Прилуцька В. «Шевченко у моєму серці» // Слово Просвіти. – 2009. – 9 – 15 квітня. – С. 4.
18. Турченко С. П. Т. Г. Шевченко в музеях при закладах освіти: інформативно-методичний збірник. – Черкаси: ЧОЦТКіЕУМ, 2010. – 59 с.

Л. І. Метик

ЧЕРКАЩИНА — ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ

Черкащина – це Шевченків край, до якого повною мірою відносяться слова Максима Рильського:

*Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходить Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скротив Тарас
Дрібними росами – сльозами [1, 118].*

Тут, у мальовничому селі Керелівка, зростав допитливий, маленький, цікавий хлопчик, ім'я якого згодом почув увесь світ. Творчість Тараса Григоровича дуже тісно пов'язана із Черкащиною. Рідна земля і природа завжди вабила його, і де б він не був – чи в Петербурзі, чи в далекому засланні – він завжди повертався в своїх думках до рідної України.

*Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем [2, 88].*

У сирітстві серед злиднів кріпаків зростає ніким не пізнаний майбутній геній, усім серцем закоханий у рідний край з вишневими садками і біленькими хатками, без яких просто не можна уявити українське село. Про одне з таких сіл, а саме про Керелівку, писав Тарас Шевченко:

*... Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, а там ліс, і поле,*

*І сині гори за Дніпром,
Сам Бог витає над селом [3, 312].*

Керелівка – типове українське село, яке нічим не відрізняється від інших, та для Тараса воно було найрідніше, наймиліше, слово, рідна батьківська земля. Шевченко писав:

*І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба.
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та гуляє
Попід горою. По горі
Садочок темний... [3, 458].*

Але не тільки в поезії розповідає про свою любов до України Т. Шевченко, адже зараз ми маємо можливість знайомитись із малярською спадщиною талановитого художника. Всього малярська спадщина налічує понад 1200 художніх робіт, багато з них були створені саме в Україні, або ж про Україну. Наприклад, роботи «Хата батьків Т. Г. Шевченка в с. Кирилівці» 1843 року, «Дід Іван» 1843 року, «Селянська родина» 1843 року, були створені саме в рідній Керелівці, під час приїздів в Україну.

Та не тільки про Керелівку писав та малював Тарас Григорович. Розкішна природа залишилася в серці поета-художника глибокі враження ще з дитинства, адже природа Черкащини багата, пишна, розкішна:

*І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
Та одинокому мені
Здається кращого
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна... [2, 176].*

Дніпро – головна окраса Черкащини. Це третя за величиною річка після Волги та Дунаю, теж не залишились без уваги поета. Могутня ріка зачарувала своєю величчю і красою Шевченка і він пише такі рядки:

*Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,*

*Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...* [2, 9].

Далі в поезії «Заповіт», написаній в 1845 році в Переяславі, Шевченко знову згадує про свою любов до Дніпра:

*Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...* [2, 129].

Мандруючи по Черкащині, Тарас Шевченко любувався Канівськими горами. Пізніше виливає свої враження в поезії:

*Гори мої високі,
Не так і високі,
Як хороші, хороші,
Блакитні здалека...* [3, 325].

Канів – гордість Черкащини, всієї нашої неосяжної Батьківщини. Багато разів у своїх листах Тарас Григорович згадує Канів. Згадки про це місто є і в поемі «Гайдамаки», та в містерії «Великий льох». Влітку 1859 року, приїхавши до Канева, поет оглянув місто і його околиці, намалював краєвид «Біля Канева». Поет любив посидіти на вершині Княжої гори, яка увібрала в себе віхи історії його народу. На одній з канівських гір поет мріяв поселитись назавжди, навіть послав 100 карбованців троюрідному брату Варфоломію Шевченку для придбання землі і план майбутньої хати.

*Дай-же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах* [3, 329].

На жаль, мрія залишилась лише мрією.

Тарас Шевченко дуже цікавився історією України, а зокрема історією рідних країв. Поет черпав силу духу і натхнення в славному минулому черкаської землі. Скроплена потом кріпаків, полита козацькою кров'ю, вона зростила не одну когорту борців за щастя народу. Під час своїх приїздів в Україну поет відвідує і Чигиринщину.

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився [4, 284].*

Метою його поїздок (а їх було дві – в 1843 і 1845 рр.) було вивчення історичних подій, які відбувалися в самому Чигирині та на Чигиринщині. Найбільше його цікавили життя і діяльність Богдана Хмельницького, а також все те, що було пов'язане з боротьбою українського народу проти поневолювачів. З великою цікавістю Шевченко знайомився з місцями де відбувалися історичні події часів визвольної війни середини XVII ст., героїчні події Гайдамаччини. Він побував на Замковій горі, познайомився із залишками стін фортеці та укріплень, відобразив місто в серії малюнків, зокрема, в акварелях «Чигирин з суботівського шляху», «Дари в Чигирині» (1649), «Смерть Богдана Хмельницького», «Мотронин монастир», «Церква в Суботові», «Дуб на хуторі Буда», «Стінка», «Три Хрести».

*Спи Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти.
Спи, Гетьмане, поки встане
Правда на сім світі [4, 197].*

Ознайомлення з Чигирином, зустрічі зі старожилками, які розповідали поету перекази про героїчну боротьбу українського народу проти польської шляхти та проти кріпацтва, знайшли широке відображення в творчості Тараса Шевченка. В поемі «Гайдамаки» одному з розділів поет дав назву «Свято в Чигирині», а Чигиринщині він присвятив цілий ряд поезій і малюнків:

*Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували?
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн [4, 87].*

Невипадково також і «Кобзар», перевиданий у 1844 році, поет назвав «Чигиринським». Події, що відбувалися в Чигирині, та на Чигиринщині, викликали в Тараса Шевченка почуття

великої гордості. Особливо високо оцінюючи Коліївщину поет писав: «В чем другом, – а в этом отношении мои покойные земляки не уступили любой европейской нации, а в 1768 году даже первую Французскую революцию перещеголяли» [2, 587].

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували,
І славу, і волю,
Минулося, осталися
Могили на полі.
Високі ті могили, –
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять* [3, 53].

Подорожуючи Чигиринщиною, Шевченко бував і в славнозвісному Холодному Яру. Про історичні події, пов'язані з Холодним Яром, поет пише:

*...Хоч і яр той;
Вже до його
І стежки малої
Не зосталось. І, здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там. А згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотрониного
До яру страшного* [4, 310].

Нагадував Шевченко і славнозвісну Гупалівщину, яку і назвали так завдяки гайдамакам, що своїми гострими шаблями збивали із високих дерев своїх ворогів, а ті, як груші, падали і гупали об землю. До цього часу урочище Гупалівщина, що неподалік Шевченкового, хвилює своєю таїною, манить пройтися незвіданими стежками та таємними льохами, які зберігають героїку гайдамацьких і козацьких повстань.

Рідну Керелівку теж не обминули гайдамаки.

*«Відкіля ти?»
«З Керелівки».
«А Будища знаєш?»*

*І озеро коло Будиць?»
«Отам воно, оцим яром
Втрапите до його» [2, 47].*

Також цілий розділ у цій поемі присвячений Лисянці: «Бенкет у Лисянці». Про це говорить поет навіть у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «И еще замечательна (Лисянка – прим.авт.)... своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам, жидам Максим Железняк в 1768 году» [2, 587]. Згадуються і інші населені пункти, де проходили гайдамаки, обороняючи наші землі.

Та як міг не згадати у своїй творчості Тарас Шевченко про Вільшану – село, з якого почалась його нелегка дорога у велике майбутнє. Доля привела малого Тараса на вільшанський двір пана Енгельгардта козачкувати. Великий будинок з кам'яними левами перед дверима, розкішно убрані зали, поважна красуня пані і вічно роздратований пан, якому потрібна прислуга для забаганок. Несолодко жилось Тарасу у Вільшані, та саме звідси відкрилась йому дорога у Вільно, а потім у Санкт-Петербург, де, маюючи з натури у Літньому саду, зустрівся із земляком І. Сошенком, а він колись навчався у Вільшанській малярській школі знаменитого живописця Степана Степановича Превлюцького. Згадки про Вільшану зустрічаються в творчості поета. Читаючи «Гайдамаки», ми знову зустрічаємо Вільшану, адже ті події тісно пов'язані з цим селом і мають історичне підґрунтя [5, 35]:

*Вже минули Воронівку,
Вербівку; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?...»
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають...
Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабуся...
«Відкіля ти? Хто ти такий?»
«Я, пане, з Вільшани»...[2, 44–51].*

Найбільшим успіхом Коліївщини стало взяття Умані – міцно укріпленого місця, куди з усього краю поховалися поляки і євреї. Долю перемоги вирішив сотник надвірних козаків магната Ф. Потоцького Іван Гонта. Про ці події описано в розділі поеми «Гайдамаки» «Гонта в Умані»:

*Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Отієночі; до схід сонця
Умань затопили... [2, 53].*

Як вже раніше говорилося, Тарас Григорович у своїх «Гайдамаках» описував ті краї, де й сам неодноразово проходив чи проїжджав. Сама біографія поета привела його до теми Коліївщини, а дід Тараса учасник Коліївщини, тож краще розповісти про ці події ніхто не міг. Малий Тарас виростав серед гайдамацьких пісень, у яких народ славив своїх ватажків, боротьбу за волю і незалежність України. Ці пісні Кобзар знав і любив співати. Пізніше переосмисливши переповіді діда Тарас напише:

*Столітній очі, як зорі, сяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли...
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав [2, 56].*

В українського народу є дві настільних книги – Біблія і «Кобзар». Перегортаючи сторінки «Кобзаря», кожний свідомий українець почерпне для себе щось неповторне, що збагатить його душу, і, без сумніву, можна сказати, що в багатьох виникне бажання відвідати батьківщину нашого генія, адже перлини його творчості зароджувалися тут, у селах дитинства: Моринці, Будище, Керелівка (Шевченкове), які входять до складу Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка».

1. Рильський М. Вибране. – К.: Радянський письменник, 1985.
2. Шевченко Т. Усі твори в одному томі. – К.: Ірпінь, 2007.
3. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1976.
4. Шевченко Т. Кобзар. Повна збірка. – Харків: Школа, 2002.
5. Мандри Україною. Золота підкова Черкащини. Путівник. – К., 2007.
6. Шевченків край. Фото путівник. К.: Мистецтво, 1989.
7. Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Культурологічний збірник. К.: Українські пропілеї, 2002.
8. Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. К.: Дніпро, 1993.
9. Вічний як народ. Не вмирає душа наша, не вмирає воля... Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка. К.: Либідь, 1998.

Р. В. Танана

ГАЗЕТА «КАНЕВСКАЯ НЕДЕЛЯ» ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Серед багатотисячної фондової колекції музею Кобзаря в Каневі зберігається кілька чисел місцевої газети «Каневская неделя» за 1913 рік.

Засновниками цієї газети були наші славні земляки брати Олексій та Григорій Варавви (в майбутньому відомі письменники, які друкувалися під псевдонімами: Григорій – В. Стеблик, Олексій – Олекса Кобець).

Про це свідчить оголошення, вміщене в першому номері: «Приймаються записування на російсько-українську щотижньову газету-журнал «Каневская неделя». Записну плату треба посилати на адресу г. Канев, Киевской губернии, Алексею Петровичу Варавве. За гроші, надіслані на другу адресу, редакція не відповідає». Звичайно, їх підтримала частина свідомих земських службовців.

У цей час брати Варавви працювали у Канівській міській управі. Разом з ними працював і близький друг Григорія Варавви – Яким Єрмолаєв – в майбутньому український письменник, який друкувався під псевдонімами «Яким Самотній», «Яким Супига», «Українець». В управі працював також батько Якіма і брат Йосип. Всі вони були палкими шанувальниками Тараса Шевченка, дуже часто приходили до його могили. Про це засвідчують їхні численні записи, автографи на сторінках книг вражень.

Тут, біля Кобзарєвої могили, друзі мріяли про щасливе майбутнє. В одному із записів вони зазначають: *«Довідалися до могили. Сумно і тихо на ній... Коли – то оддише вона і покажется в своїй великій і святій красі? Коли не буде того утиску? коли настане світ, що розжене темряву яка за полудила собою душі і серця людей? Ждемо того часу, коли «Світ ясний не вечірній тихенько засяє» і освітить повним світом твою, Тарасе, велику душу темному братові. 5 квітня 1905 року»* [4, 11].

В іншому записі від 2 травня 1906 року друзі пишуть: *«В час великого напруження народного ,одчаю і надій на кращу будучину, ми схиляємось над твоєю могилою ,великий поете, і бажаємо ,щоб*

твої слова “І світ ясний не вечірній тихенько засяє” якомога скоріше сповнилися» [3, 20].

Любов до українського поета їм прищепив їхній учитель, талановитий педагог, журналіст, письменник, вірний охоронець Шевченкової могили Василь Степанович Гнилосиров. Тому цілком закономірно, що на сторінках «Каневської неділі» можна зустріти дуже багато матеріалів про Тараса Шевченка, його могилу, Василя Степановича Гнилосирова, композитора Миколу Лисенка та про інших патріотів України.

Звертає на себе увагу художнє оформлення кожного номера газети, яке, ймовірно, виконував Григорій Петрович Варавва, адже в цьому ж році він здійснив художнє оформлення братової збірки поезій «Ряст». Виконував Григорій Петрович і портрет свого близького друга Володимира Винниченка. До наших днів збереглася його картина «Вигляд з гори Московки на Дніпрову гору» (полотно, олія, 1915 р.), яка експонується у відділі Шевченківського національного заповідника «Від давнини до сучасності».

З ім'ям Григорія Петровича пов'язане і оформлення території Шевченківського заповідника у 1920-х роках. За його проектом зроблено стильові арки біля підніжжя Тарасової гори і коло самої могили. Для обох арок він виконував і портрети Т. Г. Шевченка. Тож цілком можливо, що художнім оформленням газети займався саме Григорій Петрович.

Привертає увагу перша сторінка кожного числа газети. Назва підкреслена національним орнаментом, враження підсилюється зображенням української природи, Дніпра, і, звичайно, Кобзареві могили. На першому плані, праворуч, сидить юнак з книгою в руках..

Перший номер газети вийшов, як уже згадувалось, 11 січня 1913 року. З першої сторінки читач міг довідатися, що газета буде виходити один раз на тиждень – у п'ятницю Тут же вміщені умови передплати: «на рік – 2крб. 50 коп; на півроку – 1 крб. 50 коп.; на 3 місяці – 85 коп.; в роздріб – 6 коп за 1 шт.»

На другій сторінці у вступній статті «Від редакції» повідомляється про назрілу потребу видавати газету: «*Видаючи цю газету, ми не ставимо перед собою широких завдань, ми будемо намагатись більше висвітлювати безпартійні події російського і українського життя, постійно знайомити провінцію з її ж особистим життям... На нашу думку, такі завдання найбільш*

відповідають запитам провінції, тим більше, що останнім часом більшість великих газет зовсім не друкують матеріалів із провінцій» [1, 2].

В цьому ж номері вміщена поезія і Якіма Самотнього «На могилі Т. Г. Шевченка». Цю поезію наш земляк написав ще у 1904 році. Нею він розпочав 5 травня другу книгу вражень у першому народному музеї Кобзаря – Тарасовій світлиці (1904–1906 рр.), яка зберігається в Інституті Рукописів ЦНБ НАН України ім. В. Вернадського. Переглядаючи її, я помітила, що пагінація сторінок порушена. На 2-ій сторінці запис датується 24 липня 1904 року. А на 12-ій сторінці бачимо вірш Якіма Самотнього «На могилі Т. Шевченка» датований «5 травня 1904 р.» Вірш написаний гарним каліграфічним почерком і цілком ймовірно, що саме цим віршем наш земляк розпочинав книгу вражень у 1904 році.

7–8 номер газети вийшов 8 березня і був присвячений 52-м роковинам з дня смерті Т. Г. Шевченка. На першій сторінці – портрет поета, над ним – «*Жертвуйте на пам'ятник Т. Шевченку в Києві*». Ліворуч і праворуч від портрета – поезія Олексія Кобця «Великому сіячеві», присвячена Т. Шевченку.

В цьому ж числі газети на другій сторінці звертає на себе увагу і стаття, присвячена 52-м роковинам з дня смерті Тараса Шевченка. Хоч її автор не залишив свого підпису та, ознайомившись з нею, стає зрозумілим, що її підготував Яким Самотній: «52 роки минуло, як смерть приспала на своїх холодних руках Великого Кобзаря України. 52 роки зникли без вороття... На протязі їх були часи, коли слово Великого вчителя, навіть його ім'я пошепки ширилося по Україні – говорити вголос було небезпечно. Одначе, не зважаючи на всі заборони, поставлені коло його слова, воно розірвало їх і гучно залунало по всій Україні... Ми віримо, що з кожним разом роковини, присвячені його пам'яті будемо зустрічати не серед таких невідрадних обставин, які панують тепер. Ми віримо, що ніяка темна сила не зламає його вистражданої слави, не потушить огню котрий запалило його слово і упевнено скажемо, що скоро-скоро «Світ ясний, невечірній тихенько засяє... «Він повинен засяяти, він не може не засяяти так само, як сонце не може не встати ранком над темною землею – воно повинно встати – ніщо його не зможе задержати і намагання не пустити його – даремні» [2, 2].

Вже вкотре Яким Самотній згадує ці слова Тараса Шевченка. Вперше він їх цитує, як уже згадувалось, у своїх записах до книги вражень у Тарасовій світлиці 5 квітня 1905 року та 2 травня 1906 року.

Отже, ці слова ще раз переконають нас у тому, що цю статтю писала до газети людина, сповнена любові і поваги до великого Кобзаря. А саме таким і був наш земляк, учень В. С. Гнилоширова – Яким Єрмолаєв (Яким Самотній).

На цій же сторінці вміщений вірш Т. Г. Шевченка “І виріс я на чужині”.

На 3–5 сторінках вміщене оповідання Олекси Кобця «В дорозі». Воно проілюстроване кількома роботами на шевченківську тематику: «Портрет Т. Шевченка», «Шевченко на смертному одрі», «Хата в с. Моринці, де народився Т. Шевченко», «Могила Т. Шевченка з чавунним хрестом».

На 6–8 сторінках вміщена стаття «Про Тараса Шевченка». На жаль, свого прізвища автор повністю не залишив, а підписався трьома літерами «В.С.Т.». Коротко подається біографія поета, а в кінці автор наголошує на великій ролі Тараса Шевченка у становленні і розвитку рідної української мови: «...до Шевченка нашу мову вважали як щось най-послідніше, а як заговорив Шевченко, то всім стало видно, що наша українська мова, наше слово нічим не гірше од других мов. І правду сказав Шевченко:

*Возвеличу отих рабів німих,
Я на сторожі коло них поставлю слово...*

Він возвеличив нас і показав усьому світові, що наш народ не загинув, не перевівся. До Шевченка вважали нашу мову мужичою, а тепер, в Галичині, по-українському учать у всіх школах, гімназіях та в університеті.

І за все це Вкраїна почитує мученика за правду – Шевченка. І щороку сила людей одвідує його могилу коло Канева, а в Києві збираються ставити йому пам’ятник. Земля пером і вічна слава великому сину України!» [2, 6–7].

Стаття проілюстрована фоторепродукціями: «Прижиттєва світлина Т. Г. Шевченка. 1858 р.», «Могила Т. Шевченка», (художник О. Сластїон, 1885 р.), «Під Чернечою горою, де похований Т. Г. Шевченко» (фото 1913 р.).

Звертає на себе увагу сторінка, на якій зображена сусідня гора з Чернечою – Пилипенкова, під нею видніються хатинки,

деякі з яких збереглися і до цього часу. На цій же сторінці поруч із світлиною Кобзаря надрукована поезія уже згадуваного нашого земляка Якіма Самотнього «На могилі Т. Г. Шевченка». Тут хотілося б зазначити, що це не та поезія, яка була вміщена в першому числі газети, це інша. А на 10-й сторінці знову бачимо поезію цього ж автора «Т. Г. Шевченкові»:

*Ти сміло йшов тернистими шляхами,
І сіяв зерно правди й волі.
Найменшому бажав Ти долі,
І плакав з ним його сльозами.
 Ти все поклав на жертвенник народу -
 Свої літа, невтомну силу,
 І ліг в холодную могилу
 З питанням жалю «Де ж свобода?»
Великий Ти !...Свята для нас надіє!...
Ми вірим в правду, вірим в долю.
Час розжене лиху сваволю,
Бо подих волі стиха віє.*

На 10–11 сторінках є стаття нашого земляка «Пам'яті В. С. Гнилосирова», присвячена 12-й річниці від дня смерті талановитого педагога, довголітнього охоронця Шевченкової могили, ініціатора і організатора першого народного музею Кобзаря в хатині на Чернечій горі – Василя Степановича Гнилосирова. Яким Самотній був одним із улюблених учнів Василя Степановича, тому з такою любов'ю і теплотою він пише про свого вчителя: «...Хто із канивців не пам'ятає Василя Степановича або не чув про нього? Такі люди завжди лишають по собі глибокий слід, якого не в силі затерти роки.... Коли пам'ять про нього жива ще у тих, що зустрічалися з ним випадково, то у його учнів, котрих він за 22 роки вчителювання мав дуже багато, вона завжди свіжа, ясна і тепла.

Таких учителів тепер дуже і дуже мало. Василь Степанович був рідним батьком для своїх учнів, він ніколи не давав почувись, що він «начальство». З кожним учнем він говорив, як із своєю дитиною, рідною українською мовою, котра була для нього святиною. Володів він українською мовою так, як рідко хто володіє. У нього вона розкривала всю чаруючу свою силу, весь скарб своєї співучості і краси. Тією мовою пояснював Василь Степанович і свої уроки в школі...

Живучи в Каневі, Василь Степанович весь час доглядав за могилою Т. Г. Шевченка, впорядковував її, садив квітки і в його житті це було єдине місце, де він спочивав душею. Тому ми і згадуємо про нього в цьому числі...» [2, 9].

Звертає на себе увагу повідомлення на останній, 12-й сторінці. «Шевченкові роковини», з якої довідуємося про те, як вшановували пам'ять геніального українського поета з нагоди 52-х роковин від дня його смерті не тільки в Каневі, Сумах, Катеринославі, а й у Петербурзі та Варшаві: «В Петербурзі 26 лютого в 52-і роковини з дня смерті Т. Г. Шевченка в Казанському соборі, в 3 години дня було відправлено панахиду по Шевченкові. Серед присутніх було багато членів «Общества им. Т. Г. Шевченко», шкільної молоді, були професори М. М. Ковалевський, Ф. К. Вовк та інші». «У Варшаві. 26 лютого о 3 годині дня в 52-і роковини смерті Тараса Шевченка було відправлено панахиду в Успенській церкві на Медовій вулиці. На панахиді співав хор студентів під орудою О. Приходька. В студентській столовці студенти-українці прикрасили портрет Т. Шевченка дуже гарним вінком».

В 9 числі газети вмішена ще одна стаття Якіма Самотнього «Про Лисенка», присвячена першій річниці з дня смерті композитора. У ній автор не тільки добрим словом згадує композитора, його вклад у розвиток української класичної музики, але й висловлює свої міркування щодо української нації, української мови: «Кожний народ, котрий відрізняється від другого народу не тільки мовою, одягом, звичаями, а ще й піснею, уже є окремою нацією, а не частиною якоїсь нації, виходить, що він живе власним духовним життям.

Лисенко, поклавши на ноти майже всі, які тільки є, українські пісні, написавши ноти до творів Т. Шевченка і кілька опер, виявив у звуках цих пісень перед усім миром, що українці є окремою нацією...

Цим Лисенко підвів нас – українців – до інших освічених народів і показав їм, що ми – нація, котра живе власним духовним життям... Як Тарас Шевченко показав мирові всю красу, скромність нашої мови від інших мов світу, так само Микола Лисенко показав надзвичайну красу нашої пісні і скромність її звуків від пісень інших народів. Тому ми так шануємо його, тому ставимось до нього з надзвичайною повагою...» [3, 7].

Аналізуючи газету, можна помітити, що кожне число «Каневской недели», яка виходила 100 років тому і зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника, містить багато цікавого матеріалу шевченківської тематики, а також про події за кордоном, в Росії, в Україні, міську і повітову хроніку.

1. Газета «Каневская неделя». – 1913. – № 1. – С. 2.
2. Газета «Каневская неделя». – 1913. – № 7 – 8. – С. 2.
3. Газета «Каневская неделя». – 1913. – № 9. – С. 7.
4. Книга вражень 1904 – 1906 рр. Інститут рукопису ЦНБ НАН України. – Ф. 1. – № 774. – С. 11.

Л. В. Гафінова

СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ Т. Г. ШЕВЧЕНКА, ПОВ'ЯЗАНІ З ЧЕРКАЩИНОЮ

Тарас Шевченко на карті Черкащини... Святі місця Кирелівки (Шевченкове, 1843, 1845, 1859 рр.), Моринців (1814, 1843, 1845, 1859 рр.), Лисянки (у дитинстві, 1843 р.), Будища (1829 р.), Хлипнівки (у дитинстві), Гудзівки (1845 р.), Звенигородки, Тального (до заслання), Умані (у дитинстві, 1845 р.), Пединівки (1828, 1829 рр.), Майданівки, Тарасівки, Боровикова (у дитинстві), Вільшани (1829, 1843, 1845, 1859 рр.), Вербівки (1828, 1829 рр.), Зеленої Діброви (у дитинстві, 1843, 1845, 1859 рр.), Канева (1845 р.), Хмільного, Прохорівки (1859 р.), Золотоноші (1845р.), Суботова (1843, 1845 рр.), Лузанівки (1843 р.), Чигирин (1843, 1845 рр.), урочища Холодного Яру (1843, 1845 рр.), Мошен (до заслання, 1859 р.), Черкас (1845, 1846, 1859 рр.).

Хто ступить уперше на землю Кирелівки (у 1929 р. село перейменовано на Шевченкове) [2, 164], відчує цю красу і святість, бо там збереглася садиба, де стояла хата батьків поета. На місці хати – обеліск із меморіальним написом і млинове коло. У 1939 році там було відкрито музей, який у роки Великої Вітчизняної війни фашисти пограбували і зруйнували

пам'ятник. І лише в 1957 р. споруджено новий пам'ятник у центрі села. А родичі в 1914 р., відзначаючи сторіччя з дня народження поета, посадили дуб, який росте і нині [2, 165].

У Кирелівці тоді жодної школи, зрозуміло, не було. Але щоосені дяк Павло Рубан набирав собі в науку п'ятеро-шестеро хлопчаків. Звістка про те, що він бере Тараса до себе в науку, схвилювала, розбурхала всю родину. Мати з Катрусєю взялись шити йому нові штани та торбу для книжок, готували сорочку. Дід Іван приніс улюбленому онукові в дарунок баранячу шапку, куплену в самій Вільшані, щоправда, завелику, але це анітрохи не пригасило радощів хлопчика.

Батько сів майструвати синові зі старих чобіт нові опорки. Навіть малі сестрички, по-своєму брали участь у цій події: перша обходила по черзі дорослих, пильним поглядом вивчаючи, чим же всі зайняті, і з повагою поглядаючи на брата, який не побоявся йти до сердитого дяка в науку; друга, сама не знаючи чого, раділа тій метушні і невгамовно пустувала. Збуджений Тарас безупинно гортав одержаний від батька псалтир, роздивлявся кольорові малюнки та візерунки намагаючись розібрати друковані літери.

Через день або два Іван Андрійович відведе свого онука до дякової хати, що разом слугувала і за школу. Потроху всі звикнуть до того, що їхній Тарас відвідує школу, і до бурхливих, захоплених розповідей про набуте в ній [4, 27].

Після смерті матері Тараса мене вразив характерний факт із тяжкого дитинства майбутнього поета. У постояльця-солдата було вкрадено три злотих. Мачуха звалила вину на Тараса, хоч той божився і клявся у своїй невинності. Щоб уникнути покарання хлопець пішов із двору і заховався у бур'яні занедбаного городу і просидів там чотири доби. На п'ятий день діти мачухи відкрили схованку Тараса. Його взяли на допит, зв'язали руки й ноги, і різки щедро посипалися на безневинного хлопця, потерпілого від наклепу. Потім його змученого кинули в темну комору.

Продавши спідницю покійної матері, солдата задовольнили, а справжній злодій виявиться пізніше – гроші украв син мачухи Степанко, заховавши їх у дуплі старої верби. Тарасик здогадувався про це, але Степанка не називав, витерпів всі знущання, які гартували його волю для майбутніх випробувань [2, 167].

Ось так Кирилівка (Шевченкове) закарбувалася у його пам'яті. І відвідував він її у 1843, 1845 і 1850 роках.

Свята земля, де ходив Тарас, дійсно очищає душу, спонукає до осмислення минулого, надихає на творення віршів і малюнків. Хочеться робити щось добре. Нехай слова віршів учня 9-Б класу Першої міської гімназії Владислава Гафінова промінем любові торкнуться і вашої душі,

*Щоб не сміли покручі-бузини
Нам оскверняти славу Кобзаря,
Щоб міг сказати гордо батьк о сину:
«Зійшла України вранішня зоря».*

*Щоб ми-таки діждались Вашингтона,
Як нам Пророк Свободи заповів,
І праведним оновленим законом
З'єднав увесь наш український світ.*

(Гафінов В., с. Шевченкове, червень, 2013 р.)

На колишньому подвір'ї Я. Бойка встановлено меморіальний камінь із написом: «Тут стояла хата, у якій народився великий український поет і художник Т. Г. Шевченко», а в 1956 р. споруджено погруддя Кобзареві (скульптори О. П. Олійник, М. К. Вронський, архітектор О. І. Заваров) [5, 1].

З дитячих літ Тарас Григорович Шевченко виявляв надзвичайну допитливість розуму; з особливою увагою прислухався він, як його дід і батько поведуть, бувало, у свято якусь розмову про старовину... Розповіді діда і батька, безперечно, мали великий вплив на розвиток творчого дару нашого поета і не могли не відбитися згодом на його творах (поєми «Гайдамаки», «Гамалія», «Іван Підкова», містерія «Великий льох» та ін.).

Непоборне бажання малювати спонукало Тараса після смерті батьків шукати вчителя. Він побував у різних малярів у *Лисянці* (у «Щоденнику» 29 липня 1857 р. згадує про неї, і в поємі «Гайдамаки» (розділ «Бенкет у Лисянці»), і в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»), де носив воду відрами з Тікича, розтирав медянку на залізному листі.

За переказами ніби збереглася криниця, з якої Тарас теж носив воду. Її називають Шевченковою. Тепер там його ім'ям названо вулицю і середню школу) [2, 94], у *Тарасівці* (Аппелес подивився на долоню хлопця і навідріз відмовив йому, сказавши, що ніякого талану в нього немає не лише до малярства, а й до шевства та бондарства) [2, 223], у *Хлипнівці*, де маляр згодився вчити Тараса, але з умовою, що той принесе дозвіл від пана. Управитель такого дозволу не дав, а забрав хлопця до панського двору [2, 277].

Тараса зробили козачком, і він скрізь їздив за своїм паном. З 1829 р. доля розлучила його з рідним краєм, і тільки в 1843 р. він приїхав до брата Йосипа, у якого народився син і Тарас Григорович став хрещеним батьком. Тоді він намалював батьківську хату та портрет діда Івана. У вересні 1845 р. Т. Г. Шевченко приїздив побачитися з рідними, гостював у свого шкільного товариша Г. В. Бондаренка, а востаннє був там у червні й липні 1859 р. [1, 27].

Під час поїздок поета по Україні у 1843–1845 рр. поглиблюється і стає масштабнішим його бачення не тільки України сучасної, але й історичної. Працюючи у Київській археографічній комісії та готуючи альбом «Живописная Украина», він не тільки як художник відтворив низку пам'ятних місць, пов'язаних із героїчною історією народу, а й поетично осмислив відповідні її епізоди, висловив навіяні ними пристрасні роздуми про сучасність. Тоді ж Шевченко розгадав підступність офіційного інтересу до «древностей» так званої «наукової навали» на Україну й Білорусію. Царизм навіть заохочував створення всіляких археологічних, археографічних, фольклорних та інших експедицій і комісій, аби тільки вони працювали задля його «отечества» слави, «доводили» офіційну версію про єдиний російський народ, ствердили, що ніякого українського та білоруського народів не існувало, не існує і не існуватиме, що українці і білоруси – ті ж самі росіяни, тільки зіпсуті польським впливом, від якого треба звільнитися. Гнівню, з гірким сарказмом таврував поет царських узурпаторів.

Майже не лишилося тих пейзажів, історичних та архітектурних пам'яток, змальованих для «Живописной Украины». Так вони хоч увічнені мистецтвом, а скільки зникло безслідно?.. Війни, війни, війни... Боротьба, боротьба, боротьба... Політичні та ідеологічні «аргументи» нерідко підкріплювали «науковими» – без них не обходилося при нищенні таких шедеврів, як, скажімо Михайлів Златоверхий собор у Києві.

Як бачимо, те, що нині ми називаємо грабуванням і нищенням історичних та культурних цінностей, мало свою історію та політичне спрямування, було важливою складовою частиною колоніального придушення України, позбавлення її народу політичного, етнічного, культурного самоусвідомлення, національної пам'яті. Про це Т. Г. Шевченко напише і в поемах «Сліпий», «Сон», поезіях «Чигрине, Чигрине», «Розрита моги-

ла», містерії «Великий льох» [3, 169, 171, 180, 221, 476, 477, 494].

У Черкасах Т. Г. Шевченко був тричі. Тут він написав два вірші «Сестрі» та «Колись дурною головою» (1859). Виконав малюнок «У Черкасах» (1859). У місті є унікальний музей, де зібрано усі видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Центральна вулиця Черкас носить його ім'я, а обласному музично-драматичному театру присвоєно ім'я поета у 1939 р. [5, 1].

У 1964 р. було вижкрито пам'ятник великому Кобзареві і приурочено до 150-річчя від його дня народження (скульптори М. К. Вронський та О. П. Олійник, архітектор В. Г. Гнезділов). Бронзову скульптуру поета заввишки 3 м встановлено на гранітному постаменті заввишки 4 м. Розташований поруч з будівлею обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка, пам'ятник композиційно завершив площу Тараса Шевченка.

Нижню частину пам'ятника доповнено висіченою з граніту скульптурною композицією персонажів шевченківських творів – сліпого кобзаря, Катерини і Прометея. У верхній частині постаменту викарбувано напис: «Т. Г. Шевченко. 1814–1861». Це найсвятіше місце Черкас.

*А скільки їх – тих, що несуть до тебе
Добро, і сльози, й першу тайну.
Для того ти і звівсь чолом у небо,
Щоб з високості бачить сунь земну.
Щоб знать, де нам судилось оступитись,
А де на крок піднятися у вись.
І нам вже легше світ цей зрозуміти,
Бо Ти його вже відкривав колись.*

*Коли питають, чим же край наш славен,
Ми називаєм хліб, рушник, калину,
А ще Твоєї кобзи голос вічний –
Живе і щире диво України.*

*І так вже повелось в поколіннях:
Живих благословляють невмирущі.
Їм вірять, бо уже саме безсмертя
Лишає слід в нащадків чесних душах.*

*І скільки їх – тих, що несуть до тебе
Добро, і сльози, й першу тайну.
Для того Ти і звівсь чолом у небо,
Щоб з високості бачить сунь земну.*

1. Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. Упорядник тексту В. Шевчук / Київ: Дніпро, 1993. – С. 27.
2. Шевченківський словник / Т. 1, 2. – Київ: Наукова думка, 1991.
3. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. / Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 169, 171, 180, 221, 476, 477, 494.
4. Кониський О. Дитинний вік Т. Г. Шевченка // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1892. – Т. 1, С. 27.
5. Електронний ресурс. Режим доступу: uk.wikipedia.org.
6. Електронний ресурс. Режим доступу uk.wikipedia.org.

Т. І. Філіпович

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ МІСЦЯ КАНІВЩИНИ

Своє життя Тарас Шевченко вважав частинкою життя рідного народу. Він день і ніч марив своєю Батьківщиною. І, мабуть, не можна назвати іншого в світі поета, який би з такою надзвичайною силою сказав про цю безприкладну любов:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену самого бога,
За неї душу погублю [3, 40].*

У далекій неволі, коли, здавалось, тільки смерть могла порятувати від важкої муки, одна надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну Україну підтримувала в ньому прагнення до життя, до творчості, до відстоювання своєї людської гідності, своєї внутрішньої свободи:

*І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати [3, 61].*

Життя ж склалося так, що в Україні Шевченко жив дуже мало, хоча об'їздив майже всю її територію. Бував і на Канівщині: Монастирище, Трахтемирів, Прохорівка, Сушки, Межиріч, Лука, Пекарі, Канів, Мартинівка, Таганча.

У середині 1845 р., повернувшись в Україну після закінчення

академії мистецтв, Тарас Шевченко приїхав у Переяслав до свого давнього приятеля – лікаря Андрія Козачковського. Звідти у навколишні села. Тоді ж відвідав і Монастирище (Монастирок пізніше) – село на правому крутому березі Дніпра. У вірші «Сон» («Гори мої високі») поет згадує про нього:

*А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло царям на грище:
І Запоріжжя, і Село...
І монастир святий, скарбниця, –
Все, все неситі рознесли!.. [3, 40].*

Про це село поет напише потім і в листі до Козачковського 16 липня 1852 року: «Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору,..» [5, 61–62]. Шевченко знав, що в селі Монастирище поблизу Трахтемирова існував у незапам'ятні часи монастир, заснований і утримуваний запорожцями так, як кийвський Межигірський. Монастир у Трахтемирові був сховищем козацьких військових скарбів. Монастир був місцем зібрання селян і козаків під час повстань під проводом Кшиштофа Косинського (1593) та Северина Наливайка (1595).

Упродовж першої половини XVII ст. він переходить з рук в руки – від козаків до польської шляхти. В цей період було розширено монастирські печери, одна з яких була присвячена св. Параскеві. Печери збереглися до нашого часу, хоча ходи туди завалені. Після війн Хмельницького монастирем оволоділи уніати. У 1768 р. гайдамаки повністю його зруйнували. Тарас Шевченко побачив тільки залишки його руїн.

За Дніпром, навпроти Андрушів, неподалік від Монастирища, розкинувся на тій же горі Трахтемирів, котрий цікавив поета не лише мальовничою природою, а й багатою історією. Про враження, яке Трахтемирів справив на поета довідуємося із поеми «Сон» та повісті «Близнецы»:

*І Трахтемирів геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки [3, 40].*

У «Близнецах» – так: «Далеко, очень далеко от моей милой, моей прекрасной, моей бедной родины я люблю иногда, глядя на

широкую безлюдную степь, перенестись мысленно на берег широкого Днепра и сесть где-нибудь, хоть, например, в Трахтемирове, под тенью развесистой вербы, смотреть на позолоченную закатом солнца панораму... И много, много разных событий воскресает в памяти моей, вообразая себе эту волшебную панораму» [4, 109].

У журналі міністерства внутрішніх справ за 1845 р. про це село сказано, що Трахтемирів на р. Дніпрі належить полковнику Гудим-Левковичу і там є винокурні та цегляні заводи. З давніх пір тут, на Дніпрі, навпроти Андрушів, існував перевіз по головному тракту з Переяслава на Трахтемирів для переправи військових команд та інших проїжджих, або, як тоді казали, «партикулятивних» людей.

Як місто, Трахтемирів відомий у документах ще з 1575 р., коли польський король передав його під резиденцію козацьких гетьманів, що втратила своє значення після визвольної війни 1648–1654 рр. Трахтемирів став козацькою столицею, де перебував уряд реєстрових козаків, збиралися козацькі ради, розташовувалася канцелярія, арсенал, скарбниця. Містечко було резиденцією відомого полководця і дипломата Петра Конашевича – Сагайдачного. Тут у 1658 р. відбулося обрання Юрія Хмельницького в гетьмани України. Місто позначене на всіх західно-європейських середньовічних картах України, зокрема на карті французького інженера Гійома де Боплана, як велику фортецю.

Коли в Трахтемирові побував Шевченко, це було невелике село. Його 200 жителів, кріпаків Гудим-Левковичів, займались хліборобством та ламали в навколишніх ярах камінь і виробляли з нього жорна чи не для всієї України. Про це їх ремесло Шевченко згадує в «Близнецах».

Влітку 1859 р. Т.Шевченко знову на Україні. Відвідавши у Переяславі А. Козачковського, по Дніпру поплив у с. Прохорівку до Михайла Максимовича. Зачарований канівськими горами виконав неподалік с. Келеберди малюнок «Коло Канева».

На час приїзду Шевченка – Канів був невеликим повітовим містечком, яке займало 6 тисяч десятин землі. Жителів налічувалось біля 4 тисяч. Збереглися перекази та легенди про перебування поета в Каневі, зокрема, згадки Майбороди Варвари Якимівни, 1926 р. народження. Вона передає спогади своєї прабабусі Марії Верби (їй було 9–10 років), яка добре

пам'ятала, що Шевченко приїжджав до Канева і зупинявся на вул. Цегельній. Згадувала, що Каневом відразу ж чутки пішли, один одному переказували, що Тарас приїхав. Діти зграями бігали за ним, а він гладив їх по голові і завжди чимось пригощав. Любив разом з рибалками подорожувати Дніпром.

Одна з прадавніх канівських гір – Московка. Тут останній король Речі Посполитої Станіслав Август навесні 1787 р. готувався зустрічати російську царицю Катерину II. Цю подію зобразив Тарас Шевченко ще в 1842 р. у своєму малюнку, задово до того, як канівські гори стануть йому близькими.

Прохорівка мальовничо розкинулась неподалік від Канева, на лівому березі Дніпра коло підніжжя Михайлової гори. Михайло Максимович, видатний український вчений-енциклопедист, один із спадкоємців не вельми великих маєтків свого батька, у вересні 1840 р., будучи ректором Київського університету, подав у відставку, маючи намір покинути Київ і оселитися на Михайловій горі у Прохорівці. Сюди він кликав і Тараса Шевченка, коли весною 1858 р. той після заслання повернувся до Петербургу та почав наполегливо клопотатися про дозвіл поїхати на Україну.

За переказами селян, на Михайловій горі Шевченко уподобав п'ятсотлітнього крислатого дуба, який і понині височить там, неподалік від будинку Максимовичів. Тут Тарас Григорович подовгу сидів, писав. Напевне, тоді він працював над поемою «Марія». Тут спілкувався з простими людьми, розповідав їм про минуле України і «що далі буде на світі», створив кілька малюнків, зокрема портрети Михайла і Марії Максимовичів. Згадки про Прохорівку і Михайлову гору є в листах Т. Шевченка до подружжя Максимовичів, до Варфоломія Шевченка, до Андрія Козачковського та у «Поясненні чиновнику особливих доручень М. О. Андреевському».

Проживаючи на Михайловій горі, Шевченко відвідував не тільки Прохорівку, а й сусіднє з нею село Сушки, де жила тітка Максимовича по батькові Катерина Іванівна з чоловіком Левком Павловичем Деркачем, золотоніським чиновником у відставці. Шевченко познайомився зі старими Деркачами, бував у них в Сушках. Потім, листуючись з Максимовичами, поет передавав їм теплі вітання: «Поклоніться низенько від мене старим Деркачам...» [5, 187]. Коли в 1860 р. вийшов «Кобзар», Шевченко відразу ж послав його своїм сушківським друзям з

дарчим написом: «Льву Павловичу Деркачу з дітками і внучатами на спомин. Тарас Шевченко» [5, 240].

У Пекарях Шевченко побував у червні 1859 р., коли шукав ділянку землі на березі Дніпра між Каневом і Пекарях з пекарським селянином Мусієм Селюком. Донині зберігся шлях, яким ходив Тарас Шевченко від Пекарів до села Межиріч. 10 липня 1859 р. поет разом з управителем маєтку Парчевського В. Вольським, землеміром І. Хілінським, селянином Т. Садовим і його сином Романом приїхали в с. Пекарі, щоб обміряти ділянку землі, яку Шевченко мав намір придбати на горі Мотовиловщині.

Розповіді пекарських селян М. Селюка та М. Кирияки записані М. Біляшівським, дають можливість дізнатись про тих, хто допомагав поету у виборі місця для садиби. За переказами, Тарас Шевченко відвідував садибу Панаса Дяченка (в роки Великої Вітчизняної війни садиба була спалена), де жандарми забрали залишені твори «Тарасова ніч» та «Псалми Давидові». Тарас Григорович прагнув здійснити свою заповітну мрію – поселитися над Дніпром, збудувати хату, одружитися і залишитися жити на Україні. Ця думка жила в нього багато років. Шевченко у снах бачив «голубії» степи України, «і Дніпро і кручі», «лани широкополі»:

*Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі [3, 213].*

Він мріяв хоч під кінець життя повернутися на береги рідного Дніпра:

*Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість стати
На тих горах окрадених,
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На дніпрових горах [3, 43].*

Тарас Шевченко шукав над Дніпром ділянку землі, щоб оселитися. Таке місце знайшов між Каневом і Пекарями в Межиріцькому маєтку. Межиріч та навколишні села (Бабичі, Гамарня, Кононча, Хмільна, Пекарі, Лука) були у 1849 р. продані титулярному раднику Никодиму Павловичу Парчев-

ському. Маєток був обтяжений боргами, зробленими ще княгиною Багратіон, і Парчевський, купуючи його, зобов'язався ці борги сплатити. І сам вліз у борги, навіть, ще не вступивши формально у володіння купленими селами.

Невдовзі деякі села перейшли в руки найбільших кредиторів, а боржник Н. Парчевський, за словами одного з них, одержавши решту межиріцького маєтку, розорив його поганим управлінням, одержанням до своїх рук доходів з одного продаванням лісу й дров та одержанням на свою користь за те грошей. Такі були справи з маєтком Парчевського, коли прийшов у Межиріч Шевченко, задумавши придбати у поміщика латку землі.

З цим твердим наміром поет прибув у Корсуня в Межиріч 5 липня 1859 р., де намалював краєвид «В Межирічі». Власника маєтку Шевченко дома не застав: поміщик не повернувся з чергової поїздки до Петербурга. Тож найімовірніше, що ділові переговори про купівлю землі Шевченко вів з економом маєтку Вітольдом Казимировичем Вольським, «добрим і щирим чоловіком» [6, 188], як характеризував його поет.

Варфоломій Шевченко – родич поета, який допомагав йому шукати землю під хату, у своїх «Споминах про Т. Г. Шевченка» писав: «Ось і стали ми з ним декуди їздити й шукати йому задля кишла такого місця, «щоб Дніпро був під самим порогом. Ця земелька – може, чи й було дві десятини – належала до власності пана Парчевського». [2, 31–32]. В народі ця місцевість здавна називалася Мотовиловщиною. Тарасу Шевченку вона надзвичайно сподобалась. У листі до Варфоломія Шевченка він писав: «... мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали...» [5, 185].

З рапорту черкаського земського справника київському губернаторові ми довідуємося: «Проїздом через містечко Межиріч 7 липня, я дізнався, що 5-го числа прийшов сюди Тарас Шевченко, той самий, якого за політичні злочини було віддано у військову службу і після звільнення з оної, на основі зробленого розпорядження вашого превосходительства, повинен перебувати під суворим секретним наглядом. Сторонні особи, яких я запитував про причину приїзду Шевченка, сказали, що він має намір оселитися в Межиріцькому маєтку, для чого збирається вибрати місце в селі Пекарях, котре належить до цього маєтку, і поставити там будинок» [1, 325].

Ще один цікавий чоловік, з яким Шевченко познайомився, приїжджаючи в Межиріч. Це Іван Павлович Дзензеловський. У 1852 р. І. Дзензеловський заорендував на тридцять років 24 десятини землі в Межиріцькому маєтку для збудування закладів мідних, ковальських та інших робіт. Він став власником механічного підприємства, що виробляло парові казани та інші вироби для цукрових заводів. Селяни розповідали ж, що на заводі виробляли ще й зброю.

Перекази свідчать, що Шевченка можна було бачити на березі річки Рось і Чистого озера біля садиби Івана Павловича. Гостював у нього недовго. Що він там робив – про це нічого невідомо – чи то писав, чи то малював. Казали, що він їздив, аби дізнатися, як живуть селяни, а особливо робітники пана Дзензеловського.

Канівські поміщики не хотіли мати такого сусіда як Шевченко. Київський генерал-губернатор І. Васильчиков у листі до начальника III відділу повідомляв: «если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение. Водворение его здесь я не почитаю удобным» [1, 339].

13 липня Тарас цілий день марно чекав Парчевського, щоб оформити купівлю ділянки. 15 липня приїхав у с. Пекарі, далі переправився через Дніпро й вирушив у Прохорівку на хутір Максимовичів. Біля Успенської церкви с. Прохорівки Т. Шевченка заарештували.

Повернувшись до Петербургу поет не залишає наміру повернутися в Україну і оселитися тут. Він надсилає Варфоломію план і проект хати, яку хотів би збудувати: «... Посилаю тобі нашвидку зроблений план хати. Поміркуй і роби як сам добре знаєш. Мені тільки треба, щоб робоча була дубова та круглий ганок скляний на Дніпро» [5, 196].

Планів і проектів хати Шевченко виконав кілька. Варфоломій Шевченко, дізнавшись, що Н. Парчевський землю продавати поету не хоче, знаходить інше місце поету, Чернечу гору, про що пише йому в червні 1860 р. І Тарас Шевченко згоджується з цим, бо в одному з наступних листів писав Варфоломію: «... роби швидше з тим сердешним ґрунтом. Та що зробиш, зараз же і напиши мені, щоб я знав, що з собою робити: чи їхать мені весною в Канів, чи ні» [5, 218]. Не судилось.

Пізніше В. Шевченко згадував: «... думка про ґрунт і хату не покидала його, і я сподівався що навесні 1861 р. Тарас прибуде

на Україну в свою хату... І певно, прибув він, прибув навесні,
але... як прибув!.. в домовині!.. а він

*...так мало, небагато
Благав у Бога! Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю
Та дві тополі біля неї...» [1, 33].*

1. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814–1861. – К.: Вища школа, 1982.
2. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 2010.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т./Редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2.
4. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т./Редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 4.
5. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т./Редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6.

О. І. Троциньська

ЧИГИРИН В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В творчості Т. Г. Шевченка є багато поетичних творів на історичну тематику. «Т. Шевченко починає цікавитися українською історією з другої половини XVI ст., тобто саме з того часу, коли українськими мислителями було визначено український народ як самодостатню націю, при тому закорінену у віках, власне етнічну сполуку із самобутньою фізіологією, психологією, з власною звичаєвою та політичною історією, також і з поселенням на певній території» [1, 50].

Значне місце в творчості Т. Шевченка займає Чигирин – місто з багатим історичним минулим. «Загалом Чигирин у візії минулого України займає в Т. Шевченка особливе місце, бо він зве його святим і бачить столицею козацької волі, а отже, держави» [1, 59]. Якщо врахувати, що Т. Шевченко кілька разів побував у Чигирині, написав багато віршів та картин, темою

яких були події, пов'язані з цим містом, то стає зрозумілим, яке важливе місце займав Чигирин в творчості великого поета.

Вперше Т. Шевченко побував у Чигирині в 1843 р. Навесні того року він отримує відпустку і направлення для поїздки в Україну. З Петербургу він виїхав 19 травня [2, 201]. Подорожуючи Україною, Шевченко відвідав і Чигирин. Дослідники вважають, що поет їхав із Запорозької Січі до рідної Кирилівки. Від Кременчука одна з гілок поштової дороги вела до Новогеорґіївська (нинішнього Світловодська). Тут вона закінчувалась, і звідси Чигирин був найближчою поштовою станцією [3]. Не пізніше 19 вересня, як доводить Петро Жур, поет мав виїхати з Чигирини, а приїхав сюди, зрозуміло, за день чи два до того. Ця подорож стала певним етапом на його творчому шляху. Відбувається дуже важлива зміна в настроях і поглядах Шевченка, що знайде вираження в зміні мотивів його поезії.

Закінчивши навчання в Академії мистецтв в 1845 р., Т. Г. Шевченко повертається до України. Подорожуючи Україною, він збирав і записував народні пісні та перекази, змальовував місця історичних подій, пам'ятки архітектури, виконуючи доручення Київської археографічної комісії, співробітником якої пізніше став [2, 261]. В 1845 р. поет вдруге побував на Чигиринщині. «Кілька тижнів Шевченко прожив у хаті Онопрія Лютенка, що приліпилася до косогору біля Тясмина. Звідси малював Богданову гору, пейзажі» [4]. Один з найвідоміших дослідників творчості Шевченка П. Жур пише: «Шевченко у цій хаті зустрічався з жителями Чигирини. Читав їм свої вірші...а в хатці Білоуса їх розучували кобзарі й потім співали на свій лад по всій Україні... Кобзарі збиралися й на могилі біля Чигиринського шляху, що йшов на Фундуклеївку. Шевченко приходив до них, слухав їхні пісні, розмовляв з ними. Цей курган називають Шевченківським» [5]. Дослідники обмежують хронологічні рамки перебування квітнем-жовтнем [6].

Вперше до теми Чигирини Т. Шевченко звертається у 1839–1841 рр. у поемі «Гайдамаки». Зауважимо, що цей твір написано ще до того, як поет тут побував у 1843 р., але він виразно уявляв, який вигляд мав Чигирин після майже як 200 років занепаду. І тоді з'являються відомі рядки в розділі з багатозначною назвою «Свято в Чигирині»:

*Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивитись на той Чигирин,*

*Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн [7, 147].*

В поемі «Гайдамаки» «бринить трагічна контрастна нота: між боротьбою за свободу в минулому і трагічним сьогоденням» [8, 105]. Тому «згадаєш – заплачеш, Ну, хоч глянем на Чигирин, колись-то козачий» [7, 148]. Із змісту поеми зрозуміло, що «свято» відбувається в урочищі Холодний Яр, а не в Чигирині, але ця подія була святом для колишньої гетьманської столиці.

*Козацьке панство походжає
В киреях чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигирин [7, 149].*

Ці слова теж звучать символічно: старшина поглядає на Чигирин, бо хоче діяти в традиціях козацької старшини.

«Чигирин подається в поемі, як і в інших творах, персоніфіковано, як живий свідок епохи. Він є символом державності, розвіяної вітрами історії» [8, 106]. Для означення Чигирини Шевченко часто вживає прикметник «святий»: «Кругом святого Чигирин сторожа стане з того світу, не дасть святого розпинать» [7, 155]. Тож вже в першому поетичному творі, в якому Шевченко звертається до теми Чигирини, «ставиться постулат «святого Чигирини» як козацької столиці, а водночас символу волі України» [1, 61].

Знову згадує Т. Шевченко Чигирин та Б. Хмельницького в трагедії «Никита Гайдай», яка датується 1841 роком. Повний текст п'єси не зберігся. З уривку відомо, що події відбуваються в часи Хмельниччини. Герой трагедії, козак Микита Гайдай іде посланцем від українського гетьмана до польського короля Владислава. В уста головного героя Шевченко вкладає й такі рядки:

*С какою радостью сердечной
Я возвращуся в Чигирин!
С каким торжественным восторгом
Взгляну на славные поля,
Где кровь казацкая текла,
Где улеглись миллионы
Несчастных жертв [9, 18].*

Січнем 1843 р. датується п'єса «Назар Стодоля», дія в якій відбувається в XVII ст. біля Чигирини, в козацькій слободі.

Повертаючись з України до Санкт-Петербурга, 19 лютого 1844 року у Москві Т. Г. Шевченко пише знаменитий вірш «Чигрине, Чигрине». За словами одного з найвідоміших сучасних дослідників життя та творчості Шевченка І. Дзюби, поезія «Чигрине, Чигрине» стала «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев'ять місяців перебування – не перебування, життя – в Україні» [2, 227]. «Всього вісімдесят шість рядків у цій поезії. А вона – як багатокатна драма чи, швидше, трагедія – зі зміною дії, наростанням напруження, кульмінацією, з ефектом катарсису» [2, 227]. У вірші знову говориться про «святую славу» козацької столиці, тепер же вона «як пилина, лине». А Чигирин поет називає «старцем малосилим». У тогочасній газеті «Киевские губернские ведомости» за березень 1846 р. є описання тодішнього Чигирини. Саме таким його побачив і Тарас Шевченко. «З часу турецької війни Чигирин залишився у руїнах і запустінні, і зі столиці гетьманської, з міста, славного своїми укріпленнями, зробився мізерним містечком... Нинішній Чигирин не можна назвати містом, це село з усякого погляду, лише кілька єврейських і чиновницьких будинків та кам'яна будівля присутственних місць нагадують місто. Інші частини міста становлять вузенькі криві вулиці з плетеними тинами і маленькими хатками під солом'яними стріхами. Ці скромні заселення розташовані довкола гори, яка здіймається на 100 сажнів над поверхнею ріки Тясмину. З півночі та з заходу вона дуже крута, так що на неї не можна зійти, але до сходу має пологість. Від старовинного на ній замку вцілів залишок стіни, в якій знайдено кілька вбитих пострілами чавунних ядер» [10].

Можливо, враження перших хвилин перебування у місті, коли кожен мандрівник хоче побачити у ньому неповторне, обумовили настрій вірша, гірку думку про те, що марно шукати у сучасному (тобто баченому Шевченком!) Чигирині Чигирин – давній і на всі світи знаменитий.

У вірші «Чигрине, Чигрине» образи України, Чигирини – символу колишньої могутності і гетьмана Б.Хмельницького злиті в одне ціле на якомусь вищому, космічному рівні, що стирає все вторинне і неістотне [8, 107]. До написання цієї медитативно-філософської поезії вважають причетним професора Осипа Бодяньського. «Він познайомив Шевченка з якимись історичними подробицями, з документальними матеріалами,

передусім літописом Величка, що схвилювало поета. Саме Бодянський сприяв тому, що в свідомості Шевченка переплавилися перші враження від Москви – багатой та процвітаючої – з болем за бідне, занедбане повітове містечко Чигирин, який був гідний іншої, високої долі...» [11, 722–723]. Це ж зауважував і Олександр Кониський: «Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здіймав довгі бесіди з Бодянським і про свої твори, і про історію й сучасний побут України... І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один із ліпших віршів «Чигирин» [12, 145–146]. За радянських часів саме вірш «Чигирине, Чигирине» безжалюно зредагували, щоб не образити Москву.

Перебуваючи на засланні в Орській фортеці, а потім на Кос-Аралі, Тарас Шевченко знову згадує козацьку столицю. У поезії «Хустина» (1847) читаємо:

*Дождалися ... З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідали хлотиці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили* [7, 56].

Згадуючи свої подорожі в Україну Шевченко пише поему «Княжна» (1847), в якій є рядки:

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь якомсь і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що між пісками на болоті
У лозах самотний стоїть* [7, 369].

Ці рядки присвячені Чигиринському Свято-Троїцькому монастирю. Перебуваючи в Чигирині в 1845 р., Тарас Григорович зупинявся в кімнаті для подорожніх при Чигиринській обителі. Саме тут він почув бувальщину, яка стала основою для написання поеми «Княжна».

Поета цікавить і тема С. Наливайка, до якої він звертається у вірші «У неділеньку у святую» (1848). Чигирин тут знову подається як козацька столиця, де обирають гетьмана. Джерелом для сюжету стала «Історія Русів», стаття І. Срезневського «Сказание летописцев и предания...» та пісня – стилізація народних дум того самого автора «Подвиги Лободы» [7, 641]. Саме звідти Т. Шевченко запозичив відомості про раду в Чигирині, пропозицію Лободи обрати гетьманом Наливайка, інші деталі цієї події, яка не має під собою історичного

підґрунтя. «Твір написаний у стилі народної думи, головна увага тут скерована не на історичних, задіяних тут особах, а на акті вибору гетьмана, цілком демократичному, що Т. Шевченку мало подобатись» [1, 56].

Звертається поет і до постаті Петра Дорошенка. Своє історичне бачення ролі гетьмана Т. Шевченку висловлює у вірші «Заступила чорна хмара» (1848). У поезії відображені події 1676 р., коли в Чигирині гетьман Правобережної України Петро Дорошенко змушений був капітулювати перед військами гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича та московського воєводи Григорія Ромодановського. Поетові імпонувала постать гетьмана Петра Дорошенка, оскільки він був прибічником ідеї автономії України та єдності українських земель. Шевченку порівнює П. Дорошенка з «орлом приборканим». «У вірші поет закликає гетьмана, та й загалом увесь Чигирин, не вагаючись, «на ворога стати» [13, 132]. Згадує Шевченку і річку Тясмин, на якій стоїть Чигирин. «Тясмин – символічний кордон, ознака Дорошенкової влади, на яку натякає у своїй поезії Тарас Шевченко» [13, 135]:

*Годі тобі, Петре, нити
Із Тясмина воду* [7, 166].

«Щирим співчуттям до життєвої драми П. Дорошенка, свідомого патріота України, якому після краху його державницьких задумів довелося, як і самому Шевченку після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, прожити довгі роки на чужині, пройняті переживання поета» [7, 660].

З Чигирином пов'язаний Тарас Шевченко і назвою своєї збірки. Видання «Кобзаря» 1844 р. мало назву «Чигиринський Кобзар». Виконання портретів на замовлення, ілюстрування книжок не могло матеріально забезпечити Шевченка, тому 8 лютого 1843 р. між Т. Шевченком та книгопродавцем і видавцем Іваном Лисенковим була укладена угода, вартістю півтори тисячі рублів сріблом. Полягала вона у передачі «в вечное и потомственное владение» прав на перевидання творів з «Кобзаря» 1840 р. та поеми «Гайдамаки», що вийшла окремим виданням 1841 р. Ні сам Шевченко, ні його спадкоємці не мали права на перевидання. Угода принесла вигоду обом сторонам. Поет зміг у 1843 р. поїхати в Україну, де відвідав і Чигирин та Суботів. А Лисенков уже наступного року видав збірку «Чигиринський Кобзар». До неї увійшли 8 поезій («Думи мої»,

«Перебендя», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Катерина») та поема «Гайдамаки». Видання збірки супроводжувала детальна рецензія російською мовою, авторство якої, ймовірно, належить Осипу Бодянському. Продавав Лисенков її у власній книгарні та через підписку. Попит на книгу був, адже незабаром він зайнявся другим виданням книги. Але 19 червня 1847 р. вийшло розпорядження про заборону продавати книгу, і навіть наказ про її вилучення.

Вже після повернення із заслання Шевченко почав клопотати про дозвіл на видання нової, доповненої версії «Кобзаря». Але права на видання низки творів автору вже не належали. Шевченко з Лисенковим укладають ще одну угоду. Книготорговець дозволяє поету один раз надрукувати продані твори на користь автора, але при цьому назавжди отримує у власність увесь доробок. Тоді з'явився на світ «Кобзар» 1860 р. Через кілька років після смерті поета права на видання творів знову було продано. Та 1867 р. Лисенков здійснив два власні видання творів Шевченка. Одне з них під назвою «Чигиринский Кобзарь на малороссийском наречии» становило звичайний передрук «Чигиринського Кобзаря» 1844 р., а в другому під тією ж назвою, паралельно з українським текстом, подано й російський переклад. Воно мало кишеньковий формат. Таким чином, найвідоміша збірка поезій Т. Шевченка тричі виходила під назвою «Чигиринський Кобзар» [14].

Вчені-шевченкознавці підраховали, що серед згадуваних у «Кобзарі» топонімів Чигирин згадується 23 рази. Він стоїть на четвертому місці після слів – «Україна», «Дніпро», «Київ» [15, 34]. Саме до нього Тарас Шевченко звертається словами:

*Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний...* [7, 255].

Чигирин займає в творчості Т. Шевченка особливе місце, бо він зве його святим і бачить столицею козацької волі, а отже, держави. Доля Чигирина асоціювалася в поетовій уяві з долею всієї України. На все життя він залишався для Т. Шевченка символом української національної волі й боротьби за Україну.

1. Шевчук В. «Святий Чигирин» (Бачення української історії в поезії Т. Шевченка) / В. Шевчук // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3-4.

2. Дзюба І.М. Тарас Шевченко / Дзюба І. М. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 702 с.
3. Коваленко Т. Де загорались іскри / Т. Коваленко // Зоря комунізму. – 1983. – 10 березня.
4. Приходько І. Легенда покоління / І. Приходько // Радянська культура. – К., 1985.
5. Жур П. Дума про огонь / Жур П. – К., 1985.
6. Пономаренко М. Кобзар у Чигирині / М. Пономаренко // Зоря комунізму. – 1981. – 14 березня.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К.: Наук. Думка, 2001 – Т. 1.
8. Яременко В. І. Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка / В. І. Яременко // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. – Т. 3.
10. Повідомлення про Чигирин // Киевские губернские ведомости. – 1846. – 8 марта.
11. Мельниченко В. Ю. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп / Мельниченко В. Ю. – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2009. – 768 с.
12. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушківський: Хроніка його життя / Кониський О. – К., 1991.
13. Головченко Т. Поетика національно-історичної істини в поезії Т. Шевченка “Заступила чорна хмара // Та білу хмару” / Т. Головченко // Вітчизна. – 2003. – № 3-4.
14. За лаштунками шевченкового «Кобзаря»: контрафакт, промоція, чорний піар // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vsiknygu.net.ua/neformat/4371/>
15. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка / Фененко М. В. – К., 1965.

Г. В. Дяченко

ЧИГИРИНСЬКИЙ СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Чигиринщині було три монастирі: Мотронинський, Медведівський та Чигиринський.

Чигиринський Свято-Троїцький чоловічий, а згодом жіночий монастир був одним з найвідоміших і найбагатших

монастирів на Правобережній Україні. У часи Богдана Хмельницького та його наступників це був один з релігійних центрів Української держави. Монастир займав чільне місце в спогадах сучасників та дослідженнях науковців ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, чільне місце приділив історії монастиря Л. І. Похилевич у своїх «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии...», виданих у 1864 р. Тарас Шевченко також залишив нам єдине зображення монастиря в своєму малюнку 1845 р., та під враженням перебування в ньому написав поему «Княжна». Але про долю монастиря заговорили лише в останні десятиріччя. Завдяки національно-культурному відродженню, створенню у 1989 р. НКЗ «Чигирин» історія Чигиринського Свято-Троїцького монастиря ожила.

Цей монастир був створений козаками на місці, яке в наш час є окраїною міста. Виник він на маленькому півострові, оточеному з трьох сторін річкою Тясмин. З півночі і заходу до нього підходили бори і гаї, з півдня і сходу, за річкою, простягались багаті різнотрав'ям заплавні луки і велика кількість малих озер. Але сама місцевість, на якій обитель безпосередньо знаходилась, була сипучопіщана і встелена драговиною. Через завжди потрібно було укріпляти пісок насадженням шелюги і захищатись від повеней, які часто підступали від Тясмина. Декілька разів виникала думка – перенести монастир на інше зручніше місце. До всього цього додавалося випаровування навколишніх боліт, що шкідливо для здоров'я. Цікаво, що болотні жаби навколо монастиря належать до роду безголосих, в той час, коли набагато дальші крики їх, особливо весною і вночі, досить пронизливі. Народні перекази, як свідчить Л. Похилевич, автор «Сказаний о населенных местностях Киевской губернии», мовчання жаб приписують забороні Святителя Афанасія, яку він промовив під час відвідин Чигиринського монастиря [1, 521]. Причина поселення монастиря в настільки незручних для проживання людей умовах завжди була загадкою для дослідників. Як власне і те, коли саме була заснована ця святиня.

Перші згадки про нього відносяться до 1627 р. Ігуменом обителі тоді був Мартирій. Коли і хто заснував монастир, невідомо. Окремі свідчення говорять про те, що він міг бути заснованим ще раніше черкаським і канівським старостою князем Дмитром Вишневецьким у 1542 р. Так, у 1925 р. у Троїцькій церкві монастиря було знайдено кам'яну плиту, де це

написано. У деяких документах говориться, що засновником монастиря був військовий писар Іван Виговський, в майбутньому гетьман, який нібито збудував у 1653 р. в монастирі кам'яну Троїцьку церкву. У листі до патріарха Никона від 12 серпня 1653 р. він повідомляв, що «церковь святяга Живоначальныя Троицы в Чигиринском монастыре, моим тщением, Иоанна Выгавскаго, писаря Войска Запорожскаго, созданную» [2, 59]. Патріарх 12 грудня 1653 р. через послів Б. Хмельницького К. Бурляя та С. Мужиловського подарував церкві Живоначальної Трійці 25 книг [3, 60].

Подорожуючи, антиохійський патріарх Макарій 28 липня 1654 р. зупинився в Чигиринському монастирі. Там він бачив церкву, названу в ім'я Іоана Богослова і освятив її [4, 59]. Отже, всередині XVII ст. монастир мав дві церкви: Троїцьку, яка існувала з часу заснування монастиря та новозбудовану – Івана Богослова.

Чигиринська обитель своїми дзвіницями не тільки прикрашала гетьманську столицю, а й привертала до себе увагу політичних та церковних діячів. Митрополити коринфський і назаретський у листопаді 1651 р. проводили службу в одній із церков Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. «У стінах монастиря в 1654 р. відбулася рада вищого українського духовенства, на якій верхівка Української Церкви виступила проти приєднання України до Росії. Було зрозуміло, що об'єднання з Москвою призведе до втрати самостійності Української Православної Церкви» [5, 166].

В 1658–1663 рр. в монастирі перебував митрополит Діонісій Балабан, що підтримував політику гетьмана Івана Виговського. У 1663 р. в Чигиринському монастирі постригся в ченці під іменем Гедеона Юрій Хмельницький.

У 1667 р., при гетьману Петру Дорошенку, в Свято-Троїцькому монастирі ствердив кафедру митрополит Київський Йосип Нелюбович-Тукальський (1663–1675), тут же обраний у цей сан. Львівський єпископ Й. Шумлянський, що був гостем у Чигирині, писав, що найближчим дорадником Дорошенка був Й. Нелюбович-Тукальський, «духом якого і гетьман живе, і вся Україна» [6, 201]. За даними М. Максимовича, митрополит помер в 1676 р. і був похований в монастирі, а в 1678 р., при захопленні турками Чигирини, колишній духівник митрополита Макарій (Русанович) переніс його прах у Мгарський Лубен-

ський монастир [7, 60]. Тут же на цвинтарі були поховані і рідні гетьмана П. Дорошенка. У 1677–1678 рр. під час Першого та Другого Чигиринських походів монастир був зруйнований.

Відроджується монастир завдяки брату Петра Дорошенка полковнику з Суботова Андрію Дорошенку. У 1708 р. він взявся відбудувувати обитель і сам постригся тут під іменем ієромонаха Антонія. Передав монастирю свої земельні угіддя, млин, хутір та ін., зміцнивши його економічне становище. Тут, у 1735 р. він помер і був похований.

У 1712 р. при розоренні кримськими татарами Правобережної України (згідно з Прутським миром 1711 року Правобережна Україна, крім Києва, відійшла до Речі Посполитої) Чигиринський монастир був знову зруйнований. Третє, останнє відродження його відбулося близько 1730 р. і пов'язане з ім'ям ігумена Даниїла Климковського. Василь Дорошенко, онук А. Дорошенка, передав монастирю кріпосні (володарські) документи, одержані від його діда.

Відома роль у подальшому відродженні монастиря належить польському магнату, старості Чигиринському, князю Яну – Станіславу Яблоновському. Наданий ним привілей у 1730 р. дав можливість обителі розташуватись на старому місці зі збереженням «греческой веры», ствердив право на попередні володіння.

У 1735 р. з невідомих причин Чигиринський монастир стає жіночим. Першою настоятельницею монастиря стає ігуменя Варвара. Ось як пише в своїх «Сказаниях...» Л. Похилевич: «До 1735 года Чигиринский монастырь считался мужским. В этом году настоятелем был Даниил Климковский. Во время междоусобиц, беспрестанно в этом крае господствующих, монастырь разорен и опустошен... Неизвестно, кто именно преемственно управлял монастырем, когда он был еще мужским и по чьей воле он преобразован в 1735 году в женский. С этого года настоятельницами в нем были следующие игумении: Варвара с 1735 года; Евфросиния с 1744; начальница Агафия с 1747; начальница Евфросиния с 1749; игумения Аполлинария с 1749; игумения Елисавета с 1769; игумения Калисфена с 1779; игумения Таисия с 1793; начальница Елена с 1794; игумения Елисавета II с 1796; начальница Феофания с 1819; игумения Надежда с 1827; игумения Еликонида с 1845 года, которой обитель наиболее обязана своим нынешним процветанием. Однако

же в прошлом веке по существовавшему порядку относительно женских обителей, Чигиринский женский монастырь находился под заведованием игуменов Жаботинского монастыря» [8, 521].

Водночас з відродженням обителі, близько 1730 р., була побудована головна церква в ім'я Живоначальної Трійці. Спершу вона була маленькою, ледве вмщала декілька осіб. Будівництво храму свідчило про певний матеріальний достаток монастиря. «По обветшании» у 1759, 1847–1850 роках закладено нову церкву. «Другая, трапезная ...церковь – во имя Преображения Господня, святого Николая и святого Митрофана, – построена в 1835 году и в 1859 – 60 годах возобновлена» [9, 60–61].

У книгозбірні монастиря до 1920-х рр. зберігалось євангеліє П. Дорошенка на берегах якого написано: «В лето 1735 месяца июня в 1 день я Василий Васильев сын Дорошенко (бунчуковый товарищ) со женою моею Марфою Ломекосковною и з маткою нашею Мариєю Лисичевною во храм Живоначальния Троицы обители девичой Чигиринской, Дефундованой покойним, блаженной памяти Дедом моім Андреем Дорошенком (братом гетмана) й тамо погребенним. На пам'ять првиновения душ усопших, и для мольби о здраві живих всего рода Нашого сие св. евангелие легковали» [10, 61]. Чигиринський монастир був фамільним роду гетьмана П. Дорошенка, тому на монастирському цвинтарі було поховано його рідних. За архівними даними, могили до середини 1920-х рр. затягло болото.

У 1795–1797 рр. Чигиринський монастир належить до Катеринославської єпархії, а потім знову переходить до Київської. Економічне становище його погіршується. Згідно опису 1793 року «у цьому монастирі будівлі дерев'яні, церква дерев'яна з соснового дерева в ім'я св. Живоначальної Трійці, трибашенна... Побудована на благодійні внески віруючих, покрита гонтою дубовою та обшальована. Інша церква тепла при трапезній в ім'я явлення Господа. Дзвіниця дерев'яна крита гонтою дубовою в жалюгідному стані. Келій чернецих 35, збудовані коштом черниць, криті соломною. При келії ігумені комора зведена з кругляка різного дерева під очеретом. Навколо обителі огорожі немає, а стара зотліла. Двір священика біля монастиря його власними коштами збудований».

У ХІХ ст. соціально-економічне становище Чигиринського монастиря зміцнилося. Черниці Чигиринського Троїцького монастиря ткали килими та вишивали рушники. Їхню продукцію

через сотню років можна зустріти в сільських будинках Чигиринщини, так звані «чернечі» рушники є окрасами приватних колекцій та етнографічних колекцій державних музеїв. Упродовж XIX ст. монастир поступово вкладав заощаджені кошти на банківські рахунки під річні відсотки. На кінець століття обитель стала активним учасником ринку цінних паперів [11, 102]. Монастирське господарство складалося не тільки з рільництва та скотарства, а й бджільництва, художніх промислів та ін.

З 1876 р. монастир стає позаштатним. Обитель утримувалась за рахунок відправ, мирських пожертвувань і рукоділля. Поступово він стає відомим центром золотшвейного ремесла, вишивки та гаптування [12, 186–187].

Чигиринська обитель утримувала жіноче духовне училище, відкрите в 1874 р., де навчалось 17 дівчаток. У 1884 р. воно було реформоване в школу. Тут навчалися православні дівчатка віком від 9–17 років. Для вступу необхідно було здавати іспити, пройти медогляд та заплатити за навчання. У школі вивчали Закон Божий, церковно-слов'янську та російську мови, арифметику, географію, вітчизняну історію, природознавство, креслення, а також церковний спів. Велика увага приділялась рукоділлю: ткацтву, вишиванню та шиттю. У продажу були виготовлені вихованками монастиря ладанки, квіти, вишиті комірці тощо. У 1904–1905 рр. при всіх школах, і особливо при монастирях, діти брали дієву участь в пошитті білизни для воїнів на далекосхідний фронт, речі надсилалися до Червоного Хреста [13, 103].

У 1843, 1845 роках, під час подорожей до України, на Чигиринщині побував Тарас Шевченко. Він залишив нам понад 10 художніх творів з зображенням історичних пам'яток нашого краю. Саме завдяки Т. Шевченку ми маємо зображення монастиря XIX ст., що збереглося. Цей малюнок є в альбомі Т. Шевченка 1845 р. Техніка виконання – сепія, тобто малюнок виконаний сірувато-білою фарбою з жовтуватим відтінком. На картині зображено дві церкви і дзвіниця, збудовані в XVIII–XIX ст. Провідним архітектурним стилем у XVIII ст. в церквобудуванні на Подніпров'ї був восьмикутний зруб. Церкви були з трьома банями або п'ятизрубними з п'ятьма банями [14, 186]. Головна церква монастиря Живоначальної Трійці (1759 р.) була трибанною. Друга церква Преображення

Господнього, як бачимо на малюнку «Чигиринський дівочий монастир» – однобанна. Окремо від храму розміщено триярусну дерев'яну дзвіницю, зведену в 1806 р. на місці старої одноповерхової. Вона була квадратна в основі, на фундаменті, а стіни були дерев'яні, прикрашені пристінними колонами.

Та не тільки малюнок монастиря залишив нам Тарас Шевченко. Побувавши там, він почув розповідь про долю однієї з насельниць монастиря, яку збезчестив її батько, князь. Княжна після цієї ганьби йде в монастир і приймає постриг, а її батько постарів і захворів і він не має нікого, «хто б подав йому води». Цю історію автору поеми нібито розповіла черниця монастиря, в якому княжна прийняла постриг. Наостанок черниця показує свіжу могилу колишньої княжни, на якій ще й хреста немає. Мабуть це дуже вразило поета. Пізніше, в 1847 р., в Орській фортеці він напише свою поему «Княжна»:

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь якомсь і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину,
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала
Та й Богу душу оддала...
«Вона була ще молодого
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких – то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста» [15, 377].*

1. Похилевич Л.І. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. – С. 517–522.
2. Горенко Л. «Чигиринський Троїцький жіночий монастир» // Родовід. – 1992. – № 4. – С.59–67.
3. Перепелиця А.І. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. // Черкащина в контексті історії України: Матеріали науково-красознавчої конференції Черкащини. (До 50- річчя утворення Черкаської області) / Ред.. кол.: В. М. Мельниченко (відп. ред..), В. М. Лазуренко, М. І. Борці та ін. – Черкаси: Ваш дім, 2004. С. 183–192.
4. Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 59–67.
5. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії України і православної церкви: у 2-х т. Т. 1–2. –Київ,
6. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990 . – С. 201
7. Горенко Л. Названа праця.
8. Похилевич Л. І. Названа праця.
9. Горенко Л. Названа праця.
10. Там же.
11. Лавріненко Н. П. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря (забута обитель) // Київська старовина. – 2006. – С. 99–106.
12. Перепелиця А. І. Названа праця.
13. Лавріненко Н. П. Названа праця.
14. Перепелиця А. І. Названа праця.
15. Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка. – Харків, 2013.

О. І. Дмитренко
В. С. Старусєва

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЧЕРКАЩИНІ

Шевченків край... Земля безсмертного Тараса... Це його рідна Черкащина [2, 7]. Але села, що поєднали «територіальний і духовний центр України – це Моринці, Шевченкове, Будище, Вільшана – були для нашого Кобзаря селами його дитинного періоду. Вони і стали складовою національного заповідника

«Батьківщина Тараса Шевченка». Саме у цих селах зі славною історією та могутнім духовним потенціалом пройшли дитячі роки Кобзаря [3, 274].

*Садки і пагорби в замріяній красі,
Поza селом шепоче з вітром колос.
Прадавні Моринці – вітчизна нам усім:
Бо тут Кобзар подав до Світу голос* [4, 6].

У Моринцях, про що свідчить запис у метричній кризі 1814 р. народився Тарас Шевченко у вбогій хатині Копія. 1964 р. тут було встановлено меморіальний камінь з написом. До 175-річчя від дня народження поета відтворили хату його діда по матері Якіма Бойка та хату Копія. Поряд з хатинами побудована кузня 2006 р., каплиця, надвірна комора 1896 р. перевезена з с. Шевченкового. 2006 р. в цей комплекс вирішили додати пам'ятник «Материнство» (скульптор В. Дімйон).

На центральній площі с. Моринці височить постамент, з якого Кобзар з бандурою палко вітає всіх шанувальників Шевченкової творчості, тих, хто прибув вклонитись Моринській землі [5, 2], затишним хатинам під солом'яною стріхою.

*Із пензлика скапує сум,
Я хату малюю в калині.
Із неї на славу і сум
То шляхом, а то попідтинню
Тарасова доля відсіль
Подибала в сіру епоху.
Пройшла через тисячу літ –
На Моринці схожих хоч трохи.
Цю осінь в альбом занесу
В етюди по білому полю,
Із пензлика скапує сум –
Малюю Тарасову долю* [4, 8].

Коли Тарасові виповнилось півтора року, родина повертається до рідної Керелівки, тепер – Шевченкове, звідки й починається історія створення заповідника. Саме садиба, в якій пройшло дитинство поета, притягувала увагу шанувальників Кобзаря. Бо «стояла тут колись ... біла хата з потемною покрівлею і чорним димарем, а на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а довкола яблуні – квітник...» [5, 3].

Родичка Т. Шевченка по братові Микиті ділилась спогадами про вшанування поета та про його керелівську садибу: «В ріднім

селі Шевченка, Кирилівці, розкішний сад в садибі онуків поета – дітей Прокопа Микитовича, брата Тарасового. На тім місці стояла хата батьків Тарасових, яку він описав у своїх оповіданнях та змалював у своїм альбомі. Вона згоріла літ 35 тому назад.

Від пожежі вціліли дві посмалені ікони, стіл і дубовий ослін, на якому малим спав Тарас. І навіть останній раз, коли приїжджав у Кирилівку, просив постелити на полу, щоб пригадать дитячі літа. Ці речі і досі знаходяться в цій садибі у мого брата Харитона Прокоповича.

Прокіп Микитович, котрому належала ця садиба, все своє життя мріяв збудувати «капличку», де була б адресна книжка для записів відвідувачів, яких було дуже багато. Але лиш перед самою смертю у 1909 р. він поставив там «пам'ятник» – вкопав млинове коло, а один із відвідувачів, петербурзький художник, написав на нім олійною фарбою «Тут була хата Т. Г. Шевченка».

У сторіччя народин Тараса (1914) гурток київських громадян зробив складку і вислав суму грошей на руки кирелівського фершала, щоб упорядкував той шматочок землі. Спочатку виорендувано було його на три роки, а гурт керелівської молоді завів дуже гарний квітник, засадив ту площу фруктовими та декоративними деревцями, зробили живопліт з акації. В 1914 р. на садибі родичі Тараса Шевченка, які проживають у нашому селі, посадили три акації, які ростуть і понині. Через річку навпроти садиби до цих пір ростуть відростки від тих кущів калини, де Тарас ховався від мачухи. До 200-річчя від дня народження Кобзаря планується прокласти стежину і місток через річку до цієї калини.

В 1917 р. перенесено було сюди з церковної площі п'єдестал з-під бюста «царя-освободителя» і вкопано поруч із каменем. У Вільшані в когось із людей було куплене маленьке гіпсове погруддя Т. Шевченка і його було поставлено на постамент» [13, 7]. Територія садиби постійно доглядалась родичами Кобзаря, відвідувачами. А 1939 р. тут відкрився літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка.

Тут будинок-музей

Задивився у далеч осінню,

Тут на чистий папір

Я слова про поета посію... [4, 10].

У 1992 р. музей отримує статус державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка»,

об'єднавши села Тарасового дитинства Моринці, Шевченкове, Будище, Вільшану. Розуміючи велич Тарасової постаті у контексті світової значимості, 2006 р. заповіднику Указом Президента України надано статус національного. Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка» є духовною субстанцією українців та шанувальників українства. Люди їдуть зачерпнути із хвилі причастя до Тарасових першоджерел – всеперемагаючої любові до Бога, до України, до Кобзаря [3, 274].

Багатьох із них ведуть стежини до заповідника, аби доторкнутись душею і поглядом до першовитоків його поетичної і малярської спадщини, заслухатись дивоспівом солов'їної пісні, «скупатись» у п'янкуму ароматі цвіту черемхи, в задумі зупинитись біля каліни, що оберігає вічний спокій матері поета – Катерини і зрозуміти: саме тут, де ріс Тарас, де зустрів своє перше юне кохання – Оксанку Коваленко, витає дух пророка нації.

*Все вниз та вниз людський потік спливає –
До Матері – в мовчанні вшанувати.
Тут святістю овіяно слова
Про те, що Ви – такого сина мати.
На хрест камінний нахилию вись,
Аби повік тут на коліна стати.
Я є тому, що Він у світ явивсь
Із духу Вашого, моя всесвітня Мати [4, 4].*

Від Керелівки повела доля Тараса до Вільшани, де дівочою стрічкою в'ється через село прадавня річка Вільшанка, несе свої води до Дніпра. Часто згадував Т. Шевченко Вільшану в своїх листах та творах, адже це була частина його життя: лихе козачкування і добрі люди. То ж і стало село складовою заповідника, зв'язуючи дитячі роки поета з Керелівкою та Будищами. Будище – затишне, ошатне село з колишнім маєтком пана Енгельгардта, каскадом ставків, частиною розкішного панського парку. «Коли говоримо про Будище, то зримо постають столітні дуби, до яких, як за живою джерельною водою приходять, приїзять українці з усього світу. Це біля них Шевченко вперше відчув напругу тисячоліть, під могутніми плечами віковичних велетів знаходив прихисток.

Неперевідна життєдайна енергетика, яка струменить з тисячолітніх дубів, що підпирають небо українське» [5, 10].

*Маєток, парк, а ще оті дуби, –
Лише у Будищах душею відпочину.
Тут над ставками в присмерках доби
Ходила доля маляра-хлопчини [4, 6].*

До 175-річчя Кобзаря в центрі Будищ встановлено пам'ятник поетові, як данину його пам'яті і вшануванню. Звідси, від паркової алеї Енгельгардтових Будищ Тарасова доля повела його в далекі світи. Але крізь невпинний плин часу і років повертається наш Тарас до рідної землі Черкаської у великій пошані і визнанні.

«Осмислення явища Шевченка, а потім і його феномену розпочалось з виходом його первістка – «Кобзаря». Відтоді інтерес до Тарасового слова й малюнка, до людської особистості Шевченка не зникає ось уже понад півтора століття. Земляки Тараса Шевченка теж зробили вагомий внесок у науку про національного генія. Поряд з іменами Василя Доманицького, Сергія Єфремова, Павла Филиповича, Зінаїди Тарахан-Берези, Петра Жура відомий нам Василь Пахаренко з його «Незбагненим апостолом».

Якщо мовити про нині сущих письменників і поетів Черкащини, які складають пошанівок Кобзареві, то, безсумнівно, слід назвати Григорія Білоуса, Людмилу Тараненко, Анатолія Савченка [6,48]. Сергій Ткаченко, як ніхто інший, в поезії озвучив сутність села Будище:

*В степу хату поставив
Відчайдушний козак,
В його гордій поставі
Аж ціло: буде так!
Та очами не кліпав,
Руки знали роботу,
Стало хліба й до хліба,
Це відомо достоту.
Чумаки з бездоріжжя
Завертали волами
До манливого збіжжя,
Та й хитали чубами:
Мовляв: «Як же ти, друже,
На такім белебні!
Тут гуртом можна здужать,
Самотиною ж – ні!»*

*Не дивуйтеся, браття,
Козак креміль січе:
«Тре' за землю держаться,
а людей буде ще!»
Жартів гра, посиденьки
Дім добра і привіту:
«Будище, чумаченьки!
Порозкажуть світу» [5, 9].*

Кожен із них своїм творчим доробком виплекав «гроно каліни», яке додав у вінок вшанування пам'яті Т. Шевченка на його рідній Черкащині. «Винятково важливим кроком для відродження краю стало створення у січні 1954 р. Черкаської області. Її адміністративно-територіальні межі охопили навдивовиж багаті не тільки економічним, а й історично-духовним потенціалом регіони. Самі лише назви – Умань, Канів, Корсунь, Чигирин, Черкаси, Кам'янка, Моринці, Шевченкове, Будище, Вільшана – чого варті» [7, 20–21].

І скрізь вшановують пам'ять нашого Кобзаря у слові, пісні, назвах вулиць, скульптурних композиціях. Саме письменники Черкащини започаткували 1976 р. щорічне літературно-мистецьке свято «Поетичний жовтень». За ініціативи черкащан утвердилось щорічне Міжнародне Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій...»

Практично єдиною стала шевченківська тематика у творчості Дмитра Красицького (уродженця Зеленої Діброви), правнука Шевченка по сестрі Катерині. Її могила в цьому селі дбайливо доглянута, над нею встановлено пам'ятник. До цього села до рідної сестри, ніжної, доброї, терпеливої няньки Тарас мандрував полями, щоб навідати її і отримати духовну підтримку.

«Шевченкова доля – сила його слова і духу органічно вплітаються в життя кожного українця, зосібна ж того, для кого близькою є земля, що дала світові нашого Кобзаря. Шлях Любові Мулявко – від екскурсовода музею в с. Керелівка до фундаментальної праці про край, який зродив Генія» [8, 5]. «З розповідей літніх керелівців (зібраних працівниками Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» можна довідатись, що жінка працювала екскурсоводом у музеї з липня 1939 року. У заповіднику збережений рукопис її шевченкознавчої праці, а побачив він світ року 2006 у книзі «Паросток батьківського саду. Зацвіт Шевченкової долі» [8, 7].

З глибокою вдячністю відвідувачі Шевченкового краю згадують ім'я скульптора Анатолія Куща. Скільки любові, душі і шани Тарасові він вклав у численні скульптури, що їх автор окремими композиціями «розселив» навколо Моринців, Шевченкового, Будищ. При всій традиційності теми А. Кущ вельми оригінально розмістив ці пам'ятники, позначив їх своєю індивідуальною манерою, любовно й зі смаком оформив в'їзди до кожного села Тарасового дитинства. Ці роботи А. Куща – оригінальний, викінчений ансамбль пам'ятників «Тарасові стежки» [9, 3].

Шевченкова Черкащина стає все більш відомою та популярною. Іти до Моринців і Канева – то передусім осмислити шлях Шевченка до нас і наш шлях до Шевченка. Ці шляхи не-підвладні впливові часу і є незнищенними символами українського народу [10, 6]. «Коли говоримо про високу духовність нашого народу, то перш за все уявляємо собі генія Черкащини і всієї України Тараса Шевченка. Вітер гоїдає колосисту ниву, зеленіють байраки, замріялись гаї та діброви, котить хвилі повновидий Дніпро, лелека на даху, тьохкає соловейком щемка дівоча пісня – все це Черкащина» [11, 10]. А в ній Тарасові села, музей «Кобзаря» в Черкасах, Чернеча гора в Каневі – все це любов і шана Генію. Пливають роки за роками, змінюючи одну ювілейну дату на іншу.

Будуючи експозицію музею в с. Шевченкове 1999 р., Анатолій Гайдамака, лауреат Державної премії Тараса Шевченка, народний художник України, висловив побажання: над першим «життєвим університетом» Тараса, хатою дяка Богорського, де вчився грамоти малий Тарас (хата збереглась, рік забудови 1872), побудувати міні-купол Петербурзької академії мистецтв. Всередині розмістити копії скульптур Літнього саду, які перемальював майбутній художник. Коли б цей задум здійснився, то цим би був доповнений безмірний пошанівок колишньому кріпаку – Тарасу з Керелівки, котрий попри всі поневіряння зумів зберегти в собі Українця, досягти вершини – звання художника імператорської академії, стати Батьком нації.

До 200-літнього ювілею від дня народження Генія його родич Микола Павлович Лисенко по лінії молодшого брата Йосипа підготував та видрукував книгу «Коріння Шевченкового роду». Працював над нею понад 20 років, дуже відповідально і серйозно підійшов до вивчення славетного роду Шевченків,

розкрив багато досі малознаних гілок родоводу по братах та сестрах, життєписів нащадків, які внесли і свій внесок в історію України.

Багато праці вкладено в цю книгу, тому авторові вдалось так глибоко розкрити генеалогічне дерево Шевченкової родини – понад тисячу осіб, серед яких немало видатних людей: Дмитро та Людмила Красицькі, Даниїл Андреев, академік Людвіг Боярський, художник і педагог Микола Лихошва. Цінність книги підсилюють і відшукані автором давні родинні світлини. Доля розкидала рід Шевченків країнами близького і далекого зарубіжжя – Прибалтика, Україна, Російська Федерація, Франція, США, Англія, Польща, Японія, Австралія та інші. Та в центрі спогадів нащадків цього роду – рідне село Шевченкове (Керелівка), до якої ідуть шанувальники творчості Кобзаря, аби доторкнутись таїни його місць, почерпнути насаги та енергетики.

Однією з постійних відвідувачів Тарасових місць є поетеса-киянка Зоя Ружин. Минулого року вона стала почесним жителем села Шевченкового, написала пісню про Керелівку, яку виконує співачка із Шполянщини Руслана Лоцман. Ця пісня стала візитівкою поетового села. Зоя Ружин спільно з Миколою Щербиною (на жаль, нині покійним) започаткувала медаль «Батьківщина Тараса Шевченка» з автопортретним зображенням 26-річного Тараса Шевченка.

Ніколи не заросте стежина народної любові до нашого Кобзаря та сіл його дитинства, бо, мабуть, найбільше з усіх Тарас Шевченко показав Черкащину, та й усю Україну у малярських та поетичних творах.

-
1. Олійник Б. *Основи. Поезії. Поєми.* – К.: Дніпро, 2005.
 2. Бас В. *Шевченків край.* – К.: Мистецтво, 1989.
 3. *Мистецький Олімп України.* Українська Академія Геральдики, товарного знаку та логотипу. – К., 2006.
 4. Савченко А. *Є куточок землі.* – К. Фенікс, 2005.
 5. *Путівник Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка».* – Черкаси: Прес-Інформ, 2007.
 6. *Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи.* // *Збірник праць 36-ї наукової Шевченківської конференції.* – Черкаси: Брама-Україна, 2007.
 7. Поліщук В. Т., Поліщук М. П. *Черкащина літературна.* – Черкаси: Брама-Україна, 2001.

8. Мулявко Л. Паросток батьківського саду. Зацвіт Шевченкової долі. – Черкаси: Брама-Україна, 2006.
9. Газета «Літературна Україна». – 1999. – 28 січня.
10. Міжнародний діловий журнал «Імідж». – 2008. – №3.
11. Черкаський край – земля Богдана і Тараса. – К.: Українські пропілеї, 2002.
12. Книга вражень заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» за 2007 рік.
13. Журнал «Україна». – 1925. – № 1–2.

С. В. Антоненко

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ГОРОДИЩЕНІ

Села дитинства Кобзаря: Моринці, Шевченкове, Будищі, Вільшана – у самому серці України, на Черкащині [1, 9]. Весь світ вшановує пам'ять Т. Г. Шевченка, а історія його вшанування на Черкащині – його батьківщині – невіддільна від історії духовного життя України. Одночасно з формуванням фольклорного і міфологізованого образу Шевченка, на Черкащині розгортався рух за вшанування і увічнення його пам'яті. Але творчість поета і сама пам'ять про нього і після його смерті залишалася предметом нещадних цензурних переслідувань і заборон. Та він продовжує жити і після своєї смерті вже не одне десятиліття.

З усіх кривд і знущань, яких зазнало українське слово від цензури, найбільш безжальними були заподіяні творам Т. Шевченка. «Український народ мав геніального поета, так тісно зв'язаного з життям народної маси, як, може, ні один поет на світі, але між поетом та народом непорушною стіною стала цензура, і до читача доходили лише покалічені, знекровлені та обездушені уривки Шевченкової поезії». І так було не лише за життя поета, але й ще тривалий час по смерті, коли його творчість стала об'єктом полювання великодержавних «цензурних скорпіонів» [2].

Довгий час не дозволялося навіть видавати твори поета. У 1863 р. чигиринським єпископом Серафимом було розіслано повідомлення про заборону служити панахиду по Тарасу

Шевченку. І лише 26 лютого 1906 р. у соборі міста Звенигородка вперше відправлено панахиду по великому поету. У 1911 р., коли відзначалися 50-ті роковини смерті, панахиди по поетові відправлялися уже в багатьох містах та селах Черкащини, навіть виголошувалися промови про нього. Багатолюдно проходили вони в Черкасах, Каневі, Умані, Смілі та в інших містечках і селах.

Шевченківські дні в Україні стали відзначатися вільно і розкуто після повалення царського самодержавства. 6 березня 1918 р. Рада народних Міністрів УНР прийняла рішення про те, що 27 лютого [9 березня] Шевченківське свято відзначатиметься як національне. Цього дня у всіх школах влаштовувалися лекції, бесіди і концерти про Шевченка [3].

Городищани теж горді своєю причетністю до долі Пророка, генія українського народу, великого поета – Тараса Шевченка, пишаються тим, що вони земляки великого Кобзаря і завжди намагалися вшанувати пам'ять про нього. Особливою гордістю городищан є пам'ятники, що знаходяться на території Городищенської райлікарні, ЗОШ №1 та інституту помології в Млієві, які є копіями першого чавунного пам'ятника поету, встановленого після його перепоховання на Чернечій горі в Каневі (1923). Модель погруддя виконав скульптор зі Звенигородщини – Калень Терещенко. Перший пам'ятник Шевченку відливали ливарники Городищенської цукроварні.

У селі Зелена Діброва Городищенського району з 1823 р. і до завершення свого життєвого шляху жила сестра Тараса Григоровича – Катерина Красицька. На території місцевої школи на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка встановлено погруддя. З 1964 р. стало традицією покладати квіти до погруддя Кобзаря від козацького коша, продовжується ця традиція і до сьогодні.

До 175-річчя від дня народження (1989) встановлено погруддя Т. Г. Шевченка у Млієві (автор – художник Е. І. Момот, житель Млієва). 17 травня 2007 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника Т. Шевченку на території Городищенської ЗОШ I–III ступенів № 3. Раніше він стояв біля контори колгоспу імені Т. Г. Шевченка (встановлений з нагоди 155-річчя з дня народження поета).

У селищі Вільшана Городищенського району на місці будинку управителя пана Енгельгардта встановлено пам'ятний знак Т. Г. Шевченку. Відомо, що навесні саме з Вільшанського

маєтку поміщика Павла Васильовича Енгельгардта разом зі слугами пана Шевченко вирушив до далекого Петербурга.

До 200-річчя від дня народження Кобзаря планується встановлення пам'ятника у Вільшані. Віддано перевагу розробленому творчою майстернею голови Національної спілки художників України Володимира Чепелика. Шевченко зображений із пензлем і палітрою у петербурзькому варіанті. Символічно, що Тарас з Вільшани почав свій шлях у мистецтво саме як художник. Тут він здобув перші уроки малювання і через роки прибув до села визнаним художником [4].

Експозицію про перебування Кобзаря у Млієві містить родинний музей Смиренків. Відомо, що зупинявся поет у будинку управителя заводу, церковного титаря О. Хропаля. На думку дослідника М. Чалого, Шевченко приїхав до Млієва за порадою М. Максимовича, який був добре знайомий з Платоном Смиренком та О. Хропалем. Саме Смиренко дав кошти на видання Кобзаря, який побачив світ 1860 р.

На карті області можна знайти 8 назв, що походять від імені Тарас. Це села Тарасівка, Тарасівське, Тарасо-Григорівка. П'ять із них походять від імені козаків і лише три мають стосунок до Шевченка [5]. Назву Тарасівка має куток в Городищі. Його назва походить від погруддя Тараса Шевченка, яке встановили у 1925 р. Тут була хата-читальня і школа, яку теж назвали Тарасівською.

Ім'я Т. Г. Шевченка було присвоєно селам, колгоспам, вулицям району. З 1921 р. почала діяти сільгоспартіль ім. Т. Г. Шевченка в Городищі. У 1932 році ім'я Шевченка отримав колгосп у Вільшані. Низка нових Шевченкових господарств з'являються під час війни. Єдиним колгоспом, який не змінив своєї назви аж до початку 1990-х, був колгосп в Городищі. Є в районі і 15 вулиць, названих на честь Кобзаря. А у 1989 році постановою Ради Міністрів УРСР від 19.05.1989 р. № 141 «Про присвоєння імен учбовим і культурно-освітнім закладам» Зеленодубрівській школі присвоєно ім'я Т. Шевченка.

Т. Шевченко – єдиний письменник, по кому посмертно щорічно влаштовуються роковини пам'яті. «Похорони Шевченко, – як зазначає Софія Русова у статті «Шевченко и украинское общество 60-х гг.», – вот первый факт общественной национальной жизни в Украине. Уже погребение его в Петербурге сразу объединило украинцев: слишком велика была утрата, она действительно отозвалась по всей Украине – и в

бедных хатах его родной Киевщины, и в богатых усадьбах украинских помещиков» [2].

Починаючи з 1988 р., до безрезневих вшанувань Кобзаря офіційно повернулися травневі, адже травень для відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка вбачається історично виправданим, оскільки цей місяць в його долі став і місяцем радості – викуплення з кріпацької неволі, і місяцем останнього шляху на рідну землю, яка прийняла його на вічний спочинок. У теплі травневі дні проводиться міжнародне мистецьке свято «Садок вишневий коло хати». Уперше це свято було започатковане у Млієві у травні 1989 р. Упродовж перших трьох років фестиваль проводився на базі Мліївської науково-дослідної станції садівництва ім. Л. П. Смиренка. Спонсором цього заходу був інститут садівництва і його директор – академік, професор Микола Артеменко. «Садок вишневий коло хати...» за роки проведення не лише отримав постійну прописку на Городищині, а й став одним із наймасовіших заходів у районі. З часом фестиваль набув ширших масштабів – у заході брали участь навіть мистецькі колективи з Польщі, Німеччини, Молдови, Росії, Прибалтики. Мистецьке свято стало вже традиційним і загальноулюбленим для жителів не лише Городищини, але й усієї області. Сільські територіальні громади готують власні презентації населених пунктів і художні номери, а народні умільці – найрізноманітніші вироби [6].

Традиційно козаки села Зелена Діброва беруть участь у козацьких походах місцями лицарської слави (Шевченкове, Моринці, Канів, Переяслав-Хмельницький, Чигирин, Суботів). А 3 квітня 2013 р. у селі Зелена Діброва стартувала краєзнавча акція «Шевченковими шляхами Черкащини».

Свідченням глибокої шани до творчої спадщини великого сина українського народу є щорічне проведення різноманітних заходів у закладах освіти. 2010 року був заснований Міжнародний мовно-літературний конкурс учнівської та студентської молоді імені Шевченка. Суть його полягає в тому, щоб виявити серед учнів обдарованих, талановитих – таких, що мають літературний хист, що вміють словом передавати і свої роздуми, і свої враження, і свої відчуття [7]. Учениця Городищенської школи № 1 стала переможцем IV (фінального) етапу конкурсу. Традиційно у березні проводиться конкурс юних поетів-початківців «Тарасовими шляхами». Учні декламують та

інсценізують твори Кобзаря, беруть участь у конкурсах та вікторинах, вшановуючи пам'ять Шевченка, бо «Тарас Шевченко має бути збереженим взірцем для творчої молоді, яка в сумних піснях Кобзаря знаходила б основу для сучасної оптимістичної української поезії». Утвердилися і такі форми роботи як шевченківські читання, літературні вечори, презентації та виставки книг великого Кобзаря, зустрічі з відомими шевченкознавцями. Учні – члени Малої академії наук обирають шевченківську тематику для написання науково-дослідницьких робіт (наприклад, роботи учениць Вільшанської школи – «Шевченко і Вільшана» (2010), «Мистецька Вільшана» (2012)).

2 жовтня 2013 р. до урочистого зібрання з нагоди Дня працівників освіти у приміщенні районного Палацу культури було організовано виставку образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва освітян та вихованців навчальних закладів району, присвячену 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка «Тобі, Тарасе, своєю творчістю вклонюсь».

З метою утвердження в суспільстві духовних заповідей Т. Г. Шевченка та його земляків із 2001 р. в Городищі діє районна молодіжна громадська організація «Батьківщина Тараса Шевченка». Організація видала збірки творів молодих поетів та композиторів «Сходи».

1. Бондаренко О. «Батьківщина великого генія» // Черкащина. Літературно-художній журнал. – №1. – 2013.
2. Історія цензурних заборон творів Тараса Шевченка (1861–1900 роки) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.br.com.ua/referats/s1399/87406-7.html>.
3. Василь Мельниченко. Зародження та розвиток традицій вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка на Черкащині [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.oda.ck.ua/?article=11009>.
4. Нікітенко Вадим. У Вільшані буде пам'ятник великому Кобзарю // Вісник Городищини. – № 34. 23 серпня. – 2013.
5. Щербина Микола. Шевченкініана у власних назвах Городищини. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.horodysche.org.ua/?id=294>.
6. У Городищі триває фестиваль «Садок вишневий коло хати...» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://oblrada.ck.ua/novini/1158-u-gorodisch-trivaye-festival-sadok-vishneviy-kolo-hati.html>.
7. Чепурна Н. Діти повинні знати, відчувати, розуміти і цитувати поезію Шевченка // Черкащина. Літературно-художній журнал. – № 3. 2013; Плевако М. Шевченко й критика (Еволюція поглядів на Шевченка). – Х.: Червоний шлях, 1924. 76 с.

В. М. Неумитий

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В МОРИНЦЯХ

*І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом [1, 285].*

Немає в світі такої країни, яка б так широко вшанувала свого поета, як це здійснює наш волелюбний народ по всій неосяжній Україні, вивчаючи місця життя і творчості свого генія і систематично рік за роком, століття за століттям всіма засобами відзначає ювілейні свята. До його родинного порогу у Моринці і заповітної Канівської могили не заростає стежка всіх тих хто любить і шанує свого пророка.

Моринчани не забували і не забувають свого славного земляка. Жителі Моринець завжди пам'ятали, що в їхньому селі народився співець долі українського народу, борець проти самодержавства і кріпосництва, соціального та національного гніту, Т.Г. Шевченко. В умовах боротьби проти кріпосництва моринчани, як і скрізь на Україні, прислухались до голосу свого великого земляка.

Після виходу в світ «Кобзаря» у 1840 р., ця книга невдовзі з'явилась і в оселях моринчан. Жителька села О. Мальована згадувала: «Вечорами, після роботи, наша сім'я сідала біля печі на підлозі і при слабенькому світлі каганця чи скалки нам старший брат читав «Катерину», або «Наймичку» чи інший твір цієї дорогої книги. Якими простими словами описано знедолену сільську дівчину, гірку долю кріпаків, які на панщині пшеницю жали, їм снились лише сни про кращу долю. Кожне читання «Кобзаря» супроводжувалось гіркими сльозами нашої сім'ї».

З болем і сльозами зустріли моринчани звістку про смерть Кобзаря. Поет помер, але його слово і далі надихало людей на боротьбу за краще життя. Самодержавство боялось Шевченка Т. Г. навіть мертвого. Було заборонено не лише його книги, а й саме ім'я поета. Царський уряд в 1914 р. заборонив святкувати 100-річчя з дня народження великого поета. В селі в той час було заборонено навіть одслужити молебень та присвоїти ім'я свого

земляка школі. Коли вчителі звернулись до попа за дозволом справити панахиду, то преподобний отець Володимир відповів: «Кому панахиду? Цьому безбожнику? Ніколи не допущу, щоб була панахида!»

Кожен рік після 1917 року в березні у селі урочисто відмічали роковини народження свого земляка, великого поета і художника Т. Г. Шевченка. До цього свята комсомольці, піонери завжди готувались. В довгі зимові вечори вивчали твори поета. Не було ні одного юнака чи дівчини, які б не знали напам'ять вірші і поеми Тараса Григоровича. Звучали пісні Т. Г. Шевченка і вірші О. С. Пушкіна. Вогненні рядки «Кобзаря» були близькими до народної поезії і своїми темами, і образами, і співучим, пісенним своїм складом. Геніальні поеми, такі як «Сон», «Кавказ», «Сова», «Сліпий», «Наймичка», вірші «Заповіт», «Тоголю» багато разів перечитувались і вивчались напам'ять [17].

Але навіть в роки валуєвщини жителі Моринець не забували, хто народився в їх селі. Коли О. Кониський, збираючи матеріал для написання біографії поета, відвідав у 1892 р. Моринці, жителі села показали йому хатину Якіма Бойка, в якій народився Кобзар. Оглянувши подвір'я, на якому вперше побачив світ Тарас, О. Кониський подав його опис: «...маленький двір, загорожений з вулиці низеньким корявим плетнем. Коли увійти в цей дворик з вулиці, зараз біля воріт у ліворуч стоїть невеличка хатина, низенька, непричепурина, вкрита звичайною соломою; покрівля почорніла, протрухла. Хата стара, рублена в угли з доброго дерева, завдовжки вона ступнів сім, завширшки може бути п'ять, вікна малесенькі, двоє на двір, третє з того причілку, що до вулиці; у вікнах шибочки з шматків, темні, поржавілі. Сіни не рублені, а стовпи з обапolkів. До того причілку, що з вулиці, пригороджений з плетню малесенький хлівець, мабуть пташник, або свинюшник» [2].

Цей опис може бути доповнений розповіддю О. Мальованої: «Коли ще стояла хата, то перед хатою стояв високий товстий ясен, і куц калини біля причілкового вікна на покутті. Оселя вже тоді була дряхленька, димар був із хворосту широкий. Вікна були маленькі, а перед піччю – більше. Всього було троє вікон: двоє передніх і одне причілке. Город тягнувся до самого яру, а у яру був ставок». Ця хата простояла до 1918 р. і була зруйнована у вирі воєнних подій [3, 103]. За спогадами кобзарєвої внучки Людмили Прокопівни Шевченко ця подія сталася дещо пізніше:

«Хазяїн подвір'я вирішив, що вона лише місце займає і весною 1920 р. розібрав і спалив» [4].

Перше відзначення шевченківських днів у 1917 р. За самодержавства, коли саме ім'я поета було забороненим, не могло бути й мови про відкрите святкування шевченківських днів. Перше таке святкування відбулося лише в березні 1917 р. На мітинг, присвячений 103-й річниці з дня народження Т. Г. Шевченка зібралися не лише жителі Моринець, а й сусідніх сіл: Почапинці, Верещаки, Гута, Комарівка, Гнилець. Люди читали вірші поета, співали українські пісні.

Одна з перших сільськогосподарських артілей, які утворились в Моринцях у 1921 р. називалась іменем Т. Г. Шевченка [5, 232]. У 1929 р. сім моринських артілей об'єдналися в одну – ім. Т. Г. Шевченка [5, 233].

125-річчя ювілею Шевченка в Моринцях 1939 року. В міжвоєнний період в кожній оселі моринчан з'явився «Кобзар». У 1939 р. наша країна відзначала 125-ті роковини з дня народження поета, великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. У середині травня місяця 1939 р. у Моринці – на батьківщину поета приїхала група письменників Радянського Союзу: О. Безименський, Т. Табідзе, А. Головка, Д. Косарик, Л. Первомайський та інші [16].

У 1939 р. під час святкування 125-ї річниці з дня народження Кобзаря, в Моринцях, на садибі, де народився поет, було встановлено його погруддя. Виконав цю роботу відомий скульптор К. М. Терещенко [5, 233]. Скульптура була встановлена в Моринцях на садибі, де народився Т. Г. Шевченко у 1930 р. [6, 79]. Звенигородський краєзнавець В. Хоменко вказує, що ця подія відбулася у 1929 р. [7, 123]. Ця скульптура, переживши тяжкі роки Великої Вітчизняної війни збереглась і до наших днів. Нині знаходиться у приміщенні Моринської школи, а на її місці 12 березня 1956 р. було встановлено погруддя Т. Г. Шевченка роботи скульпторів М. Вронського та О. Олійника [7, 65].

150-річчя ювілею Кобзаря 1964 року. Хвилюючою подією в житті моринчан стало святкування 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. До цієї події готувались і дорослі, і діти. Приводились в порядок садиби моринчан, в школі діти готували сувеніри гостям. В 1963 р. колгосп ім. Т. Г. Шевченка було перейменовано на «Батьківщина Шевченка» [5, 235]. При школі було відкрито музей Т. Г. Шевченка, а першим експонатом у

ньому став портрет поета, вишитий Олександром Шкуруп. В. Якименко та М. Відоменко написали вірші. А керівник моринського хору В. Х. Шкільний написав на них музику.

В ході підготовки до святкування ювілею велися роботи по благоустрою села. В центрі Моринець було побудовано торговий комплекс, дитячий будинок «Ялинка», двоповерховий будинок культури. В центрі села встановлено скульптуру «Кобзар». Тоді ж розпочав свою роботу етнографічний музей, який діє і по сьогоднішній день. Першим директором музею був М. В. Понисько, екскурсоводами – О. І. Кураса, М. Д. Гупало. Музей розміщується в чумацькій хаті середини XIX ст. і відтворює побут селян того часу. В 1969–1986 рр. екскурсоводом в музеї працював Я. П. Ковбасенко, який все своє життя присвятив вивченню історії рідного села, особливо тих моментів, що пов'язані з іменем Т. Г. Шевченка. В село часто приїжджають екскурсії з різних куточків України і протягом багатьох років Яків Павлович є їхнім незмінним екскурсоводом. Його екскурсії дуже цікаві.

Першою із подій у відзначенні цього ювілею було відкриття меморіальної глиби на садибі, де народився поет, яке відбулося 5 березня 1964 р. об 11 годині ранку. Були присутні жителі навколишніх сіл. Під спів «Заповіту» на глибі було закріплено дошку з написом: «Тут стояла хата, в якій народився великий український поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко (9. 03. 1814–10. 03. 1861)». Поряд було посаджено кущ калини [5, 237].

Наступною подією, що наблизила людей до великого народного свята було урочисте засідання з нагоди ювілею Т. Г. Шевченка, яке відбулося 9 березня 1964 р. в моринському Будинку культури. На цьому засіданні крім моринчан були присутні жителі сіл Гнилець, Шевченкове, Будище, Вільшана, Вільховець, Почапинці, Верещаки, а також делегації із Звенигородки, Ватутіного, Лисянки, Черкас. Людей було стільки, що їх не вміщав зал, розрахований на 700 чоловік, і вони стояли на площі, перед ним.

На засіданні виступили письменники Є. Кравченко та Д. Косарик, правнучка Т. Г. Шевченка – Н. Т. Відоменко, представники делегацій. З доповіддю «Вічно живий в серцях народних наш великий Тарас» виступив редактор газети «Черкаська правда» Є. М. Гольцев. Після урочистого засідання відбувся святковий концерт, який завершився піснею «Де згода в

сімействі». В наступні 2–3 дня відбулися концерти художніх колективів району.

Але найбільш пам'ятним і хвилюючим стало свято, яке відбулося в Моринцях 1 червня 1964 р. Ще задовго до появи гостей моринчани заповнили подвір'я садиби, де народився поет. На сусідньому, шкільному подвір'ї, зібралися учні з букетами квітів в руках. Зібрався великий хор з моринчан та звенигородчан. О 16 годині з'явилися гості – діячі культури, науки, мистецтва з усієї України, а також з Німеччини, Польщі, Японії, Англії, Канади та інших країн – всього 147 чоловік, які представляли на святі 43 зарубіжні країни [8, 21].

В складі учасників форуму були письменники М. С. Тихонов, М. П. Бажан, О. Є. Корнійчук, народний художник України В. І. Касіян, композитор, заслужений діяч мистецтва України А. Й. Кос-Анатольський, народний артист України К. Ф. Данькевич [5, 237]. Відбувся мітинг, на якому виступали голова колгоспу «Батьківщина Шевченка» С. С. Харсун, письменники М. С. Тихонов, О. Т. Гончар та представник Канади [5, 237]. Потім присутні разом з хором співали пісні на слова Т. Г. Шевченка – «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Думи мої, думи...» та інші.

Продовження мітингу відбулося в Будинку культури. Академік О. Є. Корнійчук вручив дипломи лауреатів Державної премії імені Т. Г. Шевченка письменнику М. С. Тихонову та художнику В. І. Касіяну. [5, 238]. Учасники міжнародного форуму посадили в центрі села 150 дубків. Обеліск при вході в дубовий гай містить напис про цю пам'ятну подію.

Під час святкування 150-річного ювілею було прийнято рішення про відновлення садиб Копія та Якіма Бойка в Моринцях. Але лише в кінці 1970-х рр. почалися роботи з впровадження його в життя. У червні 1981 р. інститутом археології АН УРСР було проведено розкопки на обох садибах. Керував цією роботою науковий працівник інституту Г. Ю. Івакін [3, 104]. Була проведена значна робота, результати якої дозволили встановити місце розташування будівель на обох садибах. За допомогою залишеного О. Я. Кониським опису будівель на садибі Я. Бойка архітекторами З. С. Гудченко та Ю. Ф. Хохол було відтворено їх зовнішній вигляд.

Враховуючи те, що О. Кониський відвідував Моринці майже через 80 років після народження Т. Г. Шевченка, а отже, за цей

час багато що змінилось, свідчення біографа Т. Г. Шевченка були доповнені архівними даними з інвентарної книги дійсного статського радника В.В. Енгельгарда за 1796 р. Опитування старожилів села, їхні дані хоч і більш пізні за опис будівель О. Кониського, підтвердили свідчення біографа Кобзаря, і доповнили їх іншими деталями. Комплексний аналіз зібраних свідчень дозволив найбільш повно відтворити зовнішній вигляд садиб Якіма Бойка, в якій народився Т. Г. Шевченко та Копія, в якій проживала, родина Шевченків під час свого перебування в Моринцях. І хоча вся ця робота була завершена до 1984 року, будівництво меморіалу знову було відкладено на невизначений строк.

Відзначення 175-річчя ювілею земляка. В кінці кінців урочисте відкриття шевченківського меморіалу в Моринцях вирішили приурочити до святкування 175-річного ювілею з дня народження поета [9]. Будівництво розпочалося в кінці літа 1988 р., а 29 серпня 1988 р. учасники маршу Миру в поклали перший дубовий кряж на підвалини відновлюваних садиб Я. Бойка та Копія в Моринцях [10]. Реконструкцію обох садиб продовжили київські реставратори та колгоспні будівельники. До березня 1989 р. обидві садиби набрали того вигляду, який мали на початок XIX ст. Керував роботами по відновленню садиб у 1989 р. заслужений архітектор Юрій Федорович Хохол [12].

Відкриття меморіалу відбулося під час святкування шевченківських свят в березні 1989 р. [11]. В урочистостях взяли участь заступник голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, міністр культури УРСР Ю. О. Олененко, керівники творчих спілок, діячі культури та мистецтва України, гості з інших республік та зарубіжних країн [9].

В травні 1989 р. під час проведення свята «В сім'ї вольній, новій» Моринці знову відвідали гості, що приїхали поклонитися землі на якій народився і виріс Т. Г. Шевченко. Вони відвідали меморіальний комплекс, шкільний музей Т. Г. Шевченка, спілкувались з жителям села, разом з усіма співали пісні на вірші Кобзаря [11].

В незалежній Україні. У 1992 р. Моринський меморіал ввійшов до складу щойно створеного Державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка». У 2004 р. на садибу Якіма Бойка було перенесено надвірну комору 1896 р. із села Шевченкового [19]. 30 вересня 2005 р. відбулося урочисте відкриття довгоочікуваного адміністративного будин-

ку Моринського меморіалу державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» [13]. Указом Президента України № 74/2006 від 25 березня 2006 р. заповіднику було надано статус національного [20].

З нагоди 192-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка 9 березня 2006 р. у Моринцях відбулося урочисте відкриття пам'ятника «Материнство» за проектом скульптора В. В. Дим'їона [14]. Пам'ятник «Материнство» був поставлений на території меморіалу на місці бюсту Т. Г. Шевченка роботи скульпторів М. Вронського та О. Олійника, що був встановлений тут ще у 1956 р. Одночасно було освячено і каплицю Пресвятої Богородиці Покрови. Бюст Т. Г. Шевченка було тимчасово перенесено на площу перед Будинком культури в центрі села.

15 квітня 2006 р. Президент України В. А. Ющенко, Голова Ради Національної безпеки і оборони Анатолій Кінах, міністр закордонних справ Б. Тарасюк, міністр оборони А. Гриценко, міністр внутрішніх справ Ю. Луценко, міністр у справах молоді Ю. Павленко, міністр охорони навколишнього середовища П. Ігнатенко, голова Держкомлісгоспу В. Червоний, голова Черкаської облдержадміністрації О. Черевко, голова Черкаської обласної ради В. Павліченко, голова Звенигородської райдержадміністрації В. Попко, голова Звенигородської районної ради С. Пащенко в рамках акції «Зелений паросток майбутнього» посадили вишневий сад на садибі Т. Г. Шевченка у Моринцях, яблуневий сад у Будищах [18]. Тоді ж, у 2006 р. на садибі було реконструйовано кузню.

За рішенням сесії Звенигородської районної ради від 30 квітня 2013 року № 17–15 Моринському навчально-виховному комплексу «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів» було присвоєно ім'я Тараса Григоровича Шевченка [15]. Бюст Т. Г. Шевченка роботи скульпторів М. Вронського та О. Олійника було встановлено на подвір'ї школи і урочисто відкрито 1 вересня 2013 р.

-
1. Тарас Шевченко. Кобзар. – Київ, 1986.
 2. Журнал «Зоря». – 1893. – № 3.
 3. Гудченко З. С., Хохол Ю. Ф. Меморіал Т. Г. Шевченка у Моринцях.
 4. Журнал «Україна». – 1925. – № 1–2.
 5. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.
 6. Шевченківський словник. – Київ, 1977. – Т. 2.

7. Хоменко В. Звенигородщина. – Черкаси, 2012.
8. Шевченків край. Фото путівник. – 1964. – С. 21.
9. Озірський М. У Шевченківських селах // Сільські вісті. – 1989. – 13 березня.
10. Данильченко Н. В. На заповідній землі // Шевченків край. – 1989. – 14 березня.
11. Горovo Л., Лячинський С. Сюди ведуть народи всього світу, щоб уклонитись землі твоєї, Тарасе // Шевченків край. – 1989. – 25 травня.
12. Солончук М. Шевченкові взідчини // Шевченків край. – 1989. – 11 березня.
13. Шраменко Євген. У моринських краєзнавців адмінбудинок // Шевченків край. – 2005. – 7 жовтня.
14. Наш кор. «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим» // Шевченків край. – 2006. – 11 березня.
15. Рішення сесті Звенигородської районної ради від 30 квітня 2013 року.
16. За спогадами М. В. Ковбасенка.
17. За спогадами А. У. Данильченка.
18. Білецький Ф. Ф. Шевченків край. – 2006. – 21 квітня.
19. [Електронний ресурс] Режим доступу: batjktivshyna-tarasa.com.ua
20. Указ Президента України №74/2006 від 25 березня 2006 року.

О. В. Брель

ЧИГИРИН У ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

На початку XVII ст. Чигирин був головним містом одного з козацьких полків, що називався Чигиринським. З утворенням староств Чигирин належав до Черкаського староства, яке в XVI ст. знаходилось у володінні князя Вишневецького. На початку XVII ст. місто було приписане до Корсунського староства [1, 516]. За часів Богдана Хмельницького Чигирин став столицею Української козацької держави. Але вже після другого турецького походу у 1678 року місто перетворилось на руїни. І хоча у XVIII ст. всі стародавні привілеї Чигирини було відновлено, але колишня слава уже не повернулась.

Чигирин здавна приваблював до себе різних вчених, науковців, дослідників. Не залишився байдужим до долі Чигирини, та й усього Чигиринського краю, і Тарас Григорович Шевченко. Любов Тараса Шевченка до минулого України, її історії зародилася ще з дитячих років, коли він маленьким хлопчиком милувався природою рідної Керелівки, ходив до кургану за селом у пошуках стовпів, що підпирають небо, коли слухав численні розповіді батька та діда Івана про козацькі походи та безстрашних гайдамаків.

В Мотронинській монастир, що знаходиться в Холодному Яру, Шевченко ходив із сестрами на прощу. На той час монастир цей примітний був тим, що на цвинтарі було поховано багато коліїв, про що свідчили кам'яні плити на деяких могилах. Маленький Шевченко, тоді вже грамотний, читав могильні написи, задовольняючи тим цікавість як свою особисту, так і інших богомольців; серед останніх чимало було таких, які добре пам'ятали покійників Мотронинського цвинтаря, і вони тут же доповнювали лаконічні написи своїми спогадами про коліїв. Ці розповіді Шевченко уважно слухав [2, 24].

Дитячі враження запам'яталися на все життя і знайшли пізніше відгук у багатьох поетичних та прозових творах Шевченка. Цікавість до археології та історії, збережена протягом усього життя, як і прекрасне знання історії, мали значний вплив на творчість Т. Г. Шевченка. Він поєднував у собі талант поета, художника і вченого. Неможливо осягнути, де кінчається поетичне захоплення і починається науковий інтерес до археологічних пам'яток [3, 2].

Ще в доакадемічний період Тарас Шевченко глибоко цікавився історією Чигиринщини. Він виконує два малюнки «Смерть Богдана Хмельницького» (один 1836–1837 рр., другий 1838–1839 рр.). На картині зображено момент передачі Богданом Хмельницьким гетьманських клейнодів синові Юрію. Трагічна в історії України подія, свідками якої були старшини і полковники та делеговані царем Олексієм Михайловичем для переговорів з Хмельницьким намісник Ф. Бутурлін і думний дяк В. Михайлов, детально описана Д. М. Бантиш-Каменським (1822, 1830). Про передачу Хмельницьким булави Юрію розповідалося й у відомій Шевченкові за рукописними списками «Історії Русів» [4, 362]. У цьому творі ми читаємо: «Гетьман Хмельницький, чуючи близьку кончину свою, скликав у

Чигирин урядників од війська і урядів і товариство з найзначнішими козаками і їм, зібраним до нього в домі, оголосив стан справ нації і всі тогочасні міністерські обставини... Урядники і Козаки, заривавши гірко на слова Гетьманські, що так їх зворушили й вразили, а особливо про близьку смерть його і своє сирітство, залементували: «Кого оберемо на місце Твоє? І хто є гідний нагородити батьківські до нас заслуги Твої і нашу в Тобі втрату? Син твій Юрій нехай наслідує місце і гідність Твою! Він один нехай над нами начальствує, і ми його обираємо за Гетьмана...». Гетьман, з упертого наполягання присутніх, погодився на їх волю і, запросивши до себе сина свого Юрія, поручив зборам зі словами: «Вручається він під охорону Божу і вашу опіку, і анафемі віддаю того, хто зведе його з путі правдивої і сотворить притчею во язицях і посміховищем у людях!.. А вас прошу і закликаю скріпляти його добрими порадами і постійною мужністю, яка всьому племені нашому слов'янському є споконвіку властива і спадкова». По тому вручив Гетьман синові своєму клейноди військові і печать національну з усіма документами й справами письмовими...» [5, 188–190].

Як бачимо, у своїй картині «Смерть Богдана Хмельницького» Т. Г. Шевченко історично-точно передає трагічні події і настрої, яким були оповиті сторінки нашої історії. У 1843 році Т. Шевченко разом з Є. Гребінкою виїхав Білоруським трактом з Петербурга на Україну. Прямуючи до Кирилівки від Кременчука, одна з гілок поштової дороги вела до Ново-Георгіївська (нині Світловодськ), там вона закінчувалась. Звідти Чигирин був найближчою поштовою станцією [6, 111].

У повісті «Княгиня» Шевченко говорить про свої дещо ідилічні спогади про Україну: «В продолжение моего странствования вне моей милой родины я воображал ее такою, какою видел в детстве: прекрасною, грандиозною, а о нравах ее молчаливых обитателей я составил уже свои понятия, гармонируя их, разумеется, с пейзажем. Да мне и в голову не приходило, чтобы это могло быть иначе. А выходит, что иначе» [7, 157]. Гнітюче враження поета відображається у рядках вірша, який він написав по дорозі з України в Москву 19 лютого 1844 року:

*Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як тилина, лине [8, 254].*

У 1843 році Тарас Григорович відвідав не тільки Чигирин, а й Суботів, Мельники, Холодний Яр, навколишні села. Оглянув історичні місця, пов'язані з ім'ям Богдана Хмельницького.

Під час першої подорожі до України в 1843–1844 рр. у Т. Г. Шевченка виникає задум широкої популяризації природних, історичних, етнографічних пам'яток України. Вперше про цей грандіозний задум згадано в листі поета до О. Бодяньського від 6–7 травня 1844 року: «...Я хочу рисовать нашу Украйну... Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові – «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові» (згодом назва була змінена на «Дари в Чигирині 1649 року») [9, 26]. Докладне повідомлення про видання «Живописной Украйны» у петербурзькій газеті «Северная пчела» від 25 серпня 1844 року: «Сюда войдут рисунки по следующим предметам: 1) Виды Южной России, примечательные по красоте своей или по историческим событиям. Все, что время пощадило от совершенного истребления: развалины замков, храмы, укрепления, курганы найдут здесь себе место...» [10, 203].

Незабаром перший випуск вийшов у світ під назвою: «Живописная Украина Тараса Шевченко, СПб, 1844». Сюди ввійшли шість офортів: «Судня в селі рада», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Казка», «Видубецький монастир» і «У Києві». Одна з робіт альбому «Дари в Чигирині 1649 року» описує події в Чигирині за часів Б. Хмельницького, зокрема козацьку раду 1649 року [11, 140]. До офорта Шевченко дав такий підтекст: «Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окроме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі, [к]шталт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (опріче славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського» [12, 94].

Історичних фактів про прибуття послів Росії, Польщі й Туреччини до Богдана Хмельницького в Чигирин саме 1649 року немає. В «Історії Русів», яку читав Шевченко, згадується про прибуття послів названих трьох держав до Чигирина в травні 1650 року. Відомості про саму подію художник взяв, безперечно, з цього джерела. На це вказують деякі деталі, згадані в «Історії

Русів»: «Посли Турецькі піднесли Гетьману від імені їхнього Імператора булаву, саджену каміннями і перлами, шаблю булатну дорогої ціни і дулейман, схожий на мантію з горностайними облямівками та сорок мішків срібних Турецьких левів у дар війську...» [5, 140]. Ще більше подібностей у деталях на самому малюнку.

Цікавим є і трактування Шевченком цієї важливої в житті українського народу події. На малюнку зображені палати Б. Хмельницького. В центрі композиції – дари від послів трьох держав. Найбагатші дари турецького султана. Фарб на офорті нема, але за описом самого Шевченка – це розкішний дулейман, булава і шабля. Більш скромні дари двох інших послів. Як вважають дослідники, у цих красномовних деталях є глибокий зміст. По-перше, багаті дари контрастують зі скромною обстановкою палат Б. Хмельницького, які мало чим відрізняються від обстановки хати заможного козака. По-друге, незважаючи на багаті дари, у турка сподівань на успіх посольства мало. Про це свідчить його похмурий, насуплений вигляд. Турецький посол стоїть праворуч. Від нетерпіння турок встав. Ще далі сидить польський посол, на дві третини затемнений постаттю турка. Після воєнних подій 1648 – 1649 рр. він не має надій на успіх посольства. Ліворуч від дарів, найближче до внутрішніх покоїв гетьмана, весь освітлений сонцем з другої палати, сидить у високому кріслі сивий боярин. Сидить спокійно й упевнено. Коли не зараз, то пізніше, але успіх його місії забезпечений [11, 142].

Біля входу до другої, яскраво освітленої сонцем палати, де, очевидно, відбуватиметься прийом, стоять на сторожі два козаки, один озброєний списом, другий шаблею. В другій палаті зібралися члени Ради, чекаючи виходу Богдана Хмельницького [11, 142].

Складаючи підтекст, Шевченко обговорення питання на Раді подав у деяких деталях за «Історією Русів», де було сказано, що польська протекція відразу, одногосно була відкинута; старі члени Ради, на чолі з гетьманом, відстоювали протекцію Росії, а молоді, на чолі з Богуном, виступали проти, посилаючись на кріпосництво, що панувало в Росії. Але Шевченко в цілому дав свою трактовку події. В «Історії Русів» було сказано, що ухвали Рада ніякої не прийняла: «Гетьман, заспокоївши ремствування зборів... по тому розпустив збори по домах, і сейм на тому скінчився» [5, 144]. Художник у підтексті підкреслював кінцевий результат: «Одначе Рада... присудила єднать царя московського» [11, 143].

Таким чином, сама ідея й художнє розв'язання в офорті дуже показові. Шевченко обрав для першого офорта на історичну тему один з найважливіших, поворотних пунктів у історії української держави.

У 1843 році при Київському університеті буда створена Археографічна комісія, або Комісія з розбору давніх актів. До її обов'язків ввійшло і вивчення пам'яток археології. Усім відомий факт участі у роботі комісії великого українського поета і художника Т. Г. Шевченка. Співробітником її він став у 1845 році після закінчення Академії художеств у Петербурзі.

У середині XIX ст. археологія як наука лише зароджувалась. Під терміном «археологічні пам'ятки» Т. Г. Шевченко, як і всі його сучасники, розумів усі пам'ятки історії та культури від найдавніших часів до XVII–XVIII ст., навіть до початку XIX ст., разом з архітектурними, мистецькими, етнографічними, мовними. Мандруючи Україною та здійснюючи численні зарисовки пам'яток старовини, великий поет глибоко усвідомлював, що нищення пам'яток – це знищення історії України, її пам'яті, а значить, і нашого народу. Чи не тому просив інших «для пользы науки записувать всё, что касается археологии» [3, 2].

Працюючи в Археографічній комісії, Тарас Григорович побував у різних губерніях України, зокрема Київській, Полтавській, Чернігівській. Він зробив не лише численні зарисовки монастирів, храмів, руїн старовинних замків, історичних місць та археологічних пам'яток, селянських дворич, мальовничих краєвидів, але й залишив їх описи, зокрема в «Археологічних нотатках». У нотатках Т. Г. Шевченко детально описує пам'ятки, й це надає його записам значення першоджерела. На жаль, вони збереглися не повністю. Відомості про пам'ятки, описані в нотатках, перегакуються з рядками поетичних творів Т. Г. Шевченка [13, 2].

У квітні – жовтні 1845 року Т. Г. Шевченко побував на Чигиринщині. Яким же постав Чигирин перед поетом? Відповідь на це питання можемо знайти у газеті «Киевские губернские ведомости» за березень 1846 року: «З часу турецької війни Чигирин залишився у руїнах і запустінні, і зі столиці гетьманської, з міста, славного своїми укріпленнями, зробився мізерним містечком... Нинішній Чигирин не можна назвати містом, це село з усякого погляду, лише кілька єврейських і чиновницьких будинків та кам'яна будівля присутствених місць нагадують місто. Інші частини міста становлять вузькі

криві вулиці з плетеними тинами і маленькими хатками під солом'яними стріхами. Ці скромні заселення розташовані довкола гори, яка здіймається на 100 сажнів над поверхню ріки Тясмину. З півночі та з заходу вона дуже крута, так що на неї не можна зійти, але до сходу має пологість. Від старовинного на ній замку вцілів залишок стіни, в якій знайдено кілька вбитих пострілами чавунних ядер» [6, 111].

Таким ми бачимо Чигирин і на малюнку Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху», який він пише вже в 1845 році після других відвідин міста. З початку XIX ст. Замкова гора перетворилася на кар'єр, де добували брили пісковика, з яких витесували жорна для вітряків і водяних млинів. Кар'єр працював – нищилась Замкова гора, а з нею і пам'ять про козацьку славу Чигириня. На малюнку Т. Шевченка попід зубожілою горою бачимо традиційні українські хати під солом'яними стріхами, трохи далі, біля мосту, видно будинки, споруджені, ймовірно, за типовими проектами у стилі класицизму, з побіленими стінами, трикутними фронтонами і дахами, можливо, вкритими черепицею [14, 65]. На задньому плані видніються будівлі Свято-Троїцького монастиря.

Будучи в Чигирині, Т. Г. Шевченко міг зупинитися у Чигиринському Свято-Троїцькому дівочому монастирі:

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь яюсь і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотній стоїть...* [15, 34].

Цей монастир бачимо і на малюнку «Чигиринський дівочий монастир». Існував він з 1617 року і спочатку був чоловічим, в 1735 році перетворений на жіночий. Комплекс Троїцького монастиря було зруйновано під час турецьких походів 1677 і 1678 рр. На малюнку Т. Шевченка ми бачимо архітектурний ансамбль, зведений, очевидно, наприкінці XVIII або на початку XIX ст. Це три храми, трапезна і триярусна дзвіниця з пристінними колонами, а також келії та звичайне для України народне житло під соломою в оточенні могутніх осокорів і садів [14, 67].

Багатогранна діяльність Тараса Шевченка, органічно переплетена з його життям, не дає можливості розмежувати в ньому поета, художника, вченого. Його малюнки, присвячені Чигирину, мають не лише художню, а й наукову історичну цінність.

1. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла Церква: Видавець О. В. Пионківський, 2005. – 642 с.
2. Лазаревський О. М. Матеріали для біографії Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с. – С.19 – 25.
3. Білецька О.В. Він створював археологічну карту Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 1997. – 21 травня.
4. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т.7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка. – 2005. – 504 с.
5. Історія Русів / Пер. І.Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318с.
6. Скрипник А. М. Примарилось на чужині... Шевченків шлях до Холодного Яру // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник / За редакцією Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смоля. – К.: Українські промілі, 2002. – 656 с. – С. 81 – 121.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 2003. – 592 с.
8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Буквар южнорусский». Записи народної творчості. – 496с.
11. Кирилюк Є.П. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. – 676 с.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 10 т. / Відп. ред. В. І. Касіан. – К., 1961. – Т. 7: Живопис, графіка 1830-1847 років. – 423 с.
13. Білецька О. В., Нерода В. В. Т. Г. Шевченко і пам'ятники археології // Лисянщина. – 1998. – 13 червня.
14. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – 144 с.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 2: Поезія 1847-1861. – 784 с.

І. В. Чепурна

ОБРАЗ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ В МОНУМЕНТАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ ЧИГИРИНЩИНИ

До ХХ ст. встановлення пам'ятників Т. Г. Шевченку мало епізодичний характер. Вперше на українській землі погруддя Шевченка було встановлено у 1899 році у приватній оселі жительки Харкова та у Львові [1, 68].

До 100-річчя з дня народження Кобзаря в багатьох містах і селах, особливо Західної України, були встановлені погруддя чи невеликі пам'ятники. Та всі святкування були перервані Першою світовою війною. У 1920-х роках в Україні утворюються пам'яткоохоронні організації. Саме у 1920–1930 рр. в Україні поставлено чимало пам'ятників Кобзареві, в тому числі на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі, в с. Моринці та Керелівці [1,15]. Є припущення, що саме в цей період був встановлений перший пам'ятник Т. Г. Шевченку на Чигиринщині – в с. Вершачі. Не з'ясовано, чому саме тут, адже він відвідав Чигирин, Суботів та Мельники.

Вперше Тарас Григорович побував на Чигиринщині в 1843 році, коли повертався із Запорожжя до рідної Керелівки. Вдруге – в 1845 році, як позаштатний художник Київської Археографічної комісії, метою якої було дослідження пам'яток Подніпров'я. Під враженнями від перебування на чигиринській землі Шевченко написав такі поетичні шедеври як «Чигирине, Чигирине», «Заступила чорна хмара», «У неділеньку святую», «Хустина», «Розрита могила», «Княжна», «Гайдамаки», «Холодний Яр», «Стоїть в селі Суботові», «Великий льох», «За що ми любимо Богдана», «Якби-то, ти, Богдане п'яний», п'єси «Назар Стодоля», «Нікіта Гайдай». Його захоплення історією, етнографією, краєзнавством подарували нам такі мистецькі твори, як «Смерть Б. Хмельницького», «Дари в Чигирині», «Чигиринський дівочий монастир», «Чигирин з Суботівського шляху», «Мотрин монастир», «Дуб на х. Буда», «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Кам'яні хрести в Суботові».

Утворення Черкаської області як самостійної адміністративної одиниці поживило пам'яткоохоронну роботу, зокрема з

упорядкування місць, пов'язаних з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка. В 1953 році в Чигирині територію колишньої Казанської соборної площі перейменовано в парк ім. Т. Г. Шевченка. За рішенням сесії Чигиринської міської ради в 1954 році тут встановили пам'ятник великому Кобзарю. Погруддя виготовлене Київськими реставраційними майстернями (автор невідомий) [2, 2]. У центрі міста, біля Замкової гори, бригадою будівельників райміжколгоспбуду в 1954 році встановлений пам'ятний знак, виготовлений Київськими художніми реставраційними майстернями (автор невідомий). Пам'ятник мав вигляд обеліску форми чотиригранної піраміди. На фасадній стороні обеліска – герб УРСР, нижче дошка, на якій викарбувано: «В місті Чигирині у 1843 і 1845 роках перебував великий український революціонер-демократ Тарас Григорович Шевченко» [3, 2]. Поруч з обеліском була встановлена скульптура сидячого Кобзаря, який грає на кобзі. Це – символ вдячності співцям українського народу, з якими ми ототожнюємо образ Тараса. Адже друга збірка творів Шевченка так і називалась – «Чигиринський Кобзар». Виготовлений пам'ятник Київськими художньо-реставраційними майстернями (архітектор В. Бородай) і подарований м. Чигирину від м. Переяслава-Хмельницького з нагоди 300-річчя Переяславської ради [4, 2].

В 1966 році розпочинає свою діяльність Українське товариство охорони пам'яток історії та культури [5, 1]. На виконання постанови уряду «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони пам'яток археології, мистецтв, архітектури та історії в УРСР» [6, 28] та з нагоди 200-річчя селянсько-козацького повстання під проводом М. Залізняка Черкаська обласна та Чигиринська районна організації розробили заходи з відтворення та впорядкування визначних місць Коліївщини – Холодного Яру. Почесним членом УТОПІК був О. А. Найда – лісничий за фахом, краєзнавець за покликом серця. Завдяки його активній краєзнавчій позиції у Холодному Яру були встановлені пам'ятні знаки на місці історичних подій. Зокрема, біля Мотронинського Свято-Троїцького монастиря у 1968 році встановлено стелу, де на граніті вирізьблені слова: «Встановлено на відзнаку перебування у Холодному Яру в 1822, 1843, 1845 роках геніального українського поета революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка».

По дорозі до монастиря знаходиться хутір Кресельці – місце, де закінчується рівнинний шлях і починаються крутосхили. Саме цим шляхом, підіймався Тарас і саме на цій галявині встановлено у 1970 році погруддя Кобзаря. Знову ж таки стараннями О. А. Найдю, його власним коштом. Пам'ятник виготовлений Київськими художніми майстернями (автор невідомий) [7,2].

Наступний етап у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка пов'язаний із відзначенням 175-річного ювілею поета. В 1979 році облвиконком прийняв рішення «Про благоустрій в області пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка» [8,2]. У 1985 році в с. Вершаці біля будинку культури встановили погруддя Т. Г. Шевченка [9,2]. За свідченнями старожилів, пам'ятник Тарасу у їхньому селі був здавна. Ймовірно за все його встановили до 100-річчя поета. Під час Великої Вітчизняної війни німці понівечили пам'ятник автоматними чергами, лишився лише постамент. Жителі села давно хотіли його відновити. У 1980-х роках за сприяння заступника голови облвиконкому О. М. Дубового, який був депутатом обласної ради від сіл Вершаці, Тарасо-Григорівка, Іванівка було замовлено погруддя. Довгий час воно стояло всередині будинку культури, а з приходом на посаду голови сільської ради В. Г. Колісника було встановлене у прилеглому парку, який, до речі, теж носить ім'я Т. Г. Шевченка [10,1].

Багато чигиринців пам'ятають 20 травня 1989 року. В цей день жителі міста поклали квіти до нового пам'ятника Кобзаря, який встановили у міському парку. Справа в тім, що погруддя, споруджене у 1954 році, було демонтовано в зв'язку з незадовільним технічним станом. Новий пам'ятник був виготовлений Черкаськими художньо-реставраційними майстернями для обласного краєзнавчого музею. Але з певних причин адміністрація музею відмовилась від погруддя. На прохання голови Чигиринського виконкому Л. М. Ткаченко цю фігуру скульптор Е. М. Кунцевич погодився передати для міста. Проект встановлення розробив архітектор В. Гнезділов, який, до речі, теж наполягав на встановленні пам'ятника в Чигирині [11, 2].

Відкриття пам'ятника було справді всенародним святом. Вшанувати пам'ять українського генія прибули делегації з США, Японії, Польщі, Канади, Бразилії, Грузії, Молдови. Зокрема, серед почесних гостей були поет Д. В. Павличко,

професор із США Д. Грабович, викладач з Японії Такаукі Мураї (переклав на японську мову «Кобзар»), білоруський письменник Янка Бриль. Після урочистого відкриття пам'ятника святкування продовжились в с. Суботів [12,1]. В цьому ж році було оновлено обеліск біля підніжжя Замкової гори. Новий пам'ятний знак має форму відкритої книги-полум'я з барельєфом Шевченка, виготовлений Черкаськими художніми майстернями (архітектор Ю. Соміков) [13,2].

Отже, пам'яткоохоронні заходи не були систематичними, а активізувались до ювілейних дат та свят. Вшанування перебування Т. Г. Шевченка на Чигиринщині не зачепили Суботів, тому на сьогодні маємо допрацювати в цьому напрямку. І все-таки, проведена робота, при тогочасній пануючій радянській ідеології, мала велике значення для збереження національно-історичного надбання українського народу.

-
1. Черкаський край – земля Богдана і Тараса // *Культурологічний збірник*. – Київ. Українські пропілеї. 2002.
 2. *Паспорт на пам'ятник Т. Г. Шевченка в міському парку*. Архів НІКЗ «Чигирин».
 3. *Паспорт на пам'ятний знак на честь перебування Т. Г. Шевченка в Чигирині в 1843 і 1845 рр.* Архів відділу культури і туризму Чигиринської РДА.
 4. *Паспорт на пам'ятний знак «Кобзар»*. Архів НІКЗ «Чигирин».
 5. *Державний архів черкаської області (далі – ДАЧО)*. – Ф. Р – 4313, оп. 3, спр. 78.
 6. ДАЧО. – Ф. Р – 4468, оп. 1, спр. 8.
 7. *Паспорт на пам'ятник Т. Г. Шевченку в с. Мельники*. Архів НІКЗ «Чигирин».
 8. *Зоря комунізму*. – 15 травня. – 1988.
 9. *Паспорт на пам'ятник Т. Г. Шевченку в с. Вершаці*. Архів відділу культури і туризму Чигиринської РДА.
 10. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПА): Руденко І.Й., 1936 р.н., с. Вершаці*.
 11. МПД: *Ткаченко Л. М., 1948 р.н., м. Чигирин*.
 12. *Зоря комунізму*. – 23 травня. – 1989.
 13. *Паспорт на пам'ятний знак на честь перебування Т. Г. Шевченка в Чигирині в 1843 і 1845 рр.* Архів НІКЗ «Чигирин».

**Н. Б. Калашник,
Я. В. Калашник**

МОТИВИ ЖИТТЯ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ХУДОЖНІЙ ВИШИВЦІ Т. Є. ЗЕЛЕНЕЦЬКОЇ

Постать Т. Г. Шевченка, нашого геніального земляка, вшановується як на Черкащині так, зокрема, у Смілі та на Смілянщині. Мотиви життя та образотворчого мистецтва геніального Кобзаря, почасти пейзажів 1845 року, вдало відтворено в творчості майстра художньої вишивки Т. Є. Зеленецької.

Українське народне мистецтво – невмируще джерело душі народу, колективного генія світобачення краси з людини. Сьогодні в народі говорять:

«Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Нині, як ніколи, важливо зберегти джерело традицій українського етносу, коріння якого сягає в глибину тисячоліть [1].

З давніх-давен Черкащина славилася своїми вишивками. Ними оздоблювали рушники, фіранки, скатертини, постіль, жіночий та чоловічий одяг. На Черкащині у вишивках переважали червоний та чорний кольори, на лівому березі Дніпра вишивали білими нитками по білому полотні [2, 56]. Дослідження вишивки розкриває важливі аспекти вираження в ній живописної, графічної і орнаментальної культури народу [3, 45]. Вишивка зберігала в своїй іконографії давні архаїчні мотиви. Вона майже нічого не губила із своїх надбань, досвід причетний до відбиття складною мовою вишивального мистецтва народно-го світогляду [4, 56]. Вишивка найпоказовіший вид мистецтва, який має широкі аналогії в культурі інших народів [5, 56].

Для вишивок Черкащини, яка межує з Полтавщиною, найхарактернішим був все-таки рослинний орнамент, який складався з грон винограду, ягід, стилізованих квітів. Тут полюбили поєднання червоного з чорним, але збереглася й традиція вишивки сорочок білим по білому. Особливістю вишивки Черкащини є прагнення майстринь відобразити життєвий шлях та творчість Кобзаря. На початку ХХІ ст. постать Т. Г. Шевченка вшановується також майстрами художньої вишивки Сміли та Смілянщини. Пильну увагу привер-

тають мотиви життя Т. Г. Шевченка та його образотворчого мистецтва. Тарас Шевченко як художник займає одне з найпочесніших місць в українському образотворчому мистецтві [6, 11].

Особливо улюблені пейзажні мотиви Шевченко – зображення мальовничих околиць та куточків сіл, містечок, берегів тихих степових річок, ставків, урочищ тощо («Повінь», «Комора в Потоках», «Андруші», «Урочище Стінка», «Хутір на Україні», «У В'юниці», «В Решетилівці»). Ці твори сповнені справжньої поезії, в них лагідна, мрійлива українська природа знайшла свого натхненного співця. У зображенні рослинності Шевченко найчастіше малював дерева в основному таких як: дуб, липа, тополя, сосни, верби. Бо дерево взагалі – це життєва форма рослин [7, 45].

Л. М. Дяченко-Лисенко наголошує: «...особистістю, котра безпосередньо формує етносвідомість уже кількох генерацій українців світу, є постать Тараса Шевченка. Постать така ж геніальна, як і трагічна як за реаліями життя, світоглядними переконаннями, так і за специфікою поетичної і прозової творчості, епістолярієм, в цілому філософським осмисленням позицій людей різних національностей у соціумі, також і в неперевершених картинах, малюнках, ескізах тощо» [8,124].

Жителька Сміли, майстер художньої вишивки, член міського клубу народних ремесел «Дивина» (керівник М. Філь) Т. Є. Зеленецька створює гладдю картини Т. Г. Шевченка (пейзажів 1845 р.) у стилі «фріхенд» (вільна рука) [9]. Вишивані роботи Тамари Євгенівни можна побачити на виставках до Дня міста, Дня Незалежності. Вишивальниця отримала Подяку міського голови за збереження та популяризацію історико-культурної спадщини нашого народу, високий рівень майстерності у декоративно-прикладному мистецтві, активну участь у соціально-культурному житті міста.

Вже є 25 вишитих робіт: «Мотрин Монастир», «У Василівці», «На околиці», «Вознесенський собор в Переяслові», «Чигиринський дівочий монастир», «Михайлівська церква в Переяслові», «Богданова церква», «Почаївська лавра», «Т. Г. Шевченко малює селянське подвір'я», «Узлісся», «Черкаси. 1859», «Повінь», автопортрети Т. Г. Шевченка за віхами життя та інші. Роботи Тамари Євгенівни побували на виставках у Каневі, Черкасах, Чигирині, Києві, Москві. Роботи-вишивки подаровані у Бельгію, Францію, Америку.

У її авторській вишивці чудово відтворено загальноукраїнську рослинну символіку, репрезентовану в пейзажах Т. Г. Шевченка 1845 року, а саме: I. Дерев: *дуб* – символ чоловічої сили; *верба* – символ дівочої чистоти, ніжності; *вишня* – символ рідної землі та України; *сосна* – символ життєвої сили і сильного характеру; *тополя* – символ дівочої краси; *яблуня* – символ розуму; *явір* – символ козацької сили; *ясен* – символ чоловічої чистоти; *липа* – символ універсальної привабливості; *клен* – символ акуратної й чистої чоловічої краси. II. *Трави* – символ побуту Черкащини. III. *Кущі*: *калина* – символ рідної землі, батьківської хати [9].

Рослинні символи здавна уособлюють красу нашої Черкащини, духовну міць народу, засвідчують любов до рідної землі. За допомогою символів майстринею відображено світ природи, емоції та думки людини, котрі є джерелом креативного мислення. Орнаментальні мотиви вражають своєю поетичністю. Вишивка – не тільки художнє оформлення речей, а й мистецтво оригінального бачення світу, відтвореного специфічними художніми засобами. Це давнє й вічно молоде мистецтво. Секрет його молодості – в єдності людини з природою, в умінні впродовж століть зберігати красу й дарувати радість.

На території Черкащини, як і в усій Україні, вишивка займає провідне місце в оздобленні елементів традиційного вбрання, носить символічне оберегове значення, набуває характерних особливостей у колориті, техніці виконання, композиційних прийомах. Вишивка Черкаського регіону зазнала значного впливу від традицій вишивання межових областей – Київської та Полтавської, однак мала й власні, лише їй притаманні особливості. Кожну річ майстрині оздоблювали, перетворюючи її у високомистецький витвір завдяки прекрасним вишивкам [10, 45].

Сучасна українська вишивка дбайливо зберігає народні традиції у зразках робіт народних майстрів, котрі творчо, вдумливо вивчаючи багату спадщину народу, створюють сучасні моделі, прикрашені традиційним шитвом [10,56].

Отже, у творчості майстра художньої вишивки Т. Є. Зеленецької ґрунтовно репрезентовано рослинну символіку за мотивами життя та образотворчого мистецтва Т. Г. Шевченка (пейзажів 1845 р). Є домінованими зображення дерев, також, почасти, маніфестовано трави та кущі.

1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://taras-shevchenko>.
2. Тарас Шевченко – художник. – К.: Мистецтво, 1963. – 150 с.
3. Тарас Шевченко / С. Гальченко. – К.: Наук.думка, 2000. – 40 с.
4. Тарас Шевченко / Д.Степовик. – К.: Мистецтво, 1984. – 134 с.
5. Український живопис: / Ю.Белічко. – К.: Мистецтво, 1989. – 100 с.
6. Шевченко Т. Г. Мистецька спадщина: / Т. Г. Яцюк. – К.: 1989.
7. Українознавство / [уклад. В. Я. Мацюк, В. П. Пугач]. – К.: Зодіак-ЕКО, 1994.
8. Дяченко-Лисенко Л. М. Постать Тараса Шевченка: геніальність – це приреченість // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегиумах. – 2008. – №2. – С. 123 – 125.
9. [Електронний ресурс] Режим доступу: [Info – smila.c.k.ua](http://Info-smila.c.k.ua)
10. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка: Альбом / Т. В. Кара – Васильєва. – К.: Мистецтво, 1993. – 263 с.

В. В. Гоцуляк

ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ І ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Не лише славетні ювілеї, але й наукове дослідження творчості Тараса Шевченка спонукають глибше осягнути історіософські підвалини спадку українського генія, не обмежуючись висвітленням деталей його біографії та історико-філологічним аналізом робіт. Утім вважається, що до сьогодення «не вироблена цілісна концепція підходу до вивчення його творчості не тільки як поета, але й як великого мислителя-генія» [1, 121]. Більшість сучасних шевченкознавців одностайні у тому, що сила справжнього генія зберігається на протязі довгого історичного періоду а творчій доробок є гостро сучасним для свого народу, дає відповіді на ті питання, які не були актуалізованими у його епоху, а виникли при зовсім інших історичних обставинах. Так, зокрема такі дослідники як С. Лук'яненко і М. Кубаєвський зазначають: «Геній пророче вглядається у майбутнє, через голови багатьох поколінь, через століття розмовляє з нащадками: дає поради, застерігає, укріплює віру і надію. Таким є Тарас Шевченко» [1, 121].

Сучасні науковці ставлять питання: що є мірою його геніальної величі?. Вони лише частково дають відповіді на це і розмірковують над тим, що її часто визначають кількістю створеного ним доробку. Однак цей підхід не вирішує проблеми. У перспективі часу творчість Шевченка потребує іншого сприйняття та оцінок. Тому для визначення міри його геніальності потрібно вийти на сучасний соціокультурний простір, значно ширший від історико-літературних інтерпретацій. Для цього потрібно застосувати найновіший методологічний інструментарій і правдиво визначитися з підходами, які сприятимуть більш глибокому, ніж до останнього часу досягненню величі Кобзаря. Найбільш продуктивним у дослідження творчості спадщини Т. Шевченка вважається соціокультурний підхід. На таких позиція стоять багато шевченкознавців і серед них названі вище дослідники. На їх думку такий підхід до аналізу творчості дає можливість відтворювати її багатомірність і багатоманітність як відносно цілісну систему на основі певних принципів [1, 121].

Ті, хто уважно слідкують за нагромадженням масиву літератури присвяченому Шевченку не можуть не помічати намагання багатьох учених-філологів, літературознавців ототожнити спадок Т. Шевченка з Святим Письмом. Такими прикладами рясніють численні публікацій. Не раз до них вдавався й автор цих рядків. Узагальнюючи змістовну наповненість такого підходу відзначимо, що вже третє тисячоліття найвидатніші уми людства намагаються досягнути таємниці його положень.

Далі, як правило, простежується пов'язаність Святого письма з Т. Шевченком. І хоч існує значна варіативність такого підходу у підсумку його висловлюють певним чином, зокрема стверджуючи, що «у такому розумінні слід підходити і до вивчення творчості Т. Шевченка – сприймати його ідеї з позицій системоутворюючих принципів, бо містяться вони у різних творах і виражаються у різних контекстах» [1, 121].

Для підтвердження цього положення науковці посилаються на М. Драгоманова, який зазначав, що «всі, хто бравсь писати про нього (Шевченка – В. Г.) перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилось про українського кобзаря» [2, 327], а також на Є. Маланюка, котрий підкреслював, що

«цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити «все» і кожна «ідеологія», чи «партія» у нас таке може – при допомозі цих цитат – з тріумфом проголошувати Т. Шевченка «своїм» [3, 78]. З цього випливає висновок про те, що різночитання творів Т. Шевченка відбувається тоді, коли до них підходять або ідеологічно цілеспрямовано, або кон'юнктурно, вузькопрофесійно.

В методологічному плані соціокультурний підхід долає цей прагматизм і формулює декілька системоутворюючих принципів, що відтворюють глибинну суть творчості Т. Шевченка. Одним з найбільш перспективним вважається національно-світоглядний принцип. На думку С. Лук'яненко і М. Кубаєвського виразити духовний потенціал нації може тільки геній, який вийшов із її середовища. І в наші дні побутує думка про те, що найвищі досягнення культури недоступні більшості, бо їх сприйняття вимагає певного рівня освіти. Тому культура ділить людей на вищий, елітарний та нижчий, простонародний рівні. Висока, елітарна культура, особливо література, завжди свідомо оминала життя низів, простих «сірих сіромах», «Господом забутих» [1, 122]. Такий поділ вже відомий у наукознавстві і, наприклад, значна частина нових істориків все уважніше вивчає так звану історію знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін. Так і на думки вищеназваних авторів, народне, демографічне життя низів художньо не озвучувалося, не «висловлювалося» засобами мистецтва. Навіть трагічні соціальні катаклізми, бунти, збурення, трагедії тощо не виражалися ні у творах літератури, ні у творах живопису... «Т. Шевченко вперше порушив цю тисячолітню традицію. Саме через нього вперше проходила словом-криком «субстанція пекла», його моторошна, наскрізь прониклива стражданнями сутність. [1, 122].

Вказуючи на те, що його словами заговорив світ, який протягом довгого часу залишався таємницею для елітарної культури, вони також відмічають значення цього явища яке виразило сутність, а сутність, не втрачаючи своєї онтологічної природи, виразила саму себе. Таке буває лише у великих космологічних міфах, у грандіозних світоглядних віровченнях. Відтак сутність світу може бути самоосмислена, національно-світоглядно виокремлена не зовнішніми формами, не входженням у нього зовні, із соціального «спостережного пункту», а з

нього самого, із суті його сутності. Водночас постає питання: чи не є щось особливе у Т. Шевченка і відповідачі на це сучасні науковці вдаються до порівнянь: О. Пушкін також їздив в Оренбургську губернію «збирати матеріал» про селянське повстання Пугачова, щоб потім втілити його у «Капітанській дочці». В Оренбургську губернію імперією був відряджений і Ф. Достоєвський для ґрунтовного ознайомлення з першоосновами народного життя [1, 122].

Однак Т. Шевченко потрапив туди не як турист проти власної волі і не для знайомства з життям простого люду. Він знав це життя досконало, бо сам був частиною цього життя, найуніверсальнішим його виявом. У цьому сенсі автори цілком мають рацію, підкреслюючи особливий характер взаємозв'язку особистості якою був Т. Шевченко та суспільства. Дещо в іншому місці і контексті вони вірно відмічають залежність Кобзаря від влади коли він відбув три тисячі шістсот п'ятдесят днів солдатчини і заслання. Автори цілком слушно ставлять запитання що тоді переніс Т. Шевченко? І вказують на те, що весь час він був під пильним наглядом самого царя [1, 122].

Вони, цитуючи М. Поповича, услід за ним вказуючи, що «Микола I не тільки виявився в справі Шевченка жорстоким імперським владикою-деспотом, який ясно усвідомлював небезпеку українського самостійництва. Він виявив тут свою дріб'язкову мстивість, повернувши Шевченка в ще важче рабство, ніж те, з якого дев'ять років тому його викупили» [4, 366].

Очевидно, що таке авторське тлумачення кореспондується з думками багатьох шевченкознавців, як і наступна теза проте, що мовою Т. Шевченка заговорив найпотужніший соціальний пласт тогочасного суспільства – селянство. З під пера Т. Шевченка виходили рядки того, що впродовж тисячоліть внаслідок соціально-економічних причин не могло художньо та ідеологічно оформитися, віднайти свій світоглядний вираз. Кожній нації, коли у неї наступає критична фаза Господь Бог посилає свого провідника. Так сталося і з Україною, коли волею Всевишнього з'явився Т. Шевченко плоть від плоті представник селянства.

Історія розвитку світової культури показує, що виразити сутність буття певної соціальної групи, її духовність може тільки представник цієї групи. Якщо навіть найталановитіший представник «низів» за якихось незвичних обставин (долі,

випадку) потрапляв у стан еліти, то він мусив творити по її вимогах, канонах, правилах. Елітарна культура своїми парадигмальними вимогами деформує найталановитіших представників простого люду, роблячи з них «кларнети» чи «сопілки» для свого ідеологічного оркестру. Більше того, елітарна культура відноситься до них зверхньо, зневажливо. Т. Шевченка в аристократичних колах Петербурга називали «мужицким поетом» [1, 122]. Через свої переконання низку внутрішніх і зовнішніх причин до таких звинувачень він ставився байдуже. Цілком мають рацію учені коли зазначають, що Т. Шевченко весь свій геній, всю свою енергію використав для виразу цього «всесвітнього освенціму» зсередини, а не з суспільного узвишя. Він був не тільки його свідком, а й в'язнем, безмірно та бездонно терплячи від нього і тим, хто зумів поетично відтворити не тільки свій, а й біль цілого народу [1, 123].

Вказуючи на те, що відчуття, емоції логікою не відтворюються словесно, понятійно виразити ні свій, ні чужий біль неможливо С. Лук'яненко і М. Кубаєвський правильно стверджують, що Шевченко це зумів зробити. Більше того, він у поетичній формі відтворив не тільки свій біль, а й національні муки та страждання. Це не поезія, а своєрідний «болезапис», абсолютно адекватне художньо-психологічне відтворення страждань у фазі їх максимальної напруги, коли вже «терпіти – несила». І цей народний біль Т. Шевченко виразив піснею-стоном, піснею-надією [1, 123].

Найцікавішим у даному випадку є не стільки форма викладу, на яку ми звертаємо увагу цитуючи цих авторів, а їх узагальнення ряду положень. У цьому контексті учені крім того, вказують на те, що як геній спроможний виразити усі нюанси людських душевних переживань, він у багатьох творах для виразу індивідуальних відчуттів використовував образи-символи, які пізніше ми знаходимо у працях Зігмунда Фрейда, Карла Юнга та Ерїха Фромма. Т. Шевченко, як і творці психоаналізу, інтуїтивно відчув архетипи-символи, збережені тисячоліттями у національній підсвідомості. Можливість такого виразу зумовлена абсолютною близькістю поета до найболючіших точок тогочасного світу, поета, який був сам його найболючішою точкою. Максима людського страждання, котре ніким і нічим не вгамоване, «не приспане», не пом'якшене жодним релігійно-моральним чи естетичним обезболюванням; заговорила його устами [1, 123].

Таким чином, їх думка все ближче наближає нас до шевченкового кордоцентризму, який, на думку авторів схиляє Т. Шевченко звертається до суб'єктивних почуттів і переживань як до форм конкретної реальності. На переконання авторів для посилення реального існування «душевних станів», «дум» тощо Т. Шевченко ототожнює їх з конкретними і реально існуючими формами буттєвості [1, 123].

Зазначимо, що наведене вище положення переконує у тому, що ототожнюючи абстрагований образ «серця» з образом «дитини», Т. Шевченко надає суб'єктивним людським переживанням статусу об'єктивності. Абстрактні образи існують у своїй конкретності як реальні персонажі, як самість по своєму буттю. Він не тільки пропустив через своє серце всі несправедливості епохи, осмислив їх і передав іншим поколінням у вигляді дум-роздумів, а й пропонував варіанти їх вирішення ліквідації. По трагізму, силі духу та інтелектуальній напрузі у світовій літературі є небагато аналогів подібної творчості, співроздумів із самим собою, із своїм серцем [1, 122–123].

Далі зазначимо, що з історичної перспективи важливим формотворчим чинником соціокультурного підходу до аналізу творчості Т. Шевченка є проблема волі, як ідеалу національного життя. У цьому сенсі значний науковий інтерес складає такий аспект: як історичне минуле України, яке Шевченко осмислював через призму ідеалу її незалежності. На ньому досить детально зупиняють С. Лук'яненко і М. Кубаєвський [1, 123–126].

Хотілося б звернути увагу на те, як в сучасній українській історіографії оцінюють історичні інтерпретації думок Т. Шевченка. Перш за все українська історична думка протягом другої третини ХІХ–ХХ ст. і в наш час досить довгу була зосереджена на аналітичній публікації Д. Драгоманова «Шевченко. Українофіли й соціалізм» [2, 327–430]. Її оцінки поділили вже існуючий поділ у ХХ ст. представників закордонної, західноукраїнської, радянської історіографії і течій в них на прихильників і тих, хто не поділяв поглядів М. Драгоманова на творчість Т. Шевченка. Загальним знаменником було те, що з різними відтінками спадщина Т. Шевченка у більшості позитивно оцінювалася, як представниками радянської, так і діаспорної історичної науки. Про це свідчить, зокрема дидактичний вимір, який ми знаходимо в «Українській історіографії» (1959) М. Марченка [5, 127–131] та у курсі лекцій «Українська історіографія» (2004) Я. Калакури [6, 197–201].

В сучасній історіографії шевченкіани чітко наголошують на тому, що ще у першій половині XIX ст. Т. Шевченко відновив у свідомості українців майже перервану традицію боротьби за українську державу. Як нащадок козацького роду, він з дитинства закарбував у своїй пам'яті свідчення ще живих учасників і очевидців гайдамацького руху, потомків українського козацтва, захопився історією рідної землі [6, 198]. Я. Калакура наводить й інші свідчення, про не згасання інтересу Т. Шевченка до історії і його посилення під час навчання в Академії мистецтв, роботи в Археографічній комісії і участі у Кирило-мефодіївському братстві. Такий інтерес також підтверджується листуванням і зокрема із заслання. Разом з тим наголошується на великому впливі на історіософські погляди Т. Шевченка західноєвропейської історіографії особисті контакти і знайомства з працями М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванішева, П. Куліша, з виданнями О. Бодянського, з «Історією Русів» та ін. Учений також цілком правомірно стверджує, що не будучи професійним істориком Т. Шевченко виробив свій власний погляд на історію України, її самотність. У цілому ряді художніх, публіцистичних творів, у щоденнику та автобіографії, численних листах він виклав своє бачення найважливіших подій і явищ української та європейської історії, шляхів збереження і воскресіння самотності України, розвитку рідної мови, освіти і національної культури [6, 198].

Власні оцінки автора розділу лекції про творчість Шевченка, якщо узагальнити зводяться до наступного: по-перше викладені у названих вище творах погляди Кобзаря на Київську і Галицько-Волинську держави, на Козаччину, Б. Хмельницького, І. Мазепу на гайдамацький рух і Коліївщину, на політику царизму щодо України, дають підставу стверджувати, що він йшов далі автора «Історії Русів», праць М. Маркевича, М. Костомарова; по-друге, Шевченко відновив на базі свідчень народної пам'яті історичну правду, розбудив понижену, приспану, перервану державницьку ідею українського народу; по-третє, він очистив історію від псевдогероїчних міфів, великодержавницьких фальсифікацій, різного роду спотворень, довів безперервність етногенезу українців від найдавніших часів; по-четверте, твори історичного спрямування проникнуті ідеєю національного і соціального визволення українського народу, гострою критикою кріпосництва; по-п'яте, загальнонаціональне

значення творчості Т. Шевченка у тому, що його ім'я стало символом боротьби не тільки за національне визволення України, але й за правдиве висвітлення її історії; по шосте, його літературна і художня спадщина, щоденники, автобіографія, листи є важливим і унікальним історичним та історіографічним джерелом, особливо для дослідження середини ХІХ ст., оскільки саме ця доба відбилася в усьому: в політичних орієнтирах, культурно-духовних цінностях, у трактуванні історичного минулого, в оцінках національних та соціально-економічних проблем України [6, 199–201].

Отже, аналіз в історіографічному аспекті творчості Т. Шевченка в соціокультурному і історичному контексті засвідчує посилену увагу сучасних науковців до цієї проблематики. Т. Шевченко має явний національно-державницького світогляду. Поет, художник, прозаїк, драматург мислитель і активним громадсько-політичний діяч не тільки добре знав історію України, але й усвідомлював її державне майбутнє.

-
1. Лук'яненко С., Кубаєвський М. Аналіз творчості Т. Шевченка в соціокультурному контексті // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 1. – С. 121–126.
 2. Драгоманов М. Вибране ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К.: "Либідь", 1991. – 686 с.
 3. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – 207 с.
 4. Попович М. Нариси з історії української культури. – К., 2001. – 609 с.
 5. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К.: КДУ 1959. – 258 с.
 6. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

В. В. Сокирська

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УМАНСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ Г. Ю. ХРАБАНА

2014-й рік для Черкащини багатий на ювілейні дати. Серед найбільших – 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, 60-ліття області, 70-ліття Корсунь-Шевченківської битви. Усі ці події були предметом наукових досліджень нашого земляка – Григорія Юхимовича Храбана (1902–1990) – одного з відомих істориків та краєзнавців, який залишив вагомий слід у науковому житті України, вивченні та популяризації регіональної історії [1].

Важливим вважав Г. Ю. Храбан переосмислення ролі особистості в історії, її діяльності, як складової національного прогресу. Звернення дослідника до шевченківської тематики пояснює актуальність проблеми всебічного вивчення й об'єктивного сприйняття життя і творчої діяльності видатного представника доби українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ ст. – Т. Г. Шевченка (1814–1861), життєвий шлях якого складає цілу епоху в інтелектуальному, національно-культурному розвитку України. Його різнопрофільна діяльність, багатогранний талант, активна громадянська позиція дозволяють Григорію Юхимовичу стверджувати про новаторські риси творчості митця та подвижництво на теренах української культури другої половини ХІХ ст., крізь призму яких він поринає до глибин української історії. Дослідник мав власну оцінку творчого доробку великого Кобзаря.

В особі Т. Г. Шевченка Григорій Юхимович знайшов поєднання майстерності поета-художника, що яскраво змальовував минуле, так і властивості історика-дослідника, що надзвичайно шанобливо ставився до адекватного відображення у художньому творі подій історії, прагнув досягти при цьому максимальної точності й виразності. Тарас Шевченко як історик-дослідник звертався до чи не найскладніших періодів вітчизняної історії, приділяв увагу як масштабним епохальним подіям, так і конкретним фактам та ситуаціям, розуміючи їх високу значущість в долях українського народу. Це давало підстави Г. Ю. Храбану говорити про Т. Г. Шевченка не тільки як про

талановитого письменника, популяризатора історії України, а й про Шевченка-дослідника, про його історичні погляди. Великий пласт матеріалів з окресленої тематики вміщує особовий архівний фонд Г. Ю. Храбана, що знаходиться на збереженні в Державному архіві Черкаської області [2].

Джерельною базою досліджень для Г. Ю. Храбана стала сукупність опублікованих та неопублікованих матеріалів, що були ним виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву в Києві, музеях та бібліотеках України. На основі аналізу багатого й різноманітного матеріалу ним здійснено класифікацію всього комплексу джерел за такими групами: документальні джерела, матеріали особистого походження: автобіографічні спогади та епістолярна спадщина, твори художньої літератури.

Першу групу склали матеріали та опубліковані історичні джерела, що висвітлюють окремі факти життєвої та творчої біографії Т. Г. Шевченка. Ці джерела використано з метою дослідження формування історичного та наукового світогляду поета, впливу оточення на цей процес.

Другу групу джерел становить літературний доробок Т. Г. Шевченка. Г. Ю. Храбаном було досліджено матеріали, що характеризують творчу лабораторію поета в час написання історичної поеми «Гайдаки». Аналіз цих джерел дозволив глибоко дослідити історичні погляди Т. Г. Шевченка і стверджувати, що поет, пишучи твори на історичну тематику, виявив себе дослідником та популяризатором історії, подавши виклад історії України другої половини XVIII ст. для широкого читацького загалу. Дослідження шевченківської літературної спадщини Г. Ю. Храбаном зроблено з позиції достовірності зображення історичних подій на основі співставлення та аналізу тексту твору з вітчизняними та зарубіжними історичними джерелами та літературою, що характеризують період народно-визвольного повстання.

Комплексне дослідження історичної основи поеми Т. Г. Шевченка «Гайдаки» дало можливість Г. Ю. Храбану простежити еволюцію історичних поглядів поета на основі аналізу літературної спадщини письменника, життєвого шляху, світогляду, культурно-мистецького оточення. Для цього істориком використано праці, які характеризують літературну творчість поета, висвітлюють його життєвий шлях.

Цікавлячись життям Т. Г. Шевченка дослідник з'ясував, що існує розбіжність у відомостях в якій монастир ходив малолітній Шевченко і де довідався про коліївщину, розповіді про яку так збентежили уяву поета, а пізніше спонукали до написання поеми «Гайдамаки». Історик досліджував дві поширені в літературі XIX ст. версії: Мотронинський і Лебединський монастир. Подальші детальні розвідки привели його до висновку, що ще будучи 9-річним хлопчиком Тарас супроводжував сестру на прощу до Лебединського монастиря і там від ченців почув криваву повість про те, як гайдамаки покарали своїх гнобителів. За свідченням самого поета, тоді в його думці зародилася ідея майбутньої поеми «Гайдамаки» [3, 41–49].

Аналізуючи поему Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» Г. Ю. Храбан приходить до висновку, що поет при написанні свого твору використовував справжні історичні факти, але досить багато подій запозичені автором поеми із твору польського письменника М. Чайковського «Вернигора», які не відповідають історичній дійсності [3, 48]. Задля встановлення істини, Г. Ю. Храбан працював з архівними джерелами, досліджував матеріали у рукописному відділі Наукової бібліотеки АН УРСР і в фонді Оссолінських. Дослідник відзначав, що Т. Г. Шевченко підійшов до змісту поеми, як це робиться в справжньому науковому дослідженні. Він подав загальні відомості з історії Польщі, до складу якої входила Правобережна Україна, показав, як барські конфедерати своїми бенкетами, грабежами і розбоєм переповнили чашу довгого терпіння українського народу і викликали його на повстання [4, 2].

На думку Г. Ю. Храбана, розходження з фактичною історією, які є в поемі «Гайдамаки», не можна ставити у вину Т. Г. Шевченкові: тогочасна історіографія не знала краще повстання. Можливо, фактичних помилок у поемі було б менше, якби автор користувався тільки спогадами, а не скористався вигадками М. Чайковського, повіривши в його запевнення щодо достовірності фактів. Однак, ці розходження з фактичною історією ніяк не можуть позначитися на оцінці поеми. Вона правильно відобразила загальну картину повстання і була за своїм фактичним змістом на рівні тогочасної історичної науки [4, 45].

Тема «Шевченко і Умань» розкривається численними дослідженнями краєзнавця, виписками з архівних документів і опублікованої літератури та газетних статей. Зроблено багато

виписок з журналів і книг про перебування Т. Г. Шевченка в Умані. Зокрема, дослідник припускає, що вперше Кобзар побував в Умані, коли в дитинстві чумакував разом з батьком [5, 2]. З'ясовано, що Т. Г. Шевченко був і в Тальному. В ті часи це було містечко Київської губернії, його назва не змінювалася. Тут малолітній Тарас побував під час поїздки з батьком до Умані. Проїжджав поет і через це містечко, коли у вересні 1843 року з Керелівки навідувався до Умані. Тальне він згадує в повісті «Прогулянка з приемністю і не без моралі» [6, 1].

Як відомо, після закінчення Петербургської Академії мистецтв, Т. Г. Шевченко навесні 1845 року вдруге повернувся в Україну. Ставши співробітником Київської Археографічної комісії, Тарас Григорович багато подорожував Україною, збирав фольклорні та етнографічні матеріали та змальовував історичні та архітектурні пам'ятники. Саме в цей час, на думку Г. Ю. Храбана, Т. Г. Шевченко побував і в Умані. Після цього він написав поему «Холодний Яр». Де саме зупинявся Тарас Григорович в Умані, наразі не відомо, але те, що він побував у «Софіївці» зрозуміло із повісті «Княгиня», написаній в 1853 році: «Бачив я на своїм віку таки путящих садів, – як наприклад Гуманський, чи Петергофський...» [5, 14]. Образ Умані як символ народної боротьби не раз виникав потім в уяві поета-борця. Отож і не випадкова його згадка про Умань в повісті «Прогулянка з приемністю і не без моралі», написаній в 1858 році: «Мені здавалося, що я бачу на безкрайньому обрії і Звенигородку, і Тальне, і навіть саму Умань...» [5, 13].

Пам'ять про народного поета жила і в наступних поколіннях. Цікавими є наукові розвідки Г. Ю. Храбана про відзначення 100-річчя з дня народження українського Кобзаря. Йому вдалося встановити, що з гострою критикою на заборону ювілею Т. Г. Шевченка виступила газета «Правда» і більшовицька фракція IV Державної думи [5, 9].

З матеріалів газети «Провінціальний голос» Г. Ю. Храбан дізнався, що Уманська міська дума 28 січня 1914 року прийняла постанову про відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка: були встановлені стипендій імені поета в школах для кращих учнів, влаштувалися літературно-музичні вечора за участю трупи М. Садовського, споруджено бюст Кобзаря в міському сквері. Але 5 лютого київський губернатор за наказом начальника краю опротестував постанову думи. У свою чергу

попечитель київського учбового округу розіслав заборону вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка в навчальних закладах [5, 1].

Завдяки дослідженню Г. Ю. Храбаном фондів в Київському обласному державному архіві про перейменування вулиць в місті Умані ми дізнаємося про той факт, що ще в 1902 році Уманська міська дума, зважаючи на домагання громадськості міста, ухвалила рішення про перейменування вулиці Стара на вулицю Шевченка. Але лише на початку 1916 року рішення думи було виконано. В статті для обласного радіо «Де ж уперше з'явилася вулиця Шевченка?» дослідник припускає, що вулиця Шевченка в Умані була першою в Україні [5, 10].

У березні 1920 року уманський повітовий відділ народної освіти видав до 106-ї річниці з дня народження Шевченка невеличку книжечку на 46 сторінок під назвою «Т. Шевченко. Збірник творів». Окрім вибраних творів у ній подавалася коротка біографія поета та пояснення. За твердженням члена-кореспондента АН УРСР Є. П. Кирилюка (1968) уманська збірка була одним із перших радянських видань творів Т. Г. Шевченка [5, 3].

Розглядаючи кожну історико-краєзнавчу проблему Г. Ю. Храбан відзначав її актуальність і суспільно-політичне значення. Це, зокрема, проявилось у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка. В 1961 році на сторінках місцевої газети «Уманська зоря» краєзнавець піднімає питання про встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Умані. У лютому 1963 року він у статті «Достойно зустріти 150-річницю з дня народження Кобзаря» в цій же газеті знову піднімає питання про пам'ятник, наголошуючи, що навіть у сусідній Маньківці такий пам'ятник вже є. І лише у квітні 1966 року в сквері імені 300-річчя возз'єднання України з Росією було урочисто відкрито перший пам'ятник Т. Г. Шевченку в місті Умані (5, 24). А 9 березня 1981 року в Умані встановили новий металевий-бронзовий пам'ятник Кобзареві. Автори монумента – О. П. Скобликов і А. Ф. Ігнатенко. Репортаж про подію було підготовлено Г. Ю. Храбаном для газет «Уманська зоря» та «Черкаська правда» [5, 18–25].

18 липня 1960 року колективом Уманського краєзнавчого музею за підписами директора музею Л. Лебеда та секретаря партбюро Г. Храбана було направлено листа до Радянського Комітету Захисту Миру з проханням підняти питання перед Всесвітньою Радою Миру у зв'язку з 100-річчям вшанування

пам'яті Т. Г. Шевченка всім прогресивним людством [7, 6]. До 150-річного ювілею з дня народження Кобзаря Г. Ю. Храбаном було підготовлено тематичний випуск газети «Літературна Україна» від 27 травня 1964 року [7, 17].

Як відомо, творча спадщина Т. Г. Шевченка – геніального українського народного поета, художника, мислителя, революційного демократа – увійшла до скарбниці найцінніших надбань світової культури. «Шевченківський словник», створений впродовж 1976–1977 рр., є своєрідним підсумком розвитку шевченкознавства. Він містить багатосторонні відомості про життя, творчість і діяльність великого Кобзаря, висвітлює широке коло питань і явищ, що стосуються відображення його життя в літературі та мистецтві, місць, пов'язаних із життям і творчістю поета, а також вшанування і увічнення його пам'яті [8]. Науково-редакційну підготовку видання здійснили Головна редакція Української Радянської Енциклопедії та Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР. Це універсальне довідкове видання є спільною працею великого колективу – майже 500 авторів, серед яких і Г. Ю. Храбан [9, арк. 8, 28].

Отже, Г. Ю. Храбан виявляв особливий інтерес до життєвого шляху і творчої спадщини видатного сина українського народу. Ним було здійснено глибоке дослідження окремих сторінок біографії і творчого доробку Кобзаря. Краєзнавець доклав чимало зусиль для осмислення і популяризації унікальної за своїм змістом спадщини поета, сприяв закладенню наукових основ шевченкознавства.

-
1. Сокирська В.В. *Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина* // В. В. Сокирська. – Умань: ПП Жовтій О. О., 2009. – 244 с.
 2. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО)*. – Ф. Р-5624. – Оп. 1.
 3. ДАЧО. – Оп. 1. – Од. зб. 65. – 52 арк.
 4. ДАЧО. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – 87 арк.
 5. ДАЧО. – Оп. 1. – Од. зб. 63. – 26 арк.
 6. ДАЧО. – Оп. 1. – Од. зб. 66. – 1 арк.
 7. ДАЧО. – Оп. 1. – Од. зб. 62. – 17 арк.
 8. *Шевченківський словник*. – К.: Видання Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, 1976–1977.
 9. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Од. зб. 164. – 44 арк.

Т. А. Клименко

ПОСТАТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЖИТТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

«Як про людину можу сказати, що знаю його, як особистість бездоганно чесну, що глибоко любить свій народ та його мову, але без фанатичної неприязні до всього чужого» – такими словами закінчив свої «Спомини про Шевченка» [1, 12] видатний український і російський історик, поет-романтик, громадсько-політичний і культурний діяч, етнограф Микола Іванович Костомаров. Хоча долі видатних постатей Тараса Шевченка та Миколи Костомарова були несхожими, проте певні етапи їх життя дивували схожими поворотами і моментами в розумінні відчуття духу часу, що насував неминуче скасування кріпацтва та інших реформ. Про це наголошував і сам М. Костомаров, що багато в чому його «доля була однаковою з Шевченковою».

Характерною ознакою другої половини ХІХ ст. було протистояння нового та прогресивного, що з'явилося у тодішньому суспільстві, відбувався подальший розвиток української культури. На вимогу часу відбувалось реформування системи освіти. Створювались двокласні школи, повітові училища, відкривались реальні (середні) навчальні заклади.

Українські університети – Харківський, Київський, Одеський стали центрами наукової думки. Створювались відомі наукові школи, лідерами яких були провідні вчені. Історична наука набула великого розвитку. Погляди на історію викладали в своїй працях і творах Т. Шевченко, І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Л. Українка, Д. Багалій, О. Лазаревський, О. Єфіменко. У своїх ґрунтовних працях про розвиток історичного процесу України і Росії: «Богдан Хмельницький», «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині ХVІІ сторіччя » та ін. М. Костомаров особливу увагу приділив селянським повстанням особливостям життя і побуту українського козацтва [2, 56–60].

В цей період розвивається українське образотворче мистецтво, література, монументальна скульптура, музичне мистецтво, реалістичні традиції яких заклав Т. Шевченко.

В цей час М. Костомаров розпочав розробку ідеї християнської єдності. Він виступав за припинення конфліктів і мир між слов'янськими народами. Тоді ж і з'являється ідея створення товариства, побудованого на принципах свободи віросповідання, християнської єдності та терпимості. У Києві виникла таємна організація, яка заклала міцні підвалини нового національного відродження. Товариство було названо на честь Кирила та Мефодія – місіонерів, які принесли слов'янам християнство і освіту. Організатором Кирило-Мефодіївського братства та його ідеологом став професор Київського університету Святого Володимира М. І. Костомаров – автор основних його програмних документів «Книга буття українського народу» та Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, які передбачали повну свободу віросповідання, прагнення перебудови суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, рівність і волю людей шляхом його всебічного реформування.

Познайомившись у травні 1846 року з М. Костомаровим Т. Шевченко дізнався про заснування Кирило-Мефодіївського братства. Він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей, за словами М. Костомарова «з великою запальністю і крайньою нетерпимістю», що стало приводом до багатьох їх суперечок [3, 210]. Їх частим зустрічам ще сприяв і той факт, що жили вони поруч – на Хрещатику. Звичайно, М. Костомаров не був прихильником збройних повстань народних мас. В його «Книзі буття українського народу» була закладена ідея надання загальної освіти, проведення соціальних, економічних і політичних змін. Він виступав проти насильницьких заходів, проте добре розумів, що можуть настати такі часи, що народні маси виступлять зі зброєю в руках.

Саме під впливом авторитетного і вагомого слова Т. Шевченка М. Костомаров включив до статуту братства пункт, який наголошував рішуче не сприйняття кріпацтва. Основні положення, що проходили по всіх програмних документах – заперечення кріпацтва і насильства, мирне пропагування ідей в дусі християнської моралі. Підкреслювалось, що братство в цілому і кожний його член повинні свої дії поєднувати з християнськими правилами любові і терпіння. Членів товариства об'єднували спільні інтереси щодо покращення соціально-економічних, культурних і політичних змін в Україні, однак, розходились в

першочерговості їх втілення. Для М. Костомарова – буржуазного ліберала

[4, 31], це було об'єднання слов'ян, а Т. Шевченко – революційний демократ [5, 84, 86], виступав з вимогами соціального і національного звільнення українського народу. Т. Шевченко та М. Гулак вважали, що тільки революційним шляхом можна досягти своєї мети [6, 5,23]. За словами М. Костомарова Т. Шевченко «палко любив малоруську народність, але понад усе співчував долі простого народу, і його улюбленою мрією було звільнення цього народу від поміщицького гніту».

Для пропаганди ідей братства М. Костомаров написав відозви: «До братів-українців», «До братів-поляків» і «До братів-росіян». В них наголошувалось про об'єднання слов'ян в федерацію з державним, правовим і адміністративним її устроєм. М. Костомаров вважав за честь бути в дружніх стосунках із Т. Шевченком, що навіть запросив бути у нього на весіллі боярином, але цьому не судилося відбутися. По дорозі на весілля, на одній з поштових станцій Т. Шевченка було заарештовано.

Розгром братства і вчинену над ним розправу М. Костомаров сприйняв дуже болісно. Незважаючи на те, що братство налічувало понад 100 осіб, покарання понесли лише одиниці. М. Костомаров був ув'язнений на один рік у в'язницю, а потім під домашній арешт до Саратова, М. Гулак – в Шліссельбурзьку фортецю на три з половиною роки, а потім висланий у віддалену губернію під нагляд поліції, В. Білозерського – переведено на службу в Олонецьку губернію.

Про все, що М. Костомарову довелось пережити він описав в драмі «Кремуцій Корд», яку написав у Петропавловській фортеці у 1847 році, а слова: «Загинути в розквіті років, не встигнувши отримати насолоду життя...» яскраво характеризують весь відчай, який охоплював його душу. Найсильніше його вразила звістка про страшне покарання, яке спіткало Т. Г. Шевченка, відправленого на десять років у солдатчину без права писати і малювати. До того ж М. Костомаров усвідомлював, що Т. Г. Шевченко не брав постійної участі в діяльності братства, а лише подеколи був присутній на його зібраннях, проте, висловлювався «багато і різко». Тому, не випадково, відчуваючи пригнічений стан М. Костомарова під час їх зустрічі 1847 року у третьому слідчому відділенні в Петербурзі, незадовго до відправки Т. Г. Шевченка на заслання, він почув його «прощаль-

не слово, сповнене разом з тим надій на кращу долю: «Не журись Миколо, ще колись житимемо укупі!». А вже через 10 років, повертаючись із заслання Т. Г. Шевченко заїздив до М. Костомарова в Саратов, але по волі випадку вони не зустрілись.

І тільки у 1858 році, перебуваючи в Петербурзі М. Костомаров розшукав Т. Г. Шевченка «після тривалої розлуки», проте Шевченко не одразу пізнав М. Костомарова. І лише після того, як він назвав своє ім'я Т. Г. Шевченко палко обійняв його і «довго плакав». Як і колись, після тривалої розлуки, Т. Г. Шевченко став близькою для нього людиною [7, 27]. Віддаючи данину генія Шевченка М. Костомаров написав схвальну рецензію у 1860 році на збірку поезій – «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Він висловлює думку про те, що «Шевченко належить к первоклассным поэтам славянского мира». У споминах «Спогад про двох малярів» (1861), книзі «Поезія слов'ян» (1871), «Споминка про Шевченка» (1875) він оцінював творчість Т. Г. Шевченка, як «всенародний скарб». І дійсно, вплив Т. Шевченка на членів Кирило-Мефодіївського братства був значний, основним з яких було внесення ідеї споконвічного народного прагнення до свободи. Особливо ідеї Т. Г. Шевченка втілювалися в життя в творах М. Костомарова, в яких проходили основною лінією ідеали свободи, рівності і братства слов'янських народів, несприйняття системи самодержавного ладу, гноблення людей.

Добре усвідомлюючи важливість поезії Т. Г. Шевченка М. Костомаров підкреслював, що «поезія Шевченка – законна, люба донька давньої південно-руської поезії...», крім того він наголошував на тому, що «важливо було знайти інший приклад людини, поезія та особистість якої повною мірою втілила національний дух, як це для українців зробив Шевченко». [8, 421–428].

М. Костомаров глибоко поважав великого Кобзаря, у свою чергу і Т. Г. Шевченко був щиро прихильний до нього. Їх дружні стосунки до і після заслання – підтвердження цьому [9, 87]. Дві великі постаті Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров різні за поглядами у досягненні однієї мети – визволення українського народу від кріпацтва, утворення вільної і незалежної держави заклали підвалини відродження нації.

1. Костомаров М. І. Спомини про Шевченка / Т. Шевченко. Кобзар, з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – Прага – «Пчела». – № 16. – 1876.

2. Бондар М. Образ України в поезії Т. Г. Шевченка // Вісник НАН України. – № 6. – 1993. Русская мысль. – 1885. – Кн. 5.
3. Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К., 1968.
4. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983.
5. Кирилюк Є. Войовничий характер Шевченківського реалізму // зб. праць XV наук. Шевченківської конференції. – Одеса, 1968.
6. Костомаров М. І. Автобіографія. – СПб., 1890.
7. Костомаров М. І. Твори. – К., 1967. – Т. 2.
8. Кислий Ф. С. Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров // Рідна школа. – 1992. – № 7–8.
9. Русский архив. – 1909. – Т. 3. – Кн. 12.

Л. А. Нерубайська

ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ «ШЕВЧЕНКОВА СВІТЛИЦЯ» — ЦЕНТР ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Любов до Батьківщини – основоположна об'єднуюча ідея, яка формує суспільну свідомість, що так важливо для України як молодій незалежній державі. А тому виховання патріотизму, високих громадянських якостей в молодого покоління набуває особливої актуальності як завдання державного значення. Сповна це стосується і навчальних закладів, передусім шкільної ланки, яка перебуває в центрі цієї роботи, використовуючи різноманітні форми і методи не тільки навчального процесу, а й невичерпний пізнавально-виховний потенціал позакласної роботи.

Широкі можливості для цього відкриває дослідження і популяризація духовної спадщини Т. Г. Шевченка, чие життя і творчість є зразком громадянськості й патріотизму для кожного українця. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині має давні і стійкі традиції, що продовжуються в різних формах роботи навчальних і культосвітніх закладів, організацій та установ. Як зазначав у доповіді на Четвертій науково-практичній конференції «Черкащина в контексті історії України» голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнав-

ців України, професор В. Мельниченко: «Велич Т. Г. Шевченка, його духовної спадщини особливо відчутною стає в роки незалежності України. Народна любов та повага до геніального поета і художника знаходить своє вираження не тільки у літературних, пісенних, монументальних та художніх творах, а й у масових шевченківських заходах, що традиційно проводяться на Черкащині і є складовою частиною різнопланової просвітницько-виховної роботи щодо популяризації історичної постаті великого Кобзаря» [1, 13].

У цій справі особливу роль відіграє шкільне музейництво, яке є важливим чинником пізнання і формування національної самосвідомості та історичної пам'яті учнівської молоді. Показовим щодо цього є досвід, нагороджений у Тальнівському НВК «загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №1 – гімназія», де впродовж тривалого часу склалася чітка система громадянсько-патріотичного виховання школярів. Однією із її складових є діяльність шкільного музею «Шевченкова світлиця», який відкриває широкі можливості не тільки для популяризації творчості геніального поета, художника і просвітителя Т. Г. Шевченка, поширення його ідей і заповітів, глибокого вивчення творчої спадщини, а й для системної роботи з літературного краєзнавства, патріотичного виховання учнівської молоді.

Датою створення цього музею можна вважати 1994 рік. На початок 1990-х рр. в результаті екскурсійних поїздок учнів школи по Шевченківських місцях, відвідування музеїв Тараса Шевченка в Моринцях, Шевченковому, Каневі, Черкасах, Києві були зібрані різноманітні матеріали про його життя і творчість. Особливо активізувалася ця робота напередодні відзначення 180-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. Тоді ж і виник задум створити «Шевченкову світлицю» як центр шевченкознавства, де було б зосереджено пізнавальні матеріали про життєвий і творчий шлях поета, його діяльність як художника й просвітителя, основоположника нової української літератури.

Протягом року добиралися і систематизувалися матеріали, створювався інтер'єр світлиці, яка за первинним задумом мала бути кабінетом української літератури і була названа «Тарасова світлиця». План оформлення кабінету було схвалено дирекцією школи. Згідно з ним виготовлено стенди та намальовано дві картини. Активну участь у проведенні цих робіт взяли учні, їхні батьки, вчителі, дизайнери, художники-аматори. Зібрані

матеріали вимагали постійного показу, а тому під стендами пізніше з'явилися вітрини з експонатами. Так поступово світлиця набувала обрисів літературного музею. У 2006 році наказом Головного управління освіти і науки Черкаської ОДА їй було надано цей статус і називатися вона стала «Шевченкова світлиця». У 2008 році музею присвоєно звання зразкового, яке підтверджене у 2012 році.

Матеріали розміщені на 12 стендах, поділені на 4 блоки, які розповідають про роль Т. Г. Шевченка і його місце в українській літературі, про його життя і творчість, вшанування пам'яті поета, його безсмертну літературно-мистецьку спадщину. Зоровими центрами всієї експозиції є копії картин І. Їжакевича «Перебендя» та М. Божія «Думи мої, думи мої...». У вітринах під стендами розміщені експонати: факсимільні видання цензурного і позацензурного «Кобзаря» 1840 року, рукописної збірки «Три літа», альбому малюнків (1845), «Малої (захальвної) книжки», «Більшої книжки», «Дневника» Т. Шевченка, «Букваря южнорусского», «Заповіт» Шевченка 150-ма мовами народів світу, видання творів Шевченка різних років, портрети Шевченка (вишивка, інкрустація, різьба, бісер), фотоальбоми з літературного краєзнавства, роботи учнів, подарунки з автографами письменників Черкащини, інших видатних людей.

На передній стіні представлено тему «Шевченко й сучасність». У центрі – автопортрет поета 1840 року в старовинному українському рушнику. По обидва боки портрета його вислів:

*І забудеться срамотня
Давня година.
І оживе добра слава,
Слава України.*

Нижче портрета панно, яке символізує розквіт Шевченкового слова в сучасній Україні. В центрі картини на фоні силуету великого Кобзаря – дівчина з бандурою в українському національному одязі Черкаського краю. Вишиваний рушник, який із переднього плану стелиться на задній і переходить в дорогу в далекі світи символізує шлях українського народу з минулого в сучасне і майбутнє. Символами краси й процвітання рідної землі, її багатства є мальва і калина, соняшники і волошки, ваговите колосся й безкрає пшеничне поле. Зливаючись із синню світлого, погожого неба, воно витворює кольори національного прапора України. Символами щасливої

долі незалежної України виступають сонце і веселка у верхньому лівому кутку. Глибокого символічного звучання набуває образ потужного птаха, що злітає в небо, розпростерши крила, одне з яких поступово переходить в сторінки книжки. Цей образ символізує прагнення українського народу до волі, до світлого майбуття через знання і освіту, через Шевченкове слово правди.

По обидва боки цього композиційного центру стіну прикрашають вишивані портрети Тараса Шевченка, обкладинки «Кобзаря» і слова «Заповіту» та експозиція «Твори Шевченка мовою вишивки». А довершує композиційний блок передньої стіни бюст Тараса Шевченка на тумбі, яка обрамлена рушником, вишитим старішшиною педагогічного колективу 94-річною Зінаїдою Владиславівною Лозовською.

На правій боковій стіні музею розміщені матеріали, які представляють Т. Шевченка як поета, художника, просвітителя і пророка української нації, висвітлюють зв'язки поета з Тальнівщиною, його посмертну славу. Стенди задньої стіни музею відтворюють його життєвий шлях від народження й до останніх днів життя.

Робота в музеї проводиться за кількома напрямками, головним із яких є вивчення життєвого і творчого шляху нашого геніального земляка. Це дає можливість не тільки глибше пізнати поета, художника і мислителя, а й використати цей матеріал для патріотичного виховання учнівської молоді, адже любов до України, її народу є наскрізним мотивом кожного його твору. Він реалізується як в експозиції, так і в екскурсійних розповідях.

Рада музею щорічно планує та здійснює заходи, пов'язані з іменем великого Кобзаря, які проводяться спільно з районною і шкільною бібліотеками, учителями української мови і літератури у березні в Дні пам'яті Т. Шевченка. Серед них:

- загальношкільна лінійка, покладання квітів і проведення мітингу біля пам'ятника Шевченку в центрі міста;
- проведення конкурсу читців-декламаторів творів Т.Г. Шевченка або творів про нього;
- організація книжкових виставок, виробів декоративно-прикладного мистецтва, конкурсів малюнків на шевченківську тематику;
- літературно-музичні свята для різних вікових груп учнів, екскурсії в Шевченкову світлицю;

- участь учителів та учнів у районних заходах, присвячених пам'яті Шевченка.

Крім того на базі Шевченкової світлиці періодично проводяться уроки з літератури рідного краю за творчістю митців Черкащини і Тальнівщини, дослідників і послідовників великого Кобзаря.

Є також у навчальному закладі місця, пов'язані з іменем Т. Г. Шевченка. Це його бюст у вестибюлі школи на фоні державної символіки, біля якого завжди стоять живі квіти. На подвір'ї школи росте, червоніє ягодами кущ калини, посаджений учнями і вчителями до 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. У пам'ятні дні тут завжди проходять урочистості.

Окремим напрямом досліджень стала тема «Шевченко і Тальнівщина». Цьому присвячений один із стендів музею та фрагмент екскурсійної розповіді. Тальнівщина є батьківщиною талановитих шевченкознавців: видатного художника, уродженця села Вишнополя І. С. Їжакевича; видавця першого повного «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, літературознавця, історика, археолога, фольклориста В. М. Доманицького, уродженця села Колодистого; літературознавця, історика, автора цілої серії праць, присвячених життю і творчості Т. Шевченка, М. М. Ткаченка, уродженця м. Тального. Пам'яті геніального поета присвятили свої твори у різні роки письменники Тальнівщини Федір Мицик, Павло Богданов-Розгон, Галина Паламарчук, Андрій Поліщук, Олександр Чекмишев та інші.

Діяльність названих талановитих людей стала об'єктом пошуково-дослідницької роботи. Учні побували у Вишнополі, в Колодистому, багато чого дізналися нового про І. Їжакевича і В. Доманицького. Зібраний матеріал прислужився не лише під час екскурсій, а й на спеціальних уроках. Члени гуртка екскурсів та активісти ради музею постійно працюють над оновленням і збагаченням його експозиції, використовуючи матеріали пошукової діяльності. Результатом пошукової роботи стали тематична екскурсія «Пам'ятники Шевченка на Тальнівщині» та експозиція «Твори Шевченка мовою вишивки».

Найглибше дослідженим і науково обґрунтованим шевченкознавчим матеріалом є зміст екскурсій, які проводяться безпосередньо в музеї. Вони поділяються на загальнооглядові й тематичні. Загальнооглядові підготовлені для відвідувачів різних вікових категорій: учнів 2–6 та 7–11 класів, а також

дорослих екскурсантів. Вони подають інформацію про життя і творчий шлях поета, художника і просвітителя свого народу, вшанування його пам'яті, зв'язок із Тальнівщиною та ін. Тематичні екскурсії охоплюють найважливіші етапи життя і творчості поета, його перебування в окремих місцях тощо. Ці екскурсії проводяться перед початком вивчення творчості Шевченка в різних класах або перед від'їздом екскурсійних груп по шевченківських місцях.

Про вплив таких екскурсій на екскурсантів і їхні враження свідчать записи у книзі відвідувачів музею. Подаємо декілька з них. «Ми, учителі-філологи, не один раз уже були в «Шевченковій світлиці», яка гостинно відкриває двері для всіх бажаючих. Але сьогодні нам особливо сподобалося тут. Саме сьогодні ми дізналися, що у Тальнівській школі № 1 не тільки вивчають, а й по-справжньому люблять і шанують Тараса Шевченка. Велике спасибі Вам, дорогі колеги, що свою велику любов до поета передаєте вихованцям. З повагою колеги з Вишнопільської і Зеленьківської шкіл. 14. 03. 2008 р.». «Щиро вдячні за цікаву екскурсію до музею «Шевченкова світлиця». Велике спасибі завідуючій музею, дирекції школи за титанічну працю по створенню такої чудової світлиці. Також вдячні за змістовну цікаву екскурсію, проведену юними екскурсоводами Учасники обласного семінару вчителів німецької мови, 23. 04. 2009 р.». «В цю мить ми перебуваємо в кімнаті, яка має назву «Шевченкова світлиця». Скільки вміння, знань і любові докладено колективом і учнями для створення такої світлиці. Кожна школа, я впевнена, може мріяти про таку. Бажаю Вам успіхів і натхнення. Випускниця школи 1948 р., юрист Федорова Тамара Олександрівна, 22. 10. 2010 р.».

З часу створення музею при ньому постійно працює гурток екскурсоводів, основною метою якого є збагачення знань учнів про життя і творчість Т. Г. Шевченка, про рідний край, цікавих людей, оволодіння знаннями, вміннями і навичками, які необхідні юному екскурсоводу, прийомами проведення екскурсійної розповіді, використання експонатів.

Крім гуртка екскурсоводів при музеї працює літературна студія «Над Тікичем». В активі роботи студії щорічні творчі звіти перед учнями, батьками, вчителями, дослідження творчості письменників-земляків, проведення зустрічей з ними, презентація книг, видання рукописних збірок творів літстудій-

ців, участь у літературному конкурсі «Тарасовими шляхами», випуск шкільної газети «Суперклас», виступи в районній пресі.

Одним із напрямів громадянсько-патріотичного виховання учнівської молоді є літературне краєзнавство, а тому воно займає чільне місце в діяльності Шевченкової світлиці. Ця робота пов'язана перш за все з плануванням і проведенням подорожей та екскурсій місцями перебування видатних людей, насамперед Тарасовими шляхами. Це маршрут літературними дорогами Черкащини, стежками письменників-гальнівчан.

Члени гуртка екскурсиводів та ради музею «Шевченкова світлиця» беруть активну участь у захисті робіт в Малій академії наук. Здебільшого вони досліджують теми, пов'язані з місцевим матеріалом.

За період існування музею у нас на зустрічах побували десятки відомих митців, державних і громадських діячів, які брали участь у найрізноманітніших позакласних заходах. Окрім яскравих виступів, які надовго запам'ятовуються слухачам, особистого прикладу в досягненні високої життєвої мети, почесні гості завжди залишають у світлиці пам'ятні подарунки, власні твори з автографами, записи у книзі відвідувачів музею, що є неоцінним внеском у його фонди. Ми постійно звертаємося до цих записів як до джерела творчості й наснаги, а також оцінки нашої діяльності. Наводимо деякі з них.

«Схвилюваний, захоплений, здивований Вами і Вашим дивовижним краєм», – пише Г. Булах у своєму автографі у книзі «Нурт». «Вже вдруге переступаю поріг Тарасової світлиці – маленький куточок у великій Україні. Де зберігається, нуртує, живе українство, бо в цій кімнаті – волелюбний дух Кобзаря – Т.Г. Шевченка. Шануючи Шевченка, ми шануємо себе, адже він боровся за нас, за рідну землю. Моя особиста вдячність директору школи, берегині музею, колективу, за ту працю, яка не дає згаснути пам'яті про поета. Щиро Федір Пилипенко 27.02.2009 р.». «Хай святиться Шевченкова світлиця! Зичу вам – педагогам і учням – здобутків і високих успіхів! Академік А. Радзіховський 22.10.2010 р.».

Палітра заходів за участю названих гостей надзвичайно широка і різноманітна: уроки літератури рідного краю, відзначення ювілейних дат письменників-земляків, літературно-мистецькі свята, презентації книг, художні виставки, творчі звіти, дні поезії, конкурси юних поетів і читців-декламаторів, читацькі конференції, семінари, ювілеї школи та інше.

Шкільний музей «Шевченкова світлиця» відіграє важливу роль у громадянсько-патріотичному вихованні школярів. Він став справжнім центром духовності й патріотизму, святим місцем у школі. Багаторічна робота музею засвідчує спільну результативну роботу дирекції школи, педагогічного й учнівського колективів, батьківської громадськості.

1. *Черкащина в контексті історії України. Матеріали Четвертої науково-практичної конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 195-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка / відп. ред. В. Мельниченко. – Черкаси, 2010. – 316 с.*

М. М. Щербина

ВІДЗНАЧЕННЯ 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «ЧЕРКАСЬКА ПРАВДА»

Вшанування й увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка – вияв великої народної любові та поваги до геніального поета і художника, данина вдячності й високого визнання його життєвого та творчого подвигу. Проявляються вони у багатьох різноманітних заходах: спорудженні пам'ятників, заснуванні музеїв, шевченківських найменуваннях, виданні його творів. Часто ці заходи приурочені до відзначення ювілеїв великого Кобзаря.

До 1917 року царський уряд і місцеві органи влади встановлювали різні обмеження й заборони у проведенні шевченківських свят. Проте всупереч офіційній забороні заходи до 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка у 1914 році проводилися майже по всій території Росії та за кордоном [8, 138].

Із встановленням радянської влади заборони на ім'я та творчість поета були зняті. Почався період гідного вшанування його пам'яті. При цьому влада всіляко підкреслювала, що він поет-борець і революціонер-демократ. У такій якості великий Кобзар був потрібний більшовицькій владі. Таким ми бачимо його образ і під час великого ювілею – 150-річчя з дня народження. Про те, як відзначався цей ювілей в Україні і на

Черкащині дізнаємося зі сторінок провідного тогочасного видання – обласної газети «Черкаська правда».

Перша публікація шевченківської тематики з'являється в номері за 6 березня 1963 року. Це стаття бібліографа Львівської бібліотеки АН УРСР Єфрема Кравченка «Творчість Т. Г. Шевченка в Галичині». Автор розповідає, що популяризаторами творчості поета були члени гуртка «Руська трійця», Микола Устиянович, Іван Франко, а також про ворогів поета, реакціонерів, які перешкоджали поширенню його творчості, вдавалися до фальсифікацій і перекручувань. Цікавий і сам факт, що цей матеріал надійшов до редакції не з Києва чи Харкова, а саме зі Львова. І справа не лише в тому, що західноукраїнська інтелігенція завжди була взірцем збереження національних почуттів, а й у тому, що автор матеріалу родом із Черкащини.

9 березня 1963 року в газеті започатковано спеціальну рубрику «До 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка». Першим матеріалом ювілейної рубрики стали уривки з книги письменника Дмитра Красицького (правнука Т. Г. Шевченка) «У Шевченковім краю». У них історія села Шевченкове (колишня Керелівка) та роду Шевченків від заснування до кінця XIX ст. Завершення цієї публікації відбулося в номері за 26 березня 1963 року.

У номері за 2 червня 1963 року газета подає нарис Івана Приходька «Кобзарю пам'ятник будуємо». У ньому розповідь про будівництво Канівської ГЕС та грузинського інженера Нодара Модебадзе, який давно мріяв побувати на батьківщині великого Кобзаря та докласти власних сил до втілення його мрій.

4 червня 1963 року газета надрукувала матеріал «Співучі правнуки Тараса». Це репортаж про важливу культурно-мистецьку подію, що відбулася 1–2 червня у Каневі – обласне свято пісні, присвячене 150-річчю Т. Г. Шевченка. Газета, зокрема, писала: «Свято продовжило і примножило прекрасну традицію вшановувати пам'ять безсмертного Кобзаря виступами митців на його могилі. Ідея такого пісенного свята належить видатному співаку І. С. Козловському, яку він висловив під час перебування на Черкащині... Велику підготовчу роботу провели організатори свята – обласне відділення Хорового товариства та обласний Будинок народної творчості». На святі виступали хори з різних куточків області, окремі читці, гості з Києва, учні Черка-

ського палацу піонерів та хор учнів з Республіки Куба, які навчалися в той час у Золотоніському училищі механізаторів [6, 4].

Наступним матеріалом у ювілейній рубриці стало краєзнавче дослідження Михайла Пономаренка «Цікаві сторінки історії», яке з'явилося в газеті 14 червня 1963 року. У ньому автор розповідає про вшанування пам'яті великого Кобзаря на лівобережній Черкащині на початку ХХ ст.

У номерах газети за 15, 18 та 20 серпня 1963 року опубліковано нотатки Миколи Негоди «Тарасовими шляхами». У них автор розповідає про будівництво Будинку культури в с. Моринці та про творчих людей, яких він зустрів у селі. Це режисер Ніна Гудимова, яка приїхала з Києва на цілий рік, щоб поставити виставу і підготувати програму до шевченківських свят; науковець Київського музею Т. Г. Шевченка Василь Костенко, який прибув збирати матеріали для документальної ілюстрованої книги про Моринці та член Спілки художників України Іван Кулик, який приїхав у рідне село з Івано-Франківська писати нові полотна на шевченківську тематику.

6 вересня 1963 року газета надрукувала ілюстрований звіт редакційного художника Миколи Нечипоренка про перебування у Моринцях, Шевченковому та Будищах. З анотацій до чотирьох малюнків стає відомо, що до ювілею у Моринцях зводиться цілий комплекс споруд: Будинок культури, магазин, поштове відділення, житлові будинки.

У номері за 26 вересня 1963 року ми бачимо оновлену ілюстративну заставку до ювілейної рубрики з матеріалом «Присвячується Великому Кобзареві». Це повідомлення РАТАУ про підготовку до друку ювілейного видання повного зібрання творів великого Кобзаря у 6 томах та першого академічного видання його робіт із живопису і графіки в 4 томах; про зйомки нового документального фільму «Розповіді про Т. Г. Шевченка» та про висвітлення шевченківської тематики у творах народних умільців.

Наступний матеріал «По шевченківських місцях» у номері за 10 жовтня 1963 року є теж повідомленням РАТАУ про результати трьох експедицій по шевченківських місцях, які здійснили студенти Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Тут же вміщено фото з київської книжкової фабрики «Жовтень», де випускається ілюстроване видання «Кобзаря» тиражем 70 тис. примірників та книги «Тарас Шевченко –

художник», «Шевченко і Щепкін», «Музикант» та інші, присвячені великому Кобзареві.

Газета приділяла увагу і питанню підготовки до ювілею безпосередньо на малій батьківщині Т. Г. Шевченка. Так, у номері за 12 жовтня 1963 року надруковано замітку завідувача кабінетом політосвіти Звенигородського сільського виробничого парткому Федота Кислого «Назустріч ювілею». У ній автор пише: «У 54 клубах, у всіх бібліотеках і у 67 школах району створено кімнати, куточки або виставки, присвячені поетові. Готується до відкриття громадський музей Т. Г. Шевченка у Звенигородці, проводяться літературні вечори, шевченківські читання, висаджуються гаї. Так, у Звенигородці ще весною висаджено 150 горіхів. 150 дубів планується посадити у Шевченковому». Звичайно, така гарна ініціатива повинна була «піти в народ». Тому вже 19 жовтня 1963 року газета друкує «Звернення колгоспників, робітників радгоспів, промислових підприємств, учнів шкіл і технікумів Звенигородського району до всіх трудящих Черкаської області «Перетворимо Шевченків край у квітучий сад» [2, 4]. У ньому заклик наслідувати приклад насадження дерев до ювілею поета. На жаль, інформацію про те, чи був підтриманий заклик і як він втілювався, у наступних публікаціях газета не подає.

У номері за 23 жовтня 1963 року надруковано повідомлення про те, що обласне відділення Спілки журналістів УРСР разом із редакцією газети «Черкаська правда» організовує ювілейну шевченківську фотовиставку. У цьому ж номері розміщена стаття Івана Голубничого «Будиночок над яром» про літературно-меморіальний музей поета в с. Шевченкове та замітка Юрія Назаренка «Заповіт» більше як 60 мовами». У ній розповідається про візит до Києва генерального директора ЮНЕСКО Робера Майо, який у книзі відгуків Державного музею Тараса Шевченка записав: «ЮНЕСКО візьме участь в ознаменуванні 150-річчя з дня народження митця, поета та мислителя, в якому втілилася нескорена думка українського народу в боротьбі за людську гідність» [5, 4]. Далі автор розповідає про вже третє видання «Заповіту» в перекладах на іноземні мови. Варто звернути увагу на слова Р. Майо, для якого Тарас Шевченко є борцем не за класові, а за загальнолюдські цінності.

Уся третя сторінка газети за 15 листопада 1963 року присвячена ювілею. Це розповідь голови Моринської сільради

Григорія Гончаренка «Оновлюються старі Моринці», краєзнавче дослідження Григорія Зленка «Хто записав Варфоломієві «Споминки»?», перекази «Живий у пам'яті народній» фольклориста Степана Нехорошева, вірші моринчанина Володимира Якименка тощо. У номері за 27 листопада 1963 року газета подає статтю М. Усатенка «Видатний ілюстратор «Кобзаря» про художника Івана Їжакевича. Наступний випуск ювілейної рубрики в номері за 19 грудня – підбірка заміток «Земля, яку сходив Тарас». У ній репортажі з м. Форт-Шевченко та Канівської бібліотеки імені Т. Шевченка, а також вірші Дмитра Мегелика про Великого Кобзаря.

Із нового 1964 року газета частіше звертається до шевченківської тематики. Її продовженням стало краєзнавче дослідження Михайла Пономаренка «Т. Г. Шевченко і М. О. Максимович» у номері за 5 січня 1964 року. У ньому розповідь про дружбу двох видатних представників української культури.

У номері за 14 січня 1964 року надруковано повідомлення Урядового республіканського Комітету по преміям імені Т. Г. Шевченка про кандидатів на здобуття премії в різних галузях культури. Поруч замітка методиста обласного інституту вдосконалення кваліфікації учителів М. Шнурко «Назустріч ювілею» про роботу з підготовки до ювілею Кобзаря, яку проводять школи у селах Моринці, Шевченкове, Будище і Вільшана.

21 січня 1964 року газета опублікувала два шевченківських матеріали: статтю Івана Рябоштана «Будиночок Кобзаря» про будиночок, в якому жив поет в Києві у 1846 році та замітку І. Данилевича «Шевченківська естафета» про створення ювілейних альбомів в Уманській, Ватутінській, Будищанській та інших бібліотеках області. Започаткувала цю справу обласна бібліотека ля дітей. У номері за 23 січня опубліковано матеріал М. Забоченя «Поет у Москві» про перебування там Т. Г. Шевченка у 1844, 1845 та 1858 роках.

Наступним матеріалом ювілейної рубрики стала стаття кандидата філософських наук Володимира Дмитриченка «Суспільний ідеал поета-борця» в номері за 29 січня 1964 року. У ній автор аналізує творчість поета, вважаючи його представником «утопічного селянського соціалізму» [1, 4]. У номері за 31 січня 1964 року газета подає рецензію Василя Кваченка на книгу Василя Лисенка «Легенди про Тараса».

У номері за 4 лютого 1964 року надруковано три замітки. У них розповідь про концерт-звіт, з яким виступила перед черкашанами заслужена капела бандуристів УРСР; про вихід чотирьох мальовничо оформлених альбомів естампів на шевченківську тематику та про трудові будні колгоспу імені Шевченка села Баландине Смілянського району.

Матеріал «В Аральській експедиції» про участь Т. Г. Шевченка під час заслання в науковій експедиції з вивчення Аральського моря надрукований у номері за 7 лютого 1964 року. Його автор – земляк поета, уродженець с. Моринці, капітан I рангу О. В. Данильченко. Через тиждень у замітці «В обласному ювілейному шевченківському комітеті» повідомляється про хід підготовки до ювілею.

Із наближенням ювілейної дати матеріали рубрики з'являються майже щоденно. У номері за 25 лютого 1964 року це замітки про нові надходження експонатів до Державного музею Тараса Шевченка в Києві та про підготовку до ювілею в США, за 26 лютого 1964 року – інтерв'ю з віце-президентом Академії художеств, Народним художником СРСР Матвієм Манізером, автором пам'ятників Тарасу Шевченку у Харкові, Києві та Каневі. У номері за 27 лютого 1964 року – дослідження кандидата філософських наук М. Мурашова «Про вірш М. О. Некрасова «На смерть Шевченка». У номері за 29 лютого 1964 року – краєзнавча розвідка Миколи Комарницького «Рідкісні «черкаські» видання творів Кобзаря» та замітка працівника облкниготоргу П. Криворучка про нові надходження творів шевченківської тематики. З останньої нам стає відомо, що видавництва України підготували до ювілею 115 назв книжкової продукції з творами Т. Г. Шевченка, альбомами, нотами, літературою про нього. У номері за 1 березня 1964 року надруковано спогади вчителя-пенсіонера Г. Ховраха із с. Коцацьке Звенигородського району про участь у шевченківській демонстрації у Києві 9 березня 1914 року.

За декілька днів до ювілею газета збільшує обсяг матеріалів про Великого Кобзаря. У номері за 3 березня 1964 року це вся третя сторінка із заголовком «Земля, яку сходив Тарас». На ній репортажі із сіл області та з Канева, розповідь про дружбу Тараса Шевченка з родиною Симиренків тощо. У номері за 4 березня 1964 року газета подає огляд читацьких листів «Тобі від потомків уклін» та репортаж із с. Моринці про відкриття

пам'ятного знаку на місці, де стояла хата, в якій народився Тарас Шевченко. Відразу декілька матеріалів надруковано і в номері за 6 березня 1964 року. Головним із них є стаття викладача і слухача Черкаського вечірнього університету марксизму-ленінізму Володимира Вареника й Анатолія Кавіцького «Поет-атеїст». Дібравши на свій розсуд цитати із творів великого Кобзаря, автори стверджують, що поет був безбожником. У цьому ж номері подаються дві замітки: про міжвузівську наукову конференцію до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка та «ювілейні концерти», які підготував колектив Черкаського музичного училища для трудівників міста. 7 березня 1964 року газета надрукувала статтю члена-кореспондента АН УРСР Євгена Кирилюка «З глибин народних». У ній автор аналізує життєвий та творчий шлях Тараса Шевченка, але робить ухил лише на революційну і соціальну тематику поета.

У ювілейний день, 9 березня 1964 року, весь номер газети вийшов із матеріалами шевченківської тематики. Перша сторінка містила верхній заголовок «Живе Кобзар у сім'ї вольній, новій». Тут же великий портрет поета, вислів Микити Хрущова, вірш Андрія Малишка «На Тарасовій горі», редакційна стаття «Великий син народу», рішення Урядового республіканського Комітету по преміям імені Тараса Шевченка. На наступних сторінках вірші поета, статті, краєзнавчі дослідження тощо. Їх авторами є викладачі, художники, краєзнавці, музейні працівники, керівники і спеціалісти промислових підприємств. На четвертій сторінці замітка ТАРС «Великого Кобзаря шанує весь світ» та редакційна – «Цікаві факти». У ній цікава підсумкова інформація: «539 шевченківських куточків створено при бібліотеках нашої області та 480 клубах. Тут є фотовиставки про життя і діяльність великого Кобзаря, його твори, книги про нього. В усіх бібліотеках є карта подорожей Т. Г. Шевченка Черкащиною. Близько 2000 бесід і читацьких конференцій, присвячених Тарасу Шевченку, проведено в передювілейні дні на Черкащині» [7, 4].

Наступні три дні газета щоденно подає матеріали про святкування ювілею. Цій події присвячені всі чотири сторінки номера за 10 березня 1964 року. Він вийшов із верхнім заголовком «Народи урочисто відзначають ювілей Кобзаря». Далі повідомлення про присудження Шевченківської премії Микиті Хрущову, портрети інших лауреатів премії, звіти про

урочисті ювілейні засідання в Москві та Києві, про багатотисячний мітинг трудівників столиці України, про ювілейні заходи, що відбулися в Черкасах, Моринцях та Шевченковому. 11 березня 1964 року газета друкує звіт про перебування в Каневі членів Всесоюзного і Республіканського ювілейних шевченківських комітетів, делегацій із Москви, Ленінграда, братніх республік. Поруч повідомлення ТАРС про ювілейні заходи в Ташкенті, Вільнюсі, Фрунзе і Ризі. У номері за 12 березня 1964 року – повідомлення РАТАУ про ювілейну сесію АН УРСР та про урядовий прийом з нагоди 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Після 12 березня 1964 року більше ніж на два місяці шевченківська тематика зникає зі сторінок газети. Відновлюється вона, але вже без заголовка рубрики, у номері за 23 травня 1964 року повідомленням про засідання Урядового республіканського шевченківського комітету. У номері за 27 травня 1964 року газета подає статтю Сергія Кобеляцького «Шевченко з нами». Автор розповідає про те, як проходили ювілейні урочистості в різних куточках СРСР та про те, що підготували до свята творчі спілки і підприємства України. Не обійшло і без ідеологічних звинувачень у бік «ворогів радянської влади», які намагаються використати ювілей зі своїми провокаційними намірами. Традиційно пропагандистською є й кінцівка цього матеріалу: «Однак немає у світі сил, здатних відірвати Тараса Шевченка від його вільного народу, який іде під зіркою Радянської влади, разом з усіма народами нашої соціалістичної Вітчизни, до комунізму» [3, 3].

Номер газети за 28 травня 1964 року подає великий матеріал «Слава Великого Кобзаря – безсмертна!» У ньому звіт про об'єднаний пленум правління Спілок письменників СРСР та УРСР, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Наступного дня газета друкує повідомлення РАТАУ про подальшу роботу пленуму та репортаж із виставки подарунків до ювілею, яка відкрилася в Київському державному музеї Т. Г. Шевченка. У номері за 30 травня 1964 року – нові повідомлення РАТАУ: про відкриття Міжнародного форуму дічів культури та прем'єру опери Георгія Майбороди «Тарас Шевченко» у Києві.

Особливим був номер газети за 31 травня 1964 року. Він вийшов на покращеному білому папері, в темно-синьому та червоному кольорах і весь присвячений урочистостям. Угорі

першої сторінки містився вислів Микити Хрущова про Т. Г. Шевченка, нижче спеціальна заставка-логотип із ювілейною датою на фоні українського рушника, фото М. Хрущова на Тарасовій горі, редакційна стаття «Народ вшановує пам'ять свого сина». На наступних сторінках надруковані вірші поета, репортажі із міст і сіл області, спогади тощо.

Номер газети за 1 червня 1964 року містить репортаж про урочистий мітинг на могилі Тараса Шевченка в Каневі, а наступного дня – про перебування учасників шевченківських свят у Моринцях. Тут, в новому Будинку культури, відбулося вручення премій імені Тараса Шевченка М. С. Тихонову та В. І. Касьяну. У номері за 3 червня 1964 року розміщено фоторепортаж із Моринців та повідомлення РАТАУ «Урядовий прийом із нагоди 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка». У номері за 11 червня 1964 року газета друкує репортаж про відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку у Москві. Й останні матеріали про ювілейні заходи вийшли в номері газети за 12 червня 1964 року. Це повідомлення кореспондентів ТАРС про ювілейний концерт у Великому театрі і замітка з відгуками учасників відкриття пам'ятника у Москві про сам монумент та втілення образу великого Кобзаря.

Отже, публікації ювілейної шевченківської тематики тривали на шпальтах газети «Черкаська правда» більше року. За цей період в 51 номері газети було надруковано понад 120 різноманітних матеріалів. Це статті, репортажі, краєзнавчі розвідки, спогади, замітки тощо. Їх авторами були кореспонденти агентств ТАРС, РАТАУ, журналісти «Черкаської правди» і громадські кореспонденти: вчителі, викладачі, віськовослужбовці, музейні та бібліотечні працівники, робітники і колгоспники. Огляд цих публікацій свідчить про великий розмах проведених заходів по відзначенню ювілею в межах СРСР, УРСР та безпосередньо на Черкащині. У змісті ж публікацій простежуються тогочасні ідеологічні та пропагандистські впливи. За вказівками комуністичної влади поет возвеличувався лише як революціонер-демократ і борець за краще майбутнє трудящих.

1. Дмитриченко В. Суспільний ідеал поета-борця // Черкаська правда. – 1964. – 29 січня. – С. 4.

2. Кислий Ф. На зустріч ювілею // Черкаська правда. – 1963. – 12 жовтня. – С. 4.
3. Кобеляцький С. Шевченко з нами // Черкаська правда. – 1964. – 12 березня. – С. 3.
4. Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nski.c.k.ua>
5. Назаренко Ю. «Заповіт» більш як 60 мовами // Черкаська правда. – 1963. – 23 жовтня. – С. 4.
6. Співучі правнуки Тараса // Черкаська правда. – 1963. – 4 червня. – С. 4.
7. Цікаві факти // Черкаська правда. – 1964. – 9 березня. – С. 4.
8. Шевченківський словник: В 2-х т. – К., 1976. – С. 138-139.

Ю. П. Присяжнюк

ПЕТЕРБУРЖЦІ ПРО ШЕВЧЕНКА (ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ДІАЛОГИ З ЕКСКУРСОВОДАМИ «ПІВНІЧНОЇ СТОЛИЦІ»)

«Північна столиця» Російської Федерації – Санкт-Петербург вповні може носити статус музейного міста. Таким, принаймні, його випадає споглядати українським туристам початку ХХІ ст. У тих, хто вперше відвідує парадиз Петра І, насамперед викликає захоплення історична частина міста на Неві, яка зовсім нещодавно, з нагоди 300-річчя заснування Петербурга, зазнала серйозної реконструкції.

Численні екскурсії дають мало підстав для розчарування, позаяк «царсько-двірська» тематика, ретельно відібрані під неї оповідні сюжети, манера їх подання досвідченими екскурсоводами спрямовані на те, аби щоразу підсилювати ефект споглядання компактно розміщених архітектурних ансамблів та інших шедеврів мистецтва. Нерідко захоплення бувають такими, що гості забувають про все, крім того, що їм пропонує добре налагоджена туристична індустрія. Ще важче людям буває «переключитися» на альтернативне мислення (як правило, це трапляється досить рідко, далеко не з усіма і здебільшого в режимі *post factum*). Втім, кількаразове відвідання Петербурга істотно зменшує ефект першого знайомства, хоча відчуття «столичного шарму» частіше всього не зникає й надалі.

Своєрідною альтернативою такого сприйняття високохудожнього міста на Неві варто визнати ситуацію, коли погляд на культурно Інакше не настільки зачаровує, аби втрачати відчуття реального, коли треба, то й критичного. Докладніше зупинимося на феномені самого образу міста, великого мегаполісу, столичний (екс-столичний) статус якого не має вочевидь вичерпуватися історичною пам'яттю лише про імператорів, їхню рідню, наближених державних мужів та фаворитів.

Зрозуміло, екскурсійний варіант оповіді про історичний Петербург суттєво різниться з тими візіями, які притаманні освітнім, науковим колам громадськості. І тут пересічний турист поклоняний задовольнятися явно замовним продуктом, таким собі «елітним ширпотребом», що часто-густо не передбачає жодної, навіть елементарної пізнавальної полеміки. Самі ж екскурсоводи вже давно звикли до таких «монологічних діалогів», а тому не надто церемоняться з відвідувачами музеїв, тим самим стверджують відомий алгоритм – сам факт знайомства з шедеврами європейського та світового рівня має задовольняти найвибагливіших гостей.

Поэзаяк кількаразове знайомство з офіційно-публічною версією історичної пам'яті Петербурга переконало автора цієї розвідки якраз у таких її змістовних стереотипах та пріоритетах, природно виникає інтерес до того, що навіть у елітному дискурсі відіграло далеко не другорядну роль, а втім, залишилося за межами цікавості. Йдеться про інтелектуальний простір Петербурга, яким він, зокрема, сформувався у другій чверті – середині ХІХ ст. і в якому варіанті трансформувалася надалі – до початку ХХІ ст., уже як усталений різновид соціальної пам'яті, а десь і сегмент політичної культури. При цьому виправдано зважити на думку, сформульовану сучасними провідними східноєвропейськими істориками, а саме: народи й країни Центрально-Східної Європи справді представляють собою «особливо цікавий полігон» для вивчення маніпуляцій владних структур з історією й трансформацій історичної свідомості, а на їхній підставі – «змін станів соціальної пам'яті» [1, 12]. Чого з того більше спрацювало в російському досвіді, достеменно сказати важко, але наразі так виходить, що в екскурсійній версії (яка, безперечно, аж ніяк не позбавлена схожості з офіційним державним та почасти науковим російським дискурсами) інтелектуальна історія міста залишається в становищі маргінала.

Пізнавальний інтерес цим не вичерпується, бо життя та діяльність у Петербурзі багатьох українських діячів змушує докопуватися до цієї правди «другого і третього порядку». Зокрема й перейматися питаннями історичної пам'яті сучасних петербуржців про сторінки минувшини саме XIX ст., конкретно – про Тараса Шевченка, тавро забудькуватості стосовно якого знакове ще й у тому сенсі, що мова йде про феномен відсутності чітко визначеної ідентичності всесвітньо знаної людини. «Свій» для росіян Шевченко вочевидь мав би потрапити в когорту петербурзької інтелігенції, де в однострої з ним звично для російської традиції повинні були перебувати ті «патлані», яких поет, за влучним виразом Є. Маланюка, і на поріг ніколи б не пустив (М. Чернишевський, М. Добролюбов та ін.). Водночас «чужий» Шевченко викликає в них суперечливі міркування, хоча його досить передбачливо віднесено до «маловідомих» людей. Конкретною метою статті є з'ясування власне другого аспекту окресленої проблеми.

Не зовсім доречно буде аналізувати всю довготривалу еволюцію образу Кобзаря в уявленнях різних поколінь російської «столичної» інтелігенції, принаймні тому, що це був доволі складний процес, на який впливало надто багато обставин – від пресловутого державного замовлення до персонально-стереотипного сприйняття образу українського поета. І. Дзюба справедливо зазначає: «Минали роки, і світ жив без нього, а любові й ненависті до нього не убуло, вони наростали обидві однаковою мірою; і його ім'я, його поезія, його могила, його пам'ять ставали предметом такої боротьби, таких поклоніннь і поруг, таких осягнень і фальсифікацій, що якусь аналогію знайти нелегко» [2, 54]. Тож очевидно, що справа не обмежувалася виключно одноразовим вибором між любов'ю та ненавистю, визнанням чи забуттям. Натомість, протягом півтора століття вдасться «напрацьовати» певний універсальний погляд на Шевченка, витворити його своєрідний уніфікований портрет, штрихи до якого кожен інтелектуал додаватиме залежно від визначених панівною ідеологією рамок дозволеного та власних симпатій/антипатій. Згадаймо, самі українці досить довго шукатимуть шлях до пізнання свого національного пророка. Лише їхнє друге «посмертне» покоління (приблизно з 1890-х рр.) почне глибоко замислюватися над тим, що там, умовно кажучи, Шевченко прагнув побачити в тих розритих могилах.

Ради справедливості варто зазначити, що мешканці сучасного Петербурга, уявлення й громадську думку яких репрезентують передусім все ті ж екскурсоводи, досить скромні не лише в пошануванні українця Шевченка, а й, сказати б, своїх російських митців. Отак, серед сотень учнів Академії мистецтв, заснованої 1758 року, звично прийнято називати лише кілька імен, найчастіше Іллю Рєпіна (цей художник родом із Харківщини), Карла Брюллова, Василя Сурикова, Альберта Бенуа [3]. Для порівняння, численні пам'ятники, пам'ятні дошки, назви вулиць мали б демонструвати значно поважніше ставлення петербуржців до відомих представників інтелігенції. На пряме питання до екскурсовода: «Чому Ви нічого не говорите про Тараса Шевченка, доля якого була тісно пов'язана з Петербургом, причому навіть нам, українській туристичній групі, яка представляє Черкащину, Шевченків край?» у відповідь можна почути: «Його тут мало знають, він... майже нічого не залишив після себе». Відразу міркуєш: мало залишив чи мало зберегли? Але це вже питання до іншого екскурсовода.

Виявляється, в Російській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі функціонує науково-дослідний музей, а в ньому – самостійний відділ, філіал, де розміщено Меморіальну майстерню Шевченка. У цьому приміщенні з 1858 року й до кінця своїх днів він мешкав і працював. На той час це був один із багатьох флігелів, що мав площу близько 20 м². Проте насправді «територія художника» була вдвічі більшою, бо внизу була лише робітня, а другий (мансардний) поверх майстерні слугував за відпочивальню. Наверх вела невеличка дерев'яна драбина. Там, зазвичай, було затишніше, а головне відносно тепліше, бо приміщення не завжди протоплювали. Як відомо, серце поета перестало битися якраз тоді, коли того рокового ранку він спробував спуститися цими крутими східцями.

Цього разу (липень 2013 р.) екскурсію довелося замовляти довго. У літню пору це зробити не так просто, бо частина працівників перебуває у плановій відпустці. Платня диференційована: для громадян Росії квитки найдешевші, для гостей із «ближнього зарубіжжя» дорожчі, для туристів «дальнього зарубіжжя» – найдорожчі. Про скидку в оплаті домовилися швидко. Піднесене відчуття від знаходження в приміщеннях, де Шевченку доводилося бувати багато раз, не зникало ні на мить.

Експурсійний огляд розпочали зі знайомства з картинною експозицією музею. Вона, надто після побачених напередодні в Ермітажі та Російському музеї шедеврів, не вражає. Проте, виявляється, має свою оригінальну колористику, бо репрезентує не лише твори митців ХІХ-го, а й ХХ-го сторіччя. Організатори виставки наче прагнули нічого й нікого не забути з академічної історії, і полотна «пізнього соціалістичного реалізму» наочно це підтверджували.

Через бокові двері потрапляємо в коридор власне навчального закладу. Прохід надто вузький, незручний, доводиться кілька разів прижиматися до стіни, аби пропустити когось з «мандруючих» студентів чи працівників. Робимо кілька кроків і зупиняємося перед дверима, яких загалом тут чимало. Дістаючи ключа, аби відкрити ці двері, жінка-екскурсовод каже: «Це квіти.., хтось учора чи позавчора приніс». Звертаємо увагу на букет жовтих хризантем. А ще на те, що біля решти дверей квітів немає. Відразу подумалося, що ми не одинокі, хто в Петербурзі шукає дорогу до Шевченка. Лише після цього читаємо надпис на дверях – «Меморіальна майстерня Тараса Григоровича Шевченка».

Нарешті ми в майстерні національного пророка. Розповідь екскурсовода про обставини його проживання тут багато часу не займає. Зі зрозумілих причин мова взагалі не йде про постать Тараса, його життєвий шлях та творчі здобутки. Для людини з України це виглядає дещо дивним, проте вигляду не подаємо й намагаємося зрозуміти логіку оповідачки. Згадавши кріпацький статус майбутнього художника, вона відразу переходить до періоду перебування учня Шевченка в стінах академії. Окреслила стан справ на 1830-і рр. і дала йому, «одному з численних вихованців», достатньо скромну оцінку. Мовляв, за свої роботи Шевченко отримував тільки срібні нагороди, золоті – ні. Тому за кордон у відрядження не їздив, що тоді, як і тепер, було престижно. Іншими словами, як молодий художник, то Шевченко всього-на-всього один із багатьох і... не більше. Що ж до звання «академіка», то його, наголосила, також не варто переоцінювати. Таке звання тоді отримувало багато людей. Одним словом, Т. Шевченко – відомий художник, але аж ніяк не перша знаменитість і, далі майже дослівно, кімната-музей для нього створена насамперед не за його художньо-мистецькі здобутки. На питання ж, чи багато таких меморіальних

майстерень в академії крім цієї, кому вони присвячені (тобто як пошановано пам'ять «більш геніальних» майстрів пензля), вона не відповіла. Побіжно лише кинула, що такі є.

Тут варто уточнити: випускникам цього навчального закладу, котрі отримували золоту медаль 1-го ступеня, справді надавалося право на поїздку за кордон, під час якої вони, окрім іншого, готовилися до отримання звання академіка. А ще в другій чверті ХІХ ст. рішенням Ради академії мистецтв було запроваджено практику присвоювати кращим із кращих попереднє звання – «призначений в академіки». Т. Шевченко, як відомо, ввійде до когорти академіків, не маючи реальної змоги удосконалювати свою майстерність за вищеназваних сприятливих умов.

Експозиція, дизайн Меморіальної майстерні відверто не тішать око. Усе виконано доволі скромно, хоча, судячи з загального вигляду кімнати, ремонт зроблено нещодавно (див. світлини). Екскурсивод часто вживає слово «начебо», бо ніяк не впевнена, що розміщені на вітринах та столі, розвішені на стінах предмети мають бодай якимось безпосереднє відношення до поета. Більш-менш однозначно вона говорить лише про буси, які нібито Шевченко подарував своїй останній коханій жінці – Ликерії, а потім, розчарувавшись у стосунках із нею, відібрав їх назад. Як чи не завжди буває в таких випадках, експозицію «підсилено» репродукціями праць художника. Вони розміщені на обох поверхах майстерні, щоправда не зовсім зрозуміло за яким принципом їх підбирали. Принаймні логіку в компонуванні відомих полотен Шевченка, як і його портретів, виконаних пізнішими митцями, що відбивають окремі етапи життя й діяльності поета, помітити важко. Натомість відразу привертає увагу відома, білого кольору посмертна маска Шевченка. Певний інтерес викликає також копія його особистої справи, виявленої в жандармському архіві.

Якби йшлося про когось іншого, огляд приміщення можна було б завершувати вже після перших вражень від побаченого й почутого. В гостей із України досить швидко складається думка, що тут Шевченка просто-таки не знають. Вірніше, знають, але він якийсь інакший, позбавлений того заслуженого національного визнання та професійної майстерності, як його звично розуміють земляки-черкащини, українці, зрештою сприймає весь інтелектуальний світ. Дивує передусім не запропонований образ самого Шевченка (вочевидь кожен має право на власний

погляд), а те відчутно помітне нехтування фактом «земляцтва» поета з туристичною групою. Знаючи, що люди, які завітали до музею, не лише українці, а й мешкають на історичній батьківщині Кобзаря, в екскурсовода чомусь навіть не виникає бажання щось уточнити, перевірити, з'ясувати. Діалогу явно не виходить, хоча в приміщенні, де понад півтора століття тому мешкав сам Тарас Шевченко, організаторам до певної міри вдалося відновити атмосферу домашнього затишку.

Усе ж прагнучи оживити розмову, науковий співробітник музею час від часу наголошує на окремих («дивних») сторінках біографії поета. Насамперед на тих, які «ріднять» його з Росією, столичним Санкт-Петербургом. Жінка довго говорить про «милість імператора», бо якби не вона, то сатиричні авторські міркування про царську сім'ю, що їх Шевченко виклав у поемі «Сон», могли коштувати йому життя. Виявляється, в тих історичних умовах така перспектива долі поета – річ цілком вірогідна. Екскурсовод пригадає смертні вироки декабристам і робить висновок, лейтмотив якого наступний – покарай Микола I тоді цього малоросійського поета набагато суворіше, не варто було б сприймати таке рішення як щось надмірно незвичайне, адже, робить паузу, заслужив...

З такою ж ноткою неприхованого цинізму, ба більше – відвертої зневаги на адресу «невдячного українця» вона повідомила про повернення Шевченка з заслання в 1857 році. Тут від наукового співробітника музею більше вже дісталось сучасним симпатикам Кобзаря, надто тим, котрі вбачають у ньому національного пророка. Вона акцентувала увагу на самому виборі поета: «Відбувши заслання, поїхав не в Київ, а сюди». Це було подано як своєрідний аргумент до відомої дискусії, що триває на пострадянському просторі стосовно ідентичності відомих інтелектуалів «спільної історії»: мовляв, де він почувався ліпше – в Україні чи в Росії, у столичному Петербурзі, а відтак до чиєї національної минувшини його насамперед варто відносити? Про намір Шевченка подякувати своїм численним друзям, які багато клопоталися про його звільнення, а ще бажання вільно попрацювати, отримати зароблене визнання й можливу підтримку не було сказано нічого.

Не обійшлося без пікантних подробиць про не тільки майстрового в живописі, а й вправного та на свій лад прагматичного в повсякденні Шевченка. Лейтмотив таких екскурсів

відомий давно: він був живою людиною і ніщо людське йому не було чужим. «Найінтимніше», про що повідала екскурсовод, це оповідь про... гусака. Судячи з усього, історія, більшою чи меншою мірою правдива, але ще більше відома працівникам академії. Це видно з того, в якій послідовності й тональності було повідомлено цю «петербурзьку буденщину» кінця 1850-х рр. Пригода наступна: з котримсь зі своїх знайомих Шевченко поцупив у одного з мешканців міста гусака. На той час обидва приятелі постійно недоїдали, тому вирішили в такий спосіб хоча б на деякий час затамувати відчуття голоду. І, посміхаючись, додала: пізніше, коли на руках з'явилися гроші, вони розраховувалися зі своїм «кредитором».

Обов'язкова частина екскурсійного сюжету – розповідь про смерть поета, що цілком логічно, позаяк серце Шевченка зупинилося 10 березня 1861 р. саме в цьому приміщенні. З-поміж іншого відверто упереджено було сказано про те, як інколи музей відвідують туристи у «вишитих сорочках» і цікавляться, чому ж хворого поета не лікували, тим більше якщо його можна було врятувати від тієї «водянки» (водяної пухлини під серцем). Відповідаючи на ті, нібито недоречні натяки заїжджих українських патріотів, екскурсовод наголосила, що важко було піклуватися про здоров'я тоді, коли сама людина ним нехтувала (правда, збереглися свідчення, що лікарі відвідували хворого напередодні, але виявилися безсильними). Треба так розуміти ситуацію, що в повсякденному житті Т. Шевченка все було набагато прозаїчніше. У такому баченні є чимало логічного, життєвого, якби не одне «але»: добре відомо як пафосно й величаво російські інтелектуали можуть відстоювати пам'ять про своїх національних кумирів, надто тих, які бодай тимчасово вписуються в сучасну політичну кон'юнктуру часу.

Після смерті Шевченка його три дні відспівували в академічній церкві (протягом 10–12 березня 1861 р.). Тобто тіло знаходилося в одному з сусідніх від майстерні приміщень, яке було обладнане й висвячене під православний храм. Факт цікавий, позаяк свідчить про належне посмертне шанування колективом академії цього, здавалося б, безнадійно затинчивого царського підданого. Третього дня була відправлена обідня, а потім із короткими промовама виступили колишні кирило-мефодіївці П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, поляк Хорошевський, росіянин Курочкін... Серед присутніх був

знаний історик літератури і фольклорист, майбутній академік О. Пипін.

Отож, у мешканців Санкт-Петербургу склалося певне стереотипне сприйняття образу Т. Шевченка. Такою ж мірою можна аргументовано стверджувати, що знають вони його мало. По-перше, тому що задовольняються візією минулого, яка ніколи не претендувала на вичерпність чи адекватність посмертних уявлень про поета його, так би мовити, прижиттєвому оригіналу. По-друге, дається взнаки зовсім уже незначний інтерес теперішніх екскурсоводів до інтелектуальної історії як такої. По-третє, молодші покоління взагалі мало (менше) цікавляться історичними постатями, котрі були кумирами їхніх батьків. У цілому, пояснення визначних місць, експонатів музеїв, виставок екскурсоводи напрочуд мало супроводжують наданням інформації про відомих людей, котрі переживали, мислили, сумнівалися, творили не лише за своє, особисте, а й за громадське, національне, духовне. Ця категорія людей явно не вписується в новітні суспільні пріоритети, де панують зовнішня привабливість, архітектурна грандіозність і живописна досконалість, до того ж «підсилені» фінансовою розкішшю та владною величчю. Шевченко малоцікавий (теза «він мало що в Петербурзі залишив» є тут показовою), бо його світ не лише перебуває осторонь ментальних уподобань та політичної кон'юнктури сучасних споживачів екскурсійного продукту «північної столиці» Росії, а й репрезентує інший (політично альтернативний) етноментальний світ.

1. *Історична пам'ять як проблема "одного покоління" (із досвіду націоналізації українського селянства) // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип. IV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Л. Закильняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Л. : ПАІС, 2011. – 536 с.*
2. *Дзюба І. На вічному шляху до Шевченка / І. Дзюба, М. Жулинський // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томів "ПЗТ у 12 т."). – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. Дзюби, М. Жулинського. – 782 с.*
3. *Див. : Пронина И. А. Декоративное искусство в Академии художеств : Из истории русской художественной школы XVIII – первой половины XIX века (К 225-летию Академии художеств СССР) / И. А. Пронина ; АХ СССР. – М. : Искусство, 1983. – 312 с.*

О. В. Білокінь**ІМ'Я, ВКАРБОВАНЕ В ІСТОРІЮ КРАЮ:
ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ З. П. ТАРАХАН-БЕРЕЗА**

Коли йдеться про видатні постаті Черкащини, то погляд передусім спрямовується до глибин століть, до витоків нашої культури і духовності. У той же час чимало достойників, які гідно продовжують і розвивають традиції корифеїв, своєю подвижницькою працею уславили рідний край, – живуть поруч з нами. Серед них і Зінаїда Панасівна Тарахан-Береза – відомий шевченкознавець, провідний науковий співробітник Шевченківського національного заповідника, кандидат філологічних наук (1978), заслужений працівник культури України (2000), лауреат премії імені Володимира Вернадського (2002), автор монографій «Шевченко – поет і художник» (Київ, «Наукова думка», 1985), «Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової гори» (Київ, «Родовід», 1998), «Заворожи мені, волхве...»: Тарас Шевченко і Михайло Щепкін» (Київ, «Мистецтво», 2012), понад трьохсот наукових публікацій у вітчизняних та зарубіжних часописах.

Говорять, що долю людини висвітлюють небесні знаки – треба лише вміти їх читати. Таких знаків провидіння в житті Зінаїди Панасівни було безліч, і всі вони пов'язані з Каневом, Тарасовою горою – національною святинею України. Народилася вона в сім'ї, яка побожно схилялася перед Шевченковим словом, в хатинці біля дороги, що вела на Чернечу гору. Було це 22 травня – в день, коли нація відзначає навічне повернення в Україну Тараса Шевченка, 1939 року – в рік відкриття Шевченківського меморіалу.

Зінаїда Тарахан-Береза закінчила філологічний факультет (1962) та аспірантуру (1978) Київського університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «українська мова та література». Працювала вчителем Богданівської середньої школи на Закарпатті, а з 1966 року – науковим співробітником, заступником директора з наукової роботи, провідним науковим співробітником Шевченківського національного заповідника. Нині її знають як невтомного дослідника історії Чернечої гори, феномену Тараса Шевченка. Справою життя Зінаїди Панасівни

стало збереження, відтворення найважливіших подій, явищ, імен, пов'язаних з історією Тарасової гори, пам'яттю Шевченка.

Під час навчання в університеті та роботи в заповіднику вона брала участь у чотирьох наукових експедиціях шевченківськими місцями України, Литви, Росії, Казахстану. Її праці надруковано в «Шевченківському словнику» (1976, 1977), збірниках «В сім'ї вольній, новій», «Українське літературознавство», «Вивчаємо Шевченка», збірниках праць наукових шевченківських конференцій. У складі творчого колективу З. П. Тарахан-Береза підготувала перше видання збірника «Із книги народної шани» (Дніпропетровськ, «Промінь», 1976), упорядкувала друге видання (1989), є автором буклетів та путівників з історії Тарасової гори. Під науковим керівництвом Зінаїди Панасівни було створено експозицію музею до 175-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. Чимало зусиль доклала дослідниця, щоб відтворити у 1991 році перший народний музей Кобзаря – «Тарасову світлицю», повернути до Шевченківського меморіалу та реставрувати пам'ятник-хрест 1884 року, встановити Останній шлях Кобзаря на канівській землі; місце, де Шевченко мріяв побудувати хату, – урочище Мотовиловщина (вершина Великого скіфського городища). Їй вдалося відшукати могилу Ликери Полусмак (колишньої нареченої Тараса Шевченка) на канівському цвинтарі вулиці Сільце, відродити сторінки перебування її в Каневі.

Справжньою подією у культурному житті краю стала книга дослідниці «Святиня» – глибоке наукове дослідження історії Шевченкової могили, в якому на основі величезної кількості документальних, історичних, літературних, джерел, власних спостережень переглянуто й переосмислено майже півторастолітній шлях народу до своєї духовної вершини, до храму людської душі. Під час презентації «Святині» у Каневі Володимир Біленко, журналіст, колишній науковець музею Тараса Шевченка, підкреслив: «Ця книга народжена з великої любові, відчуття причетності, свого обов'язку перед Україною, перед пам'яттю Шевченка» [1, 5]. 2001 року видавничий центр «Просвіта» (Київ) здійснив друк прилоги до книги «Святиня» – «Тарас Шевченко, Святиня і сучасна Україна».

Записані З. П. Тарахан-Березою свідчення очевидців трагічних сторінок українського народу склали основу книги «Святиня і голодомор» (Львів, ПП Сорока Т. Б., 2003). Автором

спогадів стала і її мама – Марія Гаврилівна Береза, це її слова: «Не забудьте ж, бо буде гірко мені і на тому світі» [2, 19] стали епіграфом видання. А житель Монастирка, що поруч з Тарасовою горою, Олексій Слинько повідав не лише про горе власної родини, а й показав майже стерті часом горбочки на цвинтарі, що межує з його садибою. Тут у 1932–1933 роки йому, виснаженому голодом підлітку, доводилось ховати маленьких мучеників – діток з навколишніх сіл, яких батьки везли пароплавом у пошуках шматка хліба. Тоді пристань для пароплавів була неподалік Тарасової гори. Але в дорозі дітки часто помирали, і батьки несли їх до найближчого цвинтаря. Десять років тому на цьому місці було встановлено пам'ятний знак, а у скорботні дні пам'яті жертв голодомору проводяться поминальні паханоди, жалобні мітинги.

Зінаїда Панасівна завжди виявляє справжню громадянську мужність, відстоюючи священну вершину. Її пристрасне слово звучало і під час захисту заповідних Тарасових об'єктів у Каневі, зокрема в 1988–1989 роках, коли Міннафтогазбудом та Міненерго СРСР було розпочато будівництво промислових об'єктів у зоні охоронного ландшафту Шевченківського меморіалу; 2000 року, коли приймалось рішення щодо розміщення там алюмінієвого заводу, 2010 – при вирішенні питання, будувати чи не будувати в Каневі перевантажувальний зерновий термінал ТОВ СП «Нібулон». «Наші попередники, – пише авторка «Святині», – зуміли донести до нас незайманою цю невимовну красу, що одухотворює і возвеличує людські душі. Наш священний обов'язок – зберегти її для прийдешніх поколінь» [3, 538].

Стараннями Зінаїди Панасівни було започатковано науковий архів заповідника, залучено до його створення відомих краєзнавців Черкащини. Величний літопис Тарасової (Чернечої) гори доповнено досі маловідомими сторінками. Це, зокрема, і результати досліджень науково-пошукової експедиції, проведеної під науковим керівництвом З. П. Тарахан-Берези. Записані свідчення колишніх в'язнів концтабору, влаштованого фашистами в музеї Тараса Шевченка у 1943 році, стали початком грандіозної роботи по відновленню історичної справедливості щодо людей, які там постраждали. Сьогодні, напередодні 70-річного ювілею визволення Канева та України, ці спогади нагадують, ціною яких жертв була здобута перемога.

В'язні табору, влаштованого в музеї Шевченка, змушені були копати окопи, земляні укріплення. Ось як про це згадує Олександра Донець у 1992 році: «Особливо тяжко було години в чотири, перед досвітком. Було схиляєшся на лопату, бо лягти всередині мокро. Над Дніпром у цей час горіли ракети, освічували – і в цей час Дніпро обстрілювали з цієї й тієї сторони. Чуть було, як з того берега наші розмовляли. То хотілося туди до них, щоб переплисти, утекти. Потім повертали нас назад, здавали під щот... І знову та ж баланда страшна, цей страшний холод, у якому ми були роззуті, роздіті, порвалося все... А дома нас уже зовсім похоронили, зустріли з таким плачем, аби ніколи воно не повернулося таке і ніхто не пережив те, що ми переживали» [4, 59].

Дослідження Зінаїди Панасівни, як правило, розгортаються в глибокі аналітичні праці. Працюючи над атрибуцією портрета Михайла Щепкіна, побаченою нею у Львові у приватній колекції, З. П. Тарахан-Бережа не лише остаточно встановила його оригінальність, час створення, авторство Тараса Шевченка та особу портретованого, а й зовсім по-іншому подивилася на постать видатного актора та на його взаємозв'язки з Україною, її Пророком, розкрила невідомі досі сторінки його життя та творчості, побачила в ньому не лише російського (як одностайно стверджували до цього часу всі українські та зарубіжні видання), а й українського актора, котрого наш народ ще за його життя визнав народним артистом України, який разом з Іваном Котляревським та Григорієм Квіткою-Основ'яненком стояв біля витоків національного театру.

Так народилося науково-популярне видання «Заворожи мені, волхве...»: Тарас Шевченко і Михайло Щепкін», яке вийшло друком за державною програмою «Українська книга» 2012 року у видавництві «Мистецтво». Книгу присвячено 200-літньому ювілею Т. Шевченка та 225-літтю М. Щепкіна. У цьому виданні вміщено також портрет юного Тараса Шевченка [5, 122], інші документальні раритети, які публікуються в Україні вперше (майже всі вони розшукані автором книги в державних та приватних архівах, численних музеях України та зарубіжжя). «Книгою про двох побратимів-подвижників» назвав це дослідження доктор філології, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Володимир Поліщук [6, 13], професор, д-р Володимир

Карпинич із США підкреслює: «Сьогодні ще один живописний шедевр Т. Шевченка повернувся до нашого народу» [7, 10]. Цю книгу Зінаїди Панасівни Тарахан-Берези було подано на здобуття Національної премії України мені Тараса Шевченка 2014 року за номінацією «літературознавство і мистецтвознавство».

І це ще одна риса наукової діяльності Зінаїди Панасівни – відроджувати втрачені відомості, аналізувати їх, влітати до історії краю. Так, присвячуючи статтю унікальному виданню «Повернені шевченківські раритети» (передмова С. Гальченка, упорядкування, науковий опис колекції та примітки С. Гальченка і Н. Лисенко), що вийшло друком 2010 року, вона особливо увагу приділила малюнкам Григорія Честахівського, виконаним під час перевезення домовини Т. Шевченка 1861 року з Петербурга до Канева. Вона виконала нелегке завдання – «реконструювати їх, повернути в первісне річище, не порушуючи сюжетної канви та глибокого задуму їхнього творця – Г. Честахівського» [8, 95], встановивши таким чином хронологічну послідовність 27 малюнків.

Зінаїда Панасівна активно працює над науковими обґрунтуваннями історичної основи розвитку Шевченківського національного заповідника, його значення в духовному житті України.

Копітка невтомна праця дослідниці по віднайденню, опрацюванню та осмисленню першоджерел дозволила повернути із забуття Церкву Покрови Пресвятої Богородиці, яка стане свідченням героїчної і водночас трагічної долі українського народу. Під час підготовки Шевченківського національного заповідника до відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка особливо гостро постало питання достовірного відродження історико-культурного середовища Тарасової (Чернечої) гори. Саме в цьому контексті здійснювалось дослідження козацької церкви біля Тарасової гори. Питання про її відтворення було порушене понад десять років тому, коли Шевченківський національний заповідник на основі тривалих наукових досліджень З. П. Тарахан-Берези запропонував відродити давню дерев'яну козацьку церкву, яка знаходилася у XVIII ст. біля західного підніжжя Чернечої гори. Її існування підтверджено численними документами, знайденими науковцем в архівах Києва, зокрема, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та Центральному

історичному архіві України. Відтворення історичної козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці за малюнками видатного французького митця Жан-Анрі Мюнца розкриє походження самої назви Чернечої (Монастирської) гори, її історичне минуле, збереже її заповідність.

Восени 2013 року невеличку дерев'яну трибанну церкву було відтворено у Монастирку, під Тарасовою горою, за пам'ятним знаком Івану Підкові, «як символ духовної єдності і мертвих, і живих, і ненарождених дітей України, незнищенності безсмертного духу нашого народу» [9, 3].

Історія Тарасової (Чернечої) гори, життя і творчість Кобзаря стали життєвим покликанням Зінаїди Панасівни. Адже, як стверджує дослідниця, саме Шевченкове слово «допоможе нам нарешті осягнути невмирущі Заповіді нашого духовного батька і передусім – Любові, Єднання та Братолобія, які сьогодні так необхідні кожному з нас для будівництва Незалежної, Соборної, Демократичної Української Держави» [10, 23].

-
1. Презентація «Святині» у Каневі // Чернеча гора. – 1999. – №1.
 2. Святиня і голодомор: Свідчення очевидців / – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2003. – 60 с.
 3. Тарахан-Берега З.П. Святиня: Науково-документальний літопис Тарасової гори. – К.: Родовід, 1998. – 543 с.
 4. За колючим дротом. – Черкаси: Вертикаль, 2008. – 104 с.
 5. Тарахан-Берега З.П. «Заворожи мені, волхве...»: Тарас Шевченко і Михайло Щепкін. – Київ: Мистецтво, 2012. – 353 с.
 6. Поліщук В. Книга про двох побратимів-подвижників // Слово Просвіти. – 2013. – Ч. 29.
 7. Карпинич В. Нова сторіночка у шевченкознавстві // Свобода. – 2013. – № 34.
 8. Тарахан-Берега З. П. Повернені шевченківські раритети // Слово і час. – 2011. – № 12.
 9. Тарахан-Берега З. Кобзарева (Козацька) церква або Яким має бути храм під Чернечою горою // Чернеча гора. – 2004. – 1 (21).
 10. Тарахан-Берега З. П. Тарас Шевченко, Святиня і сучасна Україна. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – 24 с.

Р. В. Танана**В. П. СТЕПАНЕНКО – ПАЛКИЙ ШАНУВАЛЬНИК
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Якби можна було скласти список видатних митців, які в різний час приходили вклонитися священній могилі Кобзаря, то видне місце у ньому посів би один із активних учасників Братерства Тарасівців, педагог, етнограф, український громадський діяч, незамінний, протягом двадцяти років, керівник єдиної української книгарні при редакції «Київської Старини» в Києві, наш земляк – Василь Пилипович Степаненко. На жаль, його ім'я ще й сьогодні мало відоме широкому загалу. Воно не занесене ні до словників, ні до енциклопедій. Короткі відомості про нього дає «Українська загальна енциклопедія» під редакцією Раковського та Г. Касьянов у праці «Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.». Більш ширше про В. П. Степаненка, як про збирача українського фольклору, розповідає Лідія Козар [5].

Деякі відомості про нашого земляка вдалося розшукати і мені в архівах міст Харкова, Києва, Канева. Народився Василь Пилипович у селі Полствин Степанецької волості Канівського повіту Київської губернії. Рік його народження до цього часу був не встановлений. Та опрацьовуючи матеріали про нашого земляка в Державному архіві Харківської області, вдалося відшукати документи, які й допомогли в цьому. Це, зокрема, «Рапорт пристава до харківського поліцмейстера від 4 вересня 1893 року». В ньому є таке повідомлення: «Василий Филиппов Степаненко, 32 лет, високого роста, шатен, с небольшой бородою, в очках, вероисповедания православного...» [1].

В іншому документі «Проходное свидетельство», яке було видане Василю Пилиповичу харківським поліцмейстером М. Рожанським на проїзд з Харкова до Канева 20 грудня 1894 року, подається такий його портрет: «...роста выше среднего, глаза пивные, волосы на голове, усах и бороде темно-русые» [1, 10]. Виходить, що Василь Пилипович народився у 1861 році. І, як уже згадувалося, у селі Полствин (нині Канівського району). Крім нього в сім'ї було ще троє дітей: старша сестра Марія, брат Михайло, писар при Київському військово-окружному суді і Хома – красильний майстер на суконній фабриці у Стеблеві.

Батько його був освіченою людиною. Про це пише Василь Пилипович у листі до Бориса Грінченка від 27 лютого 1895 року: «...батько – син кріпака Данила Степаненка, жив у Полствині з самого малечку. Грамоти вчився у одного ляхка Добровольського. Спершу вчився по-громадянському, а потім по-польському... Увесь час любив читати всі, які попадались книжки (польські, московські й церковні), вештатись між людьми і записувати казки, оповіді, чари, приказки... Матеріалу цього він назбирав багато. А як одружився, його потяг взяв до святого письма. З цього часу він почав стягати усякі святі книги. Далі, переповнений занадто релігійними почуттями, він спалив багато неугодних Богові речей. Після того, як вчитали волю, він був вибраним громадою волосним старостою... В полствинській громаді він був найрозумніший чоловік» [3].

Освіту хлопець здобував у Канівському двокласному повітовому училищі. Його вчителем був талановитий педагог, журналіст, письменник, охоронець Шевченкової могили Василь Степанович Гнилосиров (1836–1900). Його вихованці ставали продовжувачами справи свого вчителя. Так, із листа Антона Скопця, колишнього учня Гнилосирова, до свого вчителя довідуємось, що він працює вчителем: «...пишіть до мене так: «Вчителю Єкатеринодарського міського 6-и класного училища Антону Скопцю» [3, № 4688].

Василь Пилипович теж «за молодих літ був народним учителем. Але як і більшість свідомих українців втратив посаду через політичну неблагонадійність» [9]. Вчителював він у Полтаві. Після звільнення з роботи влаштовується у відділ статистики на залізниці в Кременчуці. В цей час підтримує тісні зв'язки зі своїм учителем і наставником В. С. Гнилосировим. В листі до нього від 20 листопада 1889 року він пише: «Помагай Вам, Батьку Василю! Ну як там Вас Бог милує і хранить? Чи здоров'я Ваше хоч трохи поправилось? Одужуйте та бережіться простуди, бо без вашого щирого батьківського слова всі розлізуться, як ті руді миші» [3, № 4628]. В іншому листі від 4 січня 1891 року Василь Пилипович повідомляє свого вчителя про те, що «...управління дороги переводять в Харків і нас туди переводять. Прийдеться покидати товариство, а в Харкові набирать нове... У мене, слава Богу, і в Харкові є чимало доброго люду, а все таки і цих жаль, добрі між ними люди єсть» [3, № 4645].

Приїхавши до Харкова, Василь Пилипович продовжував працювати на залізниці. Довідавшись про існування таємної організації «Братерство Тарасівців», про її програму, він стає її членом. У Харкові було найбільше членів «Братерства Тарасівців». Свою роботу вони спрямовували на пробудження національної та політичної свідомості молоді. Василь Пилипович, як і свого часу його вчитель В. С. Гнілосиров, разом зі своїми «братами» (так називали членів «Братерства Тарасівців») організовував театральні вистави, займався поширенням українських книжок серед народу. Під час таких подорожей він обов'язково заводив мову про Тараса Шевченка, про його могилу. З великим інтересом слухали такі розповіді і однодумці Василя Пилиповича. В них ще більше загоралось бажанням теж побувати на Шевченковій могилі. І в цьому їм допомагав наш земляк. В одному з листів до свого вчителя і наставника Василя Степановича Гнілосирова від 28 травня 1892 року він просить зустріти його друзів-«братчиків» у Каневі: «Добридень Вам, Батьку! Гостей до Вас засилаю... товариство моє – щирі українці. Багато дечого цікавого перебалакаєте з ними і, нарешті, Ви їм покажете, куди пройти на могилу Батька Тараса... Привітайте їх, як своїх діток, бо щирих таких українців мало де є тепер, більше на московську мову б'ють...» [3, № 4553].

Будучи членом «Братерства Тарасівців», Василь Пилипович серед молоді займався розповсюдженням нелегальної літератури. Серед цих книжок найбільше було «Кобзарів» Т. Шевченка і творів Михайла Драгоманова. Та в 1893 році у Харкові у Василя Пилиповича та ще у 15 чоловік літературу було вилучено. Як і інших членів «Братерства Тарасівців» його 1 травня 1893 року було заарештовано. Про це згадувала Марія Грінченкова: «...вночі заарештували Русова, Русову, Івана Липу, Василя Степаненка, Трутовського, Байздренка, Базькевича, Миколу Яценка та інших...». При обшуці у В. Степаненка знайшли «Щоденник». І завдав їм цей «Щоденник» клопоту. Він був великий і писаний мовою українською, і треба було його перекладати на «общепонятный язык». А в ті часи перекладача знайти було нелегко, бо хто й умів, то казав – «не вмію».

Під арештом Василь Пилипович пробув до початку вересня. А 3 вересня його звільнили, залишивши під постійним наглядом поліції. А про це засвідчує документ, відшуканий у Державному архіві Харківської області «Отношение помощника Харьков-

ского губернского жандармского управления ротмистра Померанцева от 3 сентября 1893 года № 557: «Секретно. Экстренно. Г. Харьковскому полицмейстеру. По состоявшемуся сего числа постановлению моему обвиняемый в государственном преступлении Василий Филиппов Степаненко из-под стражи освобожден и отдан под особый надзор полиции в г. Харькове на основании статьи 416–421 ст. УУС... Жду Вашего распоряжения об учреждении за ним особого надзора полиции. Ротмистр» [1, 3 зв].

Живучи в цей час у Харкові, Василь Пилипович, згідно даної розписки 4 вересня 1893 року, без дозволу начальника Харківського губерньського жандармського управління не міг нікуди виїздити з міста. Про те, що за ним постійно стежила поліція, засвідчує інший документ – це знову рапорт пристава поліцейного управління 4-го відділення м. Харкова від 19 травня 1894 року Харківському полицмейстеру. В ньому повідомлялось: «...состоявший под особым надзором полиции крестьянин Василий Филиппов Степаненко 18-го сего мая перешел на постоянное жительство в район 3-го участка в дом № 37 по Новой Чернышевской улице...» [1, 5].

А в грудні цього ж року Василю Пилиповичу було запропоновано залишити м. Харків «без дозволу проживання в університетських містах. Крім того, він ще три роки залишався бути під наглядом поліції» [2]. В одному з листів до Б. Грінченка Василь Пилипович писав: «...за 24 години мені було звелено виїхати з Харкова... і я налаштувався дременути прямо в свою рідну Канівщину, бо більше нікуди було (великий світ, а подітись ніде). Взяв я чемодан з одежею та музикалію та й до батьківського закутка» [3, № 39517]. Про від'їзд В. П. Степаненка пристав 3-го відділення м. Харкова повідомляє Харківського полицмейстера. А той в свою чергу на цьому рапорті написав: «Донести Губернатору, начальнику жандармского управления и Каневскому полицмейстеру» [1, 8].

«Мушу сказати, – писала у своїх спогадах Марія Грінченко, – що як виїхали Липа і Степаненко з Харкова, то на довгий час завмерло там українське життя. «З цього стає зрозумілим, яку роль відігравав Василь Пилипович у житті «Братерства Тарасівців».

Коли наш земляк приїхав у своє рідне село, рідні зустріли його спершу з якимось острахом. «Домашні зустріли мене з

якимсь здивованим обличчям, і страх, і радість їх обгортав, бо не знали, що й до чого. Через кілька днів усе угамувалось, звиклось. Днів через п'ять покликали мене до одного місця, далі до другого й нарешті стан мій з боку догляду улігся у відому мантію з машкарою. З цього часу мені стало зовсім безпечно ходити по усім усюдам, бо ззаду мене завжди біг мій вірний собакам. Одвертість такого догляду мені не сподобалась... і я кинувся куди слід, щоб се поставити на іншу ногу. Дякуючи добрим людям, се удалось зробити» [3, № 39517], – писав Василь Пилипович у листі до Бориса Грінченка від 31 січня 1895 року.

Прибувши в своє рідне село, Василь Пилипович через деякий час вирушає до Канева, щоб поклонитися могилі свого улюбленого поета Тараса Шевченка. В листі до Б. Грінченка від 31 січня 1895 року він писав: «...двічі був у Каневі, був на могилі Батька Тараса...» [3, № 39516].

І кожного разу, перебуваючи на Шевченковій могилі, палкий шанувальник Кобзаря заходив до Тарасової світлиці, де його привітно зустрічав довголітній охоронець поетової могили Іван Олексійович Ядловський. Показував йому Шевченкового «Кобзаря», який лежав на столі. І Василь Пилипович звернув увагу на те, що сторінки цієї книги посписувані різними записами Кобзаревих шанувальників. Про це він і повідомляє Бориса Грінченка у листі від 8 вересня 1895 року: «...тепер ось про що Вам скажу. Оце недавнечко був я на могилі Батька Тараса. «Кобзарі» і великий і малий порозтріпувались, позаписувані вздовж і впоперек всякими записами. Навіть хлопці наші (Липа, Базькевич, Байздренко і інші) поодмічали там дати свого гостювання (мається на увазі 1891 та 1892 роки –Т. Р)... Деякі з записів я посписував і держу у себе, щоб написати з поводу цього хоч до «Зорі», чи що» [3, № 39510].

Цілком закономірно, що саме Б. Д. Грінченку систематично Василь Пилипович пише про Шевченкову могилу. Адже він теж був палким шанувальником Кобзаря. Постійно опікувався його могилою, часто відвідував її. «Немає в світі другої такої могили, як ся, бо немає другого поета, щоб так, як Шевченко, був серцем свого народу і краю», – писав Б. Грінченко [8].

Василя Пилиповича теж турбує стан Шевченкової могили. Під час її відвідування він спілкується з багатьма Кобзаревими шанувальниками, які теж були не байдужі до дорогої серцю могили. «...Людей там буває багато щороку, – пише він до Б. Грін-

ченка 8 вересня 1895 року. Траплялись такі випадки, що гості бажали дати свої гроші для поправки могили. Але не знали, кому, де і як їх приткнути» [3, № 39510]. Він просить Б. Грінченка приїхати до Канева: «Ну що коли б Ви та прибули на Батькову гору, а звідтіль і до мене...» [3, № 39517].

Живучи в рідному селі, Василь Пилипович дуже шкодує, що не може через заборону навістити Бориса Дмитровича в Києві, не може взяти участь разом зі своїми однодумцями участь у відзначенні шевченківських днів. В одному з листів до Б. Грінченка у 1895 році він пише: «...Любий дядю, у мене єсть до Вас слово. Певно, у Вас таки не без добрих людей – єсть щира українська громадка. Ви будете святкувати 25 лютого нашого незабутнього Батька Тараса. Подайте і від мене цьому Товариству щире привітання й поздоровлення з цим великим святом – хай дух Батька Тараса над всіма щирими українцями витає і вселяє їм ті святі думки, з якими Батько завжди жив! Чи повірите, серце моє тремтить, як згадаю про се свято – духом і я з Вами укупі, з Вами співаю «Славу Україні» [3, № 39521].

В цей час він активно допомагає своїм батькам по господарству. Та все ж таки, не дивлячись на свою зайнятість, наш земляк у цей час дуже захопився збиранням етнографічних матеріалів. Він записував різноманітні жанри народної творчості: казки, оповідання, легенди, пісні, балади, псалми. Спершу він почав записувати їх від матері, свого старшого брата Хоми, від своїх односельців. Потім пішов по сусідніх селах: Мартинівку, Яблунів. Декілька разів приходив до Канева. «Заглянув я оце приглядніше в життя мого рідного люду та й думаю – мільйонної частки немає того у наших етнографічних збірниках, чим люди живуть... коли я отут поживу з рік, то у мене буде цього смаковитого матеріалу на десяток таких збірників, як видав Дикарів... Знайте, що в моїх записах брехні не буде – все буде так записано, як буде проказано оповідачем» [3, № 39521-а], – писав він в одному з листів до Б. Грінченка.

Всі зібрані матеріали Василь Пилипович надсилав до Бориса Грінченка: «Кожної ночі я потроху уриваю та виписую начисто свою етнографію, щоб мерщій подати Вам» [3, № 39510]. І дуже він порадив, коли одержав від Б. Грінченка перший випуск збірника «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», який вийшов у 1895 році в Чернігові. В збірнику було багато зібраних ним етнографічних

матеріалів... «Листа Вашого з портретом і книжку «Матеріали етнографічні» я одержав. Дуже і дуже дякую за книжку. Чимало людей хочуть передплатити збірник» [З, № 41061], – пише він до Б. Грінченка. Сьогодні дуже багато етнографічних матеріалів, зібраних нашим земляком зберігається в ІМФЕНАН України.

У 1897 році Василь Пилипович стає нарешті вільним від поліцейного нагляду. Їде до Полтави, де влаштовується на роботу у Полтавському земстві. У 1898 році він одружується з Марією Матвійовною Степенко, сестрою відомого політичного діяча Івана Матвійовича Степенка. І, як палкий шанувальник Тараса Шевченка, за благословенням він і прийшов до нього в Канів. Це красномовно засвідчує його запис на одній із сторінок книги вражень у Тарасовій світлиці: «Року Божого 1898 липня 20 дня завітав з дружиною своєю на могилу Батька Тараса, щоб здобути для неї благословення Батька Тараса. Василь Степаненко». А нижче його дружина дописала: «Батьку наш, дай мені дух щирої справжньої українки. Маруся Степаненко» [З, № 7451].

Перебування нашого земляка на Шевченковій могилі у 1902 році засвідчує світлина, вміщена у книзі З. П. Тарахан-Берези «Святиня». У підтекстовці до неї сказано: «На могилі Т. Шевченка у 1902 році. У білому піджаку сидить Я. П. Гулак-Артемівський, другий справа – стоїть Борис Грінченко». Кого ж можна ще бачити на цій світлині? Не важко помітити, що поруч з Б. Грінченком (праворуч) стоїть його дружина – Марія Миколаївна. Вдалося встановити і інших осіб. Ліворуч від Бориса Дмитровича – український письменник, громадський діяч Іван Степенко. Поруч – його дружина Оксана (уроджена Старицька, донька М. Старицького). Коло неї – її сестри Людмила Михайлівна та Марія Михайлівна.

Перший ліворуч стоїть В. П. Степаненко, коло нього – його дружина Марія. Біля Я. П. Гулака-Артемівського з кобзою сидить теж наш земляк, кобзар М. Домонтович (справжнє прізвище Злобинець, уродженець села Домонтове Золотоніського району Черкаської області). Гадаю, що ці видатні митці, палкі шанувальники Т. Шевченка зробили тоді запис до Книги вражень у Тарасовій світлиці (заведена у 1897 році). Та, на жаль, за цей рік Книга не збереглася.

З 1899 року Василь Пилипович став працювати завідуючим книгарнею «Київської Старовини» і був на цій посаді 20 років. Уже з перших днів він віддавався всь роботі. В листі до Б.

Грінченка від 11 листопада 1899 року він писав: «Любий дядечку Борисе! Не маю часу упорядкувати етнографію... Приходжу о восьмій, а виходжу в 9, а іноді і 1-й годині ночі з магазину. Робота у нас з кожним днем збільшується, а допомоги, хоч трісни, немає» [3, № 7451].

А в листі до О. Куліш від 13 жовтня 1903 року наш земляк пише: «До сеї роботи я зовсім приріс і буду тягти аж до загиби. Праця ця схожа з тею, коло якої я з щирим серцем працював і від якої мене уряд відлучив – я був учителем. Ця праця – теж учительство» [3, № 30870].

Про відданість В. Степаненка своїй справі згадує Є. Чикаленко, який 15 років керував книгарнею: «Він був надзвичайно відданий справі відродження українського народу він працював у книгарні цілі дні і вдома вечорами – для поширення книжок до перевтоми, до виснаження сил, не хочучи користуватися відпусткою, щоб не наплутав йому рахунків та зносин з покупцями» [10].

Працюючи в книгарні, Василь Пилипович підтримував тісні зв'язки з учителями, організував з ними учительські гуртки». А найбільший вплив він мав серед пів інтелігентів – військових писарів, сержантів, під його впливом вони засновували гуртки для розповсюдження українських книжок... Любили його молоді новоприбулі студенти» [10, 321]. Про його вплив на українське громадянство влучно сказала Марія Лівацька (дружина Андрія Лівіцького, теж нашого земляка): «Головним українським «бюром» для засягнення інформації про українські справи загальне життя українського громадянства в Києві була книгарня «Київської Старовини». Бібліотекарем-секретарем у ній був відомий усім українцям у Києві Василь Степаненко. Він був, так би мовити, хрещеним батьком молодих початківців-українців» [7]. А Георгій Касьянов так оцінив роль В. П. Степаненка у діяльності книгарні «Київської Старовини»: «Велику роль у налагодженні роботи київської книгарні відіграв її управляючий В. П. Степаненко – виходець із селян, людина, фанатично віддана цій справі» [4].

Хотілося б зазначити, що в цей час Василь Пилипович почував себе не зовсім добре. Часто хворів. Та ще до всього він тяжко переносив втрату свого старшого сина В'ячеслава (йому було 5 років). У листі до О. Куліш від 7 червня 1904 року, він писав: «Дитина була надзвичайно розумна, як старе,...йому було

5 літ, а воно могло балакати з вами про ботаніку, хімію, про багатство і бідність... Пам'ять у нього була феноменальна, бо з одного разу заучував» [3, № 39467].

На свою хворобу Василь Пилипович старався не звертати увагу і продовжував працювати. Адже його дружина теж хворіла і він намагався підтримувати її. Йому здавалося, що коли він на роботі, то хвороба ніби відступає. Про це він і пише в листі до Б. Грінченка від 11 грудня 1909 року: «...але бувають хвилини, особливо за роботою, що хвороба забувається, і тоді хочеться і жити, і працювати, працювати ще більше» [3, № 30469]. А хвороба в нього була така, що він навіть не міг ходити. «Жив у тому ж будинкові над книгарнею. Щоранку службовці зносили його з помешкання за прилавок, а ввечері вносили знову додому» [10, 321]. Він дуже любив свою справу, «тільки й дише, тільки й живе книгарськими справами» (10, 321), – писав Є. Чикаленко.

Василь Пилипович підтримував тісні зв'язки з багатьма видатними діячами української культури. Був серед них і відомий український композитор, історик і громадський діяч Микола Миколайович Аркас (1853–1909), який на той час жив у Миколаєві Херсонської губернії. У своїх листах до завідуючого книгарнею він ділиться своїми вболіваннями за розвиток освіти на Херсонщині. Турбує його і становище «Просвіти». В одному з листів до Василя Пилиповича композитор пише: «Багато доводиться витрачатись і на нашу «Просвіту». Вона теж бідна, ледве животіє, прибутків немає, а існувати треба, бо як би там не було, а на сучасне суспільне життя вона має чималий вплив і по зможі робить своє діло, яке, як не зараз, то надалі, дасть добрі жнива» [3, 1].

І, щоб отримати якісь кошти для розвитку «Просвіти», композитор надсилав Василю Пилиповичу для реалізації в магазині свою книгу «Історія України Русів», яка вийшла в 1908 році. Редагував її відомий український літературознавець, історик, критик, фольклорист, уродженець села Колодисте (нині – Тальнівський район Черкаської області) В. М. Доманицький (1877–1910). Про мету видання цієї книги М. Аркас пише в листі до В. П. Степаненка: «...я певен, що вона не одному землякові відкриє очі і поведе на думку, і дасть зрозуміти: «хто він є, чийх батьків і чий ми діти», з'ясує несвідомому суспільству правдиве наше історичне становище поміж іншими народами. А й цього вже з мене досить» [3, 1].

Завжди цікавився справами, здоров'ям Василя Пилиповича і відомий український письменник М. М. Коцюбинський (1864–1913). Зважаючи на те, що він і сам тяжко хворів, часто лежав у лікарні, тому не міг зайти до книгарні «Київської старовини». В листі до Василя Пилиповича від 3 грудня 1912 року він пише: «...Як Ваше здоров'я? Як себе почуваете тепер? А я лежу, вже місяць лежу, і не видно, коли дозволять хоч би сидіти. Дуже скучна робота лежати... така досада, що не можу побачити Вас, живучи в Києві...» [6].

І завідуючий книгарнею завжди старався відповідати своїм знайомим. Його теплі листи завжди підтримували Олександрю Куліш (Ганну Барвінок), дружину відомого українського письменника, історика, фольклориста, етнографа Пантелеймона Куліша (особливо після втрати чоловіка). «Дякую Вам дуже за Ваш поетичний і гарний лист. Да це і не вперше, – пише Олександра Михайлівна до нашого земляка. Дивуюся, що Ви не пишете, знаючи так гарно нашу мову [3, Ф-205, № 42]. В іншому її листі читаємо: «...Несподіваний Ваш лист мене утішив. Я несказанно Вам дякую за співчуття до моїх болей душевних Я завжди Ваші листи люблю. в їх багато сердечності, правди [3, Ф-205, №45].

Серед архівних матеріалів В. Степаненка звертають на себе увагу листи-подяки йому від різних осіб, організацій. Зокрема, від ректора Кам'янець-Подільського університету Івана Огієнка за надіслані книги для бібліотеки університету Тимчасовий Комітет для заснування Національної бібліотеки Української Держави в Києві дякує нашому земляку за те «... що Ви з ласки своєї збагатили Національну бібліотеку, надіславши для неї книжки і інші речі» [3, Ф-205, № 72]. В 1919 році книгарня редакції «Київська старовина» перейшла до Всеукраїнської кооперативно-культурної організації. На загальних зборах, на яких обговорювалося це питання, всі відзначали величезну заслугу перед українським народом, зроблену цією книгарнею. Василь Пилипович у цей час жив у своєму рідному селі Полствині. І Всеукраїнський кооперативний видавничий Союз надсилає йому лист-розповідь про вищезгадані збори, на яких згадували про нього: «...з особливою сердешністю всі споминали про Вас, як про головного робітника в цій книгарні, на протязі більше двох десятків років» [3, Ф-170, № 470].

Через слабкий стан здоров'я, як уже згадувалось, Василь

Пилипович залишає Київ і повертається з дружиною в своє рідне село на Канівщину. Тут він продовжує роботу, розпочату ще в Києві, по написанню «Спогадів» про діяльність книгарні «Київської старовини». Він дуже хотів, щоб ці спогади були десь надруковані. Та, на превеликий жаль, під час пожежі їхньої оселі, ці «Спогади» згоріли. За порадою С. О. Єфремова Василь Пилипович знову береться за відновлення цих «Спогадів». «...чотири місяці сидів коло їх, а Марія Матвіївна працювала коло господарської роботи і за себе, і за мене, – писав він до Марії Миколаївни Грінченкової 9 жовтня 1925 року» [3, Ф-170, № 470].

І нарешті робота була скінчена: «...працю свою я гнав зо всієї сили... скінчив, а сам тяжко захворів...» [3, Ф-170, № 470]. Свої спогади він надіслав до Києва. На жаль, вони так і не були опубліковані. Місце їх знаходження теж поки що не вдалося встановити. Останні роки свого життя В. П. Степаненко доживав у рідному селі. Не вдалося, на жаль, відшукати рік його смерті. Відомо тільки, що останні його листи до Марії Грінченкової датуються 1928 роком. «Цим роком закінчуються і щоденникові записи С. Єфремова про важке життя «хворого і немощного» В. Степаненка в селі Полствин...» [5, 39].

Гадаємо, що подвижницьке життя нашого земляка Василя Пилиповича Степаненка на ниві національного відродження України дає всі підстави для того, щоб його ім'я було занесене до словників, енциклопедій, довідників.

1. Державний архів Харківської області. – Ф-52, оп. 4, арк. 3.
2. Інститут літератури. – Ф-59, № 2701.
3. ІР НБУВ. – Ф-II, № 39516.
4. Касьянов Георгій. *Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть*. – К.: Либідь, 1993. – С. 50.
5. Козар Лідія. *Подвижницька праця культурно-освітнього діяча і збирача українського фольклору // Народна творчість та етнографія*. – №1. – 2005. – С. 33–39.
6. Коцюбинський М. *Твори в 7-и томах*. – Т. 7. *Листи (1910–1913)*. – К., 1975. – С. 274.
7. *Лівицька Марія. На грані двох епох*. – Нью-Йорк, 1972. – С. 112.
8. *Ляхова Ж. Недрукований рукопис Бориса Грінченка // Чернеча гора*. – 1994. – № 3.
9. *Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади // Пам'ять століть*. – 1997. – № 6. – С. 47.
10. *Чикаленко Є. Спогади*. – Нью-Йорк, 1985. – С. 321.

**В. М. Щербатюк,
Ю. В. Сокур,
О. М. Гаврилюк**

НА ШЛЯХУ ДО ЗДІЙСНЕННЯ МРІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Для широкого загалу і для наукових кіл містечко Лисянка Черкаської області відоме як середньовічне замкове місто, що прославилось славною історією козацтва, гайдамацьким рухом, подіями Київської козащини 1855 року та вільнокозачим рухом доби Української революції 1917–1921 рр., Корсунь-Шевченківською наступальною операцією 1944 року [1–10; 18].

Проте історія краю сягає часів Чорноліської культури (кінець IX ст. до н. е. – початок VII ст. до н. е.), зокрема залишки Журжинського городища датуються VIII ст. до н. е. [11]. А наявні Змієві вали – свідчення діяльності землеробських племен часів готів та часів передкняжої доби, місцевого населення раннього періоду давньоруської держави. Водночас Лисянка пов'язана з визначними іменами: Михайлом та Богданом Хмельницькими, М. Кривоносом, Іваном та Костянтином Виговськими, С. Опарою, П. Дорошенком, С. Височаном, Т. Шевченком, засновниками роду М. Лисенка, І. Макушенком, І. Слещинським, Л. Берінським, Дібнером Берном, Ю. Лавріненом та ін. [5; 6; 12–17]. Привертає увагу дослідників й нинішня історія краю та діяльність сучасників [19; 20; 21].

Історії Лисянщини у різний час приділили увагу фахові історики та краєзнавці О. Беззубець [5; 22–24], О. Березовський [5; 6; 11; 12], М. Бушин [25; 26], Ю. Вовкотруб [26; 27], О. Гаврилюк [28], М. Демчук [5; 6; 29; 30], Т. Конончук [6; 15; 31; 32], І. Крип'якевич [33], М. Лаврега [34; 35], М. Лубко [2; 36–38], В. Мельниченко [20; 39], Ю. Мищик [40], Ю. Нестеренко [6; 21; 41], Р. Павленко [5; 42; 43], І. Рибалка [44,384], П. Степенькіна [3], О. Ткаченко [19], Т. Чухліб [6; 13; 18], Д. Хьюбл [16; 17], В. Щербатюк [1; 4–7; 9; 14; 18; 24], П. Ялинський [45; 46] та ін.

У новітніх дослідженнях Лисянщина постає як земля Богдана Хмельницького [14; 47] і Тараса Шевченка [6]. Про це неодноразово йшлося в ряді публікацій, серед яких варто виділити «Земля Богдана і Тараса – духовна велич України.

Родинний маєток «Монастирок»; Хата-мрія Тараса: «Шевченкова світлиця» [14], де йдеться про громадянина Лисянки Михайла Хмельницького і його тамтешній маєток та про Лисянку як одне з вірогідних місць народження Богдана Хмельницького, поруч із Суботовим та Чигирином. Щодо Лисянки як можливого місця народження гетьмана Б. Хмельницького йшлося на засіданні круглого столу 3 грудня 2005 року у Лисянці за участю докторів історичних наук О. Гуржія та Ю. Мицика, тоді кандидатів наук, а нині докторів – В. Кривошеї, В. Щербатюка, Т. Конончук, начальника відділу охорони культурної спадщини Черкаської облдержадміністрації М. Сукового, представників від Лисянської районної влади, місцевих краєзнавців та громадськості [48].

В цьому контексті, продовжуючи наукові традиції академіка І. Крип'якевича, який виділив Лисянщину в окремий історичний регіон за своїм значенням в козацькій історії [33], Лисянська районна організація «Витоки» Національної спілки краєзнавців проводить дослідження колишнього маєтку М. Хмельницького на хуторі Монастирок (нині Жовтень), територіально на даний час приєднаного до Лисянки та ініціює реалізацію у Лисянці побудови хати-мрії Тараса Шевченка. Важливо, що нині на Лисянщині з'явилась дієва організація, яка втілює в життя дослідження науковців та місцевих краєзнавців – Лисянський козацький полк (ЛКП) Черкаського обласного товариства Всеукраїнської громадської організації «Українське реєстрове козацтво» (ЧОТ ВГО УРК). Її промоутером є радник, Черкаського обласного товариства козаків-реєстровців, суддя Київського апеляційного господарського суду, уродженець Лисянки О. Гаврилюк. Так зокрема по реалізації проекту «Родинний маєток Хмельницьких “Монастирок”» на місці маєтку Михайла Хмельницького на кошти місцевих козаків-реєстровців встановлений козацький хрест, планується будівництво православної каплиці, а з метою популяризації козацтва Лисянський козацький полк започаткував акцію «Козацький прапор навколо світу». В результаті прапор Лисянського полку козаків-реєстровців побував у 33 х країнах Європи, Південно-західної та Південно-східної Азії, Африки, Південної Америки, чим було привернуто увагу тамтешньої громадськості до українського козацтва та його історії. Водночас 17 липня 2013 р. лисянські козаки виступили організаторами увічнення пам'яті

незламного борця за волю України часів Української революції 1917–1921 рр., учасника вільнокозачого руху, козака-бандуриста із загону отамана Квітковського Антона Митяя. А в 2010 році в селі Дашуківка Лисянського району спільними зусиллями реєстровців, сільської громади і керівництва відділу культури Лисянської райдержадміністрації зведеноobelisk на честь екіпажу танка Т-34 (командир О. Фадін – Герой Російської Федерації, почесний житель с. Дашуківка) та піхотинців, які в нічному бою з 18 на 19 лютого 1944 року захопили село, зупинивши спроби фашистів визволити оточене німецьке угруповання в районі міста Корсунь-Шевченківський [49].

За ініціативи козацтва, спільно із Лисянською районою та селищною владою, за участі небайдужих мешканців Лисянщини 27 вересня 2013 року у Лисянці реалізована акція «Вишневий сад Тараса Шевченка», приурочена 200 річчю Тараса Григоровича. Зокрема на упорядкованій і огороженій земельній ділянці в 35 сотих гектара, що була виділена місцевою владою біля річки Гнилий Тікич, висаджено 200 вишень семи сортів. Організатором і натхненником цього дійства виступив О. Гаврилюк. В підтримку ініціативи козацтво виготовило і подарувало місту плакат розміром 2 на 3 метри з портретами гетьмана Б. Хмельницького та українського митця Т. Г. Шевченка, гербом Лисянки та власноруч спроектованою Тарасом Шевченком хатою з написом: «Лисянка, земля Богдана і Тараса – духовна велич України. Збудуємо хату-мрію Т. Г. Шевченка в Лисянці. Лисянський козацький полк ЧОКТ ВГО УРК за реалізацію ініціатив професора В. Сокура». На переконання учасників заходу 27 вересня 2013 р. у Лисянці відбувся ще один крок на шляху до реалізації мрії Тараса Шевченка – збудувати за його власним проектом будинок.

Ідею реалізації Тарасової мрії у свій час висловив заступник редактора журналу «Дивосвіт», кандидат історичних наук, професор В. В. Сокур. Зокрема він писав, що після повернення 1857 року із заслання 44-річний Тарас Шевченко нічого так пристрасно не бажав, як мати власну оселю, в якій міг би знайти сімейне щастя. Мрія мати власне житло домінує в останній його віршах: *Поставлю хату і кімнату / Садок-райочок насаджу, / Посиджу я і походжу / В своїй маленькій благодаті.../* (27 вересня 1860 р., С.-Петербург). У 1859 році Шевченко приїхав в Україну, щоб побачитись із родичами, земляками й обрати місце

для будівництва хати. Наступного року Тарас Григорович надіслав братові із Петербурга архітектурний проект будівлі, зроблений власноруч. Її розмір – 12х24 аршинів (8,5х17 м). Однак передчасна смерть обірвала Шевченкові плани. Мрія «поставити хату і кімнату» до цього часу залишається нереалізованою [50].

Поділяємо думку В. В. Сокура, що ми віддамо гідну данину світлій пам'яті нашого Кобзаря і засвідчимо любов до нього, якщо здійснимо останню волю Тараса, втілимо його мрію в життя – збудуємо Шевченкову хату за його власним проектом. Пам'ятників Т. Г. Шевченкові по всьому світі – тисячі! А такого пам'ятника, як хата його мрії, – досі ще немає.

Будівництво хати-мрії Т. Г. Шевченка у районному центрі Лисянка Черкаської області обгрунтоване, адже малий Тарас Шевченко 1826 року вперше вирушив у пошуках учителя малярства саме до містечка Лисянка і брав там перші уроки живопису в місцевого дяка Єфрема. Тому природно, що Лисянка асоціюється з першими кроками Тараса у світ науки. Ця «перша наука», незважаючи на розчарування малої дитини, на все життя залишилась у пам'яті видатного митця, про що він засвідчив в останній російськомовній повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», роботу над якою закінчив у період з другої половини 1855 року до кінця лютого 1856 року. Збудована у Лисянці хата-мрія Т. Г. Шевченка буде віддалена на близькій відстані від збудованих музейних меморіальних комплексів у с. Моринці та с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області і сприятиме подальшому розвитку туристичних маршрутів Шевченківськими місцями, її можна буде використовувати для розвитку народних промислів, як школу малярства для обдарованих дітей тощо.

Хата-мрія гармонійно увіллється в існуючий у Лисянці історико-мистецький комплекс «Шевченкова криниця» і може бути приєднаним до розташованого поруч Лисянського державного районного історичного музею. До речі, останньому за ініціативи Черкаської обласної спілки краєзнавців та Лисянської районної організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України як один з перших кроків на шляху до реалізації зазначеного вище проекту, ще в 2009 р. запропоновано присвоїти ім'я Тараса Шевченка і називати заклад «Лисянський державний районний історичний музей імені Тараса Шев-

ченка», проте, як не дивно, влада до цього часу постійно знаходить причини, щоб зволікати з відповідним рішенням.

Щодо реалізації проекту з будівництва хати-мрії Тараса Шевченка відгукнулися колишні випускники Київського національного університету імені Тараса Шевченка – А. Берлач, С. Голубицький, П. Захарченко, В. Калиновський, О. Кузьминець, Б. Олійник, О. Романцев, В. Щербатюк та студенти груп 234/107, 235/108. Зокрема ними придбаний та до 150 річчя перепоховання поета встановлений в експозиції Лисянського музею бюст Тараса Григоровича [51]. Водночас на підтримку проекту за підписом представників наукової громадськості Києва докторів і кандидатів наук – В. Сокура, О. Кузьминця, П. Захарченка, Т. Конончук, В. Калиновського, В. Щербатюка, Ю. Сокура у вересні 2013 року підготовлений лист до Міністра культури України Л. Новохатька та Міністра освіти і науки України Д. Табачника. Свої підписи у листі поставили також голова Всеукраїнської громадської організації «Поступ жінок-мироносиць», почесна громадянка с. Шевченкове Черкаської області З. Ружин, суддя Київського апеляційного господарського суду О. Гаврилюк, член правління Лисянської районної організації «Work & Luck International», краєзнавець Ю. Нестеренко.

Безсумнівно, що з початків козацтва і до сьогоднішнього дня, а, вочевидь і на майбутнє, життя українців – «... живих, і ненароджених», усієї української нації з її минулим і сучасним – було, є і, поза сумнівом, нерозривно пов'язане з козацтвом. Це та сторінка історії України, яка об'єднує наше, на жаль, досі розколоте суспільство. А тому стратегічними завданнями сьогодення є увічнення видатних українців, зокрема у зведенні пам'ятника Михайлу та Богдану Хмельницьким на центральній площі Лисянки, в будівництві хати мрії Тараса Григоровича Шевченка, в назві Лисянського державного районного історичного музею іменем Тараса Шевченка, в перейменуванні назв вулиць, площ, скверів на честь лисянських полковників Максима Кривоноса, Демка Якимовича Лисянського, Семена Височана, обраного в Лисянці гетьмана С. Опари та багатьох інших видатних постатей. На жаль, в Лисянці залишається поза увагою пропозиція керівника краєзнавчої спілки «Витоки» В. Щербатюка змінити назву центральної вулиці Леніна на Гетьманський шлях.

Науково-красознавча, козацька та патріотично налаштована громада Лисянщини переконана, що спільна праця громадських організацій краю і влади, спрямована на реалізацію зазначених вище проектів буде значущим вкладом не лише на увічнення імен, а й в напрямі розбудови громадянського суспільства Лисянщини, а відтак й України. Адже така праця продукує патріотизм, насамперед у підростаючого покоління, спрямована на підвищення рівня духовності населення та збереження історичної пам'яті народу.

1. Щербатюк В. М. *Нариси з історії Лисянщини* / В. Щербатюк. – К., 1997. – 120 с.
2. Лубко М. *Знаменитий і многолюдний град* / М. Лубко. – Полтава: «Вісті». – 264 с.
3. Степенькіна П. Я. *Лисянка у XVII ст.* / П. Я. Степенькіна // *Історія Лисянщини та розвиток краєзнавства в краї: Зб. матеріалів.* – К., 1999. – С. 33–36.
4. Щербатюк В. М. *Історія регіонів України: Лисянщина* / В. М. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
5. *Краї козацький. Довідник з історії Лисянщини* / [Щербатюк В., Беззубець О., Безвідна К. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.
6. *Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження* / [Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.
7. Щербатюк В. М. *Вільне козацтво: історіографія проблеми* / В. М. Щербатюк // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.
8. Лободаєв В. М. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* / В. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
9. Щербатюк В. М. *Корсунь-Шевченківська битва: історична ретроспектива* / В. М. Щербатюк // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 145–150.
10. Овсієнко Л. *Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Хроніка подій* / Л. Овсієнко // *Корсунський часопис.* – 2006. – № 16. – С. 85–105.
11. Березовський О. М. *Журжинське городище* / О. М. Березовський // *Стілка "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи.* – Черкаси: «Черкаський ЦНТЕІ». – 2004. – С. 102–107.
12. Березовський О. М. *Людина зі світовим ім'ям [про історика науки Берна Дібнера]* // *Добрідень.* – 2006. – № 1 (21). – С. 37–39.
13. Чухліб Т. В. *Лисянський гетьман Степан Опара* / Т. В. Чухліб // *Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій.* – К.: Синопис, 2009. – С. 46–55.

14. Щербатюк В. М. Земля Богдана і Тараса – духовна велич України. Родинний маєток «Монастирок»; Хата-мрія Тараса: «Шевченкова світлиця» // Україна козацька. – 2009. – № 23–24. – грудень.
15. Конончук Т. І. Дороги Тараса Шевченка / Т.І. Конончук. – К: Твім інтер, 2009. – 92 с.
16. Хьюбл Д. Драматург Лео Бірінський / Д. Хьюбл // Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи. – Черкаси: «Черкаський ЦНТЕІ». – 2004. – С. 339–343.
17. Hubl Dusan. Leo Birinski – zivot a dilo / Dusan Hubl // Divadelni revue. – 2005. – № 2. – Р. 86–88.
18. Чухліб Т. В., Щербатюк В. М. Лисянська оборона 1664 / Т.В. Чухліб, В.М. Щербатюк // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Т. 6: Ла–Мі. – 2009. – С.168.
19. Ткаченко О. Математику не обов'язково бачити – її потрібно розуміти / О. Ткаченко // Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи. – Черкаси: «Черкаський ЦНТЕІ». – 2004. – С. 344–351.
20. Мельниченко В. М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. – 192 с.
21. Нестеренко Ю. О. Високий рівень життя громадян України забезпечить нашої державі стаття повноцінною серед країн Європи: про створення і перспективи розвитку Лисянського районного осередку «Work & Luck International» Міжнародного громадського товариства «Україна–Польща–Німеччина» / Ю. О. Нестеренко // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – С. 150–152.
22. Беззубець О. Протестантизм на Лисяниці / О. Беззубець // Добридень. – 2004. – № 19. – С. 33–34.
23. Березовська О. В. До 10-річчя Лисянської районної спілки краєзнавців «Витоки» / О.В. Березовська // Добридень. – 2008–2009. – № 23–24. – С. 22–24.
24. Щербатюк В. М. Думки його завжди линули до рідного краю / В. М. Щербатюк, О.М. Березовський, О.В. Беззубець // Україна була його любов'ю... Спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця: О. Властьок, 2003. – С. 111–115.
25. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941–2001. Лисянина. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 352 с.
26. Бушин М. І. Сонце над Тікичем. Лисянина / М. І. Бушин, Ю. М. Вовкотруб, Л. М. Жижка. – Черкаси, 2011. – 290 с.
27. Вовкотруб Ю. М. Бужанський цукровий завод – пам'ятка промислової архітектури: історія та перспективи // Черкащина в контексті історії України. Матеріали третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини. – Черкаси: Вертикаль, 2008. – С. 256–261.
28. Гаврилук О. Тасмниці минулого козацької Лисянки / О. Гаврилук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 308 с.

29. Демчук М. П. Дослідження майдану Бурти: пошуки глибин історії та коренів українського народу / М.П. Демчук // Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства. Наукові дослідження, матеріали і документи. – К.: Синопис, 2010. – С. 42–47.
30. Демчук М., Ніцименко В., Щербатюк В. Атлас Лисянського району Черкаської області. – К.: Синопис, 2008. – 32 с.
31. Конончук Т. І. Українське село 1932–1933 років в газеті «Ударник Лисянщини» Лисянського району Київської області / Т. І. Конончук // Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства. Наукові дослідження, матеріали і документи. – К.: Синопис, 2010. – С. 28–41.
32. Терещенко-Конончук Т. Завжди жив Україною [про літературознавця, культуролога і публіциста, автора відомої антології «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка] / Т. Терещенко-Конончук // Наші втрати: Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-х роках діячів в УРСР, зібрані Юрієм Лавріненком. – Київ–Нью-Йорк: Твім інтер, 2005. – С. 250–252.
33. Крип'якевич І. П. З минулого Шевченкової батьківщини // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету. – Львів, 1940. – Т. 1. – С. 139–147.
34. Лаврега М. Т. Історія була його душею, Україна – любов'ю [про доктора історичних наук, професора І. Г. Шульгу] / М. Т. Лаврега // Історія Лисянщини та розвиток краєзнавства в краї: Зб. матеріалів. – К., 1999. – С. 26–29.
35. Лаврега М. Т., Лаврега М. М. Археологічні дослідження Черкащини в ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Т. Лаврега, М. М. Лаврега // Добридень. – 2004. – № 19. – С. 23–26; 2005. – № 20. – С. 29–32.
36. Лубко М. П. Вчитель лікар народознавець [про лисянського педагога і народознавця Й. А. Димінського] / М. П. Лубко // Історія Лисянщини та розвиток краєзнавства в краї: Зб. матеріалів. – К., 1999. – С. 29–33.
37. Лубко М. Змієві вали / М. Лубко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 22–23.
38. Лубко М. Вічна пам'ять про вчителя / М. Лубко // Україна була його любов'ю... Спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця: О. Власюк, 2003. – С. 62–64.
39. Мельниченко В. М. Десятиріччя діяльності спілки краєзнавців «Витоки» в контексті розвитку краєзнавства Черкащини / В. М. Мельниченко // Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства. Наукові дослідження, матеріали і документи. – К.: Синопис, 2010. – С. 17–22.
40. Мицик Ю. А. Лист з Лисянки 1750 р. // Добридень. – 2008–2009. – № 23–24. – С. 39–40.
41. Нестеренко Ю. О. Від ідеї державності Тараса Шевченка до сучасної євроінтеграції в контексті розвитку діяльності Міжнародної

- організації «Україна–Польща–Німеччина» / Ю.О. Нестеренко // *Добрідень*. – 2008–2009. – № 23–24. – С. 35–38.
42. Павленко Р. *Боротьба за українську державність на Черкащині в першій половині ХХ ст.* / Р. Павленко // *Добрідень*. – 2001. – № 1–4. – С. 24–25.
43. Павленко Р. В. *Археологічна спадщина на території с. Боярка Лисянського району Черкаської області* / Р. В. Павленко // *Засоби масової інформації як один із чинників формування громадянського суспільства. Наукові дослідження, матеріали і документи*. – К.: Синопис, 2010. – С. 47–51.
44. Рибалка І. *Історія України: У 2 ч. – Ч. 1.* – Х.: Основа, 1995. – 446 с.
45. Ялинський П. *Почапинські церкви* / П. Ялинський // *Понад Тікичем*. – 2011. – № 84, 25 жовтня.
46. Ялинський П. *З історії Почапинського та Бужанського цукрових заводів* / П. Ялинський // *Добрідень*. – 2011–2012. – № 26–27. – С. 24–27.
47. Чухліб Т. *Хмельницький Богдан-Зіновій* / Т. Чухліб // *Край козацький. Довідник з історії Лисянщини* / [Щербатюк В., Беззубець О., Безрідна К. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 290–293.
48. Щербатюк В. *Науковці дійшли висновку: Лисянка є одним з імовірних місць народження гетьмана України Богдана Хмельницького* / В. Щербатюк // *Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій*. – К.: Синопис, 2009. – С. 138–139.
49. Гаврилук О. *Він став героєм у боях за Дашуківку* / О. Гаврилук // *Понад Тікичем*. – 2009. – № 9, 3 лютого.
50. Сокур В. *Остання мрія і любов Шевченка* / В. В. Сокур // *Дивосвіт*. – 2003. – № 1. – С. 10–15.
51. *Див.: Добрідень [друга сторінка обкладинки]*. – 2011–2012. – № 26–27.

В. Ф. Мицик

БРАТИ ДОМАНИЦЬКІ — ДОСЛІДНИКИ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Василь Доманицький... Якби він жив в античні часи, його б назвали Титаном, в киеворуські – Велетом чи Витязем, у козацькі був би Лицарем. Себе ж він називав скромно – Трудівником пера. Відданий патріот України, невтомний працівник на її ниві. Під час навчання в Університеті святого Володимира (Київ) став одним із співорганізаторів нелегального з'їзду студентів з обох частин України, видавничого гуртка,

який переріс у перше українське видавництво «Вік». Задля кращої долі кривного люду він створив у Колодистому, де народився 19 березня 1877 року, споживчо-кредитове товариство (1902), організував революційний комітет (1905). Як економіст обґрунтовував розвиток господарства через позичкові товариства та крамниці. Невдовзі після відкриття В. Хвойкою хліборобської культури пращурів провів археологічні розкопки у Колодистому, Глибочку, Луківці, Тальному і підказав В. Хвойці її назву – Трипільська. Відомий як історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, бібліограф. Перекладав із польської, французької, російської мов. Починав як журналіст і співробітничав у «Науковому віснику», «Кієвській старині», газеті «Рада», «Рідна справа», друкувався в часописах «Літературно-науковому віснику», «Нова громада», «Українском вестнике», в газетах «Рада», «Громадська думка». В той час, коли Звенигородський повітовий суд засудив його до трирічного заслання у Вологодську губернію, він сидів у Петербурзі й вичитував гранки ним же впорядкованого повного видання «Кобзаря», опрацьовував «Історію України-Русі» Миколи Аркаса. Це були ті смолоскипи, які просвітлювали пригноблені Російською імперією душі українців й пробуджували національну свідомість. За редакцією В. Доманицького «Кобзар» Тараса Шевченка видавався від 1907 до 1926 років. Тільки редагуванням і виданням цих двох книжок Василь Доманицький зажив довічної пам'яті в серцях українців (1, 10).

Прожив він 33 роки. Кому відміряно прожити мало, тому дано зробити багато. Національна свідомість для Василя Доманицького була покликом до дії. Все, що він творив і робив було спрямоване для користі рідного народу, задля слави й честі України. Вчений й ідеолог української національної ідеї Вячеслав Липинський пише про свого соратника, що ним була принесена «найвища жертва – життя на вівтар ідеї» і цим він «зажив лицарської слави» серед українства (2, 15).

Член «Старої Громади», співробітниця часопису «Кієвская старина», історик й громадська діячка Ганна Берло у вступному слові до публікації листів Василя Доманицького писала (1927): «Вірний син України і невтомний працівник, Доманицький за своє коротке життя зробив стільки, скільки іноді найпрацьовитіші люди не подужають зробити і за довгий вік. Коли буде написано біографію Доманицького, Україна знатиме, як багато

дав він рідному краєві до того часу, коли його скосила смерть» [3, 207].

Земляк, товариш і духовний побратим Сергій Єфремов у спогадах так пише про життєвий подвиг Василя Доманицького: «...Десять років чоловік бореться за життя, десять років почуває, як плине здоров'я з недужого тіла – і не випускає праці з рук до самого останнього часу... Знаю тільки, що такі особи одиницями лічаться навіть серед багатших на визначних людей народів» [4, 29–30].

Творчість Тараса Шевченка він знав, любив і всіляко її популяризував. Першою його публікацією є рецензія на книжку Е. Григорова «Т. Г. Шевченко, біографія для юношества», опублікована у «Записках НТШ» 1898 року. Понад два десятки статей, публікацій, рецензій присвятив він творчості генія українського народу. Серед них і текстологічна монографія «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» (1907), яка спочатку була опублікована в кількох числах «Кіевской старины» (1906). Літературознавець В. Бородін оцінив дослідження В. Доманицького: «Це був перший систематизований огляд основних матеріалів до тексту «Кобзаря», якому судилося надовго, аж до появи радянських наукових видань та «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» (1961), стати свого роду путівником по поетичній спадщині Шевченка» [5, 540]. Тоді ж опубліковані його ґрунтовні статті «Національність в Шевченкових творах» (Громадська думка, 1906), «Доля України в поезії Шевченка» (Рада, 1906). У них він розкриває поета у його великій любові: «Всією душею любить Шевченко рідний край і рідних людей. А через це йому не байдуже про те, яка їх доля чекає, – і він усіх братів своїх, дітей України благає, щоб не кидали України, любили, й не тільки в щасті та добрі, а і в найтяжчу годину» [6, 2–3].

Впливові українські кола в Санкт-Петербурзі раз по раз ставили питання про найповніше видання поезій Тараса Шевченка. Одначе пробитись крізь імперські перепони не вдавалося. За дорученням київської «Старої громади» відомі вчені Федір Вовк та Олександр Русов 1876 року видали у Празі «Кобзар» у двох томах. У ньому було багато цензурних пропусків. Тим часом у Львові вийшло кілька видань віршів Т. Шевченка за редакцією Юліана Романчука. Заходами часопису «Кіевская старина» вийшов з друку «Кобзар» 1899 року.

У 1900-х роках виданням творів поета заопікувалося «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга». Його в 1898–1907 рр. очолював Андрій Маркевич – син приятеля Т. Шевченка. Та й сам він був знайомим з поетом, листувався з ним. Як впливовий сенатор, він від імені товариства звернувся до .цензурного комітету з проханням видати «Кобзар», додавши львівське видання» (1902). В. Доманицький так оцінював його: «Найповніше і найкраще видання «Кобзаря» вийшло у Львові р.1902; видала його львівська «Просвіта», а впорядкував до друку відомий галицький діяч, посол до австрійського парламенту Ю. Романчук. Та проте і в цьому виданню трапляється ще чимало помилок і в тексті (словах та виразах) і в хронології (тобто якого року та або інша поезія написана)» [70]. Завдяки революційному піднесенню 25 листопада 1905 року дозвіл на друкування «Кобзаря» було одержано.

Видавнича комісія, до якої увійшли Ф. Вовк, О. Русов, О. Афанасьєв, М. Дуб'яга, О. Лотоцький, П. Салладілов, П. Стебницький, ухвалила (про це йдеться у вступному слові), щоб «перше в Росії повне видання «Кобзаря» було разом з тим найбільш повним по тексту і відповідало найбільш справедливому хронологічному розпорядку Шевченкових творів» [8]. Цю патріотичну справу «Благодійне товариство видання книжок» у Петербурзі доручило Василю Доманицькому – «відомого з незвичайної точности й літературної совісности письменникові» (Богдан Лепкий). Він був земляком Тараса Шевченка (народився у селі Колодистому Звенигородського повіту) і мав практику видавничої діяльності. У видавництві «Вік» спільно із Сергієм Єфремовим, також земляком із Звенигородщини, видав тритомник творів українського письменства за сто літ. В. Доманицький вільно орієнтувався в різноманітному матеріалі і, що найосновніше, – був ретельним і сумлінним дослідником. Він взявся опрацювати рукописи Т. Шевченка, особливо плідною була праця у музеї Тарновського в Чернігові. У статті «Про видання повного «Кобзаря» Т. Шевченка» В. Доманицький пише: «Попрацювавши кілька днів над рукописами Шевченка в тому музеї, я виправив велику силу помилок в тексті попередніх видань «Кобзаря», – помилок вольних часом, а більше невольних, – знайшов певні вказівки про кілька поезій

– про те, коли саме вони написані, догледів чимало цінних подробиць про письменницьку діяльність Шевченка, про які досі невідомо було або неправдиво їх освітлювано навіть у такого поважного біографа Шевченка, як небіжчик О. Кониський... Коли пощастить мені цього літа ще й ці рукописи (від 1847– В. М.) та ще у деяких осіб, то можна буде з певністю сказати, що найповніше видання «Кобзаря» (будуть подані ще деякі дрібні поезії, ще невідомі) буде разом з тим і найправдивіше» [7].

Текстово вивіряючи поезії Т. Шевченка, встановлюючи час їх написання, В. Доманицький був свідомим свого завдання. Потрібно було цілковито виправити всі помилки й неточності, які переходили із видання у видання. Закінчувався 50-річний термін авторського права на спадщину і дослідник з цього приводу писав: «Промине ще одних лише п'ять літ і поетичний скарб поета стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого «Кобзаря», чи частину його яку-небудь, по своїй охоті, не питаючи дозволу нічийого, і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях, на підставі його цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологічного розпорядку поезій, які мають усі видання «Кобзаря».

Півроку Василь Миколайович звіряв за рукописами вірші Тараса Шевченка, встановлював відмінності, правильність написання В його розпорядженні були 270 оригіналів та 18 копій. Вони зберігалися у музеях Василя Тарновського (Чернігів), старожитностей та мистецтва (Київ), Рум'янцевському (Москва), в архіві жандармського «Третього відділу». Дозволу до останнього добився редактор журналу «Былое» В. Щоголів та Я. Забіла. А. Маркевич домігся, щоб ці рукописи передали до музею Тарнавського. Більше 50 років вони лежали необстеженими.

Найцінніше, що мав під рукою В. Доманицький – це захлавлені книжки, писані Т. Шевченком на засланні, – їх свого часу придбав редактор «Кіевской старини» Володимир Науменко. «Отсі дві книжечки поетові, – писав В. Доманицький, – основа більшої половини усього «Кобзаря». З них редактор узяв 171 вірш для друку. Зазначимо, що їх у виданні було всього 217. За ними він і дав правильну хронологію більшості віршів.

Порівнював В. Доманицький поезію Шевченка по всіх доступних джерелах: рукописних альбомах, періодичних виданнях, збірниках. Навіть пізніше окремі установи не могли зробити бодай подібного йому. Це було досить вагомим внеском Василя Доманицького у шевченкознавство як наукову галузь.

Товариство імені Шевченка 1906 року увійшло в спілку з «Благодійним товариством по виданню загальнокорисних і дешевих книжок» і зачало друкування. Тяглося воно довго, з непередбачуваними потугами. У туманному Петербурзі, маючи важку хворобу легень та ще три роки присуду на заслання у Вологодську губернію за участь у революційних подіях у рідному селі на Звенигородщині, Василь Доманицький терпляче вичитував правку і жалкував, що «доведеться zostавити останні листи на розсуд петербуржців». Але справу вдалося благополучно довершити.

Року 1907 перше повне видання «Кобзаря» вийшло з друку й одразу розійшлося. В ньому вперше були опубліковані твори «Юродивий», «Саул», «І Архімед, і Галілей», повні тексти поем «Сон», «Кавказ». Тільки вісім поезій, зауважував редактор В. Доманицький, не було перевірено за автографами. Безперечно, що не обійшлося без помилок, котрих, як зізнався сам Василь Миколайович, «тяжко обминути».

Із курорту Закопане (Польща), де лікувався В. Доманицький, в листі до своєї приятельки О. Требинської 15 квітня 1907 року він писав: «Ну я таки легкий на руку, щоб там не казали: «Кобзаря» 10 тисяч розійшлося в три місяці. Друге видання «Кобзаря» теж розійдеться так що як не за год, то за півтора розійдуться усі 25000. Досі ні одна книжка українська так не розходилася. Не можу собі приписувати усього або дуже багато, а все ж таки є в тому частка моєї душі, бо і друге видання я робив з великою любов'ю».

Іван Франко також заходився видавати «Кобзаря» й у листі від 17 липня 1906 року до Василя Доманицького писав: «Я справді в маю сього року розпочав працю над критичними виданнями творів Шевченка». І звертається: «...будемо надіятися вашої помочі» [9, 290–291]. На той час Василь Миколайович уже докінчував підготовку віршів Тараса Шевченка, завершив текстологічне дослідження «Критичний розслід над текстом «Кобзаря». З цього приводу між обома дослідниками зав'язалося листування. Вже в першому листі В. Доманицький (29.06 –

11.07.1906 р.) повідомляє, що є хронологія віршів Кобзаря, котрі були в «III отделении». Що де тільки є нового по віршах Т. Шевченка, він пише Івану Яковичу. Згодом надсилає до Львова робочий примірник «Кобзаря» із своїми правками та приписами, вказуючи, де з рукопису Лазаревського, де з Мордовцева, а «скрізь, де коло поправок не позначено, чия вона, то вона Шевченкова». Окремий напис гласить: «Поправки олівцем суб'єктивно мої». Цей редакторський екземпляр «Кобзаря» зберігається в Інституті літератури НАН України.

В польське місто Закопане, де лікувався В. Доманицький, надсилає І. Франко тексти для наукового редагування. Іван Якович щиро завдячує своєму «дорогому пану товаришу». В передмові до «Кобзаря» (1908) він пише, які проробив досліди В. Доманицький, що його діяльність «доконала поважну часть праці». І, що найголовніше: «З припливом матеріалів В. Доманицького моя праця значно злегшилася і мала метою якнайповніше використати новий матеріал, зібраний ним. Протягом редакторської праці ми часто обмінювалися листами, обговорюючи деталі тексту і різних видань». В кінці передмови він сердечно дякує «особливо високоповажному д. Василю Доманицькому, без якого помочі я не був би міг доконати успішно того, що доконано в отьому виданні» [10]. Це єдина стаття, в якій конкретно відзначається внесок Василя Доманицького і який пізніше так вперто не хотіли помічати науковці радянського часу.

Листування із Петром Стебницьким розкриває багатогранну діяльність В. М. Доманицького у виявленні, науковому обґрунтуванні й опублікуванні віршів Тараса Шевченка. Він підготував третє видання «Кобзаря», що його видав 1910 року В. Яковенко. Додав нові матеріали до двотомного видання поезій Шевченка (1911). Взимку 1910 року він зладив недільний «Кобзар». Взявся за підготовку шкільного «Кобзаря» у трьох частинах: Шевченко про себе, про Україну, про світ і людей. Незважаючи на хворобу, за п'ять місяців зробив їх та 1 серпня 1910 року надіслав П. Стебницькому в Петербург. Писав, аби окремо видали «Москалеву криницю».

Він жив творчістю генія українського народу, і все нові ідеї його обіймали. Так, ще в липні 1910 року він ставить питання про видання «Словника Шевченкової мови», але для того треба було б видати усю спадщину Кобзаря, тобто йшлося про повне

видання творів Т. Шевченка. В. Доманицький запропонував таку його структуру: до 2-го тому мали увійти автобіографія, поеми «Слепа», «Тризна», до 3-го – російські твори, до 4-го – «Назар Стодоля», до 5-го – «Дневник», до 6-го – листування Шевченка. «Це найцікавіше, от до цього й у мене руки сверблять. Але що ж – коли короткі» (23.07.1910).

Надія була на те, що цей задум здійснить видавець В. Яковенко, але події розгорнулися в гірший бік. Тривала хвороба легень домочувала Доманицького. Він збирався на лікування в Аркашон (Південна Франція). У відповідь на лист П. Стебницького (12.08.1910) Василь Миколайович пише: «Ну, очевидно, ще далеко «Кобзареві» (тексту) до канонічного. І не тільки 15 прикладів, що Ви подаєте, – мало не всі «політичні» (Сон, Кавказ), страшенно непевні. І з варіантами в них прямо біда. Над цим треба ще поморочитися, і не мені самому це викінчити. Ех, якби то здоров'я – взявся б до 2-го тому «Критичного розсліду». Матеріалу – боже мій!»

Ось ще слова з листа від 11 липня 1906 року: «Взагалі ж, мушу застерегти, що ані жодної коми, – не то зміни слів чи варіантів, – не допускаю без підстави, – і такою підставою майже завжди є автографи Шевченка».

Праця В. Доманицького прислужилася ще до одного видання «Кобзаря». Лікуючись у Польщі, він приятелював із Богданом Лепким, бував у нього в Кракові, а той більше гостював у Закопаному. В. Доманицький подарував йому друге видання «Кобзаря», а їдучи до Аркашона, всі Шевченкові, Марка Вовчка матеріали залишив у Лепкого. Це посприяло останньому видати «Кобзаря», літературознавчі праці про Тараса Шевченка, Він же, до речі, здійснив друге видання «Історії України-Руси» М. Аркаса, яке тут же готував В. Доманицький.

Варто згадати і ще про одну працю невтомного трудівника науки. З весни 1908 року він почав укладати «Українську енциклопедію» в 3–4 томах, але не встиг докінчити. Останнім внеском В. Доманицького до збірки поезій Шевченка був вірш «Човен» («Вітер з гаєм розмовляє»). «Зараз одержав Ваш заказний лист, – пише він до П. Стебницького 28 листопада 1910 року, – але ж я давно вже (днів 7–8) послав теж заказним листом «Човен» і всякї уваги. Велику кривду зробите, коли «Човна» не посадите по р. 1841, коли вже не можна перед «Гайдамаками», де йому місце, то хоч перед «Утопленою». А увагу я до «Човна» не

давав тому, що се й без догадок Могилянського вірш Шевченка: ще року 1846 в «Снопіві» оповіщено було, що Шевченко дає: «Черницю Мар'яну», «Човен». Отже, про це нема чого й вагатися» [11]. Вірш був опублікований в третьому виданні «Кобзаря» (1910) і в першій книзі двотомного зібрання творів Шевченка (1911).

«Кобзар» за редакцією В. Доманицького був дуже популярним серед усіх верств українського народу. З популярністю творів та ідей поета, котрі пробуджували національну свідомість, не міг змиритися російський імперіалізм і заніс свою вбивчу руку на «Кобзар». Петербурзький комітет у справах друку, мов на живу особу, наклав арешт на «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького. За вироком судової палати, затвердженим сенатом, у «Кобзарях» 1908 та 1910 рр., першому томі «Творів» (1911) вирізано близько шести аркушів тексту. Зокрема, вилучено твори «Юродивий», «Марія», «Гімн чернечий», «Світе ясний», «І Архімед, і Галілей», «Саул», уривки з поем «Сон», «Кавказ». Згодом цей вирок поширився і на видання «Кобзаря» 1907 року. Та Василь Миколайович про це вже нічого не знав. Він помер в Аркашоні 28 серпня (10 вересня за новим стилем) 1910 року.

Народ же розпорядився по-своєму. Потреба в животворному слові Тараса була настільки велика, що тоді, коли хоч трохи вщухали національні утиски, вона поставала у всій красі й величі. Так, у Києві 1914 року знову видається «Кобзар», упорядкований Василем Доманицьким.

Змога друкувати твори Тараса Шевченка відкривається після Лютневої революції 1917 року. Одночасно «Кобзар» за редакцією В. Доманицького видається в Петрограді і Полтаві. Наступного 1918 року він виходить в Катеринославі, Херсоні, Києві. Особливо розкішним було харківське видання. Воно містило статті Д. Багалія «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство», М. Сумцова «Шевченко і Слобожанщина» й було орнаментоване художником К. Неметом. Виходять збірки віршів поета у Черкасах, Умані.

Київське видавництво «Друкар» 1919 року також перевидає «Кобзаря» з другого видання 1908 року із вступною статтею В. Доманицького «Життя Тараса Шевченка». Останнє радянське друкування «Кобзаря» за редакцією Василя Доманицького здійснило київське видавництво «Сяйво» 1926 року. Потім,

замість вдячності редактору й одному з найгрунтовніших шевченкознавців, від московсько-більшовицького режиму пішли зневага й забуття. А на надмогильнику в селі Колодистому Шевченковими словами висвітлюється поцінування його життя:

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли. У нас нема
Зерна неправди за собою.*

Приклад старших братів Василя й Платона запалив і найменшого Віктора (нар. 1893 р.). Він також став кооперативним, громадським діячем і, як Василь, – шевченкознавцем. У 1918 році Віктор Миколайович працює в установах УНР: секретарем товарного відділу Укрінбанку й одночасно секретарем правління Центрального Українського Кооперативного Комітету. Його головою був Христофор Барановський – кооператор та фінансист. Року 1922 вченому агрономові й соціологу довелося емігрувати з України, жити й працювати в Чехо-Словаччині, Німеччині, Сполучених Штатах Америки. Був професором Української Господарчої Академії, Українського Вільного Університету в Мюнхені, дійсним членом Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. В 1945 році взявся за організацію Українського технічно-господарського інституту і два роки був його ректором. З його наукових праць найвідомішими є «Проблема організації сталого господарства в степу» (1927), «Методика суспільної агрономічної праці в царині пасічництва» (1935), «Засади українського урбанізму» (1940) [12, 238].

Переїхавши в США (Міннеаполіс), Віктор Доманицький видає дві монографії: «Націотворча роль Івана Мазепи» (1960) та про творчість великого Кобзаря – «Тарас Шевченко. Синтетично-націологічна студія життя і творчості» (Чикаго, 1961) [13]. Він взявся вивести образ Тараса Шевченка як цілісної духовної особистості в житті української нації, котра давала незгасний вогонь для гартування волі й духу багатьом нинішнім і майбутнім поколінням. В праці він розглядає поета як творця української мови, етнографа й фольклориста, знавця українського звичаєвого права, його історичні та релігійно-філософські погляди. Їх він висліджує не тільки у віршах, а й в прозі, малярстві та графіці. То ж про Тараса Шевченка пише як про різножанрового митця – поета, повістяра, драматурга, маляра і графіка, виконавця пісень. Базовими для написання книги стали «Кобзар» за редакцією Василя Доманицького (1907, 1908),

друге «Повне видання творів Тараса Шевченка» в 14 томах (Чикаго-Іллінойс, 1959–1960), дослідження невтомного шевченкознавця на зарубіжжі Павла Зайцева, невелика, але змістовна праця народженого в Україні Емануїла Райса «Тарас Шевченко» в «Українській Літературній Газеті» (Мюнхен, 1960).

Найосновніше, що Віктор Доманицький розкрив ті ідеї й грані, які українська наука від радянського часу обминала або ледь торкалася. Він показав, що Шевченко є пророком українського народу, фундатором науки про націю, національним ідеологом й етнополітиком українського народу, духовним провідником визволення поневолених народів і світової боротьби з російським імперіалізмом. Висвітлює вчений ще й зворотній аспект – боротьбу російського імперіалізму з Тарасом Шевченком та його ідеями. Тобто з українським народом і його духом. Саме за розкриття цього ідейного спрямування творчості поета Віктор Доманицький зазнав нападок від ідеологів комуністичного режиму. Не позбавлена праця критики й у незалежній Україні. Окремі науковці пишуть, що в ній «наукові судження неглибокі», «літературознавчий аналіз відсутній». Ніби й не прочитали, що автор назвав її «Синтетично-націологічна студія», а не літературознавча.

Читаємо про низку фактів, які по-новому відкриваємо для себе. Приятель Т. Шевченка по Академії мистецтв Василь Штернберг з поїздки по Україні привіз етюд кобзаря. Він настільки схвилював Шевченка, що той згодом відкрив «Кобзаря» малюнком В. Штернберга «Кобзар із поводирем». До того ж поезія «Перебендя», в якій виведено образ носія і співця духу народу – Божого чоловіка, вміщена у збірці другою. Тому й дослідник не тільки ставить питання про назву, а й відповідає на нього: «Бо українські кобзарі – це були представники і носії народного сумління, носії національної ідеї, правди й справедливості, борці за вільну і незалежну Україну» (с. 57–58).

Виховання українців, вважав Т. Шевченко, має відбуватися на національних традиціях, щоб розвивалися національні почуття. Це підкріплено словами з повісті «Близнюки», що їх наводить В. Доманицький: «Тільки освіта допомагає зберегти національне обличчя», бо вона виховує в людях «пошану до всього того, що самій тільки нації належить та її характеризує». Тут же наводить приклад із земляка Андрія Обеременка, який за двадцять років «гідкого солдатського життя не опоганив своєї

національної і людської гідності..., зостався вірний своїй прекрасній національності (с. 44).

Патріотичні ідеї Тарас Шевченко втілював і в поезії, і в малярстві. Дослідник розглядає їх як єдиний творчий процес велета української культури. Він наводить приклад із «Автопортретом» (1860, потім він був повторений 1861 р.) Т. Шевченка. Тут художник змалював себе у смушковій шапці, кожусі, відтворюючи спорідненість із українським народом. У вусі сяяв кульчик – ознака лицарська. Його носили завзяті запорожці. У портреті митець зобразив себе як народного вождя-месника, борця за Україну. «Для нас цей образ, – пише В. Доманицький, – мусить стати заповітом Шевченка в малярстві й стати поруч з його поетичними творами «Посланиєм до живих і мертвих» та «Заповітом» (с. 54).

Тараса Шевченка вважають пророком української нації. В його віршах дана духовна програма життя й розвитку для багатьох поколінь у різних суспільно-політичних формаціях. Дослідник розмежовує пророка від поета, оскільки в останнього є «щось від вищої сили, якесь Боже післанництво». Перший же «вістить-прокує майбутнє... свого народу і люди слухають тих пророцтв як Божого голосу, як Божої перестороги» (с. 91). Свої судження він підкріплює даними, що їх залишили сучасники. Першим за пророцтво Тараса Шевченка писав Пантелеймон Куліш. На Різдво 1846 року в Києві поет читав вірші у якомусь вищому натхненні. Вони звучали «пророчим плачем і пророчим зиванням кобзаря кобзарів українських... Се вже був не кобзар, а національний пророк». Кияни дивилися «на Шевченка як на якийсь світильник небесний, і се був погляд праведний... Для мене ж сяєво його Духа було чимось надприроднім» (с. 92). То був такий стан захоплених людей, який згодом описав сам Тарас Шевченко у вірші «Пророк» (1848), де вбачаємо й самого поета. Наведемо уривок з нього:

*Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка –
Свою любов благовістить!
Святу правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!*

*Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі...*

Емануїл Райс, аналізуючи вірші Тараса Шевченка, особливо поему «Кавказ», зазначає: «Політична поезія Шевченка досягла пророчої сили не тільки щодо виразу, а в прямому значенні цього слова» (с.80). Вдруге промінь пророцтва Тараса Шевченка пролився 1860 року в майстерні скульптора Михайла Микешина, який створював скульптуру до тисячоліття Росії на замовлення влади. Святий гнів Шевченків впав на загарбницьку політику російського царизму, особливо на Петра I та Катерину II за їхнє остаточне поневолення України. Присутній приятель Федір Черненко бачив оте горіння душі поета й записав: «...Очі його просто палали, він нагадував собою пророка» (с. 93).

Сам літературознавчий термін «політичні поеми» Віктор Доманицький вважає невідповідним. Натомість пропонує термін «етнополітичні», а вартніше буде їх називати «націологічними» чи «націократичними». Його поеми і вірші він вважає національною програмою життя і боротьби українського народу. Всьому рідному народу – того, якого гноблять, тим, хто пішов прислужувати загарбницькому режиму, які «московською блекотою» заглушені поет сказав найзрозуміліші слова: «В своїй хаті – своя правда / І сила, і воля». Поему «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні» поет назвав «дружнім посланієм». В. Доманицький називає її трактатом про славу предків, про визволення, про «сонце правди», заповіт на «пошану й любов українця до українця», «бажання власної незалежної, суверенної держави» (с. 85). В останні роки творчості поет «свої етнополітичні поради скерував майже виключно на національно-революційні рейки».

Про щоб не писав Тарас Шевченко – сатиру на царське гноблення України в поемі «Сон», про визвольну війну кавказьких народів у поемі «Кавказ», про повсталих проти деспотії чехів у поемі «Єретик», ми відчуваємо, що в них йдеться про Україну: «Кати! кати! людоді! / Наїлись обое, / Накралися...»; «Розбійники, людоді. / Правду поборолі...»; «Кругом неправда і неволя, / Народ замучений мовчить»; «Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас сила / І воля святая!». Останні слова поета спрямовані до усіх поневолених народів. Ідеї поета, висловлені в цих та інших творах, набирали розвитку й «логічної викінченості». В однойменному 16 розділі автор

підсумовує: «Тому маємо всі підстави назвати Шевченка пророком національного визволення поневолених народів та світової боротьби з російським імперіалізмом». Те, чого не можна писати ні в Росії царській, ні в радянській, можна було «правдиво визначити... у вільному світі». Віктор Доманицький робить основний висновок: «Головна ідея життя і творчості Т. Шевченка – це відродження самостійної незалежної, суверенної держави, це остаточне перетворення українського народу в українську націю, це розвиток української національної культури» (с. 95).

Така позиція духовного лідера нації суперечила політиці денационалізації і русифікації, яка велася усі роки залежності України від Росії. Безперечно, що імперія такого Шевченку не могла простити. Тому й заслала творця солдатом у віддалений батальйон «із заборонаю писати й малювати». Відтоді революційні ідеї Тараса Шевченка влада відкидала, робила вигляд, що їх нема або ж затлумлювала їхнє звучання. Писали, що на літературну творчість генія українського народу мали вплив російські демократи, хоч деякі з них були ще юними. Асиміляцію поневолених народів видавали за розквіт, а Шевченка за співця «братства народів» в імперії (с. 104). Подібне спростується геніальною сатирою на гноблення в Російській імперії у поемі «Сон» та у «Кавказі», який – це «досі неперевершений малюнок російського загарбництва, російського імперіялізму та самої Росії, як тюрми для ста восьми народів» (с. 79).

Про духовну силу і значення творчості поета Віктор Доманицький завершує своє дослідження словами: «Наш національний пророк Тарас Шевченко впродовж сто двадцяти літ (від дня виходу «Кобзаря» 1840 р.) став символом боротьби українського народу за свою незалежну, суверенну й соборну державу». А «Заповіт» до 1917 року був по суті державним гімном. (с. 112). У різні віки й часи Т. Шевченко силою свого творчого духу «об'єднував українців різних земель, різних вір, різних діалектів, – він цементував і цементує політично свідому частину української нації» (с. 113).

Дослідження «Тарас Шевченко» стало останньою працею Віктора Доманицького. Він помер 24 березня 1962 року.

Щиро віддані українській ідеї брати Доманицькі усе своє життя думкою і справою працювали на її утвердження. І цьому підтвердженням є їхні шевченкознавчі праці.

1. Мицик В. Трудівник пера на рідній ниві / Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. – Черкаси, 2011. – С. 10–11.
2. Берло Г. З листування Доманицького / За сто літ. Матеріали з матеріального і літературного життя України XIX – поч. XX ст. К., кн. I. – 1927.
3. Липинський В. Пам'яті Василя Доманицького. / Чистому сердцем. – К., 1912.
4. Єфремов С. Чистому сердцем. – К., 1912.
5. Бородін В. Текстологія. Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К., 1975.
6. Громадська думка. – 1906. – С. 2–3.
7. Громадська думка. – 1906. – 29 червня.
8. Шевченко Т. Кобзар. – Петербург, 1907.
9. Франко І. Зібрання творів у 50 томах – К.: Наукова думка, т.50. – 19. – С. 291.
10. Шевченко Т. Кобзар. – Львів, 1908. – Т. I.
11. Цитати з листів Василя Доманицького, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка.
12. Доманицький Віктор // Енциклопедія сучасної України. – К., 2008. – С. 238.
13. Доманицький Віктор. Тарас Шевченко. – Чикаго-Іллінойс, 1961. (Всі посилання в тексті з даного видання).

О. М. Костюкова

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРКАЩИНИ В ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ

Академік Петро Тимофійович Тронько великого значення надавав збереженню історико-культурних надбань засобами краєзнавчо-екскурсійного дослідництва: «З самого початку свого існування краєзнавство міцно пов'язувалося з подорожуванням, екскурсіями по рідному краю, без чого неможливим було його пізнання» [1, 31]. Краєзнавчо-екскурсійна справа в процесі свого розвитку спрямовувалася не на просте споглядання, а, насамперед, на визначення цінності краю з точки зору культурної спадщини [2, 115]. Цінність і слава Черкащини – духовна спадщина Т. Г. Шевченка, яка є її пам'яткознавчою домінантою.

Туристський простір Черкаської області нараховує значну кількість природних, історико-суспільних, культурних пам'яток. Багато з тих пам'яток, що нам залишили пращури, ми

зможемо передати й майбутньому поколінню, за умови їхнього детального дослідження і збереження. Ті пам'ятки, які залишилися, потребують нашої шани. Вдумаємося: храм періоду київської Русі у нас один – Успенський собор у Каневі. Є ще кілька найстаріших для нашої місцевості дерев'яних церков XVIII ст. Гордимися тим, що Черкащина – Шевченків край, а серед будівель, які дійсно можемо назвати меморіальними – це хата дяка в Шевченковому; будинок пана Енгельгарда в Будищах на Звенигородщині; будинок у Корсунь-Шевченківському, куди приїжджав поет гостювати до свого троюрідного брата В. Шевченка; будинок родини Симиренків у Млієві; літературно-меморіальний музей «Кобзаря» в Черкасах, колишній будинок Нагановського в с. Мошнах, що особливо потребує підтримки як новостворений державний музей. Отже, не так і багато збереглося безцінних пам'яток. До них відносяться і дуби, сосни, каштани, верби з якими поет ділився своїми сокровенними думами, поетичним словом і замальовував їх, як образ рідного краю. Надзвичайно важливим завданням сьогодення є збереження славного культурного надбання, кожної цеглини будівель і храмів, стіни яких зберігають пам'ять про Т. Г. Шевченка.

Особлива роль в екологічному туристському процесі належить екскурсіям, які охоплюють багато визначних Шевченківський місьць, під час яких екскурсанти вчать не просто споглядати, а глибоко бачити і відчувати суспільну значимість меморіальних пам'яток.

Такий глибокий пізнавальний зміст закладено в розроблений за активної участі студентів університету екскурсійний маршрут «Кобзарська пісня М. Максимовича». Він розкриває меморіальні сторінки життя і творчості нашого видатного земляка – вченого, енциклопедиста, ботаніка, літературознавця і краєзнавця Михайла Олександровича Максимовича. Назва екскурсії прийшла з усвідомленням того, що старовинна українська кобзарська пісня запала в душу Михайла Максимовича ще з дитинства. І саме вона надавала йому сили й натхнення в найтяжчі його години, особливо далеко від рідного краю. А найголовнішим є те, що була з ним пісня – поезія його славного товариша Тараса Шевченка.

Маршрут екскурсії охоплює м. Черкаси, с. Чапаєвку, м. Золотоношу, с. Богуславець, Красногірський монастир. В старовинному козацькому селі Чапаєвка до уваги екскурсантів –

один із найкращих шкільних народних музеїв області «Пам'ять», створений лауреатом обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича, знаним істориком й краєзнавцем Г. М. Голишем, в якому розкриваються яскраві сторінки історії Шевченківського краю. В Золотоноші торкаємося святинь Свято-Успенського Собору, знайомимося з пам'ятними місцями, пов'язаними з іменами Тараса Шевченка, Григорія Сковороди, Івана Котляревського. Вони сформували М. Максимовича як видатного вченого, а початкову освіту він отримав, навчаючись у Золотоноші, і був добре обізнаний з її історією.

В Золотоніському краєзнавчому музеї створено окрему експозицію, присвячену видатному земляку – М. Максимовичу. Вона поєднується з експозиційними матеріалами про перебування Т. Шевченка на Золотоніщині, так як поєднувалися в житті їхні долі. Висококваліфіковані наукові працівники музею докладають багатьох зусиль для підвищення ефективності його організаційної діяльності. Але приміщення, в якому вони працюють, потребує кращого стану. В музеї зберігається надзвичайно цінний фонд рухомих пам'яток, який, у першу чергу, повинен стати глибокозмистовним наочно-навчальним посібником для школярів студентів Черкащини і України.

Від Золотоноші екскурсійний маршрут пролягає до села Богуславця. Хвилююче почуття огортає душу і серце кожного, хто проходить стежками батьківщини Михайла Максимовича: біля сільських ставків до хутора Тимківщина, до пам'ятного знаку, який встановлено на тому місці, де колись була оселя великої родини Максимовичів, до старої липи, яка збереглася з того давнього часу. Здається, що вона не просто шелестить віттям, а вимовляє слова старовинної кобзарської пісні, яка не раз звучала у цих краях. Саме цій липі присвятив один з своїх найкращих віршів уродженець Богуславця, наш сучасник, відомий поет Іван Дробний.

Захоплення викликає надзвичайна повага до славетного земляка учнів Богуславецького навчально-виховного комплексу ім. М. Максимовича, більшість з яких є чудовими екскурсорами громадського шкільного музею Михайла Олександровича Максимовича. Високе призначення свого видатного земляка школярі глибоко осмислюють разом з своїм наставником, творцем і натхненним науковцем-організатором, істориком, вчителем-методистом, заступником директора з навчально-

виховної роботи Тетяною Миколаївною Москаленко. Завдяки підтримці директора комплексу В. М. Бондар, Департаменту освіти і науки Черкаської облдержадміністрації, музей сьогодні активно працює і постійно оновлюється експозиційно.

Повертаючись з Богуславця, знову поринаємо у духовний світ М. Максимовича і Т. Шевченка у Красногірському монастирі. Але маршрут екскурсії обов'язково буде доповнений відвідуванням Прохорівки Канівського району, що набуває особливо важливого значення. Там було написано видатні праці вченого, там він відчув родинне тепло з коханою дружиною. Саме в Прохорівку у червні 1859 року до нього на гостини завітав Т. Шевченко. Поет відвідував своїх вірних друзів – родину Максимовичів, з щирим серцем і великим творчим натхненням. Вони допомагали йому подолати труднощі в засланні, підтримували його листуванням. Тарас Григорович в Прохорівці зустрічався з селянами, багато малював, захоплювався Дніпровськими краєвидами [3, 117]. Але прикро, що Михайлова гора в занедбаному стані.

Вважаємо, що засобами екскурсій привернемо увагу громадськості до наших святинь, навчимо, особливо учнівство і молодь, зберігати їх для сьогодення і майбуття.

-
1. Тронько. П. Т. *Краєзнавство та туризм: проблеми взаємодії та співробітництва* / Тронько П. Т. // *Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1. Частина перша.* – К., 1998.
 2. Степанов Д.А. *Памятка рабочего-туриста* / Степанов Д. А. – М.-Л: Госуд. Изд-во, 1928.
 3. *Шевченківський словник. В двох томах, Т.2.* – К.: 1978.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: ШЛЯХ ЗАВДОВЖКИ В 60 РОКІВ

В. М. Мельниченко

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: УТВОРЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Шістдесят років тому, у січні 1954 року була утворена Черкаська область, яка від цієї дати й веде свій відлік як складова частина Української держави. Утворення нової області стало результатом визнання економічної і культурної значимості регіону.

Поняття «Черкаська область», «Черкащина» сьогодні вживаються не тільки в географічній площині, а й окреслюють ту частину центральної України, де складалося етнічне ядро українства, на основі національного самоусвідомлення визрівали ідеї української державності. Черкаська область відома своїм славним минулим, талановитими людьми, родючими ґрунтами, корисними копалинами.

До 1954 року – часу утворення області, територія краю входила до складу районів переважно Київської, а також Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей. В 1920-х роках – це частина колишніх Шевченківської (до 1927 року – Черкаської), Уманської та Золотоніської округ, а ще раніше – повітів Київської та Полтавської губерній. В часи Української козацької держави середини XVII ст. землі сучасної Черкащини відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу перебували у складі Чигиринського, Черкаського, Уманського, Корсунського, Канівського, Кропивнянського, Лисянського, Іркліївського, а також частково – Білоцерківського та Переяславського полків.

Згідно із законом Української Народної Республіки від 6 березня 1918 року повіти й губернії мали бути скасовані, а натомість в Україні передбачалось утворити 32 землі, в тому числі і земля Черкащина з центром у місті Черкаси. Однак, цей закон не був реалізований.

Ідея утворення нової області у складі Української РСР на офіційному рівні вперше була обговорена 28 грудня 1953 року на засіданні найвищого політичного органу республіки – президії ЦК Компартії України. Головним мотивом доцільності утворення Черкаської області було «розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів». Дійсно, Київська область на той час була найбільшою в Україні, займаючи територію в 41 тис. кв. км. Протяжність її з півночі на південь складала 350 км. До її складу входило 53 райони.

Віддаленість південних районів Київської області (Христинівського, Уманського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського та інших) від обласного центру по залізниці складала 200 – 325 км, що значно ускладнювало управління та обслуговування сільського господарства і промисловості цих районів. Тому було вирішено найбільш віддалені 20 південних районів Київщини виділити в окрему область – Черкаську, доповнивши її 6 районами Полтавської, 2 – Кіровоградської і 1 – Вінницької області. На засіданні президії ЦК КПУ зазначалося, що пропонувані райони «за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості».

Пропозиції були сформульовані у поданні Президії Верховної Ради УРСР. На основі цього подання 7 січня 1954 року було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області». Згідно цьому документу до складу Черкаської області включалися 29 районів і 3 міста обласного підпорядкування із вищезазначених областей.

Невдовзі, 12 лютого, до складу новоутвореної області з Кіровоградської області було передано Чигиринський район. «Затримка» з входженням району до Черкаської області зумовлювалася тим, що у січні Чигиринщина опинилася в епіцентрі заходів з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, які в той час масштабно відзначалися на всесоюзному рівні.

В складі області тоді було ще 12 міст, 19 селищ міського типу, а всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам. Загальна площа області на той час становила 21,1 тис. кв. км. Чисельність населення – 1 млн. 497 тис. чоловік, з них переважна більшість проживала в сільській місцевості – 1 млн. 236 тис. (82,6 відсотків). Серед населення новоутвореної області українці становили 93,9 відсотків.

Центром новоутвореної області стали Черкаси, на той час районний центр з населенням близько 50 тис. чоловік.

В різні роки змінювалася кількість районів, а з 1966 року і до нині вона незмінна – 20. У 1974 році в Черкасах введено районний поділ – утворено Соснівський і Придніпровський райони міста. З 1977 року містом обласного підпорядкування став Канів, а з 1992 року – Ватутіне і Золотоноша.

Відразу після підписання Указу про утворення області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формування апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибула група працівників ЦК КПУ.

А незабаром, 10–11 березня відбулася перша обласна партійна конференція, на якій першим секретарем обкому партії було обрано 47-річного Б. І. Вольговського, який добре знав сільськогосподарське виробництво, працював на посадах агронома, співробітника науково-дослідного інституту колгоспного будівництва, обласного земельного відділу, першого заступника голови Київського облвиконкому.

На першій сесії обласної Ради депутатів трудящих головою облвиконкому обрано 34-річного І. К. Лутака – фахівця сільськогосподарської галузі, добре обізнаного з Черкащиною по роботі на посаді керівника Христинівського району і завідувача сільгоспвідділу Київського обкому партії. Як і Б. І. Вольговський – фронтовик.

Утворення Черкаської області відбулося в умовах назріваючих у суспільстві радикальних змін, своєрідною точкою відліку яких стала смерть Сталіна. Серед дій, що символізували початок хрущовської «відлиги» і процесу лібералізації, важливе значення мало скасування у вересні 1953 року позасудових органів, розпочате реформування сільськогосподарського виробництва, припинення кампанії проти націоналізму, зростання українського фактора у різних сферах суспільного життя. Імпульсом

до поглиблення і розширення лібералізації суспільного життя став XX з'їзд КПРС 1956 року, на якому було викрито культ особи Сталіна і пов'язані з ним злочини.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті Черкащини сприяла розпочата реабілітація жертв сталінських репресій. Зокрема, важливе значення для оздоровлення духовної атмосфери в середовищі інтелігенції краю мало повернення після багаторічних ув'язнень і заслань відомих громадських діячів Н. В. Суровцевої і Г. Ю. Храбана. Всього в 1950-х і наступних роках, реабілітовано понад 15 тис. черкащан. На жаль, більшість із них – посмертно.

Без перебільшення перше десятиріччя молодій області було визначальним у подальшому її розвитку і становленні не тільки як адміністративно-територіальної одиниці, а й значного економічного та культурного регіону України. У ті, ще не далекі в часі від війни і повоєнної відбудови роки, самовідданою працею черкащан закладалися підвалини майбутніх здобутків краю. То були роки пошуку і вдалих рішень, досягнень і прорахунків.

Перше і наступні десятиріччя існування області увійшли в історію як період динамічного розвитку. В цей час відбулися структурні зміни в економіці – з переважно аграрної вона перетворилася в індустріально-аграрну. Помітні зміни відбулися в соціальній сфері – розширювалося житлове будівництво, введено в дію значну кількість закладів освіти, охорони здоров'я та побуту.

У 1958 році Указом Президії Верховної Ради СРСР Черкаська область «за успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів» була відзначена найвищою державною нагородою – орденом Леніна.

Розгорнулася робота з будівництва ліній електропередачі та підстанцій. Вже в 1955 році загорілися електролампочки в понад 5 тисячах оселей колгоспників, а в травні 1970 року до електромережі було підключено останні будинки сільських жителів.

Болючою проблемою залишалося транспортне сполучення. У весняне та осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна було дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому одним із пріоритетних завдань

стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з витягнутими зі сходу на захід правобережними районами.

В Черкасах 6 травня 1961 року вступив в дію новий річковий порт. Обласний центр мав повітряне сполучення з Києвом, Сімферополем, Одесою, Москвою, Ленінградом та іншими містами. Регулярними стали авіарейси до більшості райцентрів, де також були зльотно-посадочні полоси і невеликі аеровокзали. Наприклад, в кінці 1960-х років із Звенигородки здійснювалися авіарейси до Києва, Хмельницького, Харкова, Полтави, Черкас та Умані.

Наприкінці 1950-х років на Черкащині започатковується приладобудування. В 1957 році вступив у дію Уманський завод електровимірвальних приладів «Мегометр». З 1962 року веде свою історію черкаський завод «Фотоприлад» (нині НВК «Фотоприлад»).

З початку 1960-х років продовжувався стрімкий розвиток хімічної промисловості. На багато років ця галузь стала визначальною для усєї області. У 1970 році на повну потужність починає працювати Черкаський завод хімічного волокна. Справжнім флагманом «великої хімії» України і Радянського Союзу став Черкаський хімкомбінат – нині ВО «Азот».

У 1960-х роках на Черкащині, як і в довоєнний час, було лише три вищі навчальні заклади – Черкаський та Уманський педінститути і сільськогоспінститут в Умані. Вища ж технічна освіта обмежувалася відкритою в Черкасах у 1960 році філією (в окремі періоди – факультетом) київських інститутів. У липні 1991 р. на базі філії утворено Черкаський інженерно-технологічний інститут (нині – державний технологічний університет).

Кожного року вводилися нові школи, дитячі дошкільні установи, будинки культури та бібліотеки. В 1966–1985 роках в області збудовано і введено в дію 330 шкіл, практично була вирішена проблема забезпечення потреб населення у дошкільних закладах. Серед введених в дію лікувально-оздоровчих об'єктів санаторії «Світанок», «Мошногір'я» поблизу Черкас, «Родон» у Звенигородці. Загальна кількість місць в санаторіях, пансіонатах, будинках і базах відпочинку досягла майже 15 тис.

У молодому обласному центрі поживляється культурне життя. У 1955 році утворюється обласна філармонія. З 1957 року веде свою біографію Черкаський народний хор, який у максимальній стислі строки набув професійності, вражаючи

глядачів своїми піснями. У липні хор після чотирьох неповних місяці існування з тріумфом виступав у Москві, спочатку посівши друге місце серед 143 хорових колективів Радянського Союзу, а потім став лауреатом Всесвітнього фестивалю молоді і студентів.

В 1957–1963 рр. в Черкасах жив і творив відомий український поет і журналіст В. Симоненко. Працював у редакціях газет «Черкаська правда» (1957–1960), «Молодь Черкащини» (1960–1963), власним кореспондентом «Робітничої газети».

Рівно через місяць після утворення Черкаської області, 7 лютого 1954 року побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда» (нині – «Черкаський край»). Головна газета області виходила великим форматом шість раз на тиждень і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників. З лютого 1960 року вийшов перший номер обласної газети «Молодь Черкащини» – органу обкому комсомолу. 31 січня 1954 року вперше в ефірі прозвучали слова «Говорять Черкаси...», що ознаменувало початок обласного радіомовлення.

Невід’ємною частиною повсякденного життя черкащан були фізкультура і спорт. Спортивні секції та команди діяли практично в усіх населених пунктах області. Великою популярністю користувався футбол – на футбольні матчі збиралося багато глядачів. У 1958 році черкаський «Колгоспник» дебютував у першості СРСР серед команд майстрів класу «Б» і відтоді черкаська команда під різними назвами представляла Черкащину в чемпіонатах СРСР та України.

Яскравими виступами увійшла в історію черкаського спорту жіноча гандбольна команда «Буревісник» (пізніше – «Освіта») Черкаського педінституту, яка в 1963 році стала бронзовим призером першості СРСР серед команд класу «А» (вища ліга). Її гравці входили до збірної команди СРСР.

В 1960-х роках черкаські спортсмени заявили про себе і на міжнародній арені. Чемпіоном Олімпійських ігор 1964 року в Токіо з веслування на каное став черкаський авангардivecь А. Хімич. Чемпіоном Європи 1965 року став В. Дрибас.

З часом на фоні позитивних процесів розвитку все помітнішою ставала неспроможність тодішнього радянського керівництва адекватно реагувати на вимоги часу. Почала загострюватися загальна криза. І все очевиднішою ставала необхідність змін в усіх сферах суспільного життя.

Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України ознаменувало рішучий поворот в історії українського народу, який обрав шлях створення і розвитку своєї власної держави. В історії Черкащини, як і всієї України, розпочався абсолютно новий період і постали якісно нові завдання, реалізація яких мала відбутися в новій, незалежній державі.

А. Ю. Чабан

ЧЕРКАЩИНА – НА СУЧАСНІЙ КАРТІ УКРАЇНИ

Коли відбувалася наша конференція (28 листопада 2014 р.) ще не гриміли події Майдану, не лунали заклики Революції Гідності. За законами відзначення круглих дат в історії регіонів звучали переможні реляції про підсумки історичного шляху із красномовними цифрами про здобутки. Автори, можливо і не навмисне, виокремлювали все те, що повинно породжувати оптимізм читачів, прийдешніх поколінь.

Не стало винятком і моє повідомлення про Черкащину сучасну, а саме за останні п'ять років до шістдесятилітнього ювілею. Саме цей період є визначальним в 60-літній історії краю. До нього прикута особлива увага практично всієї громади.

Перше. Ці роки діяльності були далеко не простими, адже з усією нашою Вітчизною ми вступили у світову фінансову кризу, яка надзвичайно болюче вдарила по економіці, соціальному рівні життя наших краян. Це час радикальної зміни влади: від «помаранчевих» надій і сподівань до тоталітарної політики олігархічних кланів.

Та все ж основною рушійною силою, незважаючи на світові кризові явища, недолугі владні потуги, була і залишається черкаська громада, наповнена напруженою працею, пошуками і здобутками. Хочу підтвердити цю тезу посиленнями на сухі статистичні дані, за якими натхнення праця наших земляків попри всі негаразди суспільного життя.

Основні зусилля трудових колективів були направлені на подолання економічної кризи, розвиток базових і перспектив-

них секторів економіки, боротьбу з корупцією та перебудову неефективної системи соціального захисту населення.

Запрацювали низка пілотних проєктів, спрямованих на модернізацію економіки області, системи охорони здоров'я, освіти, а також втілення програми регіонального розвитку.

Як Черкащина виглядала в порівнянні з іншими регіонами?

За рейтинговими оцінками Кабінету Міністрів України за підсумками 2008 року область займала 12 місце, 2009 року – 11, у 2010 році 8 місці, за результатами за 2011 рік піднялася на 5 місце. У 2012 році область посіла 3 місце з-поміж 27 регіонів. Тобто є очевидна позитивна динаміка, щодо змін по більшості галузей економічного і соціального розвитку. І за цим стоять праця і пошук тисяч черкащан, які попри складнощі і недосконалість дій влади, корумпованість забезпечували зростання економічно і духовного потенціалу краю.

Черкаська область нині – це 20 районів, 6 міст обласного підпорядкування, з населенням 1 265 тис. осіб, територія – 20,9 тис. кв. км, 826 сіл та 10 селищ міського типу.

Друге. Головним пріоритетом для області залишається розвиток економіки, але не лише для розвитку самої себе, адже економічне зростання повинно стати запорукою досягнення високих соціальних стандартів для кожного українця.

Зримі зрушення відбулися в промисловості, яка є фундаментом реального сектору економіки області та основою для наповнення бюджетів всіх рівнів.

За ці роки в області обсяг реалізованої промислової продукції у порівнянні з аналогічним попереднім періодом зріс майже на 60 відсотків і становить 82 млрд. грн.

Сьогодні в області діє 900 підприємств. Чимало з них здійснили реконструкцію своїх виробничих потужностей. Останнім часом збудовано нових та відновлено роботу 16 підприємств. Окремі з них: завод з виробництва органо-мінеральних добрив НВК ОБ «Фрея-Агро» в Городищі, модернізовано виробничі лінії в ПАТ «Ватутінехліб», ПАТ «Юрія», ПАТ «Золотоніський маслоробний комбінат». Запрацював перший на Черкащині елеватор сучасного типу шведської компанії «TORNUM» ТОВ «Монастирищенське хлібоприймальне підприємство».

Введено в експлуатацію найсучасніший елеватор в с. Будище Лисянського району. Запроваджено нові виробничі потужності

на ТОВ «Смілянський ливарний завод». А в селі Антипівці Золотоніського району здано в експлуатацію підприємство для переробки ріпаку.

У Черкасах відкрилися завод гарячого цинкування металоконструкцій ТОВ «Компанія «Метал Інвест», та «Разек Черкаси» з виготовлення металевих конструкцій для гіпер- і супермаркетів. В обласному центрі запрацював оптово-роздрібний ринок «Фермерський». Лише протягом 2012 року створено більше 27 тис. нових робочих місць.

Третє. Та все ж кадровий потенціал, віковічні хліборобські традиції, перспективи світового розвитку переконають всіх нас, що майбутнє нашої області у розвитку аграрного сектору економіки. Саме тут за ці п'ять років, незважаючи на надзвичайно складні природні умови, досягнуто найвищих результатів. Область традиційно знаходиться у лідерах за врожайністю зернових, обсягом валової продукції аграрного сектору економіки, віддачі гектара ріллі.

Загалом же, якщо скласти обсяги зернових за останні три роки, то виходить цифра майже 9,6 млн. тонн. Якщо для порівняння взяти попередній аналогічний період (тобто 2007–2009 роки), то цей же показник становить 7,9 млн. тонн. Різниця 1,7 млн. тонн. Тобто майже стільки скільки, для прикладу було зібрано у 2007 році. Ось і виходить, що працювали три роки, а врожаю зібрали на рівні чотирьох.

Особлива турбота – розвиток тваринницької галузі, яка є найбільш ефективною у використанні результатів продукції рослинництва.

За цей час поголів'я великої рогатої худоби зросло на 3,5%, і становило на кінець 2013 року 211 тисяч голів, у тому майже 100 тисяч корів. Надій від яких досяг 5500 кг від корови.

Значна увага приділялася відновленню стада корів у приватному секторі. Тільки останнім часом безоплатно отримали нетелі майже 500 сімей.

Та головне – в сільському господарстві відбулися системні зміни.

Сільгоспвиробник повірив, що політика держави щодо аграрного сектору є стабільною, прозорою і такою, що стимулює виробництво – забезпечує соціальний захист людини села.

Завдяки, рішучим заходам в агропромисловому комплексі вдалося опанувати інфляційні процеси. Забезпечити стабіль-

ність цін на продукти харчування. Ми бачимо які зміни відбуваються нині на селі. Реалізуючи обласну комплексну програму «Село Черкащини – 2020», особливі зусилля зосереджуються на створенні сучасних виробництв, поліпшенні соціальних умов жителів села. Тобто реалізується гасло – «Селу Черкащини – нове, сучасне життя».

У 2012–2013 роки селяни отримали в рахунок орендної плати земельних часток (паїв) на 1,64 млрд. грн., що у двічі більше ніж за 2010–2011 роки.

Значно підвищилася ефективність використання основного багатства області – землі. Додаткові надходження по платі за землю сягнули 190 млн. грн.

На одного жителя області валової сільськогосподарської продукції виробляється в 2,2 рази більше, ніж в середньому по Україні (10,9 тис. гривень).

За останніх п'ять років зросла середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства. За цим показником область займає провідні місця в Україні.

На кінець 2013 року питома вага Черкащини в загальноукраїнських обсягах сільськогосподарської валової продукції становить майже 7 відсотків.

Свою частку у виробництво вносять 770 агроформувань, понад 1100 фермерських господарств, майже 240 тисяч особистих селянських господарств.

Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах області за останні 10 років зросла у дев'ять разів. Аграрний бізнес стає вигідним і прибутковим. Виробництво основних продуктів харчування повністю забезпечує потреби населення області. А більшість з них навіть перевищує регіональну потребу.

Четверте. Розвиток економіки вирішальним чином впливає на соціальну сферу, поліпшення добробуту населення. За останні п'ять років досягнуто позитивних зрушень у бюджетній сфері. Динаміка соціально-економічного розвитку створила підґрунтя для наповнення місцевих бюджетів. Результативно спрацював підхід щодо визначення основних пріоритетів та послідовне їх виконання, а саме – підтримка соціально незахищених верств населення.

За останні роки середньомісячна заробітна плата зросла майже на 1 тис. грн. гривень і становить нині більше 2500. Ріст склав 64 %.

Середній розмір пенсії зріс із 925 грн. до 1338 грн., або на 45 %.

Допомога при народженні дитини збільшилась удвічі. Основні витрати кожної людини, як правило розподіляються на придбання різного роду товарів і послуг та заощадження. Для прикладу візьмемо 2012 рік. Так от заощадження черкашан, у вигляді депозитів в банківській системі протягом 2012 року зросли майже на 1,2 млрд. грн. І досягли 6,3 млрд. грн. Товарообіг в області зріс на 15,2 відсотка, і склав 19,4 млрд. грн.

В структурі витрат на 51 % зросло придбання комп'ютерної техніки, на 61 відсоток парфумерія, у 2 рази зросло придбання спортивних товарів, на 59 відсотків телекомунікаційного обладнання, куди входять і мобільні телефони, і на 18 відсотків придбання автомобілів.

П'яте. Нині область підтримує зв'язки із партнерами 117 країн світу.

У розвиток економіки області вкладено майже 900 мільйонів доларів США іноземних інвестицій. У інвестиційному форумі «Черкащина інвестиційна – 2013» взяло участь понад 500 учасників із 23 країн світу. Підписані угоди про співпрацю із Міністерством туризму Держави Ізраїль, штатом Нью-Йорк (США), програмою розвитку місцевих громад ООН.

Шосте. Черкащина – духовне осердя України, завжди відкрита та привітна як до своїх жителів, так і до гостей нашої області. А відтак чимало робиться для комфортного, безпечного та мобільного життя всіх бажаючих завітати та мешкати у нашому краю. З огляду на це, одне з першочергових завдань – розбудова сучасної інфраструктури області. Тут відчутні значні позитивні зміни.

З метою відновлення судноплавства на Дніпрі відкрито річкові вокзали в Черкасах, Каневі та Адамівці Чигиринського району, туристичний центр «Авто-ріка» у Каневі. Відремонтовано та введено в експлуатацію більше 50 км доріг загального користування та понад 320 км доріг і вулиць у населених пунктах області. Освітлено понад 2 тисячі км вулиць у селах. Здано в експлуатацію близько 40 підвідних газопроводів, що дало змогу газифікувати майже 60 сіл. Тобто понад 35 тисяч селян отримали доступ до «блакитного вогника».

Введені в дію надзвичайно важливі та довгоочікувані інфраструктурні об'єкти. Це обласна дитяча лікарня. Адже ми були єдиною областю, де не було спеціалізованого дитячого

медичного центру. Варто зазначити, що розвиток охорони здоров'я є особливим пріоритетом. За цей час відкрито:

2 філії відділення гемодіалізу Черкаської обласної лікарні: в Уманській центральній районній лікарні та у Звенигородській ЦРЛ. Загальна кількість діалітичних місць по області становить 31 місце. Відремонтовано терапевтичне відділення для чорнобильців у Першій міській лікарні м. Черкас. Завершено будівництво приміщення та почав діяти обласний медичний діагностично-консультативний центр на базі Черкаської обласної лікарні загальною вартістю об'єкту майже 72 млн. грн. Центр оснащений сучасним діагностичним обладнанням на загальну суму майже 30 млн. грн.

Особлива увага дано освітянським проблем. Це цілком зрозуміло, адже школа – це наше майбутнє, і кошти вкладені в неї дадуть відчутний результат у майбутньому. Турбота про дітей – інвестиції у майбутнє. Тому зусилля були направлені на створення необхідних умов навчання, виховання підростаючого покоління. Змінилася на краще ситуація з фінансування освітньої галузі. Середньорічний обсяг видатків на освіту в 2013 сягає близько 2 млрд. гривень. Середня заробітна плата в освітній сфері збільшилася у 1,2 рази. Для загальноосвітніх навчальних закладів області придбано понад 1800 комп'ютерів, школам області передано 82 шкільних автобуси. Сьогодні їхня загальна кількість становить 164. Тобто забезпечено стовідсотковий підвіз дітей та учителів, які того потребують.

Житлові умови поліпшили 124 освітянські родини. Відкрито та відновлено діяльність 19 дошкільних навчальних закладів. І як результат – Черкаська область серед лідерів у державі з охоплення дітей дошкільними навчальними закладами.

Пам'ятними подіями для всієї області стали відкриття шкіл у Драбові та у селі Родниківка Уманського району будівництво яких тривало майже два десятиліття. Відкрито мистецький корпус у Шевченківській спеціалізованій школі-інтернаті. Завершується будівництво довгоочікуваного гуртожитку Михайлівської школи-інтернат Кам'янського району.

Значні зміни відбулися у розвитку таких важливих галузях як культура та спорт. Завершено реконструкцію, реставрацію і створення експозиції музею Т. Г. Шевченка в Каневі. Відкрито гуманітарний інститут в Каневі.

Відкрито музей Т. Г. Шевченка в селі Мошни Черкаського району.

Ведуться роботи з реконструкції палацу П. Енгельгардта в селі Будище Звенигородського району. Завершено спорудження церкви біля підніжжя Чернечої гори в урочищі Монастирок. Проведено значні ремонтно-реставраційні роботи на інших об'єктах Шевченківських заповідників у Каневі та Звенигородському районі.

В Черкасах відкрито музей Д. Г. Нарбута, музей спортивної слави. Реконструйовано площу і палац культури «Дружби народів». Відремонтовано фасад обласного краєзнавчого музею. Проведено ремонт Корсунь-Шевченківського національного історико-культурного заповідника. Реконструйовано Соборну площу та соборний сквер в Черкасах. В обласному центрі відновлено діяльність футбольного клубу «Черкаський Дніпро». Відкрито кінноспортивний комплекс у Жашкові, який відповідає міжнародним стандартам та є одним із найкращих в Європі. Тут систематично проходять міжнародні та республіканські змагання з кінного спорту. Відкрито 55 нових багатофункціональних спортивних майданчиків в тому числі 6 міні-футбольних полів із штучним покриттям. Проведено реконструкцію плавального басейну в авторській Олександра Захаренка загальноосвітній школі села Сахнівка Корсунь-Шевченківського району.

До 20-річчя Незалежності України в Паланці Уманського району відкрито новий стадіон. Запрацював сучасний спорткомплекс у селі Білозір'я Черкаського району з футбольним полем зі штучним покриттям.

Та все ж з позицій сьогодення шестидесятилітній ювілей це час і критично окреслити значні прорахунки і проблеми, особливо в останні п'ять років. Адже далеко не все заплановане вдалося зробити:

- значно ефективнішою має бути робота щодо відновлення виробничого потенціалу області, створення нових сучасних робочих місць;
- складною залишається демографічна ситуація в області, а саме це є інтегруючим показником соціального благополуччя населення;
- гострою залишається проблема забезпечення населення соціальним житлом;
- незадовільною залишається якість доріг;
- особливо гострою залишається проблема боротьби з корупцією, що особливо зримо постало саме в останні роки.

Ці питання підлягають вирішенню та не меш важливі завдання очікують нас в майбутньому.

Ювілейний рік для області особливий, адже це рік 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, 365-ї річниці утворення Української козацької держави та проголошення Чигирин її столицею, у 2015 році відзначатимемо 420-у річницю від дня народження видатного державного і політичного діяча Богдана Хмельницького.

Однак громадян області турбують не лише ювілейні заходи.

Насамперед, необхідно забезпечити динамічний розвиток всіх галузей економіки області. Особлива турбота – відновлення діяльності промислових підприємств, створення нових робочих місць в містах і селах області.

Значну роботу належить здійснити із створення туристсько-екскурсійної інфраструктури, приведення в порядок пам'яток історико-культурної спадщини. Перетворення Черкащини у провідний туристичний центр України.

Отже, перед областю стоять надзвичайно важливі завдання, які можуть бути вирішені лише при консолідації зусиль всіх без винятку представників влади, громади, політичних партій, до якої б політичної приналежності вони не відносилися. Адже за цим доля більш як мільйон двохсоттисячної громади краю, майбутнє наших дітей та онуків.

ІСТОРІЯ КРАЮ ДО УТВОРЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Т. М. Нераденко

АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ ЧЕРКАЩИНИ

Найдавнішими знахідками регіону є два крем'яні відщепи зі стоянка Маслове-5, які датуються часом 300 тисяч років тому. Ще дві стоянки – Лип'янка-1, Нечаєве-1 – відносяться до раннього палеоліту. Щоправда до їх повного дослідження дата появи першої людини в краї в цей період залишається на рівні наукової гіпотези.

Сьогодні з повною достовірністю можна говорити, що на території Черкащини первісна людина мешкала в добу середнього палеоліту (мустьєрський період), який датується від 150 до 40–35 тисяч років тому. Найдавніші стоянки цього періоду відомі поблизу сіл Лип'янка, Нечаєве, Маслове Шполянського району. На стоянці Нечаєве-3 знайдені крем'яні скребла, відщепи та луски, а на стоянках Маслове -5, -5а, -5б, -5в зібрано 120 оброблених крем'яних виробів, які датуються 100–130 тисяч років тому. До кінця мустьєрського періоду відносяться також випадкові знахідки на околиці Сміли та 15 крем'яних виробів і один уламок масивного кварциту, які були знайдені при будівництві Канівської ГЕС.

Наступна доба пізнього палеоліту (40/35 – 10 тис. років тому) характеризується появою людини розумної, котра вже належала до сучасного фізичного типу і отримала в науці назву кроманьйонець. На Черкащині поширюється полювання на мамонтів, про що свідчать лівобережна стоянка на околиці села Добраничівка (35 тисяч років тому), яка розташована на межі Черкаської та Київської областей, та правобережна стоянка на території села Межиріч Канівського району (17–15 тисяч років

тому). На мамонтів та бізонів полювали мешканці поселення неподалік села Гордашівка Тальнівського району (22–20 тисяч років тому). Розвідки останніх років у Шполянському районі дозволили знайти 25 нових палеолітичних місцезнаходжень, більшість з яких належить до доби пізнього палеоліту. А на стоянках Нечаєве-2 і Задорожівщина відкрито майстерні первинної обробки кременю.

Поки що у нас мало відомостей про життя первісних людей у краї в наступному періоді середньокам'яного віку – мезоліті (10–7/6 тисяч років тому), коли сформувалися природно-кліматичні умови, близькі до сучасних, і виникає неспеціалізоване індивідуальне полювання на нестадних тварин – благородного оленя, зубра, кабана, дикого коня, бика, тура.

Черкащина розташовувалася на межі двох мезолітичних культурних областей: південної, де вживалися виключно мікролітичні знаряддя, і північної, де були поширені мікро-макролітичні вироби. На території черкаського Подніпров'я мезолітичні стоянки відомі біля Великої Андрусівки, Чапаєвки, Старосілля, на Юровій Горі, Дніпровець на околиці Черкас.

Археологи виявили мезолітичні стоянки у с. Добрянка Тальнівського району, розкопки яких довели, що в VIII–VII тис. до н.е. в черкаському Подніпров'ї пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів та бізонів змінює ранньомезолітичне населення мисливців та рибалок, що залишило пам'ятки типу В'язівок. У другій половині мезоліту – в VII–VI тис. до н.е. – їх змінює кукрекська людність з Побужжя, яка прийшла на землі сучасної Черкащини під тиском неолітичних мігрантів з Балкано-Дунайського регіону.

Щодо наступного неолітичного періоду, то він характеризується помітним збільшенням населення в краї, а відповідно – більшою кількістю пам'яток новокам'яного віку. Це – поселення Бузьки, Огринь-8, Мутихі, Піщики, Успенка, Моллохів Бугор, Грузьке болото, Байбузи, Коробівка, Вереміївка, Домантово, Дубинка, Тетячине, Подсенне, Старосілля, Чапаєвка, Дижова, Драбівщина, Василиця, Пекарська Гора, Хрести, Медведівка, Мойсенці, Рацево, Чигирин-Діброва та ін. Їх головною ознакою є найдавніший глиняний посуд, поява якого пов'язана з проникненням в Середнє Подніпров'я племен буго-дністровської культури. Датуються неолітичні пам'ятки краю серединою V – серединою IV тис. до н.е., відносяться вони до черкаського

варіанту києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності.

В наступний енеолітичний період (4000–2500 років до н.е.) територія сучасної Черкаської області опиняється на межі двох культурних спільностей – землеробської трипільсько-кукутенської (Лісостепове черкаське Правобережжя) та скотарської середньостогівської (Лівобережна Черкащина і південна прибережна частина Правобережжя), а також на стику двох основних природно-географічних зон – лісової півночі та степового півдня. Між цими племенами в межах краю зафіксовані тісні економічні та культурні зв'язки.

Середньостогівські племена мешкали на території краю в другій половині IV–першій третині III тис. до н.е. Їх культуру ми знаємо за такими пам'ятками, як поселення Сунка, Адамівка, Молюхів Бугор, Тетянчине, Чигирин, Домантово, Хрести, Бузьки, Вереміївка, Жовтин, Воїнська Гребля та ін. Виключна роль середньостогівських племен в історії України полягає у тому, що вони вперше в Європі приручили коня. До того ж вони були найдавнішими індоєвропейцями на теренах України.

Перші трипільські племена з'явилися на Черкащині наприкінці раннього етапу розвитку культури, приблизно в середині IV тис. до н.е. Прийшли вони по річках Південний Буг, Синюха, Гірський та Гнилий Тікич. Найдавніші поселення розташовані поблизу сіл Майданецьке, Павлівка-I, Вишнопіль Тальнівського району. На середньому етапі розвитку культури трипільці просуваються далі в північно-східному напрямку та заселяють територію сучасних районів – Тальнівського, Уманського, Монастирищенського, Маньківського, Лисянського і виходять в Середнє Подніпров'я в районі Ржева-Трипілья. В період Пізнього Трипілья (перша половина III тис. до н.е.) культура поширюється далі, охоплюючи майже усю територію сучасної Черкащини та досягаючи канівського Подніпров'я.

Сьогодні на території краю нараховується близько 300 трипільських поселень, з яких 18 є поселеннями-гігантами. До них належать Тальянки (450 га), Чичеркозівка (300 га), Майданецьке (270 га), Небелівка (250 га), Доброводи (250 га), Глибочок (200 га), Аполянка (200 га), Веселий Кут (150 га), Косенівка (120 га), Розсохуватка (100 га) та ін.

В кінці доби енеоліту на території Черкащини з'являються племена так званої пивихинської культури. Її пам'ятки відомі

(близько 60 пунктів) в Канівському, Городищенському, Золотоніському та Чорнобаївському районах. Але ця культура ще недостатньо досліджена.

На зміну енеолітичним племенам – середньостогівцям і трипільцям – на початку III тис. до н.е. на Черкащину приходять скотарські давньоямні племена доби ранньої бронзи, які несуть з собою обряд поховання в курганах. Сьогодні на території Черкаської області відомо понад 7200 курганів, які відносяться до міді, бронзи та скіфського часу. Лише в останні роки досліджено понад 100 курганів ямної культури, серед яких: близько 50 насипів на землях селищ Червона Слобода, Леськи, Вергуни, Нечаївка, Худяки, Чорнявка, Думанці – Черкаського, Лящівка, Іркліїв, Мала Бурімка – Чорнобаївського, Пальмира – Золотоніського районів; близько 20 поховань в курганах поблизу Чигирина, Топилівки, Боровиці. Відомі: курган поблизу села Вербівка Кам'янського району, який мав кромлех із 29 кам'яних плит з вирізьбленими символічними зображеннями; кургани «Попова Могила», «Валявкина Могила», «Вітрякова Могила» поблизу села, які мали навколо переривчасті вали і розглядаються як астросвятилища сонячно-місячного культу давньоямних племен; курган ямної культури біля села Кліщинці, в якому археологи виявили зображення на тканині, яке являло собою колесо з 6-ма спицями і було частиною композиції, що відображала міфологічні і космологічні уявлення племен ямної культури Середньої Наддніпряни.

Розвідками останніх років виявлено понад 25 ямних поселень і стоянок: Десятини, Скиртище, Пристань, Попове Озеро, Попів Горб, Гасанів Брід, Корчі, Чайка, Усть-Коврай, Галицьке, Чехівка-17, Струга, Підгори, Мгар-2, Ланок, Сонечко та ін. І лише на одному з них – поселенні Десятини – проводилися археологічні розкопки. Сьогодні ще цілком недостатньо археологічних даних, щоб обґрунтувати внесок середньодніпровських ямників у етногенез германо-венедо-балто-слов'ян.

На зміну ямникам приходять інші племена бронзового періоду – носії середньодніпровської культури (XXVI–XV ст. до н.е.), катакомбної (XXV–XX ст. до н.е.), багатопружкової кераміки (XX–XVI ст. до н.е.), східнотшинецької культури (XVIII–XIII ст. до н.е.), зрубної (XVI–XII ст. до н.е.), білозерської (XII–X ст. до н.е.), білогрудівської (XII–IX ст. до н.е.) та бондарихінської (XI–IX ст. до н.е.) культур.

На території нашого краю серед пам'яток бронзового періоду взяті на облік поселення (117), городища (2), курганні і ґрунтові (6) могильники, скарби та випадкові знахідки. Це – поселення Чикалівка, Огринь-Підкова, Велика Андрусівка, Вовківка, Умань, Канів, В'язівок, Мошни, Воїнська Гребля, Стара Огринь, Журавка, Піщане, Бучак, Суботівське городище, могильники Заломи та Вергуни, скарби Калантаєва, Соснівки, Мельниківський, Старосільський, Стецівський та ін. На особливу увагу заслуговують поселення Ісковщина середньодніпровської культури, яке входить до канівської групи із 20 поселень ранньої бронзи; курган «Козацька Могила» в м. Городище, який виявився культовим комплексом з кільцевим ровом та прямокутним підвищенням; білогрудівські зольники в Чигиринському та Уманському районах, які, можливо, були пов'язані з обрядами річного календаря; білогрудівські кам'яні стели, які були надмогильними пам'ятками над давніми похованнями; Старосільській скарб бронзових виробів; ін.

За добою пізньої бронзи в історії Черкащини настає ранньозалізний вік, перехід до якого знаменується домінуванням племен чорноліської культури (XI–VIII ст. до н.е.), що походить від білогрудівської культури.

Хронологічно чорноліську культуру поділяють на два етапи: ранній (1050–900 рр. до н.е.) і пізній (900–725 рр. до н.е.). На ранньому етапі існували лише невеликі неукріплені поселення. На пізньому етапі в Потясминні складається своєрідний ланцюг укріплених поселень і городищ, що тягнеться від Сміли до Новогеоргіївська (Залевківське, Лубенецьке, Полуднівське, Чмирівське, Сокирянське, Яницьке, Суботівське, Адамівське, Рацівське, Вітовське, Калантаївське, Тясминське, Московське та ін.) і є першою оборонною лінією фортець, які зводило землеробське населення для захисту від кочовиків у IX–VIII ст. до н.е. До цього часу відносяться і поховання представників військової аристократії, досліджені у курганах поблизу с. Носачів Смілянського району та с. Квітки Корсунь-Шевченківського району.

Археологічні джерела свідчать про існування в Середньому Подніпров'ї в кіммерійський час могутнього об'єднання землеробських племен, які мали високий економічний та військовий потенціал і могли протистояти військовій загрозі зі Степу.

В VII ст. до н.е. в степах України кіммерійців витісняють інші кочові племена – скіфи, які заселяють спочатку степи

Північного Причорномор'я, а згодом – просуваються й у Лісостеп. Починається скіфський період в історії краю (VII – початком III ст. до н.е.). Автохтонні землеробські племена для захисту від степовиків споруджують величезні городища – Трахтемирівське, Пастирське, Шарпівське, Журжинецьке, Мотронинське та ін. Кожне з них було частиною загальної оборонної системи і водночас великим адміністративним, ремісничим і торгівельним центром. На території киево-черкаської групи пам'яток із рубежу VII–VI ст. до н.е. зустрічаються виразні набори озброєння, а з другої половини VI ст. до н.е. в курганах місцевої аристократії трапляється весь комплекс наступального і захисного обладунку, кінська упряж. Прикладом можуть слугувати кургани поблизу сіл Бересняги, Ємчиха, Ромашки, Бобриця, Пищальники, Гамарня та ін.

В VI ст. до н.е. скіфи вже міцно утримували під своїм контролем увесь український Лісостеп. Пограбування економічних ресурсів краю забезпечувало кочівників необхідними продуктами землеробства, скотарства, ремесла та збагачувало скіфську верхівку.

На території краю відомо: близько 20 укріплених городищ (окрім названих вище) поблизу сіл Водяники, Григорівка, Бучак, Ліплява, Канів, Капітанівка, Чубівка, Крутьки, Васютинці, Чмирівка та ін.; понад 60 неукріплених поселень поблизу сіл Калинівка, Орловець, Гусакове, Ризине, Лубенці, Жаботин, Пекарі, Бучак, Яблунівка, Суботів, Стебне, Грушківка, Стеблів та ін.; численні курганні могильники скіфського часу, в яких археологи дослідили поховання як місцевої аристократії, так й власне скіфської воєнної знаті. Це – поховання поблизу сіл Яснозір'я, Берестяги, Синявка, Магусів, Велика Яблунівка, Жаботин, Флярківка, Старосілля, Пекарі, Грушківка, Мельники, Сахнівка, Бобриця, Теклино, Макіївка, Пастирське, Райгород, Гуляйгород, Рижанівка, Ризино, Чубівка, Вільшана, Гладківщина, Придніпровське, Стеблів та багато інших.

Унікальною є сахнівська золота пластина IV ст. до н.е., на якій міг бути зображенням священний шлюб першого скіфського царя Колаксія і богині Табіті, та відомий набір грецького металевого посуду із Піщаної.

Не оминув територію регіону і сарматський період в історії України. Він представлений поодинокими пам'ятками – курганами з сарматськими похованнями поблизу Райгорода,

Колодистого, Сміли, Баштечок, Хмільни, Лозівка та ін. В с. Залевки знайдено скарб сарматських золотих речей. Проникнення сарматів на Правобережжя Дніпра відбулося в I ст. до н.е. Наукове значення сарматських пам'яток у краї полягає в розширенні ареалу розповсюдження сарматських племен, що дуже важливо для вивчення проблем взаємовідносин прийшлих сарматів з місцевими ранньослов'янськими зарубинецькими племенами.

В II ст. до н.е. – II ст. н.е. на території сучасної Черкащини мешкали ранньослов'янські зарубинецькі племена. На облік взято 5 городищ, 54 поселення, 5 ґрунтових могильників. Розташовані вони поблизу сіл Залевки, Жаботин, Трахтемирів, Монастирок, Зарубинці, Тростянець, Ліплява, Межиріч, Сахнівка, Мошни, Свидівок, Михайлівка, Суботів, Калинівка, Орловець, Петрики, Товста, Литвинець, Черкаси та ін. Потужне гніздо зарубинецьких поселень знаходилося в Канівському районі, до нього входили поселення поблизу сіл Бучак, Студенець, Селище, Пекарі, Хмільна, Гришинці, Пищальники, Тростянець, на горі Московка, Пилипенкова Гора в Каневі, Городок біля Монастирка. Великий інтерес в наукових колах викликають зарубинецькі могильники Дідів Шпиль поблизу Бучака, два могильника на території Суботова, центр чорної металургії пізньозарубинецького часу під Уманню, де у двох пунктах виявлено 36 і 50 горнів, що використовувався при екстенсивному способі виробництва заліза на рубежі н.е.

Зарубинецькі племена ототожнюються дослідниками з антами. Археологічні пам'ятки свідчать про те, що значна частина зарубинців Середнього Подніпров'я після навали сарматів залишилися на своїх місцях і, змішавшись з прийшлим населенням – балтами, пшеворцями, сарматами, приймала участь у формуванні пізньозарубинецької культури, яка наприкінці II – у III ст. н.е. викристалізовується в нову давньослов'янську київську культуру. Інша частина пізньозарубинецьких племен входить до ареалу розповсюдження черняхівської культури, пам'ятки якої поширюються на території Чигиринщини у II/III – першій половині V ст. н.е.

На території Черкащини на сьогодні зареєстровано 255 поселень та 17 могильників, виявлено багато скарбів черняхівських племен. Серед них пам'ятки поблизу сіл Журавка, Рижанівка, Хрещатик, Червона Слобода, Леськи, Маслове, Стецівка, Михайлівка, Пішки, Добра, Саморідня, міст Черкаси,

Кам'янка та багато ін. Найбільш дослідженими є Леськівське поселення, Журівське поселення і могильник, могильник «Черкаси-Центр», Масловський могильник та ін. Опосередковані контакти з античними центрами Північного Причорномор'я, наддунайськими провінціями Пізньоримської імперії, дакійцями Пруто-Дністровського межиріччя сприяли впровадженню у господарство і побут черняхівців нових знарядь землеробства (залізний наральник, ротаційні жорна), прогресивних способів металообробки та гончарного ремесла (ніжний гончарний круг, спеціальні гончарні горни).

Занепад черняхівської культури пов'язаний із навалюю гунів у кінці IV ст. В Середньому Подніпров'ї частина черняхівських племен брала участь у формуванні пеньківської культури ранніх слов'ян.

Археологічні пам'ятки ранніх слов'ян представлені на Черкащині городищами (1), поселеннями (58), скарбами (4) та могильниками (4). Серед: 5 поселень і 3 могильника в гирлі річки Тясмину; Канівське поселення полян, поселення Монастирок, Сахнівські поселення. Унікальними є скарби, знайдені біля сіл Мартинівка, Хацьки, Вільховчик та Залевки. В останні роки археологами області знайдено багато нових ранньослов'янських поселень, які розташовані в Каневі та Умані, поблизу сіл Мліїв, Піщана, Мартинівка, Бучак, Луковиця, Виграїв, Моринці, Дзензелівка, Залевки, Свинарка, Орадівка, Вергуни, Лозівки, Суботів та багато ін. А аналіз новітніх археологічних матеріалів з відомого Пастирського городища, на думку О. М. Приходнюка, змушує констатувати, що воно не могло бути центром слов'янської округи, адже його населення прибуло сюди із Подунав'я.

Пеньківська культура змінюється новою райковецькою культурою (VIII–IX ст.). В цей час у Середньому Подніпров'ї складається ранньодержавне утворення полян, древлян і сіверян «Руська земля» із центром у Києві. Східну частину сучасної Черкащини заселяли поляни, західну – уличі. Населення краю займало південно-східну околиці слов'янських земель на межі зі Степом та відчувало постійний вплив з боку кочовиків. Саме цим пояснюється наявність на території краю матеріалів салтівської культури, носії якої в цей час займали степову і лісостепову смуги у межах сучасних Харківської, Донецької та Луганської областей.

У наступний період – Х–ХІІІ ст. – землі краю склали південне порубіжжя Київської Русі. Незважаючи на окраїнне положення, наш край займав важливе місце у політичному, економічному і культурному житті держави. Особлива роль належала давньоруським містам, які будувалися як оборонні фортеці та згодом стали значними центрами Київської Русі. Серед них – Канів, Родень, Корсунь, Дверен, Боровий, Воїнь, Жельд, Песочен, Дубниця, Римів та ін. Вони відомі за літописними історичними джерелами та за археологічними розкопками. До цього часу відносяться такі відомі археологічні пам'ятки Черкащини, як городище Дівич-Гора, Сахнівський скарб давньоруської княгині, городище Княжа Гора, городище Монастирок, поселення Рожана криниця, поселення біля с. Григорівки та багато інших.

Територія краю відіграла роль захисного порубіжжя, стримуючи напади східних кочовиків – хазар, печенігів, половців. Для цього були збудовані не лише міста-фортеці, а і «зміві вали» Посульської, Дніпровської і Пороської оборонних ліній. У ХІІ ст. в Пороссі з'являється тюркомовне населення – чорні клобуки, які об'єднали в своєму союзі різні кочові племена – торків, берендеїв, ковуїв, печенігів та ін. За однієї із версій, саме чорні клобуки, яких називали ще «чоркосами» за головний убір з чорною косою, заснували місто Черкаси наприкінці ХІІІ ст.

На початку ХІІІ ст., внаслідок нашествия монголо-татарських орд, в краї були зруйновані усі міста-фортеці та «зміві вали». Від останніх до нашого часу дійшли 23 фрагменти: від Пороського валу збереглися окремі ділянки біля сіл Нетеребка, Сахнівка, Гарбузин, Стеблів та міста Корсунь-Шевченківський (довжиною 1200, 1600, 1750, 2400, 2500, 2700, 2900 м); від Дніпровського лівобережного валу збереглися фрагменти поблизу села Ліплява (700 м), між селами Келеберда і Прохорівка (800 м), на південний захід від села Сушківка (700 м), і далі протягом 2,5 км біля колишнього села Бубнов; Посульський вал загальною протяжністю 90 км зберігся на ділянках між селами Велика Бурімка, Ляшівка, Кліщенці, де його загальна довжина сягає 35 км.

Але життя на території краю не завмерло – ті, хто вижив, змушені були підкоритися завойовникам. Вони об'єднуються у общини-громади на чолі з отаманами, залежними від монголо-татар. Це підтверджують і писемні джерела, і археологічні знахідки: фрагменти кружальної кераміки ХІІ–ХІV ст. на

давньоруських поселеннях, випадкові знахідки монет XIII – першої половини XIV ст. (празьких грошей, срібних монет Золотої Орди, мідних візантійських монет) та ін. Відомі й окремі поховання кочовиків: неподалік с. Бересняги та с. Таганча Канівського району, поблизу смт Драбів та ін.

У другій половині XIV ст. територія Черкащини потрапляє до складу Великого Князівства Литовського. Археологічно цей період прослідкувати дуже важко, адже наступні століття життєдіяльності в населених пунктах майже повністю знищили культурні залишки XIV–XV ст. Археологічні пам'ятки цього періоду представлені невеликою кількістю знахідок на багатопарових поселеннях XIV–XVIII ст. в Черкасах, Золотоноші, Смілі, Звенигородці, Корсунь-Шевченківському, біля сіл Конела, Піщана, Монастирок, Трахтемирів, Зарубинці та ін. Відомі також могильники XIV–XV ст. біля сіл Зарубинці, Квітки та Суботів.

Додаткові матеріали дають монети та скарби, знайдені на території краю. Відомі знахідки золотоординських джучидів і дирхемів XIV–XV ст. та візантійських монет із сіл Погорільці, Новоселиця, Мельники, Медведівка, Худяки, Червона Слобода, Леськи, Чехівка, Сагунівка, Піщане, Залізки, Кедина Гора, Каленики, Сушки, Монастирок, Ліпляве, Жовнине, Велика Бурімка, Самовиця та ін. Європейські монети XIV–XVI ст. представлені: срібними монетами Великого князівства Литовського XIV ст., литовськими напівгрошами, двораками, денаріями XV–XVI ст., празькими грошами, польськими грошами, напівгрошами та денаріями XV–XV ст. Розорані скарби XIV–XVI ст. були зібрані: біля сіл Медведівка і Трушівці (450 монет); на лузі неподалік села Погорільці (265 монет); у села Таганча (1000 монет) та ін.

Відродження життя на краї відбувається в XVI ст., що добре фіксується за археологічними пам'ятками козацької доби XVI–XVIII ст. Сьогодні на державному обліку стоять 155 археологічних пам'яток цього часу, серед них: 47 – городища, 1 – замок, 2 – замчище, 55 – поселення, 12 – майдани, 1 – монастирище, 5 – міста, 1 – посад, 1 – місце битви, 2 – залишки монастирів, 54 – підземні споруди різного призначення, 1 – печерний комплекс, 1 – монастирська дамба, 1 – місце переправи, 3 – козацькі льохи, 4 – кам'яні хрести, 2 – цвинтарі з кам'яними хрестами, 1 – монастирське кладовище, 6 – могильники, 1 – каменоломня, 1 – церква, 1 – курган.

Найбільш відомими пам'ятками козацької доби на Черкащині є: городище Замок і підземні ходи в Смілі; Уманська фортеця та прилеглий до неї посад; гайдамацькі льохи біля с. Будище: замчище козацького Трахтемирівського Успенського монастиря; цвинтар з кам'яними хрестами в смт Єрки; городище-фортеця, система підземних ходів та три кладовища в м. Корсунь-Шевченківському, пізньосередньовічне місто в Лисянці та Маньківці; городище та цвинтар з кам'яними хрестами в с. Лукашівка; печерний комплекс та монастирський цвинтар Ірдинського монастиря; поселення «Секава-І» у с. Червона Слобода; підземелля культового призначення у с. Чубівка; комплекс пізньосередньовічних пам'яток у Чигирині та Суботіві; фортеця на дніпровському острові у Жовнині; система підземних ходів в Буках, в селах Гордашівці, Мошурів, Івківці, Ляцівка, Жовнині, Кропивна, Сокирно, Жаботин, в Умані та ін.

Як бачимо, археологічна спадщина Черкаського краю численна і різноманітна. Вона є доброю джерельною базою з відтворення матеріальної і духовної культури мешканців Черкащини від появи першої людини (300 тисяч років тому) до козацької доби (XVI–XVIII ст.).

1. *Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навчальний посібник* / [Д. Я. Телегін (відп. ред.)]. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. *Археологія Української РСР: в 3 томах* / [гол. ред. С.М. Бібіков]. – К.: Наукова думка, 1971–1975.
3. *Археологія України: курс лекцій: навчальний посібник* / [за ред. Л.Л. Залязняка]. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
4. *Давня історія України: навчальний посібник: у 2 книгах* / [гол. ред. С. В. Головки]. – К. : Либідь, 1994–1995.
5. Мельниченко В. М. *Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності)* / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – С.16–91.
6. Нераденко Т. М. *Археологія Черкащини: посібник-довідник* / Т. М. Нераденко. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 307 с.
7. Нераденко Тетяна. *Археологія Чигиринщини: краєзнавче науково-популярне видання* / Тетяна Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2012. – 506 с.
8. *Перелік пам'яток археології Черкаської області, взятих на державний облік.* – Архів Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. – Черкаси, 2005.
9. *Перелік щойно виявлених пам'яток археології Черкаської області* // Наказ Служби охорони культурної спадщини ЧОДА від 05.11.2009 № 11/0321. – Архів Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. – Черкаси, 2009.
10. Шостопал А. В. *Скарби Черкащини* / А. В. Шостопал. – Черкаси : Вид. Андрушук П. С., 2007. – 120 с.

Н. В. Кукса

ТОПОНІМІКА ЧИГИРИНЩИНИ: ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛА СУБОТІВ

З огляду на те, що перша писемна згадка про хутір Суботів як власність чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, датується 1616 роком, маємо всі підстави вважати, що сам населений пункт та його назва виникли задовго до цього.

Аналіз результатів археологічних досліджень на замчищі Хмельницьких, де, зокрема, було виявлено залишки великого слов'янського поселення VIII–IX ст., документальних, етнографічних, топонімічних джерел дозволяє зробити висновок, що корені назви «Суботів» сягають часів Київської Русі і пов'язані з дохристиянськими віруваннями населення краю, а саме з культом Перуна.

Досліджено, що обов'язковим атрибутом вшанування Перуна був жертвник, який найчастіше облаштовували на підвищеннях на берегах річок та біля дубових гаїв. Невід'ємною умовою для здійснення ритуальних дійств була присутність вогню як всемогутньої очищувальної сили. З'ясовано, що добували вогонь тертям сухої деревини. Багаття, де цілодобово горіли дубові дрова, звалися «добутками» або «суботками». Вогонь треба було підтримувати постійно. Якщо внаслідок недогляду священний вогонь згасав, винуватця могли скарати навіть на смерть. Іншим, не менш суворим покаранням, було вигнання з племені, що також було рівносильно покаранню на смерть, адже в ті часи одноосібно вижити людині було практично не можливо.

Поклоніння богу вогню і блискавки Перуну супроводжувалося обов'язковим жертвоприношенням – спаленням на священному вогнищі здебільшого дрібних тварин. Обряди жертвоприношення здійснювалися по суботах. Звідси, можливо, і назва жертвовного вогнища. А оскільки, як уже зазначалося, жертвники знаходилися на пагорбах поблизу річок, то й назва річки Суби (існують і інші варіанти – Суб [1, 36], Суботівка, Суботка (!) виникла від собутки чи суботки – ритуального вогнища. Якщо вважати дану версію вірогідною, то в даному випадку маємо класичну схему утворення топоніма від гідроніма – Суботка (Суба) – річка; Суботів – хутір.

Історик І. Крип'якевич серед термінів, що стосуються термінології саме водяних млинів (весняків), які споруджувалися здебільшого на малих річках, зустрів термін «субуйник», значення якого вчений не зміг пояснити [2, 97]. Показово, що на річці Субі, як свідчать архівні джерела, ще й в 1866 році працювало сім водяних млинів [3, 136].

Заслуговує на увагу версія, згідно якій на українських землях поряд з іншими, побутувала назва купальського вогнища «собутка», що означає «собитіє» – «зібрання», «буття разом» [4]. Більше того, іноді навіть саме свято Купайла звалось Собутка і святкувалося, згідно археологічних досліджень, в лісостеповій зоні України принаймні три тисячі років тому [5].

Назва Суботів перегукується із співзвучними топонімами інших слов'янських народів, де культивувалося свято Купайла. Так, на честь цього свята у поляків названа священна гора Сленжа (Собутка), що поблизу міста Вроцлава. В Словенії є місто з назвою Суботіца. В Чехії досить поширене прізвище Сobotка.

Не можна залишити поза увагою і село Суботці, що на Кіровоградщині, до речі, всього за якихось 70 км від Суботова. Назва «Суботці» походить від сербського Суботиц (Суботиця), адже це територія так званої Новосербії, і в 1752–1764 рр. тут розташовувалася 14-та рота новосербського гусарського полку, адміністрація якого стала ініціатором перейменування населеного пункту, який тут існував і раніше, на свій лад [6].

Як похідним від свята Купайла може тлумачитися слов'янське чоловіче ім'я Собота – народжений на Соботку – Купальське свято (літнє сонцестояння – 20, 21 червня) [7, 4]. Цікаво, що існувала лише чоловіча форма цього імені. В зв'язку з цим слушною видається думка, що назва хутора Суботів (спочатку Субутів) могла походити і від імені його засновника – такого собі Соботи, адже суфікс – ів вказує на приналежність комусь. Отже, в даному випадку Суботів – хутір, що належав якомусь Соботі.

Існує зовсім інша версія щодо походження назви Суботів. На думку відомого краєзнавця Черкащини Михайла Пономаренка, поселення утворилося на місці злиття кількох (найвірогідніше двох) невеликих річечок – потічків, що в давнину мало назву «суботь» чи «суводь». Дана версія також має право на життя, хоча не менш гіпотетична від попередніх. Проте вона схожа із

думкою черкаського геральдиста О. Толкушина, який найбільш вірогідним вважає припущення, що назва Суботів походить від тюркської назви місцевості «субаші» – «води початок», що поступово набула сучасного звучання [8, 133].

Нарешті, не можемо не згадати і про набагато пізнішу від вказаних, та й найменш вірогідну гіпотезу, згідно якій Суботів отримав свою назву в зв'язку з тим, що Свято-Іллїнську церкву закладено суботнього дня.

Сама документальна згадка про те, що 1616 року власником Суботова став Михайло Хмельницький, про що ми говорили на початку даного дослідження, є беззаперечним доказом безпідставності цього твердження. Адже Свято-Іллїнську церкву було споруджено наприкінці життя Богдана Хмельницького, коли Суботів був загальновідомою заміською резиденцією гетьмана.

Насамкінець, відзначимо, що село Суботів, як вважалося раніше, не єдине в Україні. На Івано-Франківщині існує невеличкий хутір Суботів, який, за народними джерелами, утворився після чигиринських походів 1677–1678 рр., коли втікачі із спустошених земель переселилися до Галича. Якщо вірити даному переказу, переселенців було небагато і родом вони були саме з Суботова, бо на невеличкому островку на Дністрі заснували хутір, наділивши його назвою своєї малої батьківщини. Як би там не було, на даний час цей хутір існує. Щоправда, скільки йому ще судилося проіснувати, важко сказати, тому що нині там проживає всього кілька десятків мешканців, хоча ще зовсім недавно діяла школа та відділення зв'язку. Залишається лише сподіватися, що залишиться хоча б історична пам'ять про цей населений пункт.

Отже, як і більшість населених пунктів нашого краю, Суботів не має однозначної версії походження своєї назви. Цікавою є місцева традиція наголосу на першому складі, що, на думку лінгвістів, суперечить усталеним правилам. Дана обставина наводить на думку, що назва села утворилася все-таки не від слова «субота». Є над чим поміркувати не лише історикам, а й етнографам та мовознавцям.

1. О. Юрій Мицик. *Чигирин – гетьманська столиця*. – К., 2007. – С. 136.
2. *Історія української культури*. За загальною редакцією Івана Крип'якевича. – К, 1994. – С. 97.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві*. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 567. – Арк.13.

4. Традиції, звичаї, обряди, вірування, свята стародавніх українців, українська міфологія, культура, цікаві факти, прикмети та повір'я /Міфологія. Купайло. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svarga.kiev.ua/bog_22.htm
5. Там само.
6. Шляховий К. Нова Сербія в топонімах Кіровоградщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webstarter@labrary.kr.ua>
7. Лозко Г. Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slav-imena.info/biblioteka>. – С. 4
8. Толкушин О. Історична спадщина села Суботів, втілена в його пізнавально-правових знаках /Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси, 2006. – С. 133.

Л. І. Харченко

ЧИГИРИН В НОТАТКАХ ПАВЛА АЛЕПСЬКОГО

Про Україну доби козаччини писали багато іноземців. Це і французький військовий інженер та відомий картограф Г. Левассер де Боплан, посол Венеціанської Республіки Альберто Віміна, французький військовий діяч і дипломат, радник королівського монетного двору середини XVII ст. П'єр Шевальє, сірійський мандрівник, архідиякон, письменник, син Антиохійського патріарха Макарія Павло Алепський, турецький мандрівник Евлія Челебі, міністр семиградського князя Ракоці Франц Шебеші та ін. [2, 29]. Перебуваючи на українській землі, вони звичайно описували Україну досить позитивно, нерідко із захопленням та подивом [4, 25].

Назви сіл, містечок і міст, їх оборонні укріплення, шляхи, архітектура, життя і побут українців та інші деталі української дійсності середини XVII ст., які згадуються чужинцями, є невичерпним і безцінним джерелом нашої історії. Адже, погляд чужинців на Україну дає змогу подивитися на себе наче з боку, дуже часто зауважити те, на що ми часто не звертаємо увагу [3, 1].

357 років минає відтоді, як патріарх Антиохійський Макарій Третій, чи не найавторитетніший у тодішньому православному

світі, вперше ступив на українську землю, а його двадцятип'ятилітній син архідиякон на ймення Булос Ібн аз Заїм аль Халябі, знаний у християнському світі під іменем Павло Халебський, або ж Алепський, (Халеб – місто в Сирії, тоді – арабській провінції могутньої Османської імперії; в європейській транскрипції це місто йменувалося тоді Алеппо), що виконував при батькові обов'язки секретаря, вивів у своєму подорожньому зошиті захоплені рядки: «Блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за пережиті нами радість і захват у країні козаків» [6, 11]. Спочатку коротко про завдання, які були поставлені перед цією представницькою православною місією. Справа в тому, що антиохійські патріархи (зокрема, і Макарій, а також і один з його попередників – Іоакім IV, ще у XVI ст.), опинившись у вельми нелегкій політико-релігійній ситуації внаслідок загального погіршення стану християнської меншості в Османській імперії, прагнули до зміцнення контактів (дипломатичних і духовних) із вищими ієрархами східнослов'янського православ'я, сподіваючись знайти саме там необхідну моральну, а то й політичну підтримку. Ця вельми незвичайна делегація складалася переважно з духовних осіб високого рангу. Її очолював сам патріарх Макарій [5, 1]. Мандруючи до Московії та повертаючись назад, ці люди двічі побували в Україні (1654, 1656 рр.) і знаходились тут понад сто днів. Всі обставини мандрівки, день за днем Павло Алепський записував у своєму подорожньому щоденнику. Він містить цінний матеріал про тогочасне становище України, культуру, звичаї, побут українського народу.

Країну козаків автор описує зі щирою симпатією: «... О, який це благословенний народ! І яка благословенна це країна!...», дає влучне порівняння «... ця благословенна країна схожа на гранат, привабливий ззовні й поживний усередині» [6, 92]. Його пильне й допитливе око фіксує численні населені пункти, через які проліг маршрут мандрівки Антіохійського патріарха Макарія: «...у країні козаків, усі шляхи пролягають серединою міст і містечок, і подорожній в'їздить в одні ворота, а виїздить у протилежні, потаємних же доріг поза містами взагалі нема. Це дуже важливо для їхньої оборони...» [6, 65]. «...Кожне місто неодмінно захищене трьома оборонними дерев'яними стінами, дбайливо утримуваними; зовнішня стіна – це частокіл з гострих паль...; дві інші, з ровами поміж ними... Над самим містом панує фортеця з гарматами в бійницях...» [6, 71].

У довгому списку населених пунктів, відвіданих патріархом і дбайливо описаних його сином Павлом Алепським, зустрічаємо опис міста, який наразі нас найбільше цікавить. Зокрема, в щоденнику записано: «... ми проїхали ще сім миль і прибули до міста, де постійно перебуває гетьман Хміль, а називається воно Чигирин.

Відтоді як переправилися через Дніпро, ми бачили обабіч шляху гори піску – така природна властивість цієї ріки на значній відстані, надто ж од тієї хвили, як наблизились до Чигирина, тут піщані коси та кучугури вивищуються в людський зріст, наші коні геть охляли й падали. Усі околиці чигиринські також піщані.

Писар, тобто гетьманів секретар, виїхав нам на зустріч з великим козацьким загоном і провів нас до міста головним шляхом, схожим на велику піщану ріку.

Чигиринська фортеця висотою та будовою нагадує Халебську на значній відстані.

Коли ми наблизились до міста, молодший гетьманів син вийшов із процесією духовенства нам на зустріч і нас провели до дерев'яної довгастої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, що поряд з гетьмановим домом. У неділю тут на гетьманове прохання ми відслужили обідню з одним єпископом, який нещодавно прибув до гетьмана послом від ляхів. Після служби Божої гетьман запросив нас до свого дому на обід.

У понеділок нас повезли до замиського Троїцького монастиря. Тут, у церкві Святого Івана Богослова, ми відстояли обідню, тоді подалися обідати з писарем, ктитором цього монастиря. Після цього повернулися до міста.

У Чигирині, крім згаданої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, стоїть ще чотири церкви. Сама ж фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височинню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод і мочариськ, що оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна, нині деякі поруйновані мури поновлюють. У фортеці стоять декілька гармат, дивовижно гарних, з написами, гербами й іншими знаками, гетьман привіз ці гармати з країни ляхів, і вони велискують, наче зі щирого золота відлиті.

До міста веде тільки один шлях, він пролягає долом, посеред моря піску, і там дуже спекотно.

Ми запитали, чому гетьман не мешкає в ліпшому місті, ніж це, і нам відповіли, що гетьман обрав Чигирин для своєї резиденції

через те, що він лежить на кордоні з татарами, між якими й країною козаків відстань у п'ятдесят днів путі безлюдними й пустельними степами. Чигирин – серединна місцина, Дніпро від нього – лише за дві милі.

Нам повідомили тут, у Чигирині, що нині ця країна здатна виставити триста тисяч козаків, кожен з яких має власну зброю...»

Ретельно вивчаючи подорожній щоденник, бачимо, що опису Чигирина Павло Алепський приділив незначну увагу на відміну від Києва, Богуслава, Переяслава. Важко сказати чому, але можемо зробити деякі припущення: по-перше, подорожні нотатки Павла Алепського, писані на зворотному шляху, в ході перекладу (в оригіналі подорожні нотатки писалися на сирійському діалекті арабської мови) були скорочені на власний розсуд російським арабістом, професором Московського університету Г. А. Муркосом, і факти, які важливі для нас, могли бути випущені [6, 219]. По-друге, місто могло і не справити великого враження на мандрівника, адже подорожуючи по Україні він бачив міста більші, красивіші, однак оминув Чигирин, як гетьманську столицю, він не міг по тій причині, що тут мав ще раз зустрітися з Богданом Хмельницьким (перша зустріч відбулася 21 червня 1654 року в Богуславі – авт.). Але навіть той опис який маємо, для нас дуже цінний, адже завдяки йому ми частково можемо уявити яким був Чигирин XVII ст.

В щоденнику знаходимо рядки, які передають враження, зокрема і негативні, цієї делегації про шлях до міста, що є батьківщиною гетьмана: «Відтоді як переправилися через Дніпро, ми бачили обабіч шляху гори піску – така природна властивість цієї ріки на значній відстані, надто ж од тієї хвилі, як наблизились до Чигирина, тут піщані коси та кучугури вивищуються в людський зріст, наші коні геть охляли й падали. Околиці чигиринські також піщані. Писар, тобто гетьманів секретар (Іван Виговський – авт.) виїхав нам на зустріч з великим козацьким загоном і провів нас до міста головним шляхом, схожим на велику піщану ріку...». «...Коли ми наблизились до міста, молодший гетьманів син (Юрій – авт.) вийшов із процесією духовенства нам назустріч і нас повели до дерев'яної довгастої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, що поряд з гетьмановим домом. Після служби Божої гетьман запросив нас до свого дому на обід...» [6, 244]. І це не просто

констатація факту. Річ зрозуміла, що за обідом у гетьмана Богдана Хмеля та генерального писаря Івана Виговського не тільки пилося за здоров'я святих мандрівників та благополуччя країни козаків, а й говорилося про тодішнє політичне становище Української Речі Посполитої [6, 246].

У Чигирині Павло Алепський разом зі своїм батьком «...відстояли обідню у церкві Святого Івана Богослова, заміського Троїцького монастиря, тоді подалися обідати з писарем...». Павло Алепський навіть називає його ктитарем (засновником) монастиря, «...після цього повернулися до міста».

Із цього щоденника черпаємо важливу інформацію про місцеві церкви: «...у Чигирині, крім згаданої церкви в честь Успіння Пресвятої Богородиці, стоїть ще чотири церкви...» [6, 244]. Окрім Павла Алепського на кількість церков у місті ніхто не вказував. В описі, на жаль, відсутні їх назви.

Головною домінантою міста на той час була чигиринська фортеця, якій у своєму описі Алепський відвів чільне місце. Вона «... висотою та будовою нагадує Халебську на значній відстані... і не має собі рівних у країні козаків за своєю височінню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод, що оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна...». Є загадкою для нас, чому «...деякі мури поруйновані, їх нині поновлюють», адже значних бойових дій на території Чигирини, від яких могли постраждати мури, до цього часу (1656 р.) не було. Припускаємо, що Чигиринська фортеця, поступово втрачала своє стратегічне значення, як оборонна споруда, і мури, які руйнувалися з роками, ніким не ремонтувалися. Хоча фортеця дещо і поруйнована, але в ній «...стоять декілька гармат, дивовижно гарних, з написами, гербами й іншими знаками, гетьман привіз ці гармати з країн ляхів, і вони виліскують, наче зі щирого золота відлиті...» [6, 245].

В XVII ст. нижнє місто розташовувалось по-під горою, «...посеред моря піску, і там дуже спекотно ... до міста веде тільки один шлях...» який бачив і про який писав Павло Алепський. «Ми запитали, чому гетьман не мешкає в ліпшому місті, ніж це, і нам відповіли, що гетьман обрав Чигирин для своєї резиденції через те, що він любить на кордоні з татарами, між якими й країною козаків відстань у п'ятдесят днів путі безлюдними й пустельними степами. Чигирин – серединна місцина, Дніпро від нього – лише за дві милі».

Підсумовуючи, слід відмітити, що викладена інформація не є вичерпною, і потребує подальшого дослідження. Але, безумовно, нотатки залишені Павлом Алепським є безцінним джерелом історії для науковців, які вивчають життя та побут чигиринців XVII ст.

1. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
2. Морозов А. Г. Лазуренко В. М. Становлення дипломатичного протоколу в добу формування української козацької держави // *Історичний феномен чигиринського краю: Матеріали науково-практичної конференції НІКЗ «Чигирин», 3 – 4 жовтня 2001 р.* – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2003. – 172 с.
3. Полянський О. Наша держава очима іноземців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost35419>.
4. Стчинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Слово, 1991. – 96 с.
5. Сюдюков І. Я бачив благословенну країну. Сторінками подорожніх нотаток Павла Алепського. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/174975/>
6. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О. Яворівського. – П. Халебський. – К.: Ярославів вал, 2009. – 293 с.

Т. М. Курінна

МЛІЇВ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В умовах українських реалій особливо актуальними є дослідження краєзнавчої тематики, зокрема історії міст, містечок, сіл Черкащини. Вивчення їх історії – могутній духовний потенціал для виховання підростаючого покоління, молоді. Привертає увагу історія містечка (нині – великого села) Млієва, Городищенського району, яке своєю присутністю освятив Тарас Шевченко.

Фрагментарно згадували історію Млієва XIX – початку XX ст. дорадянські автори О. В. Чугаєв [1], П. Р. Сльозкін [2]. Історія Млієва до XX ст. висвітлена П. М. Крижанівським, О. П. Крижанівським [3]. Варто відмітити, що вчитель історії Мліївської середньої школи, краєзнавець Прокіп Михайлович Крижанівський спільно з школярами зібрали експонати, матеріали,

документи, речі побуту і створили народний музей історії Млієва.

Дослідники Ю. Мицик і С. Степенькін висвітлили мліївські події і явища у тісному взаємозв'язку з розвитком Городищини, Канівщини, Корсунщини, Смілянщини, Шполянщини, тобто сучасної Черкащини та інших земель, де формувалась українська (руська) народність, початки якої Михайло Грушевський зараховував до антських часів, починаючи з IV ст. нашої ери [4]. Отже, землі Поросся і Середнього Подніпров'я – центр України-Руси, материкової України, де проживало плем'я полян. Це територія між ріками Дніпром (у районах Києва, Канева, Черкас) та Россю.

На південному порубіжжі Київської Русі, на так званому Пороссі, у пониззі річки Вільшанки стояв стародавній Мліїв. Коли він виник, достовірно невідомо. Проте дослідники історії гадають, що виникнення села сягає ще часів Київської Русі. На південь простягався Дикий степ, звідки нападали кочівники. Хани берендеї (чорні клобуки), а пізніше половці брали дозвіл у київських князів проживати на Пороссі, а за це допомагали охороняти їхні землі.

В літописі та пізніших історичних документах згадано про ханів Тоглія (Томглій) та Ітомглія. Історики припускали, що назва села Мліїв походить від одного з цих імен. Як свідчить «Повість временних літ» у кінці XI ст. на широких дніпровських просторах, між Тясмином та Стугною з дозволу київських князів випасали свої табуни тюркські племена берендеїв на чолі з ханом Ітомглієм. Історики припускають, що від імені хана походить і назва Ітомгліїв, яка згодом стала Мгліїв, Імгліїв, Імліїв [3, 142] і нарешті Мліїв.

У монографії «Корсунщина козацька» Ю. Мицика та С. Степенькіна, автори стверджують, що одна велика орда рухалася Лівобережжям на Переяслав і обложила м. Пісочен. Друга – йшла Правобережжям, і про неї літописець в «Літописі руському» писав, зокрема, так: «а другі (половці – Ю. М.) пішли по тій стороні Дніпра до Києва і стали біля Корсуня. Цією ордою командував половецький хан Тоглій, брат Бокмиша» [4, 9].

Хани Тоглій та Якуш взимку 1190–1191 рр. знову хотіли вдарити на Русь-Україну десь у районі сучасної Сміли та, почувши, що проти них вийшов сам київський князь Святослав Всеволодович, повтікали, покинувши свої прапори й списи.

Князем Рюриком 1192 року був укладений мир із Кунтувдієм, а восени 1193 року він і князь Святослав у Каневі уклали мир з Тоглієм, Якушем та іншими половецькими ханами. Проте мир був нетривким.

Іншу версію походження назви Мглиїв (від слова «мгла», тобто туман, що постійно стояв над поселенням на р. Вільшанці), ми вважаємо теж достовірною. Адже в цих місцях в результаті людської діяльності сталися зміни у природі: обміліла Вільшанка, висушли її притоки, пересохли джерела. Топоніміка і топографія кутків та урочищ залишає пам'ять про місця поселень людей тут, на родючих землях у глибоку давнину. Ці землі знаходяться вище від русла повноводної колісь річки та болотистої, покритої влітку туманами місцевості. Мгла, тумани постійно стояли над містечком. Тому старожили села переказують, що нібито заболочена місцевість, луки виділяли пари газу, від чого часто мліли люди. Тому поселення отримало назву Мглиїв [6, 17].

Ще одна версія назви села, а багато віків назад містечка Мглиєва, що начебто проїжджала через село цариця і умліла.

Історик Л. Похилевич писав у 1864 році: «Млиев, село при р. Ольшане, в 4 верстах ниже м. Городище. Жителей обоого пола: православных 4269, римских католиков – 10, евреев – 79. В прежние века Млиев носил название местечка Мглиева и был главным в округе, еще до возвышения Смелы» [7, 630]. Відомо, що місто Смїла виросло від того, що змінилися торгово-економічні шляхи.

Прослідкуємо версію виникнення містечка Мглиїв. Зокрема, згадка «Повісті временних літ» про будовання великим князем київським Ярославом Мудрим міст понад Россю безпосередньо стосується й Корсуня. 1032 року князь «почав ставити городи по Росі» [4, 6–7]. Залишки оборонних споруд цього часу було виявлено біля Корсуня та ряду інших населених пунктів сучасної Корсунщини, у тому числі в лісі сучасного Млієва раніше Корсунського, Петровського, нині Городищенського району.

Також у другій половині XII ст. київські князі розпоряджалися «чорноклобуцьким» Пороссям як одним із своїх найбільш вірних уділів [5, 21]. До таких уділів належали міста-фортеці: Корсунь, Дверин (Деренківець), Старий Мліїв, Родень, що стояв біля теперішнього Канева [6, 21] та інші. Таким чином Старосілля – це старе село, звідки вийшов сучасний Мліїв. У

старому селі проживали нащадки слов'янського племені полян. Тож, у Новому Млієві тюркські племена-берендеї, з'явилися пізніше.

У літописах XI, XV та першої половини XVI ст. серед міст Черкащини зустрічається також Мліїв. На землях повіту, що займав басейн річки Росі та Тясмину на Правобережжі й великі простори біля Сули, Псла, Ворскли та Самари – на Лівобережжі, поступово розвивалося землеробство, ремесла, споруджувалися нові міста й села, поширювалися товарно-грошові відносини. Хоча перша писемна згадка про Мліїв належить до 1499 року [3, 143], але як помітно зі сказаного, історія старого села сягає часів Київської Русі.

Старий та Новий Млієви були позначені на карті французького інженера Боплана, який у 1630–1638 рр. перебував на службі у польського уряду і будував фортеці на півдні України [4, 21]. 1648 року Млієвом оволоділи війська Богдана Хмельницького. Відтоді Млієв став ранговим містечком гетьмана, а невдовзі – центром Млієвської сотні Корсунського полку. Вільшанка та її притоки були природним водним оборонним рубежем. Річка омивала стародавню фортецю на полі Подол. Про фортецю та історичні події, пов'язані із польською добою й Богдановими часами, згадував Михайло Старицький у романі «Буря». Фортеця пов'язана із історичним минулим регіону. Тут мешкала полячка Олена, яку покохав Богдан Хмельницький. За переказами старожилів села Млієва, одна із дочок Богдана, каталася на конях підземним ходом. Панські розваги починалися від гори Могили Нового Млієва. Їзда верхи конем завершувалася в урочищі Ціваковому Старого Млієва.

Як засвідчила в березні 2012 року мліївчанка Подупейко Марія Федосіївна, будучи 14-літньою дівчинкою, йдучи до своєї тітки, вона бачила польські хати. У квітні 2012 року Кравченко Петра Іванович згадував, що хати стояли узбіч старої дороги. Таким чином, на початку XX ст. на Подолі стояло 50 польських садіб. Припускаємо, що їх могло бути і більше. Як згадувала, Марія Федосіївна, влада переселила поляків через їхнє посольство, мабуть до Польщі. Нібито у Млієві поляки заважали. Тому їх виселено...

В Млієві, із Богдановими часами пов'язаний топонім Скиття. Скиття – урочище на лісистій околиці Млієва біля селища Ірдинь. За універсалом Б. Хмельницького 1656 року «20 дня

января на месте ныне называемом Монастырище, в 4 верстах расстоянием от нынешнего (Виноградського Ірдинського – Т. К.) вверх по Ирдыню находился скит» [7, 45]. Як зазначено в переказах, тут знаходився скит – невеликий монастир.

На думку корінної жительки цього кутка Н. Буркут, куток називають Скиттям, бо жителі скуткувалися у поселення. На думку, висловлену у березні 2013 року жителем кутка Скиття С. Шевченком, скитальці, скуткувавшись, попросили поселитися у власниці земель Мошно-Городищенського маєтку графині Катерини Балашової. Таким чином, виникло поселення Скиття.

До XVIII ст. навколо Млієва стояли дрімучі, непрохідні ліси, які були місцем для полювань і розваг. Особливий інтерес викликає той період розвитку Млієва, коли містечко входило до Мошно-Городищенського маєтку, подарованого у серпні 1884 року на день народження Катерині Андріївні Балашовій – уродженій графині Шуваловій. Маєток їй дістався за духовним заповітом від бездітного рідного дядька, генерал-ад'ютанта князя Семена Михайловича Воронцова [8, 1]. Про факт дару маєтку Катерині Андріївні Балашовій згадувала в 1973 році вчителька російської мови і літератури Мліївської восьмирічної школи М. Буркут. За її словами, документ про спадок Мошно-Городищенського маєтку подарували, піднісши на тарілці з голубою каймою. Звідки і пішов вислів «тарелка с голубой каёмочкой» [8, 7].

Катерина Андріївна Балашова значно молодша за свого чоловіка – царського егеря Миколу Петровича Балашова, який походив із відомих російських землевласників. Господарський принцип Балашова у Мошно-Городищенському маєтку був такий: «створювати, а не руйнувати» [8, 111]. Мошно-Городищенський маєток налічував 68 тис. душ населення, яке було розподілене у двох містечках: Городище і Мошни, а також у чотирнадцяти селах: Хлистунівка, Набоків хутір, Дирдин хутір, Мліїв, Старосілля, Свинарка, Валява, Деренківець, Драбівка, Байбузи, Білозери, Тубільці, Шелепухи і Хрещатик та в п'яти малих селах: Будище, Лозівок, Єлизаветівка, Секірна та Станіславчик, які складали шість волостей: Городищенську, Хлистунівську, Деренківецьку, Старосільську, Мошенську і Шелепукську. Довжина всієї дачі Мошногородищенського маєтку з північного заходу на південний схід близько 65 верст при ширині від 25 до 35 верст із загальною площею 42 378 десятин і 161 кв. саж. землі.

У XVIII ст. Мліїв входив до Мошенського ключа, який належав Янушу Вишневецькому. По смерті Я. Вишневецького (1732) Мліїв як частина ключа перейшов до його дочки Урсули, яка вийшла заміж за князя Радзивіла, воєводу Троцького. Кордони маєтку Урсули Вишневецької за чоловіком Радзивілом сягали у Канівському повіті до Ржавця і Голяків [8, 11].

1776 року граф Моравський продав Мошно-Городищенський маєток князю Любомирському – магнату і власнику всієї Смілянщини, до якої входив і Городищенський ключ. До речі, у другій половині XVIII ст. Станіславу і Михайлу Любомирському належав Дубенський замок [8, 33]. Після Любомирського власником Мошенського ключа був князь Потьомкін [9, 4–51]. По смерті Потьомкіна маєток дістався його родичці Олександрі Енгельгардт (за чоловіком Браницькій). Єлизавета Ксаверівна Браницька вийшла заміж за князя, фельдмаршала Семена Михайловича Воронцова [10, 4]. Варто зазначити, що князь М. С. Воронцов підтримував підприємливих Симиренків, вихідців із народу. Був укладених вигідний договір на оренду землі.

Платонів хутір знаходиться на відстані 7 км від Городища вздовж траси Городище–Черкаси через Ірдинь. На хуторі жила родина Симиренків. Тут були розміщені будинки, які вони називали «старий дім» та «старий, старий дім» [5, 169–170]. На цій території й до наших днів збереглися рідкісні декоративні дерева. Зараз там розміщено інститут садівництва та будинки, у яких живуть наукові й інші працівники інституту; амбулаторії, музей, школа, дитячий садок і будинок культури, в одному з приміщень якого знаходиться Свято-Троїцька церква, свого часу побудовану власниками цукрового заводу у Млієві. Дерев'яна церква при заводі носила ім'я Архидіакона Стефана [6, 171].

У родині Симиренків неодноразово бував Т. Г. Шевченко. Як відомо, меценат Платон Федорович Симиренко спонсорував видання «Кобзаря» [5, 173]. Тарас Григорович йшов пішки від Симиренків у Корсунь до двоюрідного брата Варфоломія, який працював управителем у князя Лопухіна. Тут варто навести маловідомі факти із життя Шевченка. По-перше, він йшов через центр села Млієва. Зайшов у дідівську садибу вчительки-мліївчанки Катерини Яківни за чоловіком Буркут. Попросив напитися води, посидів на широкій присьбі хати і, подякувавши, пішов Низькою вулицею. Далі через греблю річки Вільшанки, через вигін Тарас Шевченко йшов вгору старою дорогою до гори Могила на Деренківцець, а далі – до Корсуня.

На Яхновому хуторі жила велика родина Яхненків. Хутір знаходиться на відстані 11 км від Городища та розташований на площі 34,4 га землі. Назва хутора безпосередньо пов'язана з іменем Яхненка Кіндрата Михайловича – купця першої гільдії, співвласника фірми «Брати Яхненки і Симиренко». Збереглася хата Яхненка. В ній і добудованому приміщенні знаходилася садстанційська восьмирічка. Шкода, що хата Яхненка, як споруда старої школи, знаходяться в жалюгідному стані. Вважаємо, що під час святкування 200-річчя великого Кобзаря, туристам цікаво було б відвідати ці місця.

Варто назвати Хропалів хутір Млієва, де проходили стежки Тараса Шевченка. Хутір знаходиться від Городища на відстані 12 км над трасою Городище-Черкаси, через Ірдинь, розташований на 125,9 га. Він є одним із наймальовничіших куточків Черкащини, але діяльність орендаторів ставків у певній мірі порушила природну гармонію ставків і лісу. Хропалів – родинний хутір службовця фірми «Брати Яхненки і Симиренко», титаря заводської церкви, родича Симиренків, уроженця Млієва Хропаля Олексія Івановича, одруженого на рідній сестрі Платона Федоровича Симиренка – Наталі [5, 78]. З Хропалевим хутором, лісами, ставками навколо нього пов'язано багато історичних подій.

Варто згадати історичні розповіді «Від легенди до дійсності» академіка М. М. Артеменка. Ці розповіді опубліковані 1978–1979 рр. в газеті «Симиренківець». Кожен розділ мав певну назву: «Чоботи», «Побратими», «Коштом Симиренка» [5, 78]. В одній легенді розповідалося, що Федір Симиренко шив та продавав чоботи. Одного разу у Смілі на базарі він подарував пару чобіт сліпому гайдамаці Оникію. Останній розповів йому таємницю гайдамацького скарбу, схованого у криниці на Хропалевому хуторі. Зараз там знаходиться упорядкована криниця та великий каскад ставків. Хропалів хутір відвідав Т. Г. Шевченко і гостював у Хропаля. Полюбивши меншу донечку Хропаля, назвав на її честь вірш «Титарівна» [6, 78]. Нині Хропалів хутір – це вулиця Буркута. Буркут Григорій Сидорович, мліївчанин, Герой Радянського Союзу.

Назва вулиці Симиренків на території мліївської садстанції говорить сама за себе. Прикро, що відому на весь світ садівничу школу Л. П. Симиренка, закрито. Приміщення школи руйнується, скло у вікнах побите. Приміщення не зберігається як

історична пам'ятка для жителів, гостей, туристів краю. Хоча частита будівлі школи відведена під діючу православну церкву. На вказаній вулиці збереглися симиренківські будинки і приміщення. На цій вулиці живе дружина народного депутата України М. М. Артеменка – Галина Олександрівна Артеменко. Завдячуючи його енергії, організаторським, господарським здібностям Мліїв має музей родини Симиренків. Експонати до музею збиралися працівниками, науковцями по всьому Радянському Союзу.

Таким чином, історія Млієва, топоніміка села, тісно переплетена з перебуванням великого Тараса, життям і діяльністю відомих особистостей, які зробили свій внесок у відродження України.

-
1. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. – Черкассы: Тип. Х.Д., 1911. – 173 с.
 2. Слезкин П. Р. Описание Мошногородищенского Имения Ея Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашовой. Т.1. – К.: Тип. А. Я. Неймана, 1913. – 385 с.
 3. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 142–143.
 4. Мицик Ю., Степенькін С. Корсунщина козацька. – Корсунь - Шевченківський, 1997. – 87 с.
 5. Курінна Т. М. Історія села Млієва: моногр. – К. : Поліграф. вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2003. – 275 с.
 6. Курінна Т. М. Історія благодійності на Середньому Подніпров'ї з найдавніших часів до початку ХХІ ст.: навч. посіб. – К. : 2003. – 275 с.
 7. Похилевич Л. Сказания населенных местностей Киевской губернии. – К., 1864 – С. 630.
 8. Филипченко М. Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашовой, Киевской губернии Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. – К., 1861. – 189 с.
 9. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашовой: домашній архів Тетяни Курінної. – 2011. – 207 с.
 10. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К., 1961. – С. 11.

Л. І. Юлкіна

СЕЛО СТЕЦІВКА В СИСТЕМІ СЕРБЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Як свідчать археологічні знахідки, життя на території сучасного села Стецівка Чигиринського району було ще за часів енеоліту та бронзового віку. На початку XVIII ст. тут з'являються козацькі хутори, а пізніше, в 50-х роках XVIII ст., сербські поселення.

На початку XVIII ст. російський уряд розпочав заселення «Дикого поля». Хутори, на Правобережжі Дніпра поповнювались, розширювались, землі заселялись вільним козаками, втікачами з інших земель, новими поселенцями. На цей час припадають і перші писемні згадки про село Стецівку. В 1717 році російським урядом проводилось обстеження краю, складались карти, вівся перепис населення. В цей час у с. Стецівка проживало кілька сімей перших поселенців-розкольників з Росії [5, 6–10].

Село Стецівка позначене на рукописній карті частини Правобережжя 1745 року, укладеній інженером-підполковником Данилом де Боскетом. Адміністративно ця територія належала до правобережної частини Гетьманщини, яка з кінця XVII ст. більш відома під назвою Задніпрських місць. Фактично тут урядували полковники та сотники лівобережних сотень Миргородського полку. Зафіксована договором про «Вічний мир» з Польщею (1686) належність території на південь Тясмину до Запорізької Січі, як самостійної політико-адміністративної одиниці у складі Росії, залишились скоріше на папері. Фактично земельні, лісові, угіддя продовжували перебувати в руках вихідців з колишнього Чигиринського полку. За архівними документами «Реєстр числа міст, сіл і хуторів, кому належать від 1748 р.» село Стецівка було вільним селом» [3, 262].

Для інтенсивного економічного розвитку даних територій та посилення військового потенціалу на прикордонних землях, російський уряд вирішив створити військово-землеробські поселення. В 1750 році полковник австрійської служби І. Хорват звернувся до російського посла у Відні з проханням від інших сербів, переселитися в Росію. Цариця Єлизавета пого-

дилась продати землі Задніпрянщини сербському полковнику І. Хорвату [1]. З того часу почалось заселення цих земель сербськими та угорськими колоністами. Перша хвиля поселенців прибула в Україну в 1751 році. Вони заселяли землі між річками Інгул, Буг та Тясмин.

З утворенням в 1752 році на Правобережній Україні Нової Сербії – адміністративно-територіальної одиниці, створеної для оборони південних кордонів від турецько-татарських нападів, Стецівка увійшла до складу військових поселень [3, 208]. Територіально Нова Сербія ділилась на полки, роти, поселення або шанці. Село Стецівка належало до Миргородського полку, Криловської сотні. За «Описом Задніпрських поселень Миргородського полку 1752 р.» село Стецівка було володінням Миргородського полкового писаря Ф. Козачковського [3, 7].

Соціальний статус жителів села Стецівка в XVIII ст. визначався певними обставинами – переселенням. Після утворення Нової Сербії з корінних жителів на своїх місцях залишились лише поодинокі родини, але й вони з часом розчинились у хвилі новопоселенців. Поселення останніх було започатковано роздачею земель. Серед жителів села були посполиті та військові поселенці, частина яких вступили до полку, козаки та родини колоністів.

Поселенці в ротах поділялись на три категорії: I – «служили люди», тобто ті, які мали нести безпосередньо військову службу; II – резерв, які справляли службу на місці, коли перші виходили в похід; III – так звані «фаміліати» (члени родин перших двох категорій), які обробляли землю свою і вже вказаних підрозділів, якщо ті несли службу. Жалування отримували від так званої «сербської суми», яка виділялась Сенатом. Офіцерське жалувannya складали виплати «необхідні по чину і штату», на денщика (124 рублі на рік), на харчування, так звані «соляні», на обмундирування [4]. Встановити сталу суму жалувannya офіцерам певного звання досить важко, оскільки іноді воно виплачувалось за 2, а то і 3 роки. Наприклад, І. Хорват за три роки по генеральському чину отримав 581 рубль 75 копійок, капітан-лейтенант Михайло Чорба за три місяці – 65 рублів. А рядовому Пандурського полку Г. Липці з серпня 1758 року по січень 1762 року виплатили 10 рублів 13 копійок [4]. Виплата жалувannya дуже затримувалась. Як видно з відомості, деякі підрозділи не отримували його по 2–4 роки. В мемуарах

С. Пишчевича сказано, що поселенці, які жили за рахунок жалування «страшенно мучились». Можливо, саме таке становище змушувало сербів займатись розбоєм по відношенню до місцевого населення.

За рік різним чинам слід було виплатити таке жалування:
полковнику – 836 рублів 58 копійок;
підполковнику – 585 рублів 92 копійки;
прем'єр-майору – 427 рублів 29 копійок;
секунд-майору – 288 рублів 46 копійок;
капітану – 288 рублів 46 копійок;
капітан-лейтенанту - 243 рублі 3 копійки;
поручнику – 208 рублів 63 копійки;
прапорщику – 144 рублі 23 копійки;
комісару з росіян – 133 рублі;
аудитору з росіян – 128 рублів 23 копійки;
полковому обозному – 144 рублі 23 копійки;
попу – 134 рублі 20 копійок;
лікарю – 206 рублів 23 копійки; підлікарю - 120 рублів;
полковому писарю з росіян – 74 рублі 30 копійок;
літаврщику – 47 рублів 10 копійок;
трубачу – 32 рублі 40 копійок;
ротмістру – 74 рублі 30 копійок;
ротному квартирмейстеру – 74 рублі 30 копійок;
капралу – 47 рублів 10 копійок;
ротному писарю – 35 рублів 10 копійок;
рядовому – 32 рублі 40 копійок [4].

Як свідчить «Опис складу задніпрських поселень Миргородського і Полтавського полків 1752 р.» в с. Стецівка було 28 сімей, 27 хат, 7 дворів виборних козаків [3, 103]. Інший архівний документ «Витяг з відомостей представлений у Сенат при рапорті генерал-майора І. Хорвата від 1.12.1754 р.» подає національний склад населення села. В Пандурівському полку, до якого належало село Стецівка жителів сербської національності проживало 309 чол., македонської – 148 чол., болгарської – 60 чол., польської мунтянської, арнаутської – 1982 чол. В цьому документі повністю відсутня згадка про «малоруське населення». Ця категорія поселян очевидно схована за назвою «польська нація» [3, 240].

В період сербських поселень змінюється і назва села. За традицією кожне село у військових поселеннях мало дві назви:

перша назва – власна назва села та друга від назви шанцю та номеру роти. В Стецівці розміщувалась 16-та рота Пандурівського полку, тому село отримало назву Стецівка-Шолмош [16].

В 1753 році в с. Стецівка починається будівництво форпостів, шанців, житла для військових та церкви. Були побудовані такі укріплення: на вершині пагорба біля річки чутки збудований форпост Стецівсько-Крюківський; редут «Городок» знаходився на лівому березі р. Чута, мав форму багатокутника, був обнесений ровом з усіх боків. З місця, де було збудовано редут, відкривався великий сектор огляду польського кордону по р. Тясмин. З військової точки зору, це було найкраще місце для укріплення.

На відстані в півверсти від редуту «Городок» був розміщений шанець Шолмош. Шанець був побудований у формі великого прямокутника, з усіх боків обнесений ровом та валом, вздовж яких по внутрішньому периметру, були розташовані будівлі гарнізону і будинки місцевих жителів. Вони також були розміщені у формі прямокутника з майданом по центру, на ньому проводили паради і військові заняття.

На майдані знаходилась і гарнізонна церква Св. Миколая. За свідченням архівного документу «Відомості про церковний устрій задніпрських поселень», вона була збудована в 1732 році. Священиком був Микола Шимановський. В 1740 році вона була зруйнована поляками. На її перенесення орендували дві громади новопоселених – Грузької і Пушкарівки. Представником Сеноду І. Глебовим була віддана перевага Пушкарівській слободі. Але надана згода не входила в реальні плани новосербської адміністрації, яка хотіла перенесення церкви до гарнізону. На клопотання І. Хорвата, що збереглось в архівах Київської єпархії, церкву було перенесено до гарнізону. В 1755 році вона була відкрита. Священиком її став І. Петров [3, 117].

Новосербські поселення були не лише військовими, а й землеробськими, тому їх населення займалось різними промислами. Основними видами господарської діяльності були землеробство, скотарство, рибальство, мисливство та бджільництво. Були у новосербців постійні непорозуміння з місцевими жителями. Серби, вважаючи себе повноправними господарями в регіоні, лише за плату дозволяли косити сіно, випасати худобу, рубати ліс. Посполиті за право користуватись випасами і землями безкоштовно косили для полків сіно, обробляли

землі. Ліс також призначався для будівництва шанців, будинків для сербів, а місцеве населення платило за право його використання. Таке право їм давали «білети» і розписки, отримані від сербських офіцерів. Крім цього новосербці часто насильно відбирали у місцевих жителів їх сіно, худобу. В. Ястребов опублікував у «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» документи з «Архіву фортеці Святої Єлисавети», що стосуються саме цієї проблеми. Траплялись випадки, коли серби захоплювали навіть самих слобожан і змушували їх працювати на себе. Щоб звільнитись, необхідно було внести викуп.

Всі ці факти представляють інтерес і з іншого боку. Вони вказують на те, яким чином господарювали нові поселенці. В великій мірі це зумовлено тим, що емігранти раніше не займались сільським господарством, а з покоління в покоління жили за рахунок служби. Самі серби неодноразово підкреслювали, що вони справні вояки, а з землеробством і тваринництвом мало знайомі. С. Пишчевич з даного приводу писав: «Ми серби за природою нашою ні до чого більше нахилу не мали як до військової справи» [4].

Місцеве ж населення склало чимало прислів'їв та приказок про безпорадність новосербців у господарстві, про їхні лінощі і зневагу до праці землеробів. Цікава в даному відношенні і «Пісня про серба».

За архівними документами у 1730-х роках на території села був вітряк, який належав козакам Павлові і Кирилові Костянтиновим [3, 246].

Як згадка про той давній період залишились топоніми – назви вулиць, кутків, окремих угідь с. Стецівка. Сербі, угорці та інші переселенці, сумуючи за своєю батьківщиною, давали такі назви місцям, які нагадували їм про свої рідні землі. На картах Сербії, Угорщини ми можемо знайти назви населених пунктів, гір, річок, які співзвучні нашим топонімам: Шолмош (нинішня назва вулиці с. Стецівка), Пангер, Буковар (назви лісових масивів).

Деякі із назв вулиць і кутків відображають події сербських поселень. Центральна вулиця в с. Стецівка і донині має назву Аршава. По ній раніше пролягав шлях у Чигирин, Польщу та Варшаву. Назву Оршава мало містечко, яке знаходилось на Дунаї. Також є вулиця, яка має назву Козирівка. За народними переказами, по тій вулиці проходила найважливіша траса

Новомиргород – Крилов. Біля в'їзду в село була застава. Там стояла будка для охорони та шлагбаум, де солдати гарнізону перевіряли документи. Цією дорогою часто їздили військові керівники, яким солдати козирили, прикладаючи руку до голови. Тому вулиця отримала таку назву. Нинішні назви вулиць «Лагерне» (одна знаходиться в центрі села, інша – внизу, біля річки Тясмин) дістали назви від того, що на цих територіях, в період сербських поселень, були літні табори солдат – «лагеря».

Нащадками поселенців – колоністів є місцеві жителі. Свідченням цього їх прізвища: Шандра, Сербін, Дьордїй, Матяш, Височин [2, 12–13].

Пам'ять старожилів зберегла зразки усної народної творчості – народні пісні, приказки, прислів'я, які залишились з тих далеких часів колонізації:

*Ой сербине, сербиночку
Сватай мене дівчиночку
Ой рад би я тебе сватать
Та боюсь твого брата*

*Отруй, дівко, свого брата
Тоді буду тебе брати
Ой рада б я отравити
Та не знаю, як робити*

*Ой є в лузі куц калини
На калині три гадини
На калину сонце пече,
А з гадини рута тече.*

*Підстав, дівко, канавочку
Під гадючу головочку
Як накапа рота з рота
Той отруй ти свого брата.*

*Братік – гусар у дорозі
А сестриця на порозі
Той братік з радощами
А сестриця з чарацями .*

*Витий брате цеє пиво
Що я вчора наварила
Витий, сестро, сама вперед
Тоді буде мій черед.*

*А я, брате, куштувала
Як із печі витягала*

*Що брат пива написвся
Тай з коника повалився
Гірке, сестро, твоє пиво
Коло серця заварило
Коло серця заварило
Тай з коника повалило.*

*Ой сербине, сербиночку
Годі сербувати:
Бери серп, та йди в степ
Пшениченьку жати!
Сербин того не злюбив,
Тільки вусом закрутив...
У сербина чужа хата,
Бо й сам сербин, як гармата,
Худибоньки тільки в нього
Серп, та плахточка картата.
Чом сербина не любить,
Чи не подобонька?
Як сів на коня
То й вся худобонька [4].*

Отже, в часи сербських поселень с. Стецівка отримало значний поштовх в своєму соціально-економічному розвитку. За рахунок переселення колоністів значно зросли кількість населення, площа поселення. З хутора Стецівка перетворилась на повноцінне село.

1. Фонди НІКЗ «Чигирин». – КВ-11238, 11239; ПП-3018, 3019. – Прокоф'єв О. П. Село в краю військових поселень. – КН.1. – 1972; КН. 2. – 1973. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кіровоград, 2008. – 640 с.
2. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії. – К., 2003. – 336 с.
3. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 816 с.
4. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / Запорізьке відділення Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.rastko.rs/rastko-ukr/istorija/oposunko-nserbia.html>.
5. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – Село Стецівка в краю сербських військових поселень / текст екскурсії до тимчасової виставки. Підготувала Л.А. Полтавець. – 1997.

Л. О. Шмигол

МАЄТНОСТІ І. І. ФУНДУКЛЕЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У XIX ст. землі Чигиринщини належали Міністерству державних маєтностей та поміщикам. Київський цивільний губернатор, дійсний таємний радник, сенатор Іван Іванович Фундуклей мав великі володіння у Криму, в Звенигородському та Чигиринському повітах Київської губернії.

Формування маєтностей на Чигиринщині розпочалося 1835 року з придбання у польського поміщика Геронима Сабанського Медведівського ключа (частини містечка Медведівки, сіл Мельників, Головкивки, Старої і Нової Осоти, Янівки) [1,17]. За ревізією 1834 року там числилось 2627 ревізьких душ [1,18]. Новий власник був введений у володіння 9 березня 1835 року [1,13].

Управління маєтком, що складався з кількох економій, здійснювалося іншою особою за дорученням. Головним управителем маєтку (квартира в Старій Осоті) працював колезький радник Олександр Іванович Тихоцький. У документах його ім'я згадується з 1853 року [1, 14 зв.]. Безпосереднє управління Медведівським маєтком здійснював дворянин Петро Юрійович Дунаєвський. Доручення на його ім'я видане в січні 1853 року [1,14]. У ньому чітко визначалися обов'язки управителя: «призначати роботи селянам згідно інвентарних правил, від образ захищати, піклуватися про їх добробут і налагодження побуту, штрафувати за непослух і злочини згідно із законом, наймати робітників і службовців для економії та винокурні, слідкувати за правильністю витрат по економіях, кожні два тижні подавати головному управителеві детальні відомості, а І. І. Фундуклею короткі виписки про стан справ у маєтку» [1,14–15]. В управлінні він отримав 2750 ревізьких душ, землі зручної, орної і під садибою – 10649 десятин, 1487 десятин сінокоосу, 929 десятин 678 сажнів незручної, 6257 десятин під лісами [1, 22]. Оскільки протягом двох років після придбання ніхто не заявив претензій на Медведівську волость і було дотримано загального безумовного права земської давнини (позов про власність погашається тільки по закінченню 10-річного строку), то П. Ю. Дунаєвський завершив остаточне оформлення маєтку за І. Фундуклеєм. Чи-

гиринський повітовий суд, якому управитель подав клопотання, наказав «майно за покушцем відказати (віддати у володіння) беззаперечно». Тимчасове відділення земського суду склало відказний лист [1, 20-21] і відказну книгу [1, 24]. Копію з останньої вручили управителю для передачі власникові.

Розширення маєтностей відбулося 1870 року через придбання у поміщика Людвіка Грабовського села Матвіївки. На купівлю і оформлення всіх необхідних при цьому документів був уповноважений головний управитель О. І. Тихоцький [1, 5–6]. Він звернувся до Чигиринського повітового суду з проханням перевірити, чи маєток не є під заставою, які казенні і приватні борги і стягнення за ним числяться [2, 6]. Виявилось, що Л. Грабовський мав чималі борги [2, 6]. Тому у текст купчої внесли доповнення, хто з учасників угоди і яким чином повинен погасити борги кредиторам. Маєток у Матвіївці був проданий за 90479 крб. 96 коп. сріблом [1, 4]. На руки Л. Грабовський отримав половину вказаної суми [1, 4 зв.]. З іншої половини грошей відразу сплатили недоїмки по податках 1870 року і борги купцям Якову і Зельману Бродським та спадкоємцям полковника Івана Безрадецького. У випадку визнання правильним інших позовів, їх забезпеченням мав служити маєток у Бірках та 30000 крб. сріблом, які залишилися недоплаченими І. Фундуклеєм [1, 7]. Новий власник був введений у володіння Матвіївкою у жовтні 1870 року [1, 9].

Головними джерелами доходу з Медведівського маєтку були: хліборобство, вирощування і переробка цукрових буряків, пивоваріння і винокуріння та продаж виробленої продукції, постійні збори з селян, збори з торгових місць. Коротко охарактеризуємо кожне з джерел.

Хліборобство. Вирощувалися озимі (пшениця і жито) і ярі (жито, ячмінь, овес, просо, гречка, горох) зернові та олійні культури (кольза, мак, коноплі, льон). За підрахунками І. Фундуклея в 3-х економіях за період з 1841 по 1846 роки найприбутковішими культурами стали пшениця (128 % доходу) і жито (45 % доходу). Ячмінь, гречка, просо, горох, квасоля, льон та коноплі на олію були збитковими [3, 133–134]. В четвертій економії, яка лежала в лісистій стороні маєтку, було дуже мало орної землі. Там вирощували ті культури, які давали хороший урожай. На ділянці на Буді (226 десятин) сіяли пшеницю, а на ділянці на Лопатах (100 десятин) – жито [3, 129].

Плантації цукрових буряків знаходились у 4-х населених пунктах: Медведівці, Головківці, Новій і Старій Осоті. Для обробітку земель під буряки використовувалася худоба частково з економії, частково селянська в рахунок панщини. Прополювання проводилось як за гроші, так і в рахунок панщини. У 1846 році за прополювання буряків селянам Медведівського маєтку було виплачено 1497 крб. 11 коп. сріблом, за збирання врожаю – 908 крб. 60 коп. сріблом [3, 402]. І. Фундуклей у праці «Статистическое описание Киевской губернии» наводить дані про площі під цукровим буряком, детальні розрахунки на обробітку землі, на насіння, на збирання та доставку врожаю на завод, отриманий прибуток за 1844–1846 роки [3,143–145]. Всі 4 плантації мали різний відсоток прибутку. Це пояснюється кількома чинниками: якістю ґрунтів та догляду за рослинами, відстанню від цукрового заводу. Глинисто-піщаний ґрунт у Головківці підходив для вирощування буряків, піщаний ґрунт у Медведівці міг дати хороший урожай тільки при внесенні добрив [3,146]. У маєтку І. Фундуклея діяло 2 цукрових заводи: у Медведівці (з 40-х років ХІХ століття) та у Старій Осоті. У 1846 році робітникам цукрового заводу у Медведівці виплатили 2688 крб. сріблом [3, 403]. У 1847 році на Медведівському заводі було вироблено 78 пудів цукру, Староосотнянський першу продукцію (2812 пудів цукру) випустив у 1869 році [4,147]. Цукор реалізовувався в Київській губернії і в Москві [5,132].

Пивоваріння і винокуріння в Медведівському маєтку служили необхідним доповненням до хліборобства, як засіб вигідного збуту жита, ячменю. В Медведівці броварня діяла з 1835 року, з часом виробництво значно розширили [6, 678]. Для приготування пива був потрібен хміль, і жителі займалися вирощуванням цієї рослини. До цього часу в селі Медведівці куток, де варили пиво носить назву «Бровар», а де вирощували хміль – «Хмельник» [7, 125]. Винокурня знаходилася у Мельниках. Її збудував ще попередній власник Г. Сабанський [6, 683]. Пиво та горілка продавались у шинках та корчмах всіх населених пунктів, які належали І. Фундуклеєві, лишки збувались за межами губернії.

До 1847 року збори із селян визначалися приватним інвентарем маєтку, поділялись на речові та грошові. Положенням про поміщицькі маєтки 1847 року речові збори скасовувалися. Селянські господарства поділялись на кілька розрядів залежно

від кількості худоби, що утримується: тяглі, напівтяглі, піші, городники, бобилі [3, 304–305]. Від розряду господарства залежали як наділення селян землею, так і повинності. Тяглий селянський двір зобов'язаний був відробляти щотижня 3 дні панщини з тяглом; піший – 2 дні; городники – 24 дні на рік. Крім того, всі працездатні члени тяглових і піших дворів мали відробляти по 12 «згінних» днів, по 8 «будівельних» і по 24 караули на рік [8, 248]. Тяглі господарства наділялися 6 десятинами орної і 2 десятинами сінокісної землі; піші – 3 десятинами орної та 1 сінокісної [3, 391].

Як свідчать дані приватного перепису Медведівського маєтку 1847 року, частина селян могла виконувати будь-які роботи (1172 чоловіки і 1209 жінок), частина тільки легкі роботи (168 чоловіків і 97 жінок), 2949 осіб обох статей не могли працювати [3, 127]. Роботи на Чигиринщині починалися з 1 квітня і тривали до 1 листопада [3, 400]. На початку року кожному господареві видавалася робоча книжка, в яку вписувалися дні панщини (чоловічі та жіночі), «згінні», «будівельні» і сторожові дні, відмічалися виконання повинностей і сплата податків [3, 267].

Щоб сплачувати податки, селяни змушені були частину своєї продукції продавати на ярмарках, місцевих торгах і базарах. У Медведівці проводились 2 дводенні ярмарки. У 1850 році прибуток власника маєтку І. Фундукля склав 1268 крб. сріблом. Від продажу алкогольних напоїв та оренди торговельних місць надійшло 1043 крб. сріблом [9]. Селяни продавали збіжжя, худобу, прядиво, тютюн, металеві та гончарні вироби. Із відкриттям цукрових заводів частина селянських земель засівалася цукровим буряком, який потім збувався на заводи. У 1846 році селяни Медведівського маєтку продали буряків на суму 423 крб. 51 коп. сріблом [13, 403]. Частина селян обробляла бурякові плантації, виконувала роботи по економії, на цегельні, на винокурні, на цукровому заводі за окрему платню. Гончарство приносило невеликий прибуток. У 1846 році в маєтку працювали 69 гончарів, 43 з них мали власний горн. За використані дрова кожен сплачував до економії по 96 коп. сріблом щомісяця [3, 403]. В Медведівському маєтку селяни орендували 11 млинів (1 у Медведівці, 1 в Осоті, 9 в Мельниках). У 1846 році вони внесли до економії 1375 руб. асигнаціями (392 крб. 85 коп. сріблом) орендної плати. Утримання млинів, особливо з крупорушками і сукновальнями, приносило непоганий прибуток.

19 лютого 1861 року імператор Олександр II підписав маніфест «Положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності». У документі викладалися основні умови скасування кріпосного права. До викупу наділів селяни перебували у тимчасовозобов'язаному стані. Повинності, розміри наділу, кількість дворів і ревізьких душ фіксувалися в угоді між поміщиком і селянами – уставній грамоті. Складання грамот доручалося власникам маєтків. Припускаємо, що для Медведівського маєтку її розробляв головний управитель О. І. Тихоцький.

21 червня 1862 року мировий посередник I-ї дільниці О. І. Безрадецький в присутності начальника повітової поліції Басніна, головного управителя О. Тихоцького та свідків – селян інших населених пунктів, розпочав перевірку і введення в дію уставної грамоти в Головківці.

Під час перевірки частина селян заявила, що «грамоты совершенно не признают и исполняют таковой не будут, что до двух лет они будут работать по-прежнему, а потом, что Бог даст» [10, 4]. Спроба начальника повітової поліції Басніна і мирового посередника Безрадецького переконати головківчан підписати уставну грамоту не мала успіху. Селяни Федот Гончар і Логвин Васюра були звинувачені в підбуренні односельчан до неприйняття уставної грамоти і заарештовані.

Друга (24 червня) і третя (11 липня) спроби введення уставної грамоти теж не дали бажаного результату. Волосного старшину Головківки Петра Павленка звинуватили «в недонесении начальнику о ложных толкованиях об уставной грамоте и в непринятии никаких мер к убеждению крестьян» [11, 9] і відсторонили від посади.

Суд над тимчасовозобов'язаними селянами Ф. Гончарем і Л. Васюрою, волосним старшиною П. Павленком відбувся 20 березня 1863 року [10, 17; 11, 17]. Рішення для Павленка було позитивним [11, 23]. Ф. Гончар і Л. Васюра вироком у справі теж «остались довольны» [10, 20].

30 липня 1863 року з'явився указ Олександра II про припинення обов'язкових відносин між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Держава зобов'язувала селян перейти на викуп своїх земель. Викупні платежі вносилися в повітове казначейство. Викупний акт складався для кожного села. Після перевірки і затвердження документа Київським губернським у селянських

справах Присутством до місцевого повітового суду надходило розпорядження про видачу данної на землю і введення селян у володіння викупленими землями.

Викупний акт по Головківці затверджено у жовтні 1868 року [12, 3]. 914 селян-домовласників викупили у І. Фундукля 1787 десятин 1189 сажнів зручної і 102 десятини 2382 сажні незручної землі. За ці угіддя нараховано 59515 крб. викупної позики. Протягом 49 років, починаючи з 1 вересня 1863 року, селяни зобов'язувалися вносити в повітове казначейство щорічно по 357 крб. 90 коп. сріблом [12, 3 зв.]

Викупний акт по Медведівці затверджено у червні 1867 року. 305 селян-домовласників викупили у поміщика І. Фундукля 577 десятин 2042 сажні зручної і 93 десятини 1660 сажнів незручної землі. За всі угіддя нараховано 19476 крб. 83 коп. викупної позики. Протягом 49 років, починаючи з 1 вересня 1863 року, селяни зобов'язувалися сплачувати у місцеве казначейство по 1168 крб. 61 коп. сріблом щорічно [13, 3–3зв.].

Викупний акт по Новій Осоті затверджений у жовтні 1868 року. 562 селянина викупили з володінь І. Фундукля 1189 десятин 204 сажні зручної і 211 десятин 2065 сажнів незручної землі. Нараховано викупної позики 39625 крб. 50 коп. сріблом. Щорічний платіж до повітового казначейства становив 2377 крб. сріблом [14, 14].

Викупний акт по Мельниках затверджено у жовтні 1868 року. 602 селянина викупили 1227 десятин 2066 сажнів зручної і 190 десятин 1328 сажнів незручної землі. За угіддя нараховано викупної позики 25034 крб. сріблом. Починаючи з 1 вересня 1863 року, на погашення позики селяни вносили щорічно по 2502 крб. 4 коп. сріблом [15, 3].

Селяни кожного села повинні були обрати поміж себе уповноважених для отримання данної на землю. 9 листопада 1867 року селяни Медведівки обрали представників і отримали на руки данну на викуплені землі [13, 5]. Селяни Мельників і Головківки відмовились від явки в Чигиринський повітовий суд, оскільки їх землі не були розмежовані від земель поміщика І.Фундукля [12, 6;15, 6]. Відомо, що в червні 1870 року мельничани отримали данну на землю [15, 9]. Селяни Головківки відмовлялися приймати документ [13, 11] і в 1871 році ще не були введені у володіння викупленими землями [13, 14].

У своїх маєтках І. Фундуклей проводив широку благодійну діяльність. На його кошти в економії в с. Головкивка було відкрито лікарню. З 1843 року лікарем тут працював М. Карпен [4, 57]. Кількість хворих, які зверталися за медичною допомогою протягом 1842–1846 років, наводимо нижче у таблиці [3, 410–411].

	1842 р.	1843 р.	1844 р.	1845 р.	1846 р.
чоловіків	297	291	387	260	327
жінок	251	223	203	143	138

На утримання лікарні щороку, окрім 1844 року (65 крб. сріблом), виділялося все більше коштів – у 1843 році – 200 крб. сріблом, у 1845 році – 985 крб. сріблом, у 1846 році – 1023 крб. сріблом. Дані за перший рік роботи лікарні (1842) відсутні [3, 411].

У 1841 році за кошти І. Фундуклея була капітально відремонтована у Головкивці дерев'яна церква Іоанна Богослова. Її підняли на кам'яний фундамент і вкрили англійським залізом. 1855 року в селі Янівці побудували дерев'яну церкву Пресвятої Богородиці. Роком раніше І. І. Фундуклей подарував священику з села Нової Осоти Пилипу Тарнавичу землю для городу і будинку. Цю землю Тарнавич мав право передавати у спадок [4, 147].

І. І. Фундуклей не був одружений. Після його смерті у 1880 році весь спадок перейшов до двох внучатих племінниць – Анни Григорівни Краснокутської і Варвари Григорівни Врангель. Головкивка стала власністю А. Г. Краснокутської. Маєтності І. І. Фундуклея на Чигиринщині формувалися протягом 1835–1870 рр. через придбання Медведівського ключа у Г. Сабанського і Матвіївки у Л. Грабовського. Управління маєтком здійснювалося іншою особою по дорученню. 17 років (1853–1870) головним управителем працював О. І. Тихоцький. Безпосереднє управління Медведівським маєтком здійснював П. Ю. Дунаєвський (у 1853–1856 роках). У 1862 році під час введення в дію уставної грамоти у Головкивці селяни відмовились прийняти документ. Після 1863 року селяни Головкивки, Медведівки, Мельників, Старої і Нової Осоти були переведені на викуп.

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.420. Оп.1. Спр. 657.
2. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.1607.
3. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. – С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852.
4. Кузик Б., Білошанка В. Голозівка – серце Холодного Яру. – Сміла, 2004.
5. Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1972.
7. Матрос.Л. В. Топоніми кутків та околиць села Медведівки // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. 1 – 2 жовтня 2008 року. – Черкаси: Вертикаль, 2008.
8. Радянська енциклопедія історії України. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1970.
9. Таранець С. Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX століття. [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/nzpr-mv/2009_17/Str\(175-187\).pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/nzpr-mv/2009_17/Str(175-187).pdf).
10. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.927.
11. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.928.
12. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.1472.
13. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.1264.
14. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.217.
15. ДАЧО. – Ф.420. Оп.1. Спр.1366.

Л. Г. Овсієнко

КОРСУНЩИНА В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

Українська революція 1917–1921 років займає важливе місце в історії України ХХ ст. Для всебічного її вивчення доцільним є звернення до аналізу подій, що відбувалися безпосередньо в губерніях, повітах, волостях, містах, містечках і селах України.

Незважаючи на те, що історія Корсунщини 1917–1921 років вивчалась і науковцями, і краєзнавцями, вона не була всебічно та глибоко досліджена. До кола мало досліджених питань належить історія Корсунщини періоду Директорії Української Народної Республіки (далі – УНР). Повноцінне вивчення цього періоду стало можливим лише зі здобуттям Україною неза-

лежності. Під час роботи в Державному архіві Черкаської області (далі – ДАЧО) нами виявлена низка документів цього періоду. Вони стали основою для даного дослідження. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від сформування Директорії УНР (13 листопада 1918 року) до середини лютого 1919 року, коли Корсунщина була захоплена більшовиками.

Географічні межі дослідження – територія сучасного Корсунь-Шевченківського району. У досліджуваний період 48 населених пунктів (3 містечка та 45 сіл) нинішнього району входили до складу Корсунської, Корнилівської, Селищанської, Шендерівської волостей Канівського повіту та Деренківецької волості Черкаського повіту Київської губернії.

15 листопада 1918 року, коли Директорія УНР виїхала до Білої Церкви в розташування січових стрільців і у своєму зверненні закликала до повстання проти гетьмана П. Скоропадського, останній оголосив у Київській губернії військове становище. Виконуючий обов'язки Канівського повітового старости Проценко надіслав повідомлення про це в усі волості повіту: «...наказом пана гетьмана в Київській губернії оголошене військове становище... Про це оповіщаю населення Канівського повіту» [1, 508]. Було відмінено скликання Всеукраїнського національного конгресу. Телеграму з вимогою оповістити про це населення надійшла в Канівський повіт 15 листопада 1918 року. Її копія була надіслана у волосні центри, зокрема, у м. Корсунь [2, 27].

Находили на місця телеграми з інформацією про стан справ Директорії УНР. Так до м. Шендерівки надійшла така телеграма: «В Шендерівку. Головна Ставка. Із головної Ставки війська Української Республіки. Три часа дня 18 листопада 1918 року війська Української Народної Республіки Бердичів, Казятин, Біла Церква, Фастів, висовуються на Київ ...» [3, 183]. На бік опозиції почали переходити підрозділи армії гетьмана П. Скоропадського, зокрема, Корсунський полк під командуванням Хименка [4, 12 зв.].

Важливим для Корсунщини стало 21 листопада 1918 року. Канівський повітовий комісар Кутовий сповістив населення про те, що «...влада гетьманського уряду покинула повіт. Згідно наказу Директорії УНР влада в повіті переходить до комісарів призначених урядом Республіки» [5, 28]. 23 листопада 1918 року з повітового центру до Корсунської волосної управи були

надіслані листівки «Товариші і громадяни!» з повідомленням про повалення гетьманської влади. Канівський повітовий військовий начальник просив розповсюдити їх серед населення [6, 691, 691 зв.].

21 листопада 1918 року війська УНР вступили в Корсунь і поширили листівку такого змісту: «Наказ № 2. Місто й ст. Корсунь заняті Українськими Республіканськими військами. Ся частина мусить виступати сьогодні ж далі. Закликаю громадян організувати свою охорону, а решту козаків правити на станцію. Всякі акції проти єврейства, кражі, грабунки будуть каратись військовим польовим судом. Життя містечка не порушується. Начальник Отряду Українських Республіканських Військ хорунжий Хименко. Комендант станції і містечка хорунжий Василенко. 1918 р. 21 листопада» [7, 324].

Однак цього дня влада Директорії УНР в містечку остаточно не була встановлена. У Корсунській та сусідніх волостях цьому перешкоджали прибічники створення Рад, які опиралися на повстанські загони, зокрема на загін більшовика С. К. Федоренка [8, 702]. Боротьба за владу на Корсунщині продовжувалась впродовж грудня 1918 року – лютого 1919 року. Про це свідчить низка документів, зокрема, дві телеграми коменданта Стеблева Панасенка Шендерівському волосному голові, датовані 8 та 14 грудня 1918 року: «Наказую негайно об'явити населенню волості, щоб не було між ними ніяких волнень в зв'язку з проісшедшим в Корсуні і виконувать розпорядження тільки Директорії»; «Зараз же сьогодні збирають по селах волості хліб і сало і направляти в Яблунівку для продовольства козаків обложивши Корсунь. Невиконання цього буде каратись польовим судом» [9, 129, 130].

14 грудня війська Директорії УНР увійшли в Київ і лише тоді гетьман П. Скоропадський зрікся влади. Свою відмову від влади він опублікував у вигляді заяви, яка була розіслана по всій Україні. 16 грудня 1918 року об 11 годині 15 хвилин Корсунська поштово-телеграфна частини прийняла телеграму з м. Києва з її текстом: «Всім, всім, всім учреждениям України, всім військовим частинам і учреждениям я, гетьман України в теченні семи з половиною місяців всі сили свої клав на те, щоб вивести страну з того тяжкого положення, в котрім вона находилась. Бог не дав сил справитись з тою задачою. Нині ввиду сложности условий, руководствуюсь ісключительно благами України я от власті

отказиваюсь. Павло Скоропадський» [10, 128, 58 зв., 59]. Голова Корсунської волосної народної управи, розпорядився надіслати цю телеграму в усі населені пункти волості [11, 128, 58 зв., 59].

Волосним органам влади надійшло розпорядження про організацію урочистих заходів з приводу перемоги Директорії УНР. Шендерівкий волосний голова одержав телеграму за підписом члена Директорії УНР О. М. Андрієвського, в якій останній наказував: «... зробіть розпорядження духовенству, щоб негайно по всіх церквах було відправлено урочистий господу Богу молебень і проголошення Многоліття спаса їм: Укр. Нар. Респ., правительству Директорії. Перед молебнем сказати слово про скасування гетьмана і його уряду і відновлення Укр. Нар. Республіки і призначення всім радісної події для всього народу» [12, 230]. Водночас Канівський повітовий комендант Неграш наказував: «... завтра 17 грудня по всіх церквах провести молебень з провозглашенням многії літа Директорії Української Народної Республіки та військам, а також панахиду по всіх козаках, котрі пали в боротьбі за захист прав та волі української, і, як у свято, праці ніде не проводить» [13, 89]. Однак документи про те, як було організоване святкування на Корсунщині, нами не виявлені.

Реалізація планів Директорії УНР багато в чому залежала від підтримки населення України. Основним способом його інформування були листівки. 19 грудня 1918 року комендант Канівського повіту надіслав до Шендерівської волості 76 примірників листівок: «Оповіщення до населення Канівського повіту» (30 екземплярів), «Оповіщення Директорії УНР» (8 екземплярів), «Наказ селянам № 2» (8 екземплярів), «Відозва до селянства» (8 екземплярів), «Відозва до Руської єврейської та польської демократії» (4 екземпляри), «Відозва до братів селян та робітників» (8 екземплярів), «Оповіщення до населення м. Києва» (10 екземплярів), «Оповіщення до українського народу» (8 екземплярів) [14, 215–221, 227, 250]. З цих листівок населення мало дізнаватись про події, що відбувались в Україні, та про плани нової влади. У листі коменданта наголошувалось, що листівки надсилаються для «найширшого розповсюдження серед населення» [15, 152].

Однак не завжди зміст листівок, телеграм, інших розпоряджень доводився до відома місцевих жителів. Про це, зокрема, свідчить звернення коменданта Шендерівської волості Пана-

сенка до волосного голови: «Всі розпорядження урядові, повітові, а також мої по селах ... старостами ховаються по карманах і народ багачко чого не знає, а через те пропоную приказати старостам, щоб всі розпорядження були приліплені в управі. За невиконання цього винуватці будуть притягнуті до суду» [16, 352]. Якщо до вище сказаного додати те, що більшість населення було неписьменним, то це переконливо свідчить, що у такий критичний момент, населення було не достатньо інформоване про політичні події, а тому і підтримка влади на місцях була слабкою.

Прийшовши до влади, Директорія УНР стикнулася з великими проблемами в сільському господарстві. Ще у травні 1918 року Канівський повітовий староста Недашковський у відозві до селян подібним чином характеризував ситуацію в усьому повіті: «Ви, довірливі громадяни, соціалістичною проповіддю введені в оману, повірили, що заперечивши бога і пограбувавши все чуже, станете багатими і щасливими братами. І зробивши так, яку користь ви одержали. Поламали та порозкрадали дорогі сільськогосподарські знаряддя, продали, заморили, покалічили робочих племінних коней і рогату худобу. Награбоване зерно перегнали на самогонку, яка перетворила Вас на дикунів, землі дали погану оранку і останнього сорту насіння. Знищення великих господарств вас не нагодувало... Вбивства, пограбування і погроми змучили нашу країну ...» [17, 22]. До кінця 1918 року в Україні відбувся повний розгром великої сільськогосподарської власності. Так 1 грудня 1918 року голова Шендерівської волості змушений був констатувати: «... реквізиція для армії поміщицьких коней, худоби, свиней в районі волості не можлива ..., так як господарства економій зруйновані ...» [18, 284 зв.].

За Директорії УНР на рівні губерній, повітів і волостей були відновлені органи влади, які існували при УНР доби УЦР. Так, Канівський повітовий комендант Неграш наказував: «Всім волосним головам і всім старостам наказую скликати сільські та волосні комітети, коли можливо, то в такому складі як були при Центральній Раді» [19, 12]. 18 грудня 1918 року помічник Канівського повітового коменданта по Стеблівському району наказував П. С. Садовському «... зараз же відправиця в Шендерівку і прийняти всі діла і волость од настоящего голови Жарка і вступить в исполнение обов'язків волосного голови на демократичних началах. Об цім прохаю мені донести» [20, 6].

Відомо, що на початку 1919 року сільську управу с. Пішок Корсунської волості очолював Семен Гайденко. 21 травня 1919 року йому була виплачена заробітна плата в сумі 137 руб. за період роботи з 1 січня по 15 лютого 1919 року [21, 3]. Однак даних про відновлення органів влади в інших волостях та населених пунктах Корсунщини ми не маємо.

Після приходу до влади Директорії УНР розпочався процес реорганізації місцевих органів охорони порядку. Начальником козаків охоронців Канівського повіту був призначений Федір Трепет. Канівський повіт був поділений на 8, згодом на 6 районів. До Корсунського району, як і при УНР доби УЦР, входили Корсунська та Корнелівська волості, до Стеблівського – Селищанська і Шендерівська [22, 283]. Населені пункти Канів, Богуслав, Корсунь, Стеблів, Шендерівка мали власну охорону. Штаб містечкової охорони Корсуня складався з 22 піших козаків-охоронців, начальника міста і приказного, Стеблева – з 15 піших козаків охоронців, начальника міста і приказного, Шендерівки – з 11 піших козаків-охоронців, начальника міста і приказного. Начальником Корсунського району був старшина Сарапука, Стеблівського – хорунжий Лагодзінський, Корсуня – старшина Опанас Васильченко, Стеблева – Устин Сліпченко, Шендерівки – помічник начальника охорони Ходорівського району Гребеник. Районна охорона мала складатись лише з кінних козаків, міська – лише з піших [23, 13 зв.–14 зв., 30, 64–64 зв.].

Формувались загони охорони і в селах. Наприкінці 1918 року охорона с. Хирівки (нині – Заріччя) складалася з 29 осіб. Вона була обрана з числа місцевих жителів на сходці села [24, 52]. У с. Туркенцях сільська охорона складалась з 11 жителів села, у селах Пішки та Ситники – з 10 [25, 90, 96, 97, 98]. Однак увесь досліджуваний період вона була в процесі формування.

Зі встановленням влади Директорії була відновлена практика проведення регіональних, галузевих з'їздів. У середині січня 1919 року відбувались вибори на Канівський повітовий селянський з'їзд. 16 січня на сходці жителів с. Хирівки делегатом на цей з'їзд був обраний Сава Остапович Заїка. Активність жителів села при цьому була надзвичайно низькою. Із 125 осіб, які мали право брати участь у виборах, були присутні лише 20. Однак сходка була визнана правомочною [26, 54].

26 грудня 1918 року був виданий перший програмний документ Директорії – «Декларація Української Демократії».

Відповідно до цього документу Директорія УНР вважалась тимчасовим верховним органом влади. З метою організації влади пропонувалось скликати Трудовий конгрес, як найвищий орган влади в Україні.

3 січня Канівський повітовий комісар надіслав голові Корсунської волосної управи розпорядження: «Наказую сьогодні негайно з кінними гінцями розіслати по своїх селах прикладені оголошення про вибори до Трудового Конгресу. За задержку буде тяжка кара» [27, 709]. Вірогідно, такі ж розпорядження одержали голови й інших волостей повіту.

5 січня 1919 року була затверджена «Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України» (далі – Інструкція). Терміново вона була розіслана на місця. Таганчанська волосна управа надіслала примірники Інструкції до Корнелівської волості з проханням доставити їх у Корсунську, Селищанську та Шендерівську волості [28, 713 зв.]. Вибори відбувались в січні 1919 року. Від Канівського та Черкаського повітів на Трудовий конгрес було обрано по 4 делегати [29, 111].

Відкриттю Трудового Конгресу передувало проголошення акту злуки УНР та Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) в єдину соборну державу. Повідомлення про цю історичну подію було надруковане у вигляді листівки і розіслане в міста і села України. Відомо, що надійшла така листівка і до Корсуня [30, 722].

22 січня 1919 року в Києві на Софійському майдані відбулись урочистості з нагоди проголошення злуки УНР та ЗУНР. 23 січня 1919 року в Києві розпочав роботу Трудовий Конгрес. Однак у зв'язку з наступом на Київ більшовицьких військ він достроково припинив свою роботу.

Загалом на початку 1919 року ситуація в УНР була надзвичайно складною. Зокрема, Директорія не змогла встановити чіткої системи адміністративного управління. Величезні території контролювали повстанські загони, які перебували під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади. Наприкінці січня 1919 року партизанський загін більшовика С. К. Федоренка зайняв Корсунь та Таганчу, а 9 лютого – повітове місто Канів [31, 27 жовтня; 32, 329]. У ДАЧО зберігається наказ Канівського повітового повстанського військово-революційного комітету про перехід влади до рад селянських та робітничих депутатів, датований 9 лютого 1919 року [33, 1].

24 січня 1919 року вночі відбулось засідання Черкаського підпільного повітового ревкому. На порядку денному стояло питання про готовність до збройного повстання проти влади УНР в місті Черкасах. На цьому засіданні виступив командир Корсунського полку Хименко, який заявив, що полк не буде виконувати розпорядження «петлюрівського штабу і виступать з м. Чаркас на боротьбу з 2-ю Українською Радянською дивізією, яка в той час вела бойові дії на Полтавщині, так як я комуніст» [34, 13 зв.]. Було прийняте рішення про початок повстання. 20–22 лютого 1919 року в Черкасах відбувся повітовий з'їзд селянських депутатів, організований більшовиками. Отже, у лютому 1919 року на Корсунщині була встановлена влада більшовиків.

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду на території Корсунщини відбувалось протистояння між при прибічниками Директорії УНР та більшовиками, відновлювались органи місцевої влади та охорони порядку такими, як вони були при УНР доби УЦР. З'ясовано, що інформація про перебіг подій в Україні, надходила місцевим органам влади. Однак з наявних джерел важко скласти уявлення про те, наскільки корсунці усвідомлювали суть політичних подій, які відбувались у досліджуваній період. Пошук документів, які б дозволили конкретизувати та глибше проаналізувати характер подій на Корсунщині в період Директорії УНР, буде продовжений.

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-497, оп. 1, спр. 1.

2. ДАЧО, ф. Р-501, оп. 1, спр. 5.

3. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.

4. ДАЧО, ф. Р-2475, оп. 1, спр. 2.

5. ДАЧО, ф. Р-501, оп. 1, спр. 5.

6. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 1.

7. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.

8. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 1.

9. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.

10. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 38.

11. Там само.

12. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само.

16. Там само.

17. ДАЧО, ф. Р-501, оп. 1, спр. 5.

18. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.
19. Там само.
20. Там само.
21. ДАЧО, ф. 50, оп. 1, спр. 11.
22. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 93.
23. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 16.
24. ДАЧО, ф. 54, оп. 1, спр. 4.
25. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 38.
26. ДАЧО, ф. 54, оп. 1, спр. 4.
27. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 1.
28. Там само.
29. Черкащина в період становлення української державності: 1917 – 1919 рр. / [авт. упор. Т. А. Клименко та ін.] – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 152 с.
30. ДАЧО, ф. Р-497, оп. 1, спр. 1.
31. Гупало М. Д. Боротьба трудящих Корсунщини за встановлення і зміцнення Радянської влади (1917 – 1920 рр.) / М. Д. Гупало // *Леніновим шляхом*. – 1957. – 27, 30 жовтня.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / редкол. : П.Т. Тронько (головний редактор) та ін. – К. : Голов. редакц. УРЕ, 1972. – [788 с. : іл.].
33. ДАЧО, ф. Р-104, оп. 1, спр. 1.
34. ДАЧО, ф. Р-2475, оп. 1, спр. 2.

А. А. Котиченко

ЖІНОЧА СЕРЕДНЯ ОСВІТА: ФУНКЦІОНУВАННЯ ГІМНАЗІЙ МІСТА ЧЕРКАСИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Одним із шляхів реформування системи освіти зазначеного періоду стала демократизація освітнього простору і створення недержавних закладів освіти різних типів і рівнів. У цьому контексті актуальності набуває вивчення досвіду функціонування жіночої школи імперської доби, утримання якої забезпечувалося поєднанням державних дотацій, субсидій місцевого самоврядування, громадської доброчинності і приватних пожертвувань.

Поглиблений аналіз розвитку середньої жіночої освіти у провінції наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дає можливість розкрити одну із сторінок історії жіноцтва на прикладі

повітового міста Черкаси, з'ясувати роль і місце представниць «слабкої статі» у подіях минулого.

Грунтовним надбанням дорадянського періоду історіографії теми є тритомна праця О. Лихачової «Материалы для истории женского образования» [1]. Маючи на меті написати історію освіти «слабкої статі» від початків Руської держави до кінця XIX ст., автор у дослідницькому пошуку спиралася на досить широку джерельну базу, зокрема архівні матеріали, що вигідно вирізняє роботу. О. Лихачовою акумульовано цінний фактичний матеріал щодо передумов відкриття жіночих гімназій у Російській імперії, а також участь приватної та громадської доброчинності у цій справі. Чималу фактологічну базу накопичено і в роботі М. Малиновського, зокрема, що стосується обов'язків суб'єктів навчання та проєктів реформування жіночих гімназій [2]. Важлива для відтворення об'єктивної картини політики освітнього відомства держави щодо жіночої школи капітальна праця С. Рождественського, присвячена 100-річчю Міністерства народної освіти, до якої звертаються всі дослідники, що студіюють історію просвітництва XIX ст. [3].

У радянській історіографії пропагувалася теза, що радянська школа не є наступницею навчальних закладів царської Росії, тому дослідників, яких привабила б тема жіночої «буржуазної» освіти виявилось небагато. Так, у праці М. Константинова зосереджений матеріал, що стосується здебільшого історії чоловічих гімназій та реальних училищ [4]. Дані про соціальний склад вчителів висвітлено у праці В. Лійкиної-Свірської, присвяченій інтелігенції Росії [5]. Роботи Б. Титлинова детально описують участь молоді у революційному русі [6]. Таким чином, у радянській історіографії історія жіночої освіти не була предметом самостійного вивчення. Історики загалом не виходили за межі таврування «реакційної політики царського уряду».

Зі здобуттям незалежності України з'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі [7-9]. Особливо слід відзначити працю Т. Котлової, яка містить матеріал щодо програм гімназійних предметів, стан бібліотек, обов'язки гімназисток, їх духовний світ та ідеали. Приділено увагу характеристиці вчителів, а саме, соціальному складу, вимогам до вчителів, оплаті праці [7].

Уявлення про функціонування жіночих гімназій XIX – початку XX ст. дає аналіз роботи гімназій м. Черкаси.

Законодавчо вони визначалася як освітні заклади, призначені для «...должного и надлежащего просвещения и образования всех желающих и способных приходящих учениць всех сословий і вероисповеданий...» [8, 3].

Прийом документів для вступу до гімназій відбувався перед початком навчального року у серпні місяці. Навчальний процес у гімназії починався з 15 серпня, а закінчувався 15 червня, що визначалося педагогічною радою жіночої гімназії. Крім того, педагогічна рада могла дозволити прийом на навчання всередині навчального року за умови, що претендентка володіла необхідними навичками та знаннями, тобто успішно склала вступне випробування [9, 3].

У документах зазначалося, що батьки, які мають намір віддати свою доньку на навчання до гімназій, мають подати заяву-прохання на ім'я керівника закладу за встановленою законодавством формою та терміни. Обов'язковим для вступу документом було визначено також метричне свідоцтво про народження, що засвідчувало вік дитини [10].

Значна увага згідно законодавства приділялася віку майбутніх учениць. У положеннях про гімназії та прогімназії зазначалося, що приймали до першого класу дівчат віком від 9 до 12 років, до другого – від 10 до 13 років, до третього – від 11 до 14 років, до четвертого – від 12 до 15 років. Для підготовки до вступного випробування до гімназії, щонайперше в провінції, почали організовуватися підготовчі класи. Приміром, до підготовчого класу приватної гімназії А. В. Самойловської в Черкасах приймали дівчат не молодше восьми і не старше десяти років [10].

Уважний аналіз архівних матеріалів діловодної документації жіночих гімназій дозволив виявити і таке явище як «переріст», що неодноразово зустрічається в документах. Цим поняттям позначали певне перевищення вікової межі потенційної учениці. Достеменно не вдалося з'ясувати, чи був «переріст» приводом для відмови до прийому до гімназії, але адміністрація навчального закладу зважала на такі явища. Наприклад, у Варшавській жіночій гімназії, що у зв'язку з подіями Першої світової війни була евакуйована до Черкас, «переріст» окремих абітурієнток зумовив потік клопотань батьків і став предметом спеціального обговорення педагогічною радою закладу. Врешті-решт питання було вирішено на користь батьків, що

підтверджує постанова педагогічної ради Варшавської жіночої гімназії [11]. Зокрема, до підготовчого класу було прийнято 6 гімназисток із «переростом» від 11 до 4 місяців, до першого класу – 7 осіб з перевищенням віку від 4-х до 9-ти місяців, до другого класу – 1 гімназистка з «переростом» у 2 місяці, до третього класу – 2 гімназистки, вік яких перевищував норму на 1–2 місяці [11].

До переліку обов'язкових для вступу до гімназії документів належало й свідоцтво про соціальну приналежність батьків. Для дворян, чиновників та духовенства такими ставали довідки від станових корпорацій або послужні списки, для решти «податних станів» – завірені копії дозволу на проживання («вид на жительство») [8].

Прагнучи об'єктивно з'ясувати реалії соціального складу учнівського контингенту жіночих гімназій повітового міста Черкаси, ми вдалися до детального аналізу документації навчальних закладів. Як виявилось, основний масив заяв про прийом до гімназії (близько 75% опрацьованих архівних матеріалів) становили клопотання від представників селянського стану. Це є безпосереднім підтвердженням попиту на ґрунтовну жіночу освіту та бажання навчати своїх доньок серед представників найконсервативнішого прошарку українського суспільства – селянства. Серед збережених документів зустрічаються заяви від міщан, дворян. Нами виявлено навіть заяву про прийом до гімназії доньки козака – Ілляшенко Марії Петрівни – стану, який поступово зникає протягом кінця XVIII–XIX ст. [12].

На нашу думку, виявлені тенденції є підтвердженням не лише соціальних трансформацій у суспільстві та інновації в освітній системі, але й еволюції традиційної свідомості населення у процесі модернізації. Урбанізація і демографічний вибух кінця XIX – початку XX ст. виявилися в зростанні відтоку сільського населення в міста, а отже й до зростання питомої ваги серед учениць провінційних жіночих середніх закладів представниць селянства.

У реаліях тогочасного життя саме матеріальний чинник не поодиноким виявлявся перешкодою на шляху отримання гімназійної освіти для учениць – представниць різних прошарків населення. Маємо констатувати, що оплата навчання поступово підвищувалася. Так, вартість навчання у підготовчому класі Варшавської жіночої гімназії становила – 50 крб. у 1–4 класах –

60 крб. [13]. Міністерська жіноча гімназія обходилася батькам учениць дорожче: навчання у підготовчому класі становило 60 крб. у 1–3 класах – 70 крб. у 4–7 класах – 80 крб. Найвищою була оплата навчання гімназисток у випускному (восьмому) класі – 100 крб. [12].

Матеріальний фактор позначався певною мірою і на роботі самих навчальних закладів. Так, у жіночій Міністерській гімназії впродовж п'яти років не відбувалося набору до п'ятого класу через відсутність вакансій. Власне цей факт став тою перешкодою, котра тривалий час не дозволяла через відсутність старших класів назвати навчальних заклад гімназією. Таким стан справ залишався до серпня 1917 року, коли прогімназію було реорганізовану у повноцінну гімназію [12].

Досить висока вартість останнього випускного класу зумовлена, на нашу думку, отриманням практичної педагогічної підготовки, яка підтверджувалася документально. Учениці, які були нагороджені медалями після закінчення загального курсу гімназії та прослухали курсу додаткового VIII педагогічного класу, діставали кваліфікацію домашніх наставниць. Зауважимо, що навчальні дисципліни в жіночих гімназіях та прогімназіях поділялися на обов'язкові та необов'язкові для вивчення. Зокрема, до обов'язкових предметів у прогімназіях належали: Закон Божий, російська мова, що включала пояснювальне читання та початкові знання основ граматики, російська історія та географія у скороченому обсязі, арифметика, що включала студіювання перших чотирьох дій над цілими числами та вивчення дробів, чистописання та рукоділля [14].

У курсі жіночих гімназій обов'язковими були такі навчальні предмети: Закон Божий, російська мова (граматика та знайомство з основними творами словесності), арифметика та основи геометрії, географія світу та російська, всесвітня та російська історія, фізика, природознавство, гігієна, чистописання, рукоділля та гімнастика, за умови наявності спеціального приміщення й обладнання [12]. До необов'язкових предметів у жіночих гімназіях відносили: німецьку та французьку мови, малювання, педагогіку, а в окремих гімназіях – латину або грецьку мову. Вивчення Закону Божого мало на меті виховати у гімназисток «расположение духа и образ мыслей истинно христианских» [13].

Курс російської мови та словесності у жіночих гімназіях поділявся на два періоди чи ступені за аналогією навчального

плану чоловічих гімназій. Так, перший період студіювання охоплював перші п'ять класів включно з підготовчим, де гімназисток навчали граматиці, а другий період – старші (п'ятий-сьомий) класи і мав надати гімназисткам ґрунтовні знання з російської словесності. Викладання двох блоків одного предмета мало супроводжуватися як письмовими, так і практичними вправами [8].

З часом в документах з'явився, а точніше в атестатах і новий предмет – «местный язык» – так називали українську мову. Зараховувався цей предмет до категорії необов'язкових, але для багатьох провінційних гімназисток селянського походження, українок за національністю, цей предмет став не лише невід'ємною частиною навчального курсу, але й патріотичною, національною складовою навчального процесу.

Вивчалася математика. Починаючи з першого класу, вивчали цифри та прості геометричні фігури, у другому переходили до вивчення операцій множення та ділення, вимірювали площі фігур. У ході навчання математики студіювали також міри і монети іноземних держав. У п'ятому класі математика поділялася на алгебру та геометрію. Так до сьомого класу гімназистками мали бути вивчені такі розділи геометрії та алгебри як планіметрія, логарифми, математична та геометрична прогресії, стереометрія [8].

Увагу в гімназійній програмі жіночої школи приділяли вивченню історії та географії. Так, перший клас прогімназії мав надати знання з математичної географії, другий – вивчення географії Європи, у третьому – Росії. У гімназії географію вивчати починали з четвертого класу, розглядаючи територію Азії, Африки та Австралії із повторенням вивченого у сьомому класі гімназії [12].

На природознавство покладалося завдання ознайомлення учениць з «важнейшими из тел природы и их взаимными соотношениями». Тісно пов'язаною з природознавством була фізика. Навіть викладалася, вона, за можливості, в тому ж обсязі, що і в чоловічих гімназіях. З десяти уроків, призначених на природознавство шість відводилося на фізику, по три у шостому та сьомому класах [14].

Особливого значення в навчальному компоненті жіночих гімназій надавали вивченню іноземних мов. Зокрема, опанування французької та німецької мов, сприяючи успішному

розвитку дівчиць, мало відкрити їм можливості познайомитися з літературними творами інших народів, з перспективою застосування здобутих знань на практиці [13].

Серед навчальних предметів на початку ХХ ст. зустрічаємо і латину. Варто наголосити, що саме на вивчення давньої словесності покладали завдання побороти «вади» молодого покоління, а саме: поверхового вивчення окремих предметів, ледарство, прищеплюючи через студіювання латини, наполегливість та працелюбство. Вивчення давніх мова мало розвивати у гімназисток пам'ять, увагу, а своєю складністю виховати скромність, оскільки скромність – є першою ознакою та потребою справжнього просвітництва [15].

Щоправда, на відміну від гімназій великих міст, у провінційних містечках, в тому числі і повітових Черкасах, ні латини, ні грецької мови не викладали. Вірогідно давалася взнаки відсутність педагогічних кадрів, а також мала чисельність бажаючих студіювати латину, оскільки мрії про вищу освіту плекало небагато гімназисток. Відсутність цих предметів у навчальній програмі провінційних гімназій свідчить не про низький рівень викладання, а швидше про більш утилітарне призначення жіночої школи в оцінках батьків у самих гімназисток [12]. Хоча в бланку атестату випускниці жіночої гімназії місце для цих навчальних предметів було відведено.

Наші припущення щодо проблем з забезпеченням педагогічними кадрами провінційних жіночих гімназій опосередковано підтверджуються не лише низькою успішністю учениць з іноземних мов, а й використанням праці викладачів-сумісників чоловічих навчальних закладів.

Проте і за доволі престижною та гарно оплачуваною професією стояли численні обов'язки та головне – відповідальність. Відомості про педагогічний склад жіночої приватної гімназії А. В. Самойловської містять інформацію, що дає підстави для складання загального образу педагога. Серед вимог знаходимо: «законність заняття посади», «відношення до начальства і колег», «відповідність посаді і моральним якостям», «повага серед вихованців, батьків, суспільства» «використовувані методи викладання», «спосіб контролю завдань і виправлення робіт» [16].

Варто наголосити на важливому місці системи екзаменів у навчальному процесі жіночої гімназії. Лише до підготовчого класу дівчат приймали без іспитів. Водночас для вступу до будь-

якого класу гімназії успішне складання іспитів було обов'язковим. Відповідно екзамени в навчальному закладі поділялися на вступні, перехідні та випускні. Крім того за формою проведення іспити могли бути письмові та усні. Приміром, у кінці навчального року четвертого, передостаннього та випускного класів гімназистки письмово й усно складали мови (російську й іноземні) і математику.

Отже, можна зробити декілька узагальнень. По-перше, виникнення жіночих гімназій у провінції було закономірним наслідком модернізації суспільного життя. По-друге, створення загальнодоступної відкритої жіночої середньої освіти у формі гімназій засвідчило ментальну «зрілість» тогочасного суспільства щодо підвищення освітнього рівня дівчат. По-третє, генерація модерного жіноцтва являла собою якісно новий тип особистості, запорукою чого ставала гімназійна освіта. Поряд з цим, простежується бажання родин надати донькам ґрунтовну освіту, що демонструють численні батьківські клопотання про відкриття додаткових класів, прохання про зарахування понад комплект, звернення щодо нестачі місць у навчальних закладах.

1. Лихачева Е. *Материалы для истории женского образования в России. Время императрицы Марии Фёдоровны* / Е. Лихачева. – СПб. – 1893. – 260 с.
2. Малиновский Н. П. *Очерки по истории женского среднего образования в России* / Н. П. Малиновский // *Русская школа.* – 1914. – № 10–12. – С. 129–160.
3. Рождественский С. В. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902.* / Сост. С. В. Рождественский. – СПб: М-во нар. прос. – 1902.
4. Константинов Н. А. *Очерки по истории средней школы* / Н. А. Константинов – М. – 1956. – 256 с.
5. Лейкина-Свирская В. Р. *Интеллигенция в России во второй половине XIX века.* / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. – 1971. – 456 с.
6. Титлинов Б. В. *Молодежь и революция: Из истории революционного движения учащейся молодежи.* – М. – 1925.
7. Лактіонова Г. М. *Из історії жіночої освіти* / Г. М. Лактіонова, Л. Г. Коваль // *Нова освіта України.* – 1992. – № 2. – С. 60–61.
8. Драч О. О. *Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині XIX ст.* / О. О. Драч // *Збірник наукових праць Харківського державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історичні науки.* – 1999. – Вип. 2. – С. 84–91.
9. Аніщенко О. В. *Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи* / О. В. Аніщенко // *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного*

- університету імені Миколи Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2001. – № 1. – С. 182–188.
10. Котлова Т. Б. Социокультурная среда в российском провинциальном городе в конце XIX – начале XX века: гендерный аспект. – Иваново, 2001.
 11. Державний архів Черкаської області у м. Черкаси (далі – ДАЧО). – Ф. 135. – Оп. 1. – Спр. 7.
 12. ДАЧО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 23.
 13. ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 13.
 14. Родевич М. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения. – С. Петербург, 1884.
 15. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. – Черкассы: Типография Х. Д. Раздальского, 1911. – 176 с.
 16. Странюлюбский А. По поводу одного плана женского образования // Женское образование. 1891. – №2. – С. 139.
 17. Каптерев П. Ф. Идеалы женского образования // Образование. – 1889. – №1. – С.14.

О. О. Драч

ГЕНЕЗА ШКІЛЬНИЦТВА НА ЧЕРКАЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Важливу роль в оновленні сучасного історіописання виконують регіональні дослідження історії шкільництва, створення яких актуалізується напередодні ювілейних дат. У цьому контексті 60-річчя утворення Черкаської області спонукає до переосмислення та неупередженого аналізу становлення шкільної справи в регіоні, виокремленню здобутків та надбань попередників, з'ясуванню малодосліджених сторінок освітньої минувшини. З огляду на це заслугоує на увагу вивчення генезу шкільництва на Черкащині в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

У період суспільно-громадського піднесення в кінці 50-х рр. ХІХ ст. з особливою гостротою постала проблема збільшення кількості початкових шкіл для широких верств населення. Певну активність у цій справі виявило духовне відомство – Священний Синод. Пропозиції Київської духовної консисторії були спрямовані на негайну організацію шкіл у селах і містечках епархії на кошти церкви і в церковних приміщеннях. Однак

духовенство, зобов'язане суворими приписами відкривати школи, не завжди мало для цього необхідні кошти. Наставниками в цих школах вважались виключно місцеві священики, але через численність своїх прямих обов'язків по парафії вони часто доручали навчання пономарям і солдатам у відставці. Висновок Київського генерал-губернатора був однозначним: ці школи не відповідали меті створення [1, 18–19]. Серед селян все більше назрівало незадоволення діяльністю парафіяльних шкіл, і вони відмовлялись надавати їм матеріальну підтримку і вчити в них своїх дітей. У результаті цього з другої половини 60-х рр. XIX ст. мережа церковнопарафіяльних шкіл почала швидко скорочуватися. Київська духовна консисторія в кінці 60-х рр. навіть створила комісію для з'ясування причин зменшення чисельності дітей у церковних школах [2, 4–23].

Проте за відсутності земських установ у Київській губернії, до якого входила і правобережна Черкащина церковні школи до кінця XIX ст. залишались основним типом початкової школи регіону. Головне джерело їх фінансування – грошові внески сільських громад, що визначалися мирськими присудами. Вони включали платню для вчителів, кошти на придбання навчальних посібників та опалення шкільних приміщень. Проте у Черкаському повіті Київської губернії менша половина початкових шкіл отримували грошові допомоги від сільських громад. Тому розпорядженням єпархіальної адміністрації дозволено було щорічно відраховувати 10 % із залишку церковних сум на потреби церковних шкіл. У 1885/1886 навчальному році на потреби церковнопарафіяльних шкіл у першому та третьому окрузі Черкаського повіту з церковних коштів витрачено 271 крб. Підтримували церковнопарафіяльні школи і місцеві землевласники. Так, у 1885/1886 навчальному році від дійсного статського радника М. Терещенка надійшло по 100 крб. на сім шкіл у Черкаському і Звенигородському повітах. Сунківська церковна школа отримала допомогу від князя Л. Живилія у розмірі 185 крб [3, 9]. Попечитель шкіл 3-го округу Черкаського повіту землевласник М. Балашов не тільки здійснював щорічну фінансову підтримку Свинарської школи (100 крб), а й допомагав у розбудові нових шкільних приміщень у власних маєтках [4, 81]. Погана матеріальна забезпеченість церковних шкіл змусила адміністрацію Південно-Західного краю дозволити використовувати кошти, що надходили від різних штрафів, на потреби

сільських училищ. Київський губернатор констатував, що ревізія церковнопарафіяльних шкіл 1879 року у дійсності виявила значно меншу їх кількість, ніж за даними консисторії [5, 63].

Учительські кадри в школах духовного відомства формувались переважно з представників місцевого духовенства. В освітній діяльності значна частина священиків не мала матеріальної зацікавленості – тільки зайві обов'язки й відповідальність. Синод навіть змушений був застосувати деякі примусові санкції. Полтавська духовна консисторія в січні 1868 року прийняла постанову згідно з якою парафіяльні священики ні під яким приводом не могли ухилятися від викладання Закону Божого в місцевих школах незалежно від їх підпорядкування. З 1885 року викладання в церковнопарафіяльних школах стало обов'язком дяків. У 1892 році Синод видав розпорядження про відрахування третини прибутків тих священиків, які не займалися навчанням у школах без поважних причин. Вирішили організувати розподіл випускників духовних семінарій, щоб вони відпрацювали два-три роки в початкових школах. Вивчення проблеми свідчить, що вказані заходи не дали значних результатів, а тому в багатьох місцевостях дяків було замінено вчителями.

Церковні школи не завжди могли знайти бажану кандидатуру вчителя, тому залучали до вчительської діяльності осіб з низькою кваліфікацією. Канівське повітове відділення єпархіальної училищної ради Київської губернії у 1892 році засвідчило, що вчителі характеризуються як старанні, але малоосвічені [6, 44].

У кінці XIX ст. рівень учительських кадрів церковнопарафіяльних шкіл Київської губернії потребував значного поліпшення. Близько 50 % учителів шкіл духовного відомства у Черкаському повіті не мали достатньої підготовки, яка включала повну середню освіту [4, 45]. Низька платня і її нестачість призводили до плинності вчительських кадрів. Наприклад, у 1904 році в однокласних церковнопарафіяльних школах губернії 47,9 % учительського персоналу посередньо виконували свої обов'язки, тому що не були достатньо підготовлені. Якщо взяти до уваги, що в Київській губернії однокласні церковнопарафіяльні школи становили 80 % загальної кількості сільських шкіл, то слід зауважити, що в більшості початкових шкіл губернії навчально-виховна справа велась украй незадовільно [7, 29]. З метою оновлення вчительських кадрів у школах

грамоти Синод постановив, щоб у кожному повіті організували дві двокласні школи, де б навчалися кращі випускники церковнопарафіяльних шкіл. У Черкаському повіті двокласні парафіяльні школи на початку 90-х рр. XIX ст. діяли у Мошнах і Ротмістровці. До речі, при Мошенській школі було організовано практичне навчання: ремесла для хлопчиків, рукоділля і садівництво для дівчаток [6, 75].

На початку XX ст. духовне відомство з метою підвищення освітнього рівня вчительського контингенту починає організувати педагогічні курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Улітку 1910 року київські педагогічні курси відвідало 10 вчителів Черкаського повіту [8, 6].

Завдяки урядовій підтримці кількість парафіяльних шкіл з початку 80-х рр. починає зростати. На 1889/1890 навчальний рік у Черкаському повіті діяло 95 початкових шкіл духовного відомства, а саме 62 церковнопарафіяльні школи і 33 школи грамоти, в яких навчалися 5358 учнів. Принагідно зазначено, що 66 % церковних шкіл діяли у непристосованих для навчання приміщеннях [9, 79]. Власне у місті Черкаси з понад 15 тисячним населенням на початку 90-х рр. XIX ст. діяли тільки недільна церковнопарафіяльна школа та школа грамоти [6, 6]. Про зростаючий потяг населення до освіти своїх дітей свідчить переповненість шкіл духовного відомства Черкаського повіту: у 1887/1888 навчальному році на кожную школу припадало понад 60 учнів. Постійне розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл все ж таки не задовольняло потреби населення. На кінець 80-х рр. XIX ст. у Черкаському повіті не відвідували школу 77,8 % загального числа дітей шкільного віку. Доволі прикрим був факт майже повної відсутності освіти серед жінок: 96,3 % дівчат шкільного віку не отримували навіть елементарної освіти. У Черкаському повіті Київської губернії на початку 90-х рр. поза школою залишалось 95,5% дітей шкільного віку [10, 1–2]. На початку XX ст. (1904) у повіті навчалось тільки 39,7 % дітей шкільного віку [7, 24].

Незважаючи на певне реформування шкіл духовного відомства, в цей період громадськість все наполегливіше вимагала передачі всіх існуючих церковних шкіл, по суті державних, у підпорядкування органів місцевого самоврядування. Керівництво сільських сходів Черкаського і Чигиринського повітів Київської губернії змушені були подати Київському губерна-

тору доповідні записки за № 7316-7350 від 10.11.1902, де зазначалось небажання окремих сільських громад підтримувати церковнопарафіяльні школи [11, 1].

На початку ХХ ст. Міністерству народної освіти довелося більш активно працювати над проблемами розвитку шкільної мережі, бо вимоги підвищення загальної грамотності звучали більш наполегливо. З цією метою Міністерство приступило до розробки плану введення загальної освіти (1903). За його дорученням було створено відповідні проекти. Термін введення загальної освіти визначався на майбутнє, але, за визнанням чиновників освітнього відомства, до цього їх спонукали повсюдні заяви з місць про необхідність більш прискороного розвитку грамотності, в першу чергу, земств. Після революційних подій 1905 р. було створено досить ліберальний проект “Основні положення про введення загального навчання”. Він включав 12 пунктів, основний зміст яких зводився до таких положень: всі діти обох статей мали право після досягнення певного віку пройти навчання у початковій школі; обов’язок відкриття необхідної кількості училищ покладався на земства та міське самоуправління; шкільний вік охоплював чотири роки (з 8 до 11 років); на кожного вчителя повинно було припадати не більше 50 учнів; Міністерство народної освіти мало взяти на себе витрати на оплату праці вчителів у всіх школах; мінімальний розмір платні вчителям встановлювався в розмірі 360 крб на рік; кожна школа повинна була обслуговувати населені пункти в радіусі три версти від неї; максимальний строк запровадження загальної початкової освіти для всіх місцевостей встановлювався в 10 років; упровадження загальної початкової освіти залежало від розробки земствами фінансового плану на її здійснення [12, 113].

Упровадження у 1904 року земств на Правобережжі суттєво й позитивно вплинуло на розвиток народної початкової освіти регіону. Вже на перших губернських земських зборах на Київщині, які відбулися у вересні 1904 р., на перший план висувалось завдання створення власної мережі початкових шкіл.

У цей період до земської діяльності з розвитку шкільної справи додано було могутній чинник – зростання державних асигнувань на здійснення загальної початкової освіти. З травня 1908 року було затверджено закон «Про відпуск 6 900 000 крб на потреби початкової освіти» та 22 червня 1909 року «Про утворення при Міністерстві народної освіти шкільно-будівельного

фонду й про встановлення правил про надання допомоги з коштів державного казначейства на потреби початкових училищ», які були скеровані на практичне вирішення цього питання. У 1909 році завдяки цим законам змінилася картина джерел фінансування початкових шкіл.

В українських губерніях активно розгорнулась реалізація планів введення загальної початкової освіти. У 1908 році Київським губернським земством було розроблено план розвитку шкільної мережі для впровадження загальної початкової освіти в губернії. У 1906–1911 рр. в Черкаському повіті відкрито 15 земських шкіл, розрахованих на 45 комплектів учнів [13, 5]. Важливо підкреслити, що діяльність органів місцевого самоврядування з організації двокласних училищ була досить активною. У 1912 році у Черкаському повіті діяло 165 початкових шкіл, з них двокласними були 95 % земських шкіл, 44,8 % міністерських шкіл та 11,3 % церковнопарафіяльних шкіл [14, 23]. Відбуваються зміни на краще і в учнівському контингенті. Чисельність дівчат у початкових школах протягом досліджуваного періоду помітно зростає. Так, у 1889/1890 навчальному році дівчата становили 7 % загального числа учнів, у 1892 році – 8,9 %, у 1904 році – 23,7 %.

У 1912 році Черкаська повітова управа асигнувала на шкільну справу 142 903 крб, з яких було використано 80,7 % [14, 89]. За розміром витрат на народну освіту Черкаський повіт займав IV місце серед повітів Київської губернії. Для забезпечення загальнодоступності початкової освіти всім дітям шкільного віку у Черкаському повіті бракувало 313 однокомплектних шкіл. У цей же час на кожну початкову школу припадало 266 дітей шкільного віку. Тому заходи повітового земства направлені на розширення мережі початкових шкіл з метою реалізації планів початкової освіти.

Реформування шкільної системи на перший план поставило проблему педагогічних кадрів. Поза її вирішенням будь-яка серйозна реорганізація початкової школи була неможлива. Стати вчителем початкової школи можна було закінчивши спеціально-педагогічний, середній чи вищий навчальний заклад або склавши спеціальний іспит. До спеціально-педагогічних навчальних закладів належали вчительські інститути, вчительські семінарії, земські та міністерські школи для підготовки вчителів і постійно діючі педагогічні курси при деяких народних училищах. Особи, які закінчили вищі та середні навчальні

заклади, духовні семінарії, могли зайняти цю посаду після проведення одного пробного заняття. Особи, які не мали свідоцтва народного вчителя, складали спеціальний іспит. Іспит на звання вчителя народних училищ проводився письмово та усно з основних предметів початкової школи: Закону Божого, російської мови, арифметики, географії й історії Росії.

Щорічні звіти міністра народної освіти переконливо свідчать про проблему гострої нестачі вчителів у початкових школах, яку уряд протягом другої половини ХІХ ст. намагався вирішити. Пояснюється це тим, що під час реформування системи народної освіти державні органи не приділили достатньої уваги проблемам підготовки вчительських кадрів. Зокрема дуже мало було зроблено для організації нижчої ланки системи педагогічної освіти. Вчений комітет Міністерства народної освіти констатував відсутність підготовлених учителів для народних училищ. Основним способом їх підготовки визнали організацію вчительських інститутів і семінарій, які б давали міцну теоретичну підготовку.

У цілому діяльність органів місцевого самоврядування і громадських організацій у м. Черкаси з підготовки вчителів виявилась у таких заходах: у щорічних і разових дотаціях державним і приватним вчительським школам, в утриманні педагогічних класів при жіночих гімназіях, у встановленні стипендій студентам педагогічних навчальних закладів, у проведенні педагогічних курсів та у відкритті власних вчительських шкіл. Зокрема, у 1912/1913 навчальному році було відкрито вчительську семінарію в м. Черкаси. Вона функціонувала в наймашому приміщенні за адресою вул. Дубасівська, 24. Це був двоповерховий кам'яний будинок з флігелем, службовими приміщеннями та садком, який включав 16 кімнат, оренда якого становила 2500 крб на рік [15, 1–3].

Архівні матеріали дають можливість встановити результативність навчання вихованців семінарії: зокрема, абсолютна успішність з російської мови складала – 71, 8%, з арифметики – 74, 3%, зі співів – 82 %, з історії – 87 %, з геометрії – 89,7 %, з креслення – 97,2 % [16, 21]. Про посилення заходів щодо покращення якості знань учнів, свідчить і розпорядження попечителя Київського навчального округу від 28.05.1915 р., в якому переекзаменовка восени учням, які мають понад три незадовільні оцінки дозволяється тільки за рішенням педагогічної ради навчального закладу [17, 92].

Педагогічний колектив семінарії постійно працював над удосконаленням навчально-виховного процесу, про що свідчить створення комісії для вивчення напрямків поліпшення програми з педагогіки. Очолювана директором М. І. Брянцевим комісія визнала за необхідне розширення знань вихованців з педагогіки курсом педагогічної психології. Завершуватися освоєння педагогічної майстерності повинно було курсом училищеведення, що включало ознайомлення зі шкільним діловодством та звітністю [18, 1–3].

Черкаська чоловіча учительська семінарія готувала вчителів початкової школи. За соціальним походженням її вихованці розподілялись наступним чином: з селян – 84 %, міщан – 8 %, козаків – 3 %, купців – 4 %, духовенства – 1 %. Перший випуск вихованців Черкаської учительської семінарії відбувся у 1916 році і досить успішно, так як з 20 учнів IV класу 19 отримали звання вчителя початкового народного училища [19, 1–8].

Варто наголосити, що протягом аналізованого періоду серед учителів з'явилося немало таких, які справили значний вплив на учнівські покоління і формування їх світогляду. Як сумлінних і висококваліфікованих у Золотоніському повіті Полтавської губернії знали вчителів Велико-Бурімського народного училища – В. Голуба та Я. Захарченка. Останній не припиняв навчання навіть узимку, відвідуючи учнів удома, коли вони хворіли. Значного педагогічного досвіду за 26 років роботи набув вчитель Черкаського повіту Володимир Обидовський [6, 42].

Підсумовуючи, зазначимо, що активність населення, небайдужість приватних осіб, підтримка держави і сумлінність духовенства у досліджуваній період на Черкащині мали наслідком формування мережі початкових навчальних закладів, підпорядкованих Святому Синоду. Незаперечним наслідком функціонування церковнопарафіяльних шкіл стало оволодіння грамотою та засвоєння норм моралі учнями, що їх відвідували. Упровадження земств позитивно вплинуло на розширення шкільної мережі у повіті. Основні заходи шкільної адміністрації на початку XX ст. були спрямовані на забезпечення доступності навчання і зміцнення його результативності. Перешкодила реалізації проектів загальної початкової освіти Перша світова війна, внаслідок якої бюджет Міністерства народної освіти значно скоротився.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881.
2. ЦДАК України. – Ф. 127. Оп. 998. Спр. 133.
3. Отчет о состояннии церковно-приходских школ в Киевской епархии в 1885–1886 учебном году. – Б.м.и.г.
4. Отчет о состояннии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1896–1897 учебный год. – К., 1898.
5. ЦДАК України. – Ф. 442. Оп. 534. Спр. 422.
6. Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 г. – К., 1894.
7. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. – К., 1907 /
8. Киевские краткосрочные педагогические курсы для учителей церковно-приходских школ в 1910 году. – К., 1911.
9. Отчет Киевского епархиального училищного совета о состояннии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1889–90 уч. год. – К., 1891.
10. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 142. Оп. 1. Спр. 1.
11. ДАЧО. – Ф. 6. Оп. 1. Спр. 84.
12. Чехов Н. В. Всеобщее обучение // Русская школа. – 1906. – № 12. – С. 112–118.
13. Отчет о земских школах и земских внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год. – К., 1913.
14. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. – К., 1914.
15. ДАЧО. – Ф. 114. Оп. 1. Спр. 322.
16. ДАЧО. – Ф. 114. Оп. 1. Спр. 57.
17. ДАЧО. – Ф. 114. Оп. 1. Спр. 24.
18. ДАЧО. – Ф. 114. Оп. 1. Спр. 70.
19. ДАЧО. – Ф. 114. Оп. 1. Спр. 67.

Л. О. Лобатенко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРКАСЬКОЇ ОКРУГИ В ПЕРІОД НЕПУ

Для повноцінного уявлення про життя українського селянства в 1920-х рр. не стане зайвим долучитися до місцевих особливостей господарського життя, які можуть не лише деталізувати загальну картину тієї епохи, а й підказати шляхи вирішення сучасних проблем сільського господарства на регіональному рівні.

Добробут селянського господарства в Черкаській окрузі залежав від врожаю, який був пов'язаний не тільки з обробітком ґрунтів та погодою, а також з якістю посівного насіння. Насінневий матеріал округи був дуже низької якості, потребував заміни сортовим, поліпшеним, такого гатунку, який відповідав би кліматичним та ґрунтовим умовам. Сіяння поліпшеними сортами збільшували урожай на 30–50% [1, 22]. Тому впродовж 1925 р. за допомогою кооперативних об'єднань, населенню постачалося сортове насіння різних городніх культур загальною вагою 792 кг та сортова картопля – 1,6 тис. кг.

Придатні землі для ведення селянського господарства складали близько 921 тис. дес. або 86,2 % від всіх земель округи. Земля розподілялася за угіддямак: орна – 77%, садібна – 11,9 %, сіножаті – 7,4 %, ліси – 3,2 %, інші землі – 0,5 %. Рілля в окрузі було 701,488 тис. дес. Під посівами перебувало 547 тис. 233 дес. (78%), під толоками – 114 тис. 977 дес. та незафіксованими толочними землями і випасами – 39 тис. 277 дес. (всього 22 %) [1, 21].

Господарство округи характеризувалося як зернове, з невеликою кількістю товарних культур та зовсім слабким розвитком кормових рослин. Посівні площі пшениці в 1925 р., порівнюючи з передреволюційним 1916 р., були меншими однак не суттєво. Пересічно по окрузі площа під пшеницею у 1925 р. поступалась 1916 р. всього на 2,3 %. Площа ярої пшениці – на 5 %. Вказані показники відображали процес відродження продуктивних сил після війни і революції. У 1925 р. пшениці посіяли на 21 % більше, ніж у 1924 р. [2, 21– 22].

В 1927 р. площа засіву в окрузі виглядала наступним чином. Жито озиме займало територію в 164 тис. дес., озима пшениця – 98 тис. дес., яра пшениця – майже 25 тис. дес., ячмінь – 21,5 тис. дес., овес – близько 33 тис. дес., гречка – 31 тис. дес., просо – 55 тис. дес., кукурудза – 4 тис. дес., бобові – 9,5 тис. дес., картопля – 19 тис. дес., цукровий буряк – 20 тис. дес.

Врожай зібрали з такими результатами: жита озимого – 80,3 пудів з десятини, пшениці озимої – 103,6 пудів з десятини, пшениці ярої – 58,1 пудів з десятини, ячменю – 77 пудів з десятини, вівса – 79 пудів з десятини, гречки – 37 пудів з десятини, проса – 62 пудів з десятини, кукурудзи – 106 пудів з десятини, бобових – 64 пудів з десятини, картоплі – 509 пудів з десятини, цукрового буряка – 71,3 берківців [3, 17].

Пшениця ставала надзвичайно вигідною і прибутковою

культурою. За даними статистики, врожаї пшениці за 1925 р. завжди були вищими, ніж врожаї жита. Для збільшення площі пшениці, в певних районах скорочували посіви жита та ярої пшениці. За останні роки в окрузі збільшились посіви озимої пшениці, а ярої – зменшились, лише в степових районах вона відіграла важливу роль. Посіви гречки та проса залишалися майже без змін. Надлишок пшениці за 1925 р. складав 6 млн. 300 тис. пудів. Для подальшого зростання товарності зернових в окрузі планувалося розширити їхню посівну площу, особливо під пшеницю [2, 22].

Поступово посилювалася роль бобових культур. Для розвитку останніх в окрузі існували всі необхідні кліматичні та природні умови. За 1925 р. площа посіву бобових збільшилась з 10 тис. дес. до 12 тис. дес. [2, 24].

Посіви кукурудзи на Черкащині до 1923/1924 рр. не були пріоритетними, бо акліматизовані гатунки були маловрожайними, а інші сорти не завжди визрівали. Це пояснювалось тим, що населення не знало як правильно її вирощувати і не мало сортового насіння. На 1925 р. в окрузі з'явилося, в значній кількості, сортове насіння – «Мінезота № 22», «Король Білий і Червоний». Того року в окрузі було засіяно до 6 тис. дес. Вважалося, що кукурудза давала б великі прибутки, якби селянство мало навички її вирощування [2, 23].

Основною технічною сільськогосподарською культурою був цукровий буряк, який займав 27 тис. дес. В межах округи в той час існувало 18 цукроварень. Вирощування буряку щорічно давало прибуток в розмірі 4 млн. рублів. Буряківництво зумовлювало перспективи збагачення краю через розвиток цукрової промисловості, яка, по-правді, вимагала значних інвестицій та трудових ресурсів [2, 25].

З 1925 р. округа покращувала вирощування тютюнових культур. В 1925 р. площа махорки становила 764 га, а вже у наступному, 1926 р., зросла до 912 га. Розширення плантацій цієї культури було викликано рядом факторів. Зокрема, відсутністю сторонніх заробітків в районах Лівобережжя. Жителі були вимушені працювати саме в цій галузі господарства, збільшуючи площі посівів і їх врожайність. Крім цього, галузь стимулювалася наявністю централізованого постачання через кооперацію необхідної сировини. Округа була забезпечена посадковим матеріалом, яке своєчасно постачалося селянським

господарствам. Було налагоджено і постачання сортового насіння. Поява нового посадкового насіння сприяла збільшенню в окрузі урожайності махорки [4, 176].

Важливе значення вирощування махорки мало на Лівобережжі. Тут 300 дес. землі було зайнято саме під цією культурою. 1 дес. землі давала прибуток у розмірі 420 рублів.

Вирощувався в окрузі і жовтий тютюн. Культура жовтого тютюну була поширена лише для забезпечення внутрішніх потреб. Вона була трудомісткою, проте не була такою примхливою як махорка. Жовтий тютюн не потребував угноєння, він прекрасно родив і на супіщаних ґрунтах побережжя, де домінували бідняцькі господарства [2, 36].

В селянських господарствах також займалися садівництвом, виноградарством, городництвом, баштанництвом та хмільництвом. Вони вимагали значно більше праці, ніж польові культури. З ними було важче і в реалізації, бо продукти швидко псувалися. Та не дивлячись на такі труднощі, вони давали великі прибутки [5, 22]. У порівнянні з довоєнним часом обсяги виробництва збільшувалися. На побережжі Дніпра і до р. Тясмин вирощували цибулю, часник, жовтий тютюн, виноград на пісках (32 тис. дес.). У лісостеповій зоні займалися овочевим садівництвом, городництвом, вирощуванням махорки і хмільництвом.

Спеціальні культури розташовувалися, головним чином, по діагоналі з північно-західного боку округи на південний схід, по самій хвилястій лісостеповій частині, зменшуючись кількісно по побережжю Дніпра та в передстеповій частині [2, 34].

Округа мала прекрасні економічні і природні умови для розвитку садівництва. При правильному догляді фруктові сади прекрасно розвивалися і давали високі врожаї. Щорічно сади давали прибуток в розмірі 500–1000 руб. з десятини. Основними недоліками в цій галузі господарства була запущеність садів, мала кількість сортів, брак посадкового матеріалу і відсутність організованого збуту. Тому, сади округи, які займали загалом 8 608 дес., не давали належного економічного зиску [6, 77].

В 1925 р. відбулися позитивні зрушення у цій галузі. Було вирощено близько 480 тис. саджанців груш-дичок, заочковано 80 тис. дичок, а в наступному, 1926 р., близько 12,5 тис. Під посадку фруктових дерев було виділено нових площ в 1 тис. га [7, 176].

У цей час організовувалися садово-городні товариства. Таких відомо 10. Виникло і 2 садівничі артілі та 12 гуртків відповідного

спрямування. Садівництво в середньому давало прибуток 0,5-1 тис. рублів з десятини. Загальна кількість садів в окрузі складала більше 8,5 тис. дес. У той же час розвиток садівництва стримувався низьким рівнем розвитку переробної промисловості. Із 3,350 млн. пудів фруктів, зібраних у 1925 р., 1,120 млн. залишилось не реалізованими через недостатню кількість переробних заводів [7, 7].

Поряд із садівництвом, у регіоні розвивалося і городництво, передусім вирощування картоплі. Площа під картоплю поступово збільшувалася і в 1925 р. становила 27 тис. дес. І хоча її врожайність була досить високою, ця галузь майже не розвивалася через відсутність надійної системи збуту. Водночас було добре налагоджено збут конопель кооперацією через Укрдержторг, внаслідок чого закордон було відправлено близько 90 тис. кг. цього продукту [7, 7].

Вирощували в окрузі також цибулю і часник. Загалом 600 дес. землі було засаджено цибулею, 120 дес. – часником. В 1924 р. з округи було вивезено 300 тис. пудів цибулі. В 1925 р. валовий збір цієї культури досяг 1 млн. 120 тис. пудів. Однак, через незадовільний стан системи збуту товарних лишків 440 тис. пудів залишилось не реалізованим. Водночас за межі округи було продано 20 вагонів ранньої капусти, помідорів, огірків [7, 8].

В районах побережжя Дніпра та р. Тясмин існували умови для промислового вирощування хмелю. Для забезпечення власних потреб населення вистачало місцевих ділянок. Тому для збільшення посівів хмелю вживалися заходи із впровадження сортового насіння, яке б дозволило забезпечити товарність цього продукту і викликати інтерес до нього сільських господарів [2, 36].

Округа відзначалася і забезпеченістю лікарськими рослинами. У довоєнний час їхній збір в лісах Правобережжя давав значну економічну підтримку населенню. Для подальшого розвитку цієї справи планувалося встановити сортувально-сушильний пункт в Мошенському районі. Протягом 1925 р. закладено до 10 га нових плантацій для цих рослин та продано населенню 15 пудів черепків м'яти. Через Держторг було збуто лікарських рослин за кордон на суму майже 4 тис. крб. [2, 37].

В окрузі розвивалося і виноградарство, а також здійснювалася технічна переробка городніх культур. У 1925 р. було введено у використання 14,47 га нових виноградних плантацій.

З фруктів та ягід вироблено 5 тис. відер вина, а також 500 пудів помідорового пюре [7, 177].

Кон'юктура світового ринку сприяла розвитку шовківництва, яке ще в довоєнний час мало велике поширення в районах Побережжя. Тут понад 400 сімей займалися цим вигідним промислом. Для зростання цієї галузі необхідно було збільшити посадку шовковиці на вулицях, садибах, городах, садах, вигонах [2, 36].

У зв'язку з масовою ліквідацією системи трьохпільля та введенням громадських сівозмін, нестачею гною й високими цінами на штучне угноєння, особливо гостро постала проблема поширення площі під кормовими травами. Для того, щоб вдалось забезпечувати худобу округи, необхідно було засівати до 30 тис. дес. землі кормовими рослинами. Збільшення площі трав затримувалось відсутністю сортового насіння і надзвичайно високою ціною на нього [8, 52].

Проаналізувавши господарство Черкаської округи, можна сказати, що воно було зерновим із слабким розвитком кормових рослин. Вирощували передусім пшеницю, яка з кожним роком давала все більші врожаї. Важливими культурами для економіки округи ставали бобові культури, кукурудза, цукровий буряк, тютюн. Населення активно займалося садівництвом, виноградарством, городництвом, баштанництвом та хмільництвом. Округа була добре забезпечена лікарськими рослинами.

Проте, в господарстві округи відчувались гострі проблеми. По-перше, це недостатня кількість посадкового матеріалу і сортового насіння. По-друге, низький рівень агрономічних знань серед населення. По-третє, відсутня надійна система збуту певних господарських культур.

Завдяки родючим ґрунтам та іншим природним факторам територія округи була перспективною для розвитку сільського господарства. Загальні проблеми, які існували в Черкаській округі були характерними для більшості округ УСРР. Сільське господарство потребувало фінансової та організаційної підтримки. Та протягом 1920-х рр. радянській владі вдалось вивести економіку країни на довоєнний рівень. Зросла господарча ініціатива населення, зацікавленість у результатах праці, що привело до підвищення продуктивності праці. Цей досвід потребує ґрунтовного вивчення і втілення в життя деяких аспектів, що дозволить сучасній господарській системі розвиватись швидкими темпами.

1. *Користь від насінництва // Радянський селянин.* – 1925. – № 5–6. – С. 22.
2. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 77 Ч. 1. – 100 арк.*
3. *ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 245. – 90 арк.*
4. *ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 137. – 167 арк.*
5. *Значіння спеціальних культур для сільського господарства України // Радянський селянин.* – 1925. – № 18–19. – С. 22–23.
6. *ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 77 Ч. 3. – 101 арк.*
7. *ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 347. – 250 арк.*
8. *ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 77 Ч. 2. – 100 арк.*

О. В. Захарченко

ПРОФСПІЛКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ У 1920-Х РОКАХ

Однією із передумов забезпечення соціальної злагоди в суспільстві, вкрай необхідної для сталого економічного розвитку, є наявність сильних і незалежних профспілок. Не менш важливо, щоб ці організації робітників були демократичними і достатньо представницькими. Ще одна умова – це визнання державою законності діяльності та сучасної соціальної ролі профспілок, адекватне ставлення до них роботодавців, суспільства в цілому. В цьому переконає світовий досвід.

На жаль, обізнаність української громадськості у питаннях профспілкового руху є ще слабкою, а тому важливим доповненням до напрацьованої історичної спадщини стане дана розвідка, в якій, на основі архівних джерел, висвітлено діяльність профспілкових об'єднань, корті існували на території Черкащини в період 1920-их років.

В період проведення нової економічної політики в УРСР діяльність профспілок не була припинена. В Кодексі законів про працю (1922 року) зазначалось, що профспілки мають організуватися самостійно і здійснювати роботу, спрямовану на вирішення таких питань, як умови праці та побуту працівників промислових підприємств. Профспілка була юридичною особою, тобто користувалася правом купівлі майна, а також могла укладати різного роду договори, суть яких зводилась до

вирішення основних завдань даних організацій. Існували профспілки за рахунок членських внесків або зі збору із підприємств чи організацій, при яких вони діяли. В останньому випадку розмір відрахувань до профспілки не мав перевищувати 2% від загальної суми заробітної плати працівників підприємства чи організації [1, 44].

В період непу найбільш розвиненими на території Черкащини були такі галузі господарства як: цукрова, борошномельна та металообробна. Це визначалось насамперед природно-кліматичними умовами та наявністю сировинних і трудових ресурсів. Однак зазначені галузі потребували не лише робочої сили, а насамперед кваліфікованих робітників, оскільки від цього безпосередньо залежав ступінь економічного розвитку як округи, так і всієї УРСР в цілому. Недостатня кількість кваліфікованих кадрів поставила на порядок денний перед радянською владою утворення так званих робітничих факультетів при ВНЗ. Але вони, як показала практика, не змогли відразу охопити усю масу працівників. У зв'язку з цим Головне професійне бюро УРСР в інтересах швидкої «пролетаризації ВНЗ» вирішило відкрити на місцях вечірні курси для підготовки майбутніх студентів. До вирішення даної проблеми були залучені в першу чергу промислові спілки робітників, які мали організувати роботу курсів з терміном навчання від 6 місяців до 2 років [1, 8].

Щодо профспілкової приналежності, то членом профспілки міг стати будь-який працівник незалежно від релігійного світобачення (православний, мусульманин чи атеїст) та політичних поглядів [2, 3]. Причиною ж виключення із неї могло бути, по-перше, це не виконання настанов В. І. Леніна – «всі до лав кооперації», а, по-друге, підтвердження факту про те, що особа замається кустарною діяльністю [3, 97-99]. До того ж в період непу учасниками профспілки могли стати підлітки будь-якого віку, але з єдиною умовою – працевлаштуванням за наймом у відповідній галузі господарства [4, 37]. Якщо ж працівник бажав перейти з однієї спілки в іншу, то членський білет він зобов'язувався здати. Однак це не розповсюджувалось на такі явища як переїзд з одного населеного пункту до іншого чи звільнення з роботи [4, 34].

Залучались до складу профспілок і так звані квартирники, але лише ті, котрі працюють за наймом у підприємця на основі заключного колективного договору [1, 4].

Головним органом, який займався координацією роботи нижчих ланок професійних організацій, було Черкаське ОПБ. До його основних повноважень відносилось:

- перевірка результатів роботи спілок різних галузей;
- врегулювання питань заробітної плати працівникам вказаних організацій;
- залучення до процесу складання місцевого бюджету [2, 49].

Підлеглою ланкою ОПБ були районні секретаріати (далі – райсекретаріати), які мали, по-перше, приводити в дію усі розпорядження ОПБ, по-друге, спостерігати за вчасним виконанням завдань та постанов районними та місцевими комітетами і, по-третє, готувати та скликати районні конференції з питань врегулювання роботи профспілок та покращення соціально-економічного життя робітників. Не менш важливим завданням райсекретаріату стало і стеження за надходженням членських внесків та діяльністю кас взаємодопомоги, до фонду яких входили добровільні внески, спрямовані на боротьбу із безробіттям на наслідками голоду 1921 року [5, 19].

Районний секретаріат обирався строком на 6 місяців, а його штат складався із 3–7 осіб, котрі збиралися на засідання один раз на тиждень, або ж не рідше, ніж 2 рази на місяць [2, 56]. Прикладам типового зібрання є засідання Шполянського райсекретаріату 1925 року, головною темою якого стало питання безробіття та боротьби з ним. Так, одним зі шляхів подолання проблеми працевлаштування стала організація Комітетом боротьби з безробіттям підприємств: Шкіряного заводу та майстерень різних напрямів, на яких середньо місячний дохід складав близько 9 карбованців [6, 4].

Прилучення профспілок до вирішення питань безробіття було першочерговим завданням держави, оскільки діючий уряд прагнув максимально контролювати життя робітників та тимчасово безробітних. До того ж було встановлено, що отримати допомогу по безробіттю може лише той громадянин країни, котрий пред'явить членську книжку профспілки та довідку про причину звільнення і середньорічний дохід [7, 61]. У зворотному процесі, тобто під час найму на роботу, перевага у зарахуванні надавалась саме членам спілки [8, 16].

Таким чином, із початком проведення нової економічної політики на території УРСР профспілкові організації не згорнули свою діяльність, а скоріше навпаки – стали головним

координатором дій та думок робітників промислових підприємств, переймалися питаннями освітнього та соціально-економічного характеру, долучились до подолання такого негативного явища як працевлаштування.

1. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 235. – Оп.1. – Спр. 4. – 211 арк.*
2. *ДАЧО. – Ф. Р – 238. – Оп. 1. – Спр. 1. – 138 арк.*
3. *ДАЧО. – Ф. Р – 235. – Оп. 1. – Спр. 115. – 236 арк.*
4. *ДАЧО. – Ф. Р – 241. – Оп. 1. – Спр. 2. – 45 арк.*
5. *ДАЧО. – Ф. Р – 235. – Оп. 1. – Спр. 8. – 45 арк.*
6. *ДАЧО. – Ф. Р – 235 – оп. 1. – Спр. 35. – 48 арк.*
7. *ДАЧО. – Ф. Р – 255. – Оп. 1. – Спр. 1 – 401 арк.*
8. *ДАЧО. – Ф. Р – 245. – Оп. 1. – Спр 5. – 83 арк.*

С. П. Хандучка

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА ЧИГИРИНЩИНІ (СВІДЧЕННЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ВІТОВЕ)

Після згортання нової економічної політики (НЕП) та початку колективізації на селі, влада всі сили спрямувала на підтримання її нереально швидких темпів. Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї попередніх років, а тому голоду не повинно було б бути.

На період голомору 1932–33 рр. територіально село Вітове розміщувалося не там, де знаходиться нині. У 1958 р. у зв'язку із будівництвом Кременчуцького водосховища Вітове та ряд інших сіл були переселені. Але частина його мешканців, на жаль, до цього часу вже не дожила. При спогадах про жахливі 1932–33 роки майже у всіх очевидців навертаються на очі сльози.

Розповідаючи про голодомор, вігівчани однією з головних причин називають колективізацію, яка розпочалася напередодні в 1930-х роках [5]. Наступним етапом вважають вилучення продуктів з метою примусити населення вступати в колгоспи. Стверджують, що «...голодомор робили свої чини, ходять гушцівські (мешканці сусіднього села Гушівка – С.Х.) із ковінками

різними, штричками, дивляться, штрикають, де репнута земля, значить тут закопано. І свої ж. Їздять підводою і збирають» [5]. Звертають увагу на те, що жити в ті часи було нереально складно, а харчуватися фактично не було чим [1]. Незважаючи на страшний голод 1933 р. і вимирання села, в колгоспному дворі було збудоване зерносховище (18 м довжина, 8 м ширина і 3 м висота), в якому зберігали колгоспний та забраний у людей хліб [6, 24].

Варто відмітити, що частина опитаних народилися або ж в 1932–33 рр., або ж дещо пізніше, тому про голодомор знають, в основному, з розповідей батьків, родичів або зі спогадів односельчан. Наприклад, Мальована Варвара Матвіївна народилася саме в 1933 р., тому про голодомор знає від свого діда Харитона. За його словами, в них була корова, завдяки якій її сім'я і вижила, а саму Варвару Матвіївну вдалося врятувати від смерті.

Бульда Ярина Петрівна, 1937 р.н., також про 1933 р. нічого не пам'ятає, але з переказів знає, що жити тоді було важко і не було чого їсти.

Вживали в їжу у 1933 р. козельки [5], «рогіз, який рвали та варили, так, як капусту», «черепашки ловили у руслі» [3], «дожидалися, як поспіне жито, і тоді, ще воно й зеленувате, тіки начало жовтіть, виминають руками, варили кутю з того жита, а від нього животи побольять» [1], «товкли качани з кукурудзи, картоплі додавали туди, борошна трошки, мішали та оладки такі пекли» [5], також «мололи качани із пшінки та такі плецундрики (коржики) пекли» [2], «собаки їли, коти їли, що де не було» [5], та все, що ще можна було знайти на вулиці та в полі і що можна було з'їсти. Щоб пережити голодні роки, «міняли на їжу все, що було в хаті – посуд, ікони, платки, юпки, кирсети (традиційна жіноча безрукавка з талією)» [2].

За свідченнями Параски Павлівни Кононенко, люди падали, як мухи. Мертвих ховали скрізь: по дорозі, на цвинтарі. Бувало, що трупи пригортали землю, а собаки їх розривали і розтягували [6, 24]. Подібні спогади і в Мальованого Івана Тимофійовича, 1928 р.н., який розповідає, що їх возили «ями копати по наряду з колгоспу. То щоб яму захватить, то тіло клали на возик і везли на кладовище. Положили коло ями тіло, оце яма захвачена, а воно одсовається, одсовається, але за добу помирало» [5].

На жаль, прізвища усіх тих, хто помер в роки голодоморів, нині достеменно невідомі. Це тема, яку варто більш детально дослідити. Відомі лише окремі сім'ї, які втратили членів своєї родини. Серед померлих від голоду сім'я Сергія Ситника. Помер і Максим Микитенко, якого батько, Іван Микитенко, власноруч відвіз на кладовище і поховав. Від голоду померли діти Омелька Кіндратовича і Марії Андріївни Козубенків – Михайло і Тетяна. Пішов із дому і не повернувся їх син Іван, вірогідно, він також помер [6, 24]. Особливо важко згадувати матерям своїх померлих в ці роки дітей. У Марії Назарівни Зелінської в 1933 р. «синок помер, пожив неділь 8 та й умер» [2].

Згадуючи голодомор 1932–33 рр., вітвчани свідчать і про страшні акти канібалізму, про які чули в сусідніх селах, коли батьки з'їдали власних дітей, знайомих, а то й звичайних перехожих, яких заманювали з вулиці [3]. У Вітові даних про канібалізм не було зафіксовано.

Кравець Марія Прокопівна, 1929 р. н., розповіла, що в сусідньому селі Стецівка були фруктові садки кращі, ніж у Вітові, «...то піде мати та чи міняли, чи шо, та принесе чи шовковичок, чи ягідок» [3]. Також «козельки ходили рвать по кучугурах, ...та сушили, та товкли, та оладочки з них пекли, ...а сковороди не було чим мазать, то мазали воском » [3].

І не дивно, що кожен очевидець наостанок додає, що «страшне тоді творилося, горе та й годі» [4], «люди невгодні були» [1], «жили плохо» [4], а «голод – не свій брат» [3]. Наводимо окремі спогади жителів с. Вітове (мовою оригіналу).

1. Кравець Марія Прокопівна, 1929 року народження: «Що їли тоді? Ми тоді рогіз рвали та варили, так, як капусту. Рогіз – це воно на болоті росте, і ріжки в йому було ж тягнемо. А то наріжемо, насічемо, – це мати, та й варим капусту. Та й поставила мати у горщику капусту варить, та наварила, та чого-то ставила додолу той горщик, та піднімала поставить, а він оставсь, дно одпало, а боки в руках осталися. Та плачу було, це ж би воно нам того горщика на весь день хватило, а то розпався горщик. І ходила мати там десь у Куті (так називався куток у селі – С.Х.) називали, та там черепашки ловила у руслі, оті, шо складаються одна до одної, може, ти бачила коли, пелюстки? Вони отак складаються. А тоді вариться воно, та тоді усередині там таке ж якесь м'ясце отаке, чи Бог його зна, та його їли. І це не тільки ми таке їли, а всі люди їли. І було таке, що люди людей

їли. Бо це покойна баба Секлета, вона мені нічого, сама вона з Рацева, а жила у Вітово – сюди заміж вийшла за діда Лаврентія (Пономаренко Лаврентій). Та, було, каже баба Секлета: «Пішла я до сусідів, а мати ж не знала, де я пішла, а я пішла, а вони якогось хлопця спіймали та зарізали, а голови не встигли сховати, а я побачила, а вони: «Сідай, сідай, Секлетко, будеш гулять» – та вони хотіли причинити, а я вирвалася, та давай тікати, та більш я не ходила до них». А вони такі люди були, що дітей ловили та причиняли та їли. Ну, голод – не свій брат. Оце, що я знаю за 33-й.

А ще в нас тоді частушки такі співалися, про голод вони були. Я вже точно всі не помню, а так по пару строчок скажу:

*Встань, Леніне, подивись
До чого ми дожились,
Хата раком, клуня боком
І корова з одним оком.*

*Ні корови, ні свині,
Тільки радіо в стіні...» [3].*

2. Мальована Варвара Матвіївна, 1933 року народження: «За голодомор 33-го нічого не помню, бо я тоді тіки народилася, то я нічого тоді не знаю, що було. Кажуть же ж, що страшне було, та й усе, а я ж не знаю. Мати, було, кажуть, що і листя терли із вишень і з усього в світі, мололи та оладки пекли, та качани оці ж, із пшінки (кукурудза). Ой, горе та й годі. Шо хоч. Люди страдали. Мати казали було: «Манісіньку народила тебе, а нет ніде нічого їсти». Качани голі товкли та їли, та із листям пекли хлібки та годували, а в діда у нашого коровка була, така маненька. Ну, тіки доіли півлітри, то давав він матері, щоб мене виглядіть, щоб мати вигодувала мене, щоб я не здохла, бо що ж це, як нема чого їсти. То, бо вже я як виросла, то дід каже: «Е, доцінька, я тебе – каже, – викормив. Матері по півлітри молочка давав, щоб було чим тебе таки годувать». А мати каже: «Треба дитину погодувать, а самій нема чого з'їсти. Оладка з листя із їм, молочка вип'ю, щоб груддю погодувать дитину, та й усе». То, по півлітри дід цярпав. А сам дід казав, що й не коштував того молока. Нацярпа (надоїть) баба півлітрову баночку, та й Ганні несем. Нацярпа в обід і ввечері та рано. Оце, каже, три баночки за день, бо воно ж голодомор і скотині, не тіки людям. То, страшне було, голодомор. А настоящей голодовки я не знаю, бо

маленька була, а розказували, що страшне було. Більше його не знаю. Знаю, що, було, я вже величенька була після того, вже не знаю скіки мені год, то як я пішла на степ пшінки назбирала, знаю, десяток і пішла на базар з ними у Чигрин. І пішла продавати, як сьогодні знаю, що 70 рублів десяток тієї пшінки. І отож воно не було, ну, нема в людей нічого, а трусяться, якби десь шось узять, бо тоді не було ніде нічого» [5].

3. Бульда Ярина Петрівна, 1937 року народження: «Шо я тобі розкажу, шо голодомор був через те, шо забрали в людей продукти. Приходили, по хатах ходили і забирали в кого є, в кого й нема. Шукали прямо отими штричаками, де яка купка, де шо. Ото шукали, забирали, не дивлячись, чи сім'я велика, чи діти є, чи шо, забирали все. І їсти не було чого тоді, не було, бо забирали в людей усе. То шо робили. Йшли на степ весною вже, бо літом за зіму як шо було, то поїли. А весною йшли на степ. Де була мерзла картопля, – збирали ту картоплю. А вона чорна і суха вже. Ніяка. Несли додому її, мили. Якшо можна терти на тертушку – терли її, а ні, то пережимали в руках, мили там уже стіки раз її, тоді пекли оладки. Чорні, такі, шо не можна в'їсти. І оце таке було. І дожидалися, як поспіне вже жито, і тоді, ше воно й зеленувате, тіки начало воно жовтіть, почали виминать руками. Варили кутю з того жита. Та як із'їдять, було, люди, а воно животи як поболять. Воно ж зелене ше. Трошки підспіне – тоже намнуть, молоть не було де, робили самі такі млинки, жорна називалися, шо ото малесенький кошичок отакій, туди засипалися зерна, тоді руками крутили і воно перероблялося таке борошенце. То ото, було, як напечуть коржів, то ті коржі зелені, воно ше ж молоде те жито, а терпіння не було ж в людей, бо не було шо їсти. Ото таке. А є такі села, шо, може, чи не було де брать, чи шо, то люди мерли страшне. Це отут у Гуцівці, це було страшне, розказували мені люди. А хто розказував? Це отой дід Санько каже, шо вийдеш надвір, а воно ніде й собаки не чуть. Так ото. А люди невгодні. І по три, і по чотири душі з хати вмирали. По переказах оце таке знаю. Це в 32-му і 33-му було» [1].

4. Мальований Іван Тимофійовий, 1928 року народження; Мальована Марія Явтухівна, 1929 року народження: «Ой, жили в голодовку плохо. В 33-м люди дохли. Возили, гуцівська наша (одна із вулиць), ями копали по наряду з колгоспу. То шоб яму захватить, то тіло клали на возик мати й сестра і на кладовище.

Положили коло ями, оце яма захвачена, а воно одсовається, одсовається. Та, мабуть із сутки, та й пропала. Та, це страшно було. У нас був дядько, материн брат. А баба поїхала на базар у Чигрин, а він на печі лежав больний. А ми, дві тітки і я, вони старші, а я – менший, пішли копать козельки. Козельками жили. Накопали козельків, пішли, сіли, начистили. Їли, та понесемо дядькові на піч. Понесли, а він і задубів вже. Ото так жили. А дід Степан, це я замітю, де він був – не знаю, прийшов, у лантусі шось приніс, та положив долі його, а я (ми в другій хаті жили через сіни) побіжу, дід же прийшов. То він мені витяг з лантуха ріжок, дав, як вареник такий. То я почав їсти та вже й матері похвалився, шо приніс дід, а потом де він дівся – я вобще не знаю.

Страшно дело, ну, ми ж мало замітим, бо ми діти були, щитай, це 32-й, 4 годи було. Ну, а замітю, як козельки їв. А голодомор робили свої чини. Значить, бігав я пацаном, коли ходять гуцівські із ковіньками різними, штричками, дивляться, штрикають, де репнута земля, значить тут закопано. Я прибіг додому, кажу: «Бабо, ходять!» А він був Артемон такий, така горлянка здорова. Кажу: «Бабо, шукають!» Ну, значить, шо, у баби горщик був такий чи казанок, та в піч посунула, бо вже нема з хати куди виприснуть, бо осьо ж вони. Увійшла, бісова кров, і забрали. І свої ж. Їздять підводою і збирають.

А колективізація коли пройшла, відкрились колгоспи, подаєш заяву туди, управління бере заяву, записує, шо прийняли в колгосп, йдеш на роботу і дадуть дві галушки. Заради тих галушок ішли в колгосп, бо мати довго не йшла, а потом край, подала заяву та пішла на роботу та одну галушку вона з'їсть, а другу мені або дві галушки принесе. Тіки заради галушок тих ішли. А ранче ж шо, заставляли так, примушували. Нівірно було, й дуже нівірно (погано).

Я три голоди пережила, у 21-му, 33-му і 46-му. Як не було чого їсти, та мололи качани із пшінки та такі плецундрики (коржики) пекли. У мене у голодовку у 33-му синок помер. У мене мати багата була. В неї були і платки, і юпки такі тоненькі були, як ото кирсети. Комуністи були тоді при владі, то вони розкуркулювали людей, радянська влада. То багато забирали. Ото й Цаподойка казала, шо вимели кошіль геть, а я просила шоб не мішали, а вони таки вимели і забрали зерно в 33-му годі.

Ну, голодовка як була, страшно. У мене тік недалеко був, та

чоловік недалеко був. А воно ж багато зерна було за током, а він назбира зерна клуночок та насипе на горіщі, а воно таке, його ніхто і не брав. А він возьме, а я перевію та висипем на горіще, а тоді як уже їсти, та полізу та наберу Оляні і Тетяна – тут була братова жінка, та й собі наварю. Надя, було, сміялася, як я наварю казанок куті із пшениці, та було оце наберу, навію та стовчу його, воно поб'ється в ступі, та наварю. Насипемо в череп'яні миски та виїмо, де воно в нас і дівалося. А в мене батько був, та в людей запозичив молоко, та було мені приносить батько молока кожен день потрошку. Тіки вже, як умер у мене хлопчик, а мені дуже було шкода дома, а одвезли його у лікарню. Та одужала, та мені вколів багато давали та в грудях не було нічого. То було нажуєм із цього «куклу», та й даєм йому. Та воно пожило неділь 8, та й умерло. Ше я лежала на печі, боліла дуже, а воно плакало. А я так по жопі його: «Цить-цить, Васю». Назвали Вася його, не хрестили, а будемо хрестить. А воно заснуло, а до нього, а воно вмерло. А я ж плачу, та кажу чоловікові, що хлопчик вмер, та й він плаче, бо хотілося і йому, щоб було двоє дівчаток, Оля і Вера, і той хлопчик, а він умер. Це у 33-му. У нас нічого не забирали, бо хто не хотів у колгосп писаться, то считали куркулі, а в мене батька посчитали середняк, а батько прийшов додому та каже бабі, щоб записаться, бо заберуть їжу, то батько записався у колгосп, щоб не позабирали. Я йшла заміж у 29-му, а воно у 33-му оце таке, то розкуркулювали. А в тих, хто в колгосп не йшов, то забирали. Та і хто і йшов у колгосп, то багатий. Зерно забирали та в колгосп несли. А далі, хто зна, чи собі, чи ні. Тоді було дуже плохо жить, їсти не було чого. Люди їли таке, то корінь якийсь мололи та понаїдалися, а тоді вмирили. У моєї мачухи умерла дочка і, мабуть, троє дітей і чоловік. Уже дожидали куті. Натовкли та наварили, та наїлися і діти, і всі й померли. Вся сім'я вимерла у моєї мачухи, бо вона плакала дуже. Вона хороша в мене була. То і своїх дітей жаліла, і нас жаліла, а їх у неї було дев'ятеро. Це вона була удовою. А в нас мати вмерла, а нас осталось троє. А батько питає, чи ми не будем сердитися, якщо він нам чужу тітку візьме за матір, а вона була з 10-го году, а я з 12-го, то ми їй такі раді були. Мерли дуже люди, а оті, хто розкуркулювали, заставляли закопувать тих, хто мерли з голоду. В мене одежі в матері було багато, то батько набере та десь поміняє, та й було що їсти, то наше ні одно не вмерло, а було, що й цілі сім'ї повимирали. Через

що починалася [голодовка] я не знаю, чи може де пооддавали той хліб, що грабили людей та вигонили з хати. В мене дядько був, та була в нього корова і свиня, ото таке тоді багатство було, а вони вигнали з хати його та позабирали все. То дядько вмер, а дядина осталася. В 33-му. Було, наваримо таке, і пшінка, і пшениця там і все в світі, та наварим, та наїмося ото такого. Ну, голод – це страшне було. Страшне... [4; 5].

Отже, тема голодомору 1932–33 рр. у с. Вітове потребує подальшого більш детального дослідження, адже найбільшою таємницею залишається точна кількість померлих жителів села. Нині це достеменно невідомо. На жаль, у селі немає жодного пам'ятника чи кам'яної стели, що символізує пам'ять про померлих в роки голодомору.

1. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Бульди Ярини Петрівни, 1937 р.н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.*
2. *МПДА – Записано від Зелінської Марії Назарівни, 1912 р.н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.*
3. *МПДА – Записано від Кравець Марії Прокопівни, 1929 р.н., уродженки с. Вітове, Чигиринського р-ну, Черкаської обл.*
4. *МПДА – Записано від Мальованої Варвари Матвіївни, 1933 р.н., уродженки с. Вітове, Чигиринського р-ну, Черкаської обл.*
5. *МПДА – Записано від Мальованого Івана Матвійовича, 1928 р.н. Та Мальованої Марії Явтухівни, 1929 р.н., уродженців с. Вітове, Чигиринського р-ну, Черкаської обл.*
6. *Степенькіна П. Я., Степенькін С. Ю. Від роду – до роду // Черкаси, 2008. – 310 с.*

В. П. Гарнага

МУЗЕЙНІ ПРАЦІВНИКИ УМАНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-х рр.

Розвиток краєзнавства в Україні, зокрема і на Черкащині, набрав широкого розмаху в 20–30-ті рр. ХХ ст. На території сучасної Черкаської області у 1920-х рр. центрами краєзнавчої роботи були музеї. Активну краєзнавчу роботу проводили музеї в Черкасах, Умані, Звенигородці, Золотоноші, Каневі.

У 1930-х роках на шляху краєзнавства виникли серйозні перешкоди – посилення адміністративно-командних методів управління та надмірна централізація. Більша частина краєзнавчих осередків була розпущена, а їхні активні діячі, звинувачені в націоналізмі, стали жертвами тоталітарного режиму. Жертвами подібних звинувачень стали й наші земляки, які присвятили своє життя вивченню минулого рідного краю.

Життя багатьох знаних музейних працівників міжвоєнної доби було пов'язане з Уманщиною. Уманський краєзнавчий музей, заснований у листопаді 1917 р., об'єднував навколо себе місцеву інтелігенцію. Вагомий внесок у розвиток української музейної справи 1920–30-х рр. зробили співробітники музеїв Уманщини Петро Курінний, Теодосій Мовчанівський, Борис Безвенгліньський.

Петро Петрович Курінний (1894–1972) – історик, археолог, етнограф, фундатор та перший директор Уманського краєзнавчого музею, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені, один із засновників Української Вільної Академії Наук. Народився 4 травня 1894 р. в Умані в родині адвоката, який мав селянське походження. Інтерес до історії та археології у П. П. Курінного з'явився ще під час навчання в Уманській гімназії.

По закінченні Київського університету П. П. Курінний повертається до Умані і розпочинає викладання у чоловічій гімназії, а згодом в Українській громадській гімназії ім. Б. Грінченка. Молодий вчитель координує роботу краєзнавчого гуртка, залучає до збору старовини гімназистів.

П. Курінний продовжував роботу над створенням музею, розпочату Д. М. Щербаківським. Було організовано збір коштів на облаштування експозиції, а у 1919 р. вчений склав «Покажчик Історичного музею Уманщини в році 18-му», який досі залишається одним з найцінніших джерел для вивчення історії створення Уманського краєзнавчого музею. Саме Петро Петрович розпочав вести першу інвентарну книгу [1, 18]. Загалом протягом 1913–1919 рр. була закладена основа сучасного фондового зібрання музею. Збірка старовини складалася в той час з 5 відділів і нараховувала близько 1000 інвентарних номерів [2, 352]. У 1923 р. для музею було надане окреме приміщення, в якому він знаходиться до сьогодні, а наступного року йому було надано статус державного та нову назву – Окружний соціально-історичний музей Уманщини [2, 354]. У 1924 р. П. Курінний за

рекомендацією М. Біляшівського й О. Новицького був викликаний на роботу до Києва.

У 1924 р. призначений директором Лаврського музею (з 1926 р. – Всеукраїнське музейне містечко), де під його керівництвом було розпочато широкі наукові дослідження. З 1925 р. був дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН, а з 1929 р. його вченим секретарем. Активно працював над проблемами музейної справи [3, 266]. З 1926 р. секретар Трипільської комісії ВУАК. У 1928–1930 рр. – науковий співробітник кафедри музеєзнавства при ВУАН. Був головним редактором збірника «Український музей» (1927).

Петро Курінний – дослідник білогрудівської та трипільської культур. Саме він відкрив у 1918 р. білогрудівську культуру. У 1925–1928 рр. керував експедиціями на багатьох поселеннях трипільської культури. Досліджував околиці Києва, Чернігова, Переяслава, Канева та інших міст [4; 5].

У ніч з 24 на 25 лютого 1933 р. Петро Курінний був заарештований Київським обласним відділом ДПУ. Спочатку він заперечував усі звинувачення, але під тиском слідчих визнав себе винним у належності до контрреволюційної організації і дав необхідні свідчення [6, 5]. З невідомих причин Петру Курінному вдалося вирватися з катівень ДПУ. У травні 1933 р. він був звільнений з-під варти, а 16 липня 1934 р. справа проти нього була припинена [6, 59–60].

Після звільнення з-під арешту був позбавлений права працювати за фахом, викладати та друкувати. Працював на випадкових роботах [7, 96]. У 1938–1941 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, був консультантом Центрального історичного музею УРСР. Під час гітлерівської окупації у 1941 р. був інспектором охорони пам'яток міської управи в Харкові, з 1942 р. – заступник директора Краєвого музею первісної та стародавньої історії в Києві [8, 523]. З квітня по листопад 1942 р. працював у Київському Музеї переходнової доби [5].

У 1943 р. археолог повертається до Умані, щоб врятувати від розграбування один з найбагатших на той час музеїв. В умовах непевності та глибокого розчарування, П. Курінний вирішив, що єдиним способом врятувати фонди Уманського краєзнавчого музею буде їх евакуація до Німеччини. А тому разом з В. Стефановичем він спакував музейні цінності і їх було вивезено [9,

57]. Проте більша частина матеріалів була втрачена. Лише невелика кількість музейних предметів була повернута в Україну.

У 1943 р. П. Курінний супроводжував потяг із фондами українських музеїв, які вивозила окупаційна влада з України до Кракова, а згодом – до м. Гохштадт (Німеччина). Після закінчення війни залишився у Німеччині, де став одним із фундаторів Української Вільної Академії Наук (УВАН). Після переїзду академії до США – президент УВАН на Європу. Був обраний надзвичайним (1946), звичайним (1949) професором Українського Вільного Університету у Мюнхені. У 1947 р. обраний дійсним членом НТШ. З 1954 р. – член асамблеї Інституту вивчення історії й культури ССРСР у Мюнхені. У 1954–1961 рр. очолював українську редакцію Інституту, що видала 17 томів «Українських збірників» (1954–1960) та низку монографій. Багато праць П. Курінного залишились у рукописах [7, 96; 8, 523]. Після 1944 р. вчений постійно проживав у Мюнхені, де і помер у ніч з 24 на 25 листопада 1972 р.

Теодосій Миколайович Мовчанівський (1899–1938) – український археолог і музейний працівник. Народився 9 травня 1899 р. у с. Берестовець Уманського району у родині священика. Навчався в Уманському духовному училищі, а також у Київській та Одеській семінаріях (1913–1918). Проте духовного сану не прийняв, а присвятив себе громадській діяльності.

З 1919 р. Т. М. Мовчанівський очолював школу в Берестовці, де він організував курси самоосвіти та осередок «Просвіти», а також створив музей при клубі. З 1921 р. очолював трудову школу у с. Краснопілка, де ним також було організовано місцевий музей. Під впливом знайомства з П. П. Курінним, тоді директором Уманського краєзнавчого музею, захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток, активно співпрацював з музеєм. Завдяки зусиллям Т. Мовчанівського у 1924 р. було створено ще один сільський музей при Верхняцькому клубі [5]. У 1925 р. очолював організаційні роботи щодо створення Бердичівського окружного архіву та краєзнавчого музею. З 1926 по 1928 рр. працював на посаді директора музею, а з 1928 по 1932 р. – заступником директора музею з наукової роботи. За його ініціативою територію Кармелітського монастиря у Бердичеві, де розміщувався музей, у 1928 р. було оголошено історико-культурним заповідником [7, 183].

У 1926–1927 рр. Т.М. Мовчанівський брав участь в археологічних дослідженнях Райковецького кургану та могильника на річці Гнилоп'ять Житомирській області під керівництвом П.П. Курінного [5]. У 1927–1928 рр. Т. М. Мовчанівський проводив розвідкові розкопки між селами Плисків і Чернявка Погребищенського району Вінницької області [10; 11, 84]. З 1929 по 1935 р. керував розкопками Райковецького городища XI–XIII ст., що знаходилось поблизу с. Райки Бердичівського району Житомирської області [12, 337; 13, 212]. У 1933 р. прийнятий на посаду наукового співробітника секторів рабовласницької форми та феодалізму СІМК ВУАН (потім Інститут історії матеріальної культури АН УРСР). Після реорганізації ВУАН у 1935 р. запрошений на посаду вченого секретаря Інституту історії матеріальної культури [5; 14, 102].

Він створив систему наукової фіксації процесу розкопок, що складається з щоденників, які ведуться за єдиною схемою, загальних реєстрів знахідок, графічних та фоторобот. За його ініціативою в структурі ІІМК була створена лабораторія археологічної технології ВУАН, яка мала у своєму розпорядженні пристосування для виконання мікроскопічних досліджень, хіміко-технологічних аналізів. Увагу дослідника привертало питання методології й методики археологічної науки. У 1937 р. проводив розкопки на території Михайлівського собору у Києві [12, 338].

4 лютого 1938 р. Т. М. Мовчанівському було висунуто звинувачення за ст. 54-7, 54-11 КК УРСР у причетності до антирадянської націоналістичної терористичної організації [15, 4]. 17 лютого 1938 р. його заарештували і відправили до Лук'янівської в'язниці. Теодосія Мовчанівського Трійкою при Київському обласному управлінню НКВС було засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 р. Лише 12 травня 1971 р. він був посмертно реабілітований [13, 213; 14, 102–103; 15, 4, 8, 9–16, 21, 23–25, 27–28].

Борис Петрович Безвенглінський (1893–після 1945) – музейний працівник, директор Уманського краєзнавчого музею. Відомості про життя Бориса Петровича дуже обмежені. У 1920-х рр. він працював вчителем географії в Уманській гімназії. Разом з П. П. Курінним займався створенням краєзнавчого музею, проводив археологічні і геологічні дослідження на Уманщині. Після переведення П. Курінного до Києва Борис

Безвенглінський зайняв посаду директора Уманського музею. За інформацією С. І. Білокося, у 1929 р. «в Умані була заарештована група вчителів та зв'язаний з ними завідуючий музеєм [Борис] Безвенглінський». Однак, очевидно, йому вдалося уникнути ув'язнення, оскільки у 1938 р. вчений опублікував посібник для вчителів географії «Географічні назви». Також відомо, що у 1943 р. Б. Безвенглінський разом з П. Курінним займався вивезенням музейних цінностей до Німеччини. У 1945 р. він разом з іншими українськими емігрантами-науковцями перебував у м. Гохштедт (Німеччина) [16–20]. Про подальшу його долю нічого не відомо.

Отже, в міжвоєнну добу Уманщина стала важливим центром краєзнавчого і музейного руху, дала непересічних науковців загальноукраїнського масштабу. Подальшому розвитку музейної справи на Уманщині, зокрема науковій і громадській діяльності П. П. Курінного, Т. М. Мовчанівського, Б. П. Безвенглінського стали на заваді масові репресії 1930-х рр., які завдали непоправних втрат українській науці і культурі.

У післявоєнну добу Уманський краєзнавчий музей залишався важливим осередком краєзнавчого руху Черкащини, об'єднував творчі зусилля патріотично налаштованої інтелігенції. Зокрема, з музеєм активно співпрацювали колишні політичні в'язні Григорій Юхимович Храбан (1902–1990) – педагог, археолог, краєзнавець (у 1956–1958 рр. був директором музею) і Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985) – громадська діячка, перекладач, за фахом історик.

Дослідження персонального виміру політичних репресій на Черкащині є важливою частиною «антропологічного повороту» в українській історичній науці, її гуманізації і методологічного оновлення. За статистичними даними жертв репресій 1930-х рр. стоять трагічні долі наших земляків, внесок яких в українську науку і культуру довгий час несправедливо замовчувався, тому висвітлення даних питань у науковій літературі, безперечно, актуальне.

1. Кривошея І. І. Нарис історії Уманського краєзнавчого музею / І. І. Кривошея, О. В. Барвінок. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 56 с.
2. Нагорна Н. В. До історії формування фондowego зібрання Уманського краєзнавчого музею / Н. В. Нагорна // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю

- утворення Черкаської області. – Черкаси : Ваш Дім, видавець ПП Дижий О. О., 2004. – С. 351–360.
3. Маньковська Р. В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. / Р. В. Маньковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 263–271.
 4. Полонська-Василенко Н. Професор Петро П. Курінний / Н. Полонська-Василенко // Шлях перемоги. – 1972. – № 50 (10 грудня).
 5. Потупчик М.В. Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х – першої половини 40-х років [Електронний ресурс] / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик. – Режим доступу: <http://muzeu.vn.ua/node/198>
 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 48628 ФП. – 61 арк.
 7. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / С. І. Білокінь. – 3-тє вид., доп. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – 476 с.
 8. Енциклопедія історії України / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – 568 с.
 9. Пономаренко М. Ф. Краєзнавці Черкащини: Біобібліографічний словник / М. Ф. Пономаренко; ред. Г. М. Голиш. – Золотоноша, 2003. – 100 с.
 10. Науковий архів Інституту археології НАН України. – АФ №116/21. Мовчанівський Т. М. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р.
 11. Радієвська Т. М. Поселення міді-раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області / Т.М. Радієвська // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91.
 12. Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2-х т. / редкол. : Л. М. Новохатько (голова) та ін. – К. : Книжкова Палата України ім. Івана Федорова, 2004. – Т. 2 / редкол. : М. Ю. Відейко (гол. ред.) та ін. – 656 с.
 13. Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / редкол. : П.Т. Тронько (голова), І. С. Винокур, В. Б. Врублевська та ін. – К. : Рідний край, 1991. – С. 209–215.
 14. Гнидюк О. В. Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова) / О. В. Гнидюк // Магістеріум. – 2005. – Вип. 20. Археологічні студії. – С. 100–104.
 15. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 58044.
 16. Ралдугіна Т. П. Щоденник П. Ф. Курінного: свідчення сучасника Української революції [Електронний ресурс] / Т. П. Ралдугіна. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1821/52/>
 17. Енциклопедія українознавства / ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Львів, 1993. – Т. 1. – 400 с.
 18. Білокінь С. Справа “Спілки визволення України” й перспективи її дальшого вивчення [Електронний ресурс] / Сергій Білокінь. –

Режим доступу: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin3.htm>

19. Білокінь С. Володимир Міяковський (1888–1972). Еміграція [Електронний ресурс] / Сергій Білокінь. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Mijakovskyyj/Emigration.html>
20. Пудовкіна А. С. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. [Електронний ресурс] / А. С. Пудовкіна // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – Ніжин, 2010. – Вип. 61. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_61/ist/ist12.pdf

П. І. Ялинський

ЦУКРОВІ ЗАВОДИ ЛИСЯНЩИНИ У 1930-Х РОКАХ

На початку 1930-х років окремі цукрові заводи на той час Київської, а тепер Черкаської області, як-то Смілянський, Городищенський та інші вже працювали на кам'яному вугіллі, а Почапінська цукроварня, від якої найближча залізнична станція «Звенигородка», знаходилася на відстані 34 км, ще працювала на дровах. Вся територія заводу була завалена дровами. Завезти ж кам'яне вугілля на весь сезон цукроваріння власними автомобілями, яких було небагато і які були малої тоннажності, не було можливим. Ними ледве встигали доставляти до заводу камінь-вапняк, лісоматеріали та металопрокат.

Новий директор Почапінського цукрового заводу М. І. Аляб'єв навів порядок в складуванні дров. Але не тільки цим запам'ятався він жителям Почапинець. За його ініціативою було збудовано два фонтани – на території заводу і в заводському парку. Тут були обладнані спортивні майданчики та літній кінотеатр. На Бутівському ставку зроблено дощатий настил купальні. Окрасою цієї споруди слугували вежі для стрибків у воду: мала та п'ятиметрова. В парку у вихідні відпочивала молодь, грав духовий оркестр. Люди не знали і не думали, що попереду їх чекають страшні випробування – роки голодомору 1932–1933 рр. та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

За ініціативою директора Аляб'єва в 1932 р. територія Почапінського заводу була засаджена каштанами, влаштовані

алеї, клумби з квітами. Фотографія тих років зберегла в пам'яті першу заводську вагову, майстерні.

В штаті цукрового заводу був садівник Нікін Іванович Влащенко, який піклувався квітами. Після введення в дію вузькоколійки по обидві сторони її колії від території заводу до місця, де вона від вул. Звенигородської повертала вліво, були висаджені троянди різних кольорів [1]. Чи таке тепер десь побачиш?

Для збільшення обсягів цукру на початку 1933 р. РНК УСРР та ЦК КП (б) України прийняли спільну постанову про будівництво залізниць до цукроварень. Термін їх закінчення визначався 1 серпня 1933 р. До Бужанського та Почапінського цукрозаводів Лисянського району було вирішено прокласти залізницю вузької колії від станції «Звенигородка», розташованої в с. Єрки. Саме сюди по залізниці широкої колії надходили всі вантажі для обох цукрових заводів. Проектом передбачалось, що на цій станції вантажі будуть перевантажуватися в вагони вузької колії та доставлятися за призначенням. Крім того, залізниця зв'яже Шестеринську буровугільну шахту з цукровими заводами. Довжина вузькоколійки від Почапінського цукрового заводу складала 58 км. Були заплановані станції в селах Орли і Водяники та у Вільховецькому цукровому заводі. Для будівництва вузькоколійки було створене підприємство «Звенигородські залізничні під'їзні колії». Керував роботами на будівництві вузькоколійки представник цієї організації Мельников. Його заступниками були Аляб'єв та Степнов – директори Почапінської та Бужанської цукроварень. Найбільш об'ємними в цьому проекті були земельні роботи: необхідно було засипати численні виярки та провалля, зрізати десятки тисяч кубометрів землі, збудувати мости, у тому числі два через річку Гнилий Тікич. А якщо додати те, що ніякої землерийної техніки на той час не було і всі роботи виконувались вручну, то можна уявити, яким важким було будівництво вузькоколійки. Люди копали землю лопатами, вантажили її в грабарки, запряжені волами. При цьому вони були вкрай виснажені голодом, який пережили зимою 1932 – 1933 рр. Старожили пригадують: хочеш їсти, йди копай у тачку чи грабарку землю і вези її в насип залізниці. За цю роботу давали тарілку баланди – зварених на воді висівок [2].

Важко уявити, що потрібно було, наприклад, вручну зрізати косогір – близько 3,5 тис. кубометрів, що, наприклад, нижче

садиби Чепурної Галини Яківни, між вулицями Звенигородською і Бутівською та перевезти всю землю в насип вулиці Звенигородської, починаючи від перехрестя вулиць Базарної та Корсунської в напрямку газової заправки. Сьогодні не всі люди знають, що до 1933 р. вул. Звенигородська на цьому відрізку повторювала рельєф луку. Щоб вона стала такою, як нині і по ній міг проїжджати потяг, довелось її підсипати та вирівнювати. Сюди завезено понад 12 тис. кубометрів землі. Почапинському цукровому заводу довелось переносити хату Верещаки Юхима Венедиктовича, бо вона стояла на південній стороні цього косогору і потрапляла під трасу майбутньої вузькоколійки. Так само, за селом Верещаки, де був хутір Ольгівка, який виник в 1910 х роках після Столипінської земельної реформи, частина осель, що знаходились на східній стороні Балденкового поля, попали під вузькоколійку. Її траса розрізала садиби селян навпіл, деякі надвірні споруди довелось перенести. Для селян були незручності, але нічого не вдієш – їхні левади тепер були по той бік залізниці, в Шульговій балці. Цукроварня компенсувала всі затрати селян по переносу. В лузі, що був західніше піднятої вулиці Звенигородської, стояли житлові будинки Пустільника Полікарпа Макаровича та Голубченка Михайла Олександровича. При виконанні насипу дороги на цьому відрізку, цукроварня вирішила влаштувати в лузі ставок. Осінню 1933 р. в ставку почали збиратись дощові та ґрунтові води, які підтопили згадані будинки. Адміністрація заводу допомогла Пустільнику Полікарпу перенести свій будинок на нинішню вул. Базарну, а Голубченку Михайлу виділила заводську квартиру по вул. Садовій [3].

Не все ладилось на будівництві вузькоколійки. Відчувалось відставання від графіка виконання земельних робіт, не кажучи про роботи, пов'язані з верхньою частиною колії (піщана подушка під шпали, укладка шпал та рейок [4]. Плановий термін закінчення всіх робіт вищими органами влади, встановлений 1 серпня 1933 р., був нереальним. Фактично роботи по прокладці вузькоколійки до Бужанського цукрового заводу були закінчені восени 1933 р., а до Почапинського – пізніше, вкінці літа наступного року.

Пожовклі аркуші Лисянської районної газети «Ударник Лисянщини» за 1933–1934 рр. відтворюють будні на будівництві вузькоколійки, справи на шахті та в цілому по Лисянському

району: напевне (моя думка – П. Я.), на будівництві вузькоколійки платили краще, ніж у Верещацькому колгоспі «Нова спілка», бо дехто з колгоспників у травні 1933 р. без відома правління артілі пішов працювати на залізницю [5]. У квітні 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про чистку партії в ряді областей, в тому числі і в Київській, у складі якої до 1954 р. перебував Лисянський район. Така чистка проходила в ряді партійних осередків району. Зокрема, була утворена партійна комісія, яка розглядала стан справ в колгоспах та підприємствах [6]. Її висновки щодо стану справ та керівників були незаперечними. В третій декаді вересня партійна комісія заслухала директора Бужанського цукрового заводу. Газета подала звіт про це: «Бужанська цукроварня роботу повинна розпочати 1 жовтня і планується переробити 42 635,9 тонн буряка. Проте завод не готовий розпочати виробництво в строк. На питання голови комісії Мотузок: «Як готується цукроварня до пуску, чи є достатньо палива?» Степнов відповів: «Думаємо возити тоді, як закінчимо вузькоколіяку, бо інших засобів немає». Мотузок: «А коли ж її закінчать?». Степнов: «Якщо погода не помішає, думаємо кінчати 2 жовтня». Мотузок: «А якщо несприятлива погода?». Степнов: «Не кінчимо». Мотузок: «А чим же будете тоді возити вугілля, вапняк?». Степнов: «Не знаю». Далі газета констатує: «Темпи будівництва вузькоколійки незадовільні – не вистачає будматеріалів і через це 5 кілометрів лінії не збудовано» [7].

На мій погляд, така байдужість директора Степнова до виробничих справ на цукроварні та надлюдські вимоги і темпи в будівництві, що їх ставили вище керівництво, призвели до сумного фіналу. В 1937 р. його разом з головним інженером заводу Жмуром було засуджено як «шкідників-контреволюціонерів» до розстрілу. На обох цукроварнях пройшли мітинги, організовані місцевими партійними осередками. Працівники заводів для колишніх керівників вимагали найсуворішої кари [8]. Зокрема, в резолюції мітингу в с. Бужанка про колишніх керівників цукрового заводу говорилося: «... ставили своїм завданням зривати виробництво, виводити з ладу машини, влаштовували аварії під час виробництва, завдали збитки державі – втрати цукру 51 046 пудів на суму 2 926 100 крб.; допустили втрату м'яси на суму 35 383 крб.» [9].

Південніше села Шестеринці була відкрита буровугільна шахта і носила назву імені Третього вирішального [10]. Районна

газета писала, що шахту засновано в 1931 р. [11] Всяке було на шахті – це і не виконання щоденного завдання: при плані 40 тонн його виконували ледве на 50 %. Бувало, що робітникам не вчасно видавали хліб. Вугілля із шахти вивозив локомотив, який був не захищений від непогоди [12]. Медичне обслуговування було незадовільним – працював лише один санітар, не зажди були в наявності медикаменти [13]. Копальня, як і обидва цукрові заводи Лисянщини, входила до Київського цукротресту об'єднання «Союзцукор». В 1931 р. на шахті працювало 91 особа, а в 1934 – 150. Із вводом в експлуатацію вузькоколійки вона почала працювати на повну потужність, про що свідчать цифри: в 1933 р. шахта дала 3 999 тонн вугілля, а в 1934 – 7 588 тонн [12].

Відомо, що вузькоколійка будувалася методом «від себе», тобто із Єрок на Бужанку – Почапінці. По вже збудованому відрізьку підвозилися будівельні матеріали. Для укладки шпал та рейок управлінням залізничних під'їзних колій була створена бригада, в якій працювали і росіяни, і білоруси, і українці. Місцеве населення з великим піднесенням вітало будівництво вузькоколійки, яка проходила через їхні села. Своїми дитячими спогадами про це поділилася жителька с. Верещаки, колишня вчителька Галина Гаврилівна Трофімова: «Верещачани всі, хто міг, поспішали на будівництво: хтось їхав конячкою, інший йшов з лопатою. Всі працювали як на суботнику, копали землю, вантажили її в грабарки. Жінки підгодовували будівельників – виносили пироги з буряком, калиною, картоплею і промовляли: «Їжте, хлопці, ви ж нам дорогу робите, наші діти до школи по ній ходитимуть, а ми – в Почапінці, на базар, паровоз возитиме вугілля, вапняк». Атмосфера в роботі була весела, дружлюбна. Хлопці з бригади, яка уклала шпали і рейки, жартували: «Ми ще станемо вашими зятями». І дійсно, дехто залишився жити у Верещаках. Серед таких були Феценко Захар – посватав Варвару, Куксін Іван – побрався з Вірою, а Щур Іван оженився на роботящій дівці Катерині. Всі вони мали хороші сім'ї, стали поважними людьми в селі, достойно прожили своє життя.

Бригада укладачів верхнього полотна залізниці працювала старанно, всі тримались за місце роботи, економно витрачали матеріали кріплення рейок. Кожний, хто мав сім'ю, пайки хліба, який їм привозили на робоче місце, їли не весь, ховали в кишеню, щоб привезти його додому дітям. Часи тоді були

голодними, годували робітників дуже погано. Хліб видавали не щодня, бувало, що пайки діставались не кожному, але ніхто не впадав у відчай, навпаки, робітники висміювали в частівках таку дійсність.

Почапинський відрізок залізниці урочисто відкрили наприкінці літа 1934 р. В неділю до заводських воріт із Єрок прибув поїзд. На під'їзді паровоз довго і весело гув, наче сповіщав всіх, що він їде вперше і везе в завод вантажі. Зібралось багато святково одягнених людей – прийшли сім'ї робітників, колгоспників. Директор заводу Аляб'єв під оплески присутніх перерізав червону стрічку на брамі для в'їзду поїзда [3]. Відтоді вантажі в цукровий завод почали поступати по залізниці. В перші роки існування вузькоколійки вагони тягнув паровоз, через димову трубу якого червоними снопами вилітали іскри. Не один раз загоралась солом'яна стріха хати Чепурного Олексія Павловича, бо стояла вона близько від вузькоколійки. Молоде подружжя Олексія та Галини позбулося цього лиха, коли в середині 1960-х років збудувало будинок далеко від залізниці. З часом на зміну паровозу прийшов мотовоз.

За ініціативи Аляб'єва в 1935–1936 рр. в селах Водяники та в Будищах були влаштовані буряко-приймальні пункти, куди навколишні колгоспи звозили буряки. У Будище була прокладена додаткова гілка вузькоколійки. На цих пунктах зважували, визначали забрудненість та цукристість буряків, завантажували їх у вагони і вузькоколією підвозили до заводу. Це була велика підмога для заводу, якщо враховувати обмаль автотранспорту в 1930 ті та повоєнні роки. В кінці 1950-х років буряко-приймальний пункт в с. Будище був закритий через низьку рентабельність (мала бурякова зона, бо поруч був Вільшанський цукровий завод). Ефективно працював аналогічний пункт у Водяниках. Щороку звідси цукроварня отримувала 15–20 тис. тонн буряків вагонами-вертушками по 9–10 штук в однім ешелоні та по 1–2 рази на добу. Цей пункт пропрацював понад 40 років і в 1978 р. припинив своє існування, бо навколишні колгоспи буряки почали возити на Вільхівецький цукровий завод.

Проектом будівництва вузькоколійки передбачалася станція в с. Орли. Із вводом її в експлуатацію тут відкрилася складська база матеріалів. Сюди вагонами доставлялись мінеральні добрива для колгоспів, паливо-мастильні матеріали для Вино-

градської та Лисянської машино-тракторних станцій, будівельні матеріали організаціям Лисянського району, паливо для населення та багато ін. З роками збільшується кількість автотранспорту, тому відпала необхідність підвозу матеріалів і на місці бази в 1963 р. почав працювати елеватор. Це полегшило колгоспам задачу хліба державі, бо вже не треба було його везти на елеватор в Єрках. Наприкінці 1960 х років в колгоспах Лисянщини крім традиційного вирощування сільськогосподарських культур, кожне господарство почало спеціалізуватися на якомусь виді тваринництва. Наприклад, колгосп ім. Б. Хмельницького в Почапинцях вирощував молодняк великої рогатої худоби, колгосп ім. Литвинова с. Будище – курей, і т. д. З 1972 р. в Орлах почав функціонувати міжколгоспний комбикормовий завод, який залізницею одержував інгредієнти з усіх кінців Радянського Союзу і в залежності від виду вирощуваних тварин чи птиці, готував корми – добавки

Здавалось би труднощі з доставкою вугілля до цукрових заводів ліквідовані – воно поруч, в Шестеринцях. Але виявилося, що буре вугілля було низькоякісним, при спалюванні не давало швидкої і потрібної для виробництва температури, погано горіло, приміщення котелень задимлювались, топки часто зашлаковувалися. Вугілля, як кажуть, було молодим, схожим на торф, навіть траплялись неперепрілі шматки рогази [1] і через це від нього заводи почали відмовлятися. На засіданні бюро райкому партії від 26 листопада 1934 р. розглядалося питання про роботу Почапинського цукрового заводу. В констатуючій частині постанови записано: «Існує думка про неможливість використання бурого вугілля в заводі (спалено всього 1 тис. тонн із запланованих 4 тис. на сезон виробництва). В заводі застаріле обладнання топок, що створює погані умови для праці кочегарів. Вузькоколійка чекала розвантаження вагонів з вугіллям по 3 доби». Відносно роботи кочегарів було вирішено: «Покращити спецхарчування кочегарів – дозволити заводу продати 2 тис. цнт. патоки. Отримані кошти роздати кочегарам» [14]. Але всі заходи відносно покращення роботи котелень на бурому вугіллі, не дали позитивних результатів і 9 липня 1936 р. спільним наказом № 46 по Почапинському цукровому заводу і Шестеринській шахті був затверджений ліквідком шахти в складі голови – М. І. Аляб'єва та членів – Ф. С. Скорика, Н. Н. Удовенка [15]. Доля Шестеринської буровугільної шахти

ім. Третього Інтернаціоналу була визначена. Сьогодні місце, де вона була, важко знайти – все заросло лісом.

Можливо, з часом, про Шестеринське буре вугілля ми почуємо знову. Сьогодні на поля під сільськогосподарські культури вносяться лише мінеральні добрива, які ніяким чином не можуть замінити органічні. Рано чи пізно, виробник сільськогосподарської продукції змушений буде їх шукати. Органічні добрива можна отримати з бурого вугілля – це, так звані, гумати. Вчені доводять, що із бурого вугілля можна також отримувати і газ – три тонни вугілля рівноцінні 1 тис. кубометрів газу і за 30 р. повністю відмовитись від його імпорту. Звичайно, для втілення в життя таких програм, необхідні великі кошти на будівництво заводу, шахти тощо. Можливо, саме тоді здійснився мрія шестеринян, які в районній газеті в квітні 1941 р. писали, що «...місцевий колгосп на річці Гнилий Тікич незабаром розпочне будівництво електростанції потужністю в 25 к.с.» [16]. Час покаже, все може статись.

За роки існування вузькоколійки на території Почапинської цукроварні була влаштована розгалужена сітка залізниці – понад 2,5 км колії, збудована вагова для зважування вагонів, а для їх перестановки під розвантаження та завантаження придбано три мотовози (перший в 1954 р. на двигуні від автомобіля «ГАЗ-ММ», два наступних – більш потужніші), для яких зроблено бокс-гараж. Машиністами тепловозів в різні роки були Павло Куценко, Михайло Сіденко, Яків Терещенко, Максим Прийма і Василь Нужний. В заводі постійно перебували працівники перевізника (приймали й передавали заводові вантажі, що приходили вагонами, ремонтники колії). Для них на території заводу був збудований будиночок – всі називали його «залізничною станцією». В ньому перебували чергові по станції, експедитори. Для своїх працівників залізниця збудувала триквартирний житловий будинок. Номенклатура вантажів, які приходили в цукровий завод залізницею була різноманітною: камінь-вапняк, кам'яне вугілля, лісоматеріали, металопрокат, мазут і т. д. В свою чергу цукровий завод по вузькоколійці відправляв жом, мелясу і цукор. За часів існування Радянського Союзу Почапинський цукор високо цінувався. Його відправляли вагонами в Російську Федерацію та республіки Середньої Азії. Зі складу мішки з цукром вантажились в криті вагони. В штаті Почапинської цукроварні був експедитор, який постійно

працював на станції Звенигородка. Тут він приймав вантажі, які залізницею надходили на цукровий завод, перевіряв їх вагу, організовував відправку цукру покупцям, який перевантажувався у вагони широкої колії та оформляв перевізні документи. При відсутності вагонів чи потрібної кількості цукру, останній накопичувався в станційному складі Почапинської цукроварні. Довгий час на цій посаді працював Петро Павлович Судороженко – чесний і відповідальний працівник. В роботі експедитора траплялись різні ситуації, пов'язані, в основному, з недопачкою цукру, який привозився із заводу, кам'яного вугілля, лісо- та інших матеріалів, які залізницею доставлялись в цукроварню. Бували і простої вагонів. В кожному конкретному випадку адміністрацією заводу призначалась комісія, яка визначала винних.

Звичайно, вартість матеріалів, отриманих цукровими заводами по вузькій залізниці була високою, бо включала в себе відпускну ціну продавця, залізничний тариф, вартість перевантаження матеріалів в вагони вузької колії та транспортування їх в цукроварні. Але для виробників цукру варіантів доставки матеріалів на заводи до початку 1970 х років не було. В цей період через Лисянку до Дашуківського комбінату бентонітових глин була прокладена залізниця широкої колії. З часом, все частіше обидва цукрові заводи почали отримувати вантажі на залізничній станції «Лисянка», бо це було дешевше і з роками збільшувався власний автопарк, появились багатотоннажні автомобілі, тим самим, вони почали відмовлятися від послуг підприємства «Звенигородські залізничні під'їзні колії». Почапинська цукроварня згодом на залізничній станції «Лисянка» будує пакгауз (склад для короткострокового зберігання вантажів), вирішується питання організації своєчасного розвантаження вагонів та доставки матеріалів на завод. Поступово в ДП «Звенигородські залізничні під'їзні колії» накопилися збитки. Щоб їх погасити, підприємство у 1991–1993 рр. почало розбирати та продавати рейки. А в 2003 р. Господарським судом було визнане банкрутом та ліквідоване. Так перестала існувати вузькоколія, яка вірою-правдою служила людям близько 60-ти років.

1. Спогади жителя с. Почапинці Власенка Івана Никоновича, 1930 р.н., записані Ялинським П. І. 22.08.2010 р.
2. Спогади жителя с. Почапинці Терещенка Петра Михайловича, 1936 р.н., записані Ялинським П.І 26.08.2010 р.

3. Спогади жительки с. Почапинці Відоменко Галини Сергіївни, 1926 р.н., записані Ялинським П. І. 21.08. 2009 р.
4. Заремба. Помпадури будівництва вузькоколійки // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 36.
5. Микита. У Верещаках саботують сівбу // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 49.
6. Склад комісії по чистці партії в Лисянському районі // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 59.
7. Кравець М., Шульга, Вітебський. Зважати на недоречності, забезпечити безперебійну роботу цукроварні // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 88.
8. Ростімешін, Курінний. Вимагаємо найсуворішої карі // Ударник Лисянщини. – 1937. – № 124.
9. Усенко, Уманець, Мацюця. Розстріл підлих шкідників // Ударник Лисянщини. – 1937. – № 124.
10. Підписка на позику 4 вирішального // Ударник Лисянщини. – 1932. – № 51.
11. Звіт Лисянського райвиконкому // Ударник Лисянщини. – 1934. – № 129.
12. М. Т. Безповідомдальність на Шестеринській шахті породжує прориви // Ударник Лисянщини // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 90.
13. Кобильов. Налагодили роботу пункту // Ударник Лисянщини. – 1932. – № 85.
14. Постанова Лисянського РПК від 26.11. 1934 «Про роботу Почапинського цукрового заводу» // Ударник Лисянщини. – 1934. – № 131.
15. Акт ліквідома Шестеринської шахти від 10.08.1939 р. про продаж хати – власності шахти / Особистий архів автора статті.
16. Волошин. Будівництво електростанції в колгоспі // Ударник Лисянщини. – 1941. – № 43.

О. М. Березовський

ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХРАМІВ ЛИСЯНЩИНИ

Духовну спадщину українського народу у ХХ ст. спіткала тяжка доля. Святині гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну, – політичні катаклізми початку століття призвели до тотального знищення храмів: велика кількість церков, величних соборів та монастирів була зруйнована, було втрачено духовне надбання нашого народу. Завдаючи тяжких душевних ран, колективних психологіч-

них травм, відбиваючись на генетичному рівні і закарбовуючись у пам'яті багатьох наступних поколінь, вони на довгі роки залишають глибокий слід і в масовій свідомості великих спільнот. Як правило, такі події стають не лише важливим, а й визначальними сегментами історичної та національної пам'яті народів [14, 262–275.]. В цьому контексті набуває особливої актуальності дослідження в історичній ретроспективі регіональних особливостей здійснення антирелігійної політики радянської влади, що сприятиме більш повному розумінню сучасних проблем у цій сфері в тому чи іншому регіоні країни. З огляду на це важливого значення набуває вивчення трагічної історії храмів на Черкащині, зокрема, на прикладі історії знищення церков в Лисянському районі.

Серед праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі аспекти досліджуваної проблеми, слід відзначити роботи загального характеру А. Колодного [8], О. Єленського [6], О. Лисенка [11; 12], П. Бондарчука [3] та ін. [4; 7; 9; 10]. В роботах цих дослідників міститься багато аналітичних висновків та змістовних фактів з питань антирелігійної політики радянської влади проти віруючих та знищення культових споруд. Також слід відзначити праці науковців краєзнавчого характеру В. Щербатюка [15; 27; 29], О. Березовської [1], М. Лубка [13] та ін. [2; 28], в яких висвітлюються окремі сторінки трагічної історії лисянських храмів.

Перші згадки про храми на Лисянщині сягають XVII ст. Про чотири лисянські храми у 1654–1656 рр. згадує відомий мандрівник Павло Алеппський, який, проїжджаючи через Лисянку, писав: «...Ту, що в ім'я Преображення Господнього ми відвідали. Над її ворітьми висить новий, досить великий мідний дзвін, звук якого ми чули на відстані години їзди. Бані її із залізної жерсті. Велику церкву в них називають Соборною. Інші три церкви – в ім'я Владичиці, Св. Михайла та Св. Миколи». У 1654 р. згадується соборна церква мученика Георгія та Миколаївська церква у м. Боярка, соборна церква Воскресіння Христового, церква Пречистої Богородиці Успіння, церква Чудотворця Миколая у м. Кам'яний Брід [28, 33, 104]. У 1656 р. у Лисянці було засновано православний Свято-Троїцький монастир, який збудовано за кошти лисянського козацького сотника. У «Географічному словнику Королівства Польського» знаходимо свідчення, що у 1670 р. Свято-Троїцький монастир спалили татари,

які прийшли в Україну для підтримки українського гетьмана П. Дорошенка [30, 308].

В першій половині XVIII ст. тільки у самій у Лисянці нараховувалось 6 православних церков – Миколаївська (побудована у 1718), Успенська (1720), Георгіївська (1723), Михайлівська (1723), Вознесенська (1730), Преображенська (1730). У XVIII ст. було збудовано значну кількість храмів і в інших населених пунктах Лисянщини. Зокрема, знаходимо історичні відомості про існування дерев'яних храмів, названих іменем святої Покрови у селах: Будища (1738), Смільченці (1758), Верещаци (1775), Ріпки (1765), Писарівка (згадується у 1768). У с. Кам'яний Брід діяли Вознесенська (1706) та Успенська церква (побудована у середині XVIII ст.). У цей період були також побудовані Свято-Миколаївська церква у с. Боярка (1709), церква великомученика Георгія у с. Шестеринці (1726, 1782), церква мучениці Параскеви у с. Почапінці (1726), церква мучениці Параскеви у с. Журжинці (1730), Богородична церква у с. Хижинці (1740), церква святих Праведників Іоакима та Анни у с. Хижинці (1776), Богородична церква у с. Босівка (1766), церква Архистратига Михаїла у с. Шубині Стави, Богословна церква у с. Дашуківка (1765, 1774), Воздвиженська церква у с. Бужанка (1775), Свято-Михайлівська церква у с. Федюківка (згадується у 1768), Троїцька церква у с. Виноград (згадується у 1768), Миколаївська церква у с. Вотилівка (1760) [15, 23]. На межі XIX – XX ст. в Звенигородському повіті Київської губернії знаходилось 125 церков (9 кам'яних, 116 дерев'яних). У Лисянській волості, яка входила до Звенигородського повіту діяли православні храми мало чи не в кожному селі.

У XVII–XVIII ст. на Правобережній Україні була значна частина прихильників уніатської та римо-католицької церкви. Тому практично в усіх великих населених пунктах правобережної частини Черкащини були католицькі та уніатські храми. Значний вплив на населення регіону мали василіани (базиліани) – члени чернечого греко-католицького ордену. У 1729 р. хорунжий великий коронний Ян Станіслав Яблоновський поселив у лисянський монастир (колишній Свято-Троїцький православний монастир) василіан, а також подарував монастиреві слободу й право на його заселення [2, 133–137]. На території Київського воеводства станом на 1782 р. знаходились 23 уніатські деканати, серед яких був Лисянський деканат, який за

кількістю парафій (46) був найбільшим в Київському воеводстві [31, 163]. В Лисянський деканат входили також парафії населених пунктів, що за сучасним адміністративним поділом, переважно входять до складу Лисянського, Звенигородського, Катеринопільського, Тальнівського районів Черкаської області. У другій половині XVIII ст. Лисянка постає духовним, освітнім центром, релігійним осередком для багатьох греко-католиків Правобережної України.

Знаходимо також відомості про існування у Лисянці римо-католицького костелу та монастиря францисканців. Ще в 1733 р. мати Юзефа Яблоновського, якому належала Лисянка, заснувала «фундацію для костьолу отців францисканців в ім'я Непорочного зачаття і Святого Юзефа». Римо-католицький костел продовжував функціонувати до початку XX ст. Про діяльність храму свідчать метричні книги лисянського костелу за 1838–1915 рр., що зберігаються у Державному архіві Черкаської області [7, 314, 444]. На сьогодні вдалося віднайти зображення костелу, що було опубліковано у 1883 р. у польському періодичному виданні «Тиждень ілюстрований» («Tygodnik Ilustrowany») [32, 288]. Остаточно костел зруйновано у 1930-х рр., з його цегли збудовано окремі приміщення старої місцевої лікарні.

З встановленням радянської влади на Україні вже в 1920-ті роки розпочалася цілеспрямована боротьба з релігією. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей та їх закриття. Тисячі церков в Україні були зачинені, священники репресовані. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) проголосив «безбожну п'ятирічку» – до кінця 1937 р. у СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Наприкінці 1930-х рр. можна говорити про практично повну ліквідацію православної церкви на території радянської України [8, 402–403]. Особливого значення у боротьбі з релігією надавалось руйнуванню храмів, оскільки саме християнський храм є одним із найяскравіших промовистих церковних символів, а часто і витвором мистецтва, центром культурного життя, скарбницею мистецьких творів. Руйнування храму означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд. Передусім, це було руйнування духовності, місце якої повинні були посісти постулати офіційної ідеології [9, 3–11].

Одними з яскравих і типових прикладів антирелігійної боротьби може слугувати діяльність органів місцевої влади в Лисянському районі (тоді ще Київської області). Станом на 1923 р. у селах Виноград, Вотилівка, Ріпки, Босівка, Шубині Стави, Товсті Роги, Погибляк, Боярка, як свідчать архіви, ще існували православні храми. В містечку Виноград були також два єврейські молитовні будинки. В Лисянці існували православні церкви: дерев'яна Вознесенська, дерев'яна Миколаївська (на хуторі Монастирок), кам'яна Михайлівська, два єврейські молитовні будинки – «Новий клейз» та «Бес-Амедрош», а єврейська громада, що нараховувала 50 членів, мала свою молитовну школу. Тільки у 1930 р. на Лисянщині були закриті церкви у с. Журжинці та с. Яблунівка [25, 220–235], у 1933 р. – Свято-Успенська церква с. Чаплинка [1, 35–37]. У 1935 р. була знята з обліку і використовувалася як склад церква в с. Смільчинці, а у 1939 р. у с. Хижинці на місці церкви був створений сільський клуб. У 1930-х рр. у Лисянці зруйновано католицький костел. У 1930 р. місцеві органи влади відібрали молитовний будинок у громади адвентистів сьомого дня сіл Рідкодуб та Семенівка і протягом 9 років у ньому розміщувались сільський клуб, колгоспна комора, склад міндобрив, а в 1939 р. будівлю розібрали [28, 299].

Окупація України німецькими військами істотно змінила релігійну ситуацію. Окупаційна влада намагалась використати авторитет українського православ'я для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях [4, 107–119]. Саме в той час відбувся сплеск релігійних почуттів, що знайшло вияв у масовому відкритті храмів, відкритій демонстрації людьми своїх переконань. Релігійне піднесення серед населення було таким великим, що тоді вдалося відновити майже 40 % дорадянської кількості храмів. Почалося масове відкриття закритих у 1930-х роках храмів. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувались як господарські приміщення чи клуби. В тих селах, де храми були повністю зруйновані, з цією метою використовувались громадські будівлі. За неповними підрахунками в період окупації тільки в Київській області було відкрито 798 храмів [4, 107–119]. В період німецької окупації на Лисянщині також відроджувалися православні храми, проводилися богослужіння. Зокрема, у 1941 р. відновили діяльність Покровська

церква у с. Верещаки (священик В. Спиридонов), церква Різдва Богородиці у с. Журжинці (Я. Переверзин). У 1942 р. відновила діяльність Покровська церква у с. Ріпки (священик О. Белоус), Свято-Успенська церква с. Чаплинка (священник О. Піонт), церква у Лисянці (священик В. Дубчук) [16, 120] та ін. У Михайлівській церкві в Лисянці здійснювались богослужіння отцем А. Злочевським.

Використання німцями потенціалу православної церкви змусило радянське керівництво переглянути своє ставлення до церкви та віруючих. Різкий поворот Й. Сталіна у ставленні до церкви реально почався 4 вересня 1943 р. Було відновлено патріаршество Руської православної церкви, створено священний Синод, почала діяти Рада у справах РПЦ при Раднаркомі (з 1965 р. – Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР) [8, 439; 10, 24–40]. Антицерковну політику було уповільнено, але не зупинено. У цілому певна лібералізація у ставленні до віруючих виявилася нетривалою та кон'юнктурною [9, 3–11]. Одразу після закінчення війни розпочалося активне вишукування будь-яких можливостей для зняття з реєстрації, заборони у відправленні культу православної громади. В повоєнні роки місцева влада вела жорсткий контроль за діяльністю діючих церков. Чинівники справно підраховували кількість прихожан, які відвідували церкву (особливо під час свят), вели нагляд за богослужіннями священників. Як повідомляв уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюха: «... слід відмітити, що церква має великий вплив на віруюче населення області, і особливо багато віруючих її відвідують у великі релігійні свята» [16, 15]. У цей період закрито церкву у с. Журжинці (1946), а будівля храму використовувалась як зерносховище [18, 172–178]. Рішенням виконкому Київського обласної Ради депутатів трудящих № 145 від 30 січня 1950 р. та постановою уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (протокол № 6 від 4 березня 1950 р.) було закрито Свято-Троїцьку церкву у с. Почапинці [19, 139]. З акту передачі приміщення цієї церкви ми дізнаємось, що під час реорганізації церкви в будинок культури було знято дзвони мідні та з сплаву міді та срібла, а також зруйновано іконостас, знищено численні ікони. Склепи похованих поміщиків Четверикових та Преснухіних, які знаходилися у підвальних примі-

щеннях під церквою, були пограбовані і викинуті [27, 190–197]. Вже у 1951 р. колишнє церковне приміщення було відремонтовано та переобладнано під сільський клуб [19, 137].

Наприкінці 1950-х рр. М. Хрущов висунув тезу – висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії в цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним конфесіям [8, 537]. Почалася чергова хвиля антицерковної політики, яка звелася в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності – закриття й нищення монастирів, храмів, ікон, книг, до масового економічного, політичного й морального тиску на духовенство та віруючих. Механізм ліквідації на місцях діючих релігійних громад проходив за типовою схемою: спочатку конфісковувався храм шляхом розірвання договору оренди, потім позбавлявся реєстрації парафіяльний священник і вже після того не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади. Після цього культові споруди, як правило, зносились або ж переобладнувались під культурно-освітні чи господарські потреби. Найдієвішим засобом боротьби з релігією залишалося закриття храмів і церков, що з 1959 р. набрало зростаючих темпів [9, 3–11].

Під ці методи тиску підпали останні чотири храми в Лисянському районі (станом на 15 квітня 1954 р.): в Лисянці, Верещаках, Ріпках та Чаплинці. Від обласного керівництва на місце було направлено накази під грифом «секретно» будь-яким чином храмові будівлі закрити або зруйнувати, а релігійні громади зняти з реєстрації [16, 2]. За таким сценарієм і було знищено Покровську церкву у с. Ріпки (дерев'яна, побудована у 1907 р.), що вперше була закрита радянською владою ще у 1935 р. Тоді ж церква була перероблена в клуб і використовувалася до 1942 р., саме тоді, як свідчать партійні джерела, релігійна община «захопила» клуб. Через три роки церковну общину офіційно зареєстрували; згодом прихожани взяли в оренду у держави зруйнований під час війни будинок-храм, частково відремонтували і пристосували для церковної служби. Востаннє церква була закрита у листопаді 1959 р. Згідно з висновком уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи, церква «не мала священника з 1955 р., з того ж часу і не проводились церковні служби». Церковна будівля знаходилась у напіваварійному стані, в храмі

ремонт не проводився з 1955 р. Дах будівлі став повністю непридатним. Висновок уповноваженого був однозначним: «...релігійну громаду с. Ріпки зняти з реєстрації, як «самораспавшуюся»... церковну будівлю розібрати і придатний будівельний матеріал використати для будівництва сільського клубу» [17, 308–312]. При цьому Ф. Матюха зазначив, що керівництво району та області з цим висновком повністю згодні.

В 1956 р. виконком Лисянської райради депутатів трудящих направив клопотання розібрати колишню храмову будівлю (Георгіївської церкви) в с. Шестеринці, «як аварійну, яка використовувалася колгоспом як складове приміщення». В уповноваженого Ф. Матюхи акт технічного стану будівлі викликав сумніви щодо її аварійності, але обласний відділ архітектури від перепроверки відмовився. Так подальшу долю церкви було вирішено.

У травні 1960 р. було закрито і Успенську церкву у с. Чаплинка (дерев'яна церква, 1887 р.). Згідно з висновком Уповноваженого Ради у справах РПЦ, будівля потребувала капітального ремонту [21, 332–335]. З 1960 р. приміщення храму використовувалось як зерноховище [16, 2], а пізніше перетворено в склад мінеральних добрив [23, 173]. У 1966 р. церковну будівлю вирішено зруйнувати. На місці храму було збудовано будинок культури [1, 35–37].

Незважаючи на антирелігійну політику з боку влади, жителі Лисянщини неодноразово робили спроби відновити храми. Так, житель с. Журжинці Є. У. Романко з групою віруючих односельчан (20 осіб) 23 червня 1955 р. звернувся з офіційною заявою до уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г. А. Корчового про відкриття церкви в селі [18, 172–178]. За дорученням митрополита Київського і Галицького Іоанна (Патріарший Екзарх всієї України, постійний член Священного Синоду Московського Патріархату) до заяви було прикріплено клопотання єпископа Переяслав-Хмельницького, вікарія Київської єпархії Нестора. З такою ж заявою релігійна громада звернулася і до Черкаського облвиконкому. Уже 12 липня 1955 р. «уповноважені» Г. Корчевий та Ф. Матюха надіслали типову на той час відповідь: «Сообщаю, что Ваше заявление... как необоснованное удовлетворено быть не может... Учитывая, что верующие в с. Журженцы имеют возможность посещать церковь в с. Лысянка оснований для

возобновлення діяльності церкви в с. Журженці – нет» [18, 172–178]. Облвиконком в свою чергу також прийняв рішення № 685 від 18 липня 1955 р. про відмову у проханні групи віруючих с. Журжинці відновити діяльність церкви [18, 177]. З подібною заявою у 1957 р. звернулась група віруючих (27 осіб) з с. Почапінці, однак також отримали відмову [20, 260].

Діючими лишалися лише церкви в Лисянці та Верещаках, але й ті були приречені на небуття. 15 листопада 1944 р. в Лисянці офіційно було зареєстровано релігійну громаду при Михайлівській церкві. Відразу ж потому з боку місцевої влади розпочався завуальований тиск на провідників релігійності: 5 квітня 1952 р. голова Лисянської райради депутатів трудящих «запропонував» священнику Павлові Вишневському придбати (звичайно ж в обов'язковому порядку) облігації Внутрішнього Державного Займу на суму 35 тис. карбованців. Прихожани спільно зібрали 550 крб., ще 400 крб. доклав священник – так облігації було придбано, але голова райради вимагав вносити гроші й надалі. З того часу священники на довго в храмі не затримувались, служба в храмі проводилась непостійно.

З листа уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи, дізнаємось про стан храму у на початку 1960-х років: «...корисна площа церковної будівлі становила понад 300 м². В результаті того, що дах будівлі не ремонтувався, залізо на даху повністю стало непридатним. Вода протікала майже по всій площі даху. Несучі дерев'яні конструкції згнили. Дах церковної будівлі знаходився в аварійному стані» [22, 52–56]. Рішенням виконкому Лисянської районної ради депутатів трудящих № 165 від 23 травня 1960 р. будівля Свято-Михайлівської церкви визнана аварійною, а проведення в ній служб заборонено. Скарги і заяви від групи віруючих до уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи (за його ж свідченнями) у 1960–1961 рр. офіційно не надходили. Однак, в 1960 р. на прийом приходили громадяни, члени церковної ради з проханням дозволити ремонт храму. Дозволу на ремонт вони так і не отримали [22, 52–56]. Релігійна громада Лисянки продовжувала діяти, навіть після вилучення у травні 1960 р. будівлі Свято-Михайлівської церкви. Однак, лише короткий відрізок часу... Уже 31 березня 1961 р. Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області вирішила зняти з

реєстрації релігійну громаду смт. Лисянка у зв'язку з тим, що «религиозная община длительное время не имеет помещений под молитвенные цели» [22, 51–56]. Священика в православній громаді Лисянки не було в період з кінця 1958 р. і до другої половини 1959 р.

У 1961 р. Свято-Михайлівську церкву було закрито, майно розікрали. На початку 1970-х рр. Лисянку відвідав відомий радянський скульптор, заслужений діяч мистецтв УРСР І. М. Гончар. «у підвалі Лисянської церкви, – сказав І. М. Гончар, – мені вдалося розшукати стародавні образи з козацької церкви в Лисянці та ікони, які свідчать про перебування Тараса Шевченка «в науці» у лисянського диякона Єфрема, адже одна з них дуже нагадує картини молодого Т. Шевченка. Старожили твердять, що автором цієї ікони є той самий диякон Єфрем...» [13, 13]. Протягом наступного десятиріччя церква поступово руйнувалася, до ліквідації залишків колишнього храму було залучено місцевих комсомольців і в 1970-х роках її знесли зовсім.

Останньою діючою церквою у Лисянському районі залишалась Покровська церква у с. Верещаки (дерев'яна, побудована у 1890 р., корисна площа 200 м²). Однак, через один рік після закриття лисянського храму, така ж доля спіткала і цю святиню. Владні структури шукали будь-який привід для заборони діяльності православних храмів. Так, 4 березня 1960 року священика П. Лисогора було знято («за нарушения законодательства о культах»). Приводом стало те, що священик «організував підпільний молитовний будинок в с. Майданівка Звенигородського району, хрестив дітей, освятив територію кладовища». Митрополит Іоан порадив обрати священиком Володимира Плаксія з Київської області. Але уповноважений Матюха відмовив, запропонувавши Плаксієві будь-яке місце священика в інших селах, тільки лиш не у Верещаках. Таким чином з 1 квітня 1960 р. в Лисянському районі вже не було жодного священика [22, 51–56]. А вже рішенням Черкаського облвиконкому № 987 від 27 жовтня 1961 р. було знято з реєстрації релігійну громаду с. Верещаки, як «распавшуюся». Церковну будівлю перебудовано та переобладнано під клуб [22, 215–223]. У висновках уповноважений Ф. Матюха резюмував: «У Лисянському районі більше діючих церков не залишилось. Це перший район Черкаської області, де немає жодної церковної общини» [22, 220]. Так закінчила своє існування остання церква району.

У цілому тільки у 1959–1962 рр. у Черкаській області було знято з реєстрації 135 релігійних громад. У цей період вилучено 133 церковні будівлі, з них – 21 будівля переобладнана під клуби та спортзали, 10 – під шкільні приміщення, 47 – складські приміщення, 17 – використовувались під інші потреби, 23 – розібрано, 15 – не використовуються [24, 17].

В архівних документах знаходимо відомості про долю та стан колишніх церковних будівель Черкаської області у 1980-х рр. Так, станом на 1 січня 1984 р. в області нараховувалось 16 колишніх храмів, які були визнані пам'ятками архітектури. В переважній більшості вони були у незадовільному стані – «высокой степени аварийности» [25, 220–235]. Серед них пам'ятками архітектури місцевого значення були визнані два колишні храми с. Журжинці та с. Яблунівка Лисянського району. Станом на 1 вересня 1986 р. вони знаходились в аварійному стані. Колишні храми влада ще продовжували використовувати для господарських цілей, але в майбутньому планувала їх відремонтувати та використовувати їх як музей [26, 57]. На сьогодні збереглося лише декілька лисянських храмів, що пережили трагічний період в своїй історії.

Отже, основними методами боротьби з релігією місцевих органів радянської влади було вилучення з користування віруючими церковних будівель під громадсько-культурні та господарчі потреби, руйнація культових споруд, позбавлення реєстрації священика і зняття з реєстрації релігійної громади. Слід також відзначити активне втручання уповноважених у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у справі релігійних громад з метою припинення їх діяльності. Роль місцевих радянських структур (обласного, міського та районного рівнів) в процесі припинення діяльності та руйнування храмів, була певною мірою вирішальною. Також відмічаємо хронічне небажання місцевої влади відновлювати діяльність релігійних громад.

1. Беззубець О. В. Свято-Успенська церква села Чаплинка // *Добридень*. – 2004. – № 19. – С. 35–37.
2. Березовський О. Лисянський Свято-Троїцький монастир / О. Березовський // *Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи* / Упорядник М. І. Бушин, В. М. Щербатюк. – Черкаси, 2004. – С. 133–137.
3. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. Бондарчук. – К., 2009. – 381 с.

4. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні В. В. Гордієнко // *Український історичний журнал*. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
5. Державний архів Черкаської області. – Ф. 4189. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини (1917–1991) / В. Є. Єленський. – К.: Знання, 1991. – 223 с.
7. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. Довідник. Том 3 / упоряд.: В. Бондарчук, Г. Волкотруб, С. Зворський, М. Ковтун. – К., 2010. – 720 с.
8. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – 560 с.
9. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України / редкол.: В. Ф. Солдатенко та ін. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 512 с.
10. Лагодич М. Рада у справах РПЦ: історико-правовий аналіз / М. Лагодич // *Богословський вісник: збірник наукових праць*. – Випуск № 3. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – С. 24–40.
11. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. / О. Є. Лисенко. – К.: Либідь, 1999. – 258 с.
12. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 р. / О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 404 с.
13. Лубко М. Соборна Михайлівська церква в Лисянці / М. Лубко // *Добривдень*. – № 1. – С. 13.
14. Пилявець Р. І. Історичні трагедії як соціальний феномен: сутність і класифікація / Р. І. Пилявець // *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. – Вип. 2. – К.: ДП «НВЦ» Пріоритет», 2012. – С. 262–275.
15. Пузир М. В., Щербатюк В. М. Кризь славу і згарища / Пузир М. В., Щербатюк В. М. – К., 1998. – 44 с.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 132.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 135.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 150.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 159.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 216.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 265.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 311.
24. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 415.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 298.
26. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 376.
27. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина / Володимир Щербатюк. – К. Лотос, 2002. – 428 с.
28. Щербатюк В. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк, О. Беззубець, О. Березовський та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.
29. Щербатюк В. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк, О. Березовський, С. Верговський. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.

30. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Tom V. – Warszawa, 1884. – S. 308.
31. *Sociografia kościoła greckokatolickiego na braclawszczyźnie i kijowszczyźnie w 1782 roku / Marian Radwan.* – Lublin, 2004. – 184 s.
32. *Tygodnik Ilustrowany.* – 1883. – №44/1257. – S. 288.

Р. В. Страдецький

КОЛАБОРАЦІЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ (1941–1944 Р.) ТА ВТРАТИ, ЗАВДАНІ КОЛАБОРАНТАМИ

У міжвоєнний час і в роки війни більша частина населення України переживала у своєму розвитку нестабільний період. Про це яскраво свідчать репресії і політичні процеси над «ворогами народу», постійна боротьба з «крайнощами»: проявами «буржуазного націоналізму проти творчої української інтелігенції, «хвильовизму», «волобуєвщини», «скрипниківщини», «шумкізму». Населення пережило численні «чистки», голодомори 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. колективізацію, розкуркулення, політичні репресії. До причин виникнення колабораціонізму та його поширення в українському суспільстві в конкретних умовах воєнного лихоліття, формування його потенційно широкої соціальної бази потрібно віднести не тільки негативний досвід радянської дійсності і незадоволення репресивною політикою радянської влади, але й сприятливу для німців на початку війни військово-стратегічну обстановку, активну, широку і масовану нацистську пропаганду, національно-державницькі прагнення певної частини українського суспільства та її сподівання збудувати з німецькою допомогою власну державу; поширену серед людей переконаність у справедливості, пунктуальності та раціональності німецької нації [12].

Як наслідок, частина населення змінила ціннісні орієнтації і була готова до співпраці із ворогом. Проте, переважаюча більша частина населення, в тому числі і ображених радянською владою, на співпрацю з окупантами не пішли. Хоча в надзвичайно жорстоких умовах окупаційного режиму економічна співпраця для багатьох людей залишилась єдиним засобом існування. Не

працювати на окупованій ворогом території було фактично неможливо. Невихід на роботу карався великими штрафами від 100 до 500 крб., але й обов'язково застосовувалося побиття палицею або батою. Тому за таких умов не опуститись до військової співпраці із окупантами дійсно було справою совісті, честі і людської гідності. Для членів української допоміжної поліції встановлювалась платня у 540 крб. для одружених та 240 крб. для одиноких. Крім того – безкоштовне харчування, одяг, взуття, білизна, постіль. Також населення заохочувалося до співпраці різними преміями та винагородами.

Про масштаби колабораціонізму свідчать і наведені в сучасній історіографії дані американського дослідника І. Каменецького про перебування на службі у збройних силах Німеччини наприкінці 1944 р. 220 тисяч українців. А про чисельність «української допоміжної поліції» в рейхскомісаріаті «Україна», за словами М. Ковалю, можна судити з того, що за штатним розкладом вона мала налічувати 1 % населення, тобто 250 тисяч чоловік, і не заміщених посад, як правило, не було. З огляду на це М. Коваль підсумовує, що злочини окупантів в Україні не були б такими масштабними без сприяння частини місцевого населення. [11, 127–128]

Про кількість колаборантів, що співпрацювала з окупантами на території Черкащини, інформації не мають ні архівні, ні історичні джерела. На основі власного дослідження виведемо ці дані теоретично.

В Христинівському районі 28 населених пунктів. В 15-ти з них, охоплених дослідженням (опитано понад 50 респондентів), ми нарахували 110 колаборантів: з них 47 старост та представників їх апарату та 63 поліцаї. Таким чином, логічно припустити, що у Христинівському районі (врахувавши, що ще кілька десятків активних колаборантів працювала на залізничній станції Христинівка) їх могло бути не менше 220–250 осіб. Враховуючи те, що Христинівський район один із найменших на території Черкаської області, і те, що в області 20 районів, то можна припустити, що кількість активних колаборантів могла становити близько 4500–5000. А якщо врахувати, що в містах Умані, Черкасах, Звенигородці, Смілі, Монастирищі, Шполі та інших населених пунктах Черкащини були створені єврейське гетто, до охорони яких залучались поліцаї, а також концтабір «Уманська яма», де також були колаборанти із похідних бригад

ОУН (допомагали виявляти небажаних осіб: носіїв радянської ідеології, євреїв). В Смілі протягом кількох років діяла розвідшкола абверу «Гіва» (німецька контррозвідка), в якій нараховувалось 3 групи курсантів, сформованих із представників різних національностей чисельністю в 600 курсантів. А також місто Черкаси, де кількість колаборантів в різних службах була вищою, ніж у інших райцентрах. Крім того, потрібно врахувати, що Умань, Монастирище, Звенигородка були центрами гебітів, тож кількість колаборантів там була вищою. Також потрібно врахувати той факт, що в тих районах, де активно діяли партизани, кількість поліцаїв також була значно вищою – 20–35 чоловік на поліцейську дільницю. Тому можна припустити, що кількість колаборантів на території Черкащини в роки тимчасової окупації могла становити в межах 6000–7000 чоловік.

По всій території рейхскомісаріату «Україна» і зоні військової окупації під пильним контролем гестапо та німецької адміністрації створювалися українські обласні, міські, районні та сільські органи місцевого управління. В Умані було організовано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладжинський. Вся цивільна влада в області (гебіті) належала гебітскомісару Петерсену [9, 306]. Крім власне німецької окупаційної адміністрації, в центрах гебітів діяла також допоміжна українська адміністрація – районна управа та поліція. Селами управляли старости та місцеві поліцаї. Окупаційний допоміжний апарат, набраний із колаборантів, виявився досить ефективним і відіграв значну роль, як в економічному пограбуванні природних ресурсів та населення, так і у військовій співпраці з окупантами: видача радянського активу, участь у розстрілах мирного населення, каральних акціях проти партизан і т.д.

До допоміжної адміністрації та поліції окупанти залучали людей, які свого часу потерпіли від радянської влади і прагнули поквитатися з нею, або не сприймали її за своїми політичними переконаннями. На службу до окупантів йшли також з кар'єрних міркувань та з метою наживи. Немало було, особливо в поліції, карних елементів й просто зрадників [10, 173].

Так, за спогадами жительки с. Талалаївка (Христинівський район), під час окупації в їх село прийшов чоловік з Теплика купити корову. Корову купити не вдалося – повертався додому

з грішми. За селом його наздогнав староста К.Р.Т. з поліцаями Р.Л.Д. та А.Р.Б., почали вимагати віддати гроші. Він не віддав, то його на смерть забили і в кущах закопали. А дві жінки з села це все бачили, тільки нікому не сказали, бо сильно боялися. Вже як прийшла дружина померлого в село питати за чоловіка, то ті жінки їй тихенько показали, де він похований, а вона тихенько забрала покійника додому. В цьому ж селі поліцаї заарештували комуніста (згодом його розстріляли в Христинівці), а його дружину з дітьми хотіли втопити в криниці, але якось минулося. В селі Пеніжково поліцаї приймали участь в арештах комуністів і активістів, їх вивезли до «Уманської ями» і розстріляли. [13, 93]

Прикладом, як окупанти налагодили пограбування краю, може слугувати с. Велика Севастіянівка. Під керівництвом німецького сільгоспінспектора Кавеля село було поділене на 6 громад. Громади здійснювали обробіток землі, яка вчасно оралась і засівалась, утримували худобу. Крім того, кожному жителю було доведено, скільки він повинен здати м'яса, молока, яєць. Так, молока з однієї корови потрібно було здати на німецький заготівельний пункт 600 літрів. Якщо цю кількість не здавали – забирали корову на м'ясо. За корову давали компенсацію 65 марок, але більшість людей її не отримала. Люди старалися все вчасно здати, бо окупанти двічі свої накази не повторювали. Вся худоба і живність в селянських господарствах була порахована і вирощувалась ними для потреб німецької армії. За забій худоби без дозволу, старости та їх помічники нещадно били (самі ж від сплати податків, як правило, були звільнені). Поліцаї приймали участь у реквізиція худоби, особистого майна, а в 1943 р. німці і поліцаї на території села заготовляли теплий одяг.

Поліцаї «сприяли» і вивезенню молоді до Німеччини. Спочатку набір здійснювали за списками сільської управи і відправили 150 чоловік. Але в подальшому, коли молодь активно почала противитись вивезенню, поліцаї влаштовували облави. Загальна кількість вивезених до Німеччини 386 осіб і значна їх частина на совісті німецьких «помічників». Серед поліцаїв траплялися такі «ідейні», що відправляли на роботу в Німеччину навіть власних дітей [13, 8]. Подібна ситуація була і в інших селах району. Проте, не всі були катами свого народу, були і такі, що попереджали односельців про облави, звільняли заарештованих. Так, поліцай Влас Ткач, що був в охороні Сичів-

ського табору для військовополонених влітку 1943 р. розпустив 30 полонених і втік сам.

Після визволення району цей епізод був підтверджений і його не судили [3, 178]. Добре ставлення до односельчан в період окупації після визволення села Сичівка (Христинівський район) врятувало місцевого старосту М.В.Ю. Він був заарештований органами НКВС, проте на сходці села люди виступили на його захист і він був виправданий і ніяких покарань не поніс. Подібний випадок трапився і в с. Веселівка, де старосту вибрало село. З приходом Червоної Армії його заарештували, але за нього заступилося село. Його відправили на роботи в шахти Донбасу [13, 94].

Драматичним виявилось життя і шельпахівського голови сільської громади П.О.Д. (до війни його сім'я була розкуркулена). На цю посаду його обрало село. В лютому 1942 р. з ним встановлюють зв'язок партизани. Він через довірених людей допомагає їм хлібом, іншими продуктами харчування, явочними квартирами. Рятує вже заарештованих поліцейськими партизан, переховує і відправляє до партизанського загону чоловіка і жінку єврейської національності, що втекли із Талалаївського концтабору, допомагає сім'ям партизан та комуністів. Після визволення села усі колаборанти, крім нього, були засуджені до різних термінів ув'язнення, а його врятувала довідка, видана командиром і комісаром партизанського загону ім. Леніна Другої партизанської бригади ім. Сталіна. Крім того, колишні партизани посвідчили, що при його допомозі вони роззброїли заячківських поліцаїв, забравши в них 8 гвинтівок, 1 наган, 10 гранат, 1500 патронів. Після визволення села райвійськомат йому навіть видав тимчасове посвідчення партизана. Проте до самої смерті він так і не домігся, щоб йому надали статус партизана [13, 93–94].

Ще один гебіт був створений окупантами в Звенигородці. Тут діяла служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. Крім того, при концтаборі «шталаг» № 345 (Сміла) знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених. З них і були створені навчальні команди. Так, навчальна команда «Гіва-1» була набрана із добровольців російської та української національностей. Була евакуйована разом з контабором на Захід в кінці 1943 р. «Гіва-2» проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У

вересні 1943 р. виїхала в невідомому напрямку. «Гіва-3» складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 р. переведена до Кіровограда. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди «Гіва» досягав 200 чоловік [1, 124–126]. Дані команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів по виявленню «небажаних» осіб, у виявленні партизанських загонів і підпільних груп.

Кілька прикладів такої діяльності. У вересні 1941 р. в с. Чорна Кам'янка Маньківського району увійшов невеликий партизанський загін у формі бійців Червоної Армії. Один із місцевих жителів, не послухавши засторог односельців, звів їх з місцевими партизанами, які були одразу ж обеззброєні і розстріляні. Ті партизани, що вціліли, згодом ввіймали та відвели зрадника в ліс, зігнули два дерева, прив'язали його за ноги і пустили дерева (розповів учитель французької мови Обараз Сергій Макарович – уродженець с. Чорна Кам'янка).

Взимку 1941 р. на вулиці с. Суботів (Чигиринський район) з'явилися вершники на конях, на шапках червоні стрічки, і ніщо не викликало сумніву, що це партизани. Та серед них Кривенко Марія Мусіївна впізнала поліцай і встигла попередити партизан. Була схоплена колаборантами. Мовчала під страшними тортурами. Вранці наступного дня була розстріляна. [9, 183]

Восени 1943 р. суботівське підпілля зазнало суттєвих втрат від колаборантів. Після нелюдських тортур в чигиринському гестапо був страчений вчитель-підпільник Коваленко Іван Митрофанович. Невдовзі був розстріляний на місці Тютюнник М. М., в кишені якого поліцаї виявили папірець із зведенням Радінформбюро. Того ж вечора потрапили в засідку і були вбиті поліцаями І. І. Каплюхий та І. П. Коваленко. 19 жовтня 1943 р. зв'язкова-розвідниця О. В. Вдовиченко разом зі своїми односельцями на хуторі Вдовиченому була спалена живою. Така ж участь спіткала Ф. П. Шевченко, завдяки якій організація мала зв'язок з підпіллям Г. І. Крижанівського [9, 184]. Німецьке командування після спалення Вдовиного Хутора по навколишніх селах розклеїло попередження до населення про смертну кару за допомогу партизанам.

За свідченням В. Кадищева, що перебував у концтаборі в Тальному, за викритого і задушеного провокатора окупанти розстріляли 15 полонених [3, 2]. Два місяці катували фашисти виданого зрадниками комсомольця В. Борисенка (жителя

Лисянки), добиваючись від нього відомостей про інших підпільників, але жодного прізвища він не назвав [6, 421].

В 1941 р. партизанський загін Кравченка та полк народного ополчення на чолі з Марком Настевичем були видані ворогам бургомістром Новогеоргіївська і знищені. Провокатори і зрадники видали ворогу також партизанську базу, склади зброї і продовольства, явки підпільників. Тому говорити про бойову діяльність цих загонів не доцільно, оскільки її, як такої, не було. Це також наклало свій відбиток на подальше розгортання партизанського руху на Чигиринщині, зокрема, на 1941–1942 рр. він був розрізнений, стихійний і мало організований. Реального розмаху він набуває наприкінці 1942 року [8, 269].

Наприкінці вересня 1941 р. Дмитрівський, Коробківський та Чапаєвський загони, навіть не почавши ніяких бойових дій, припинили своє існування, а їх бійці розійшлися по домівках. Це було фатальною помилкою: за допомогою зрадників окупанти встановили списковий склад загонів і майже всіх партизанів було схоплено і згодом розстріляно [9, 210].

Восени 1941 р. жителів с. Бузівка Жашківського району П. П. Давиденка, К. М. Музику, які розповсюджували листівки, схопили поліцаї. Патріоти були замордовані в гестапівських катівнях [6, 193]. Тоді ж зрадник видав підпільну групу з 8 чоловік, що діяла в с. Макіївка Смілянського району. Після катувань їх розстріляли [9, 503]. На певний час боротьба на Смілянщині завмерла, бо за лісами пильно почали слідкувати жандарми, гестапо та поліцаї [6, 188].

На початку 1942 року до підпільної організації с. Цибулів (Монастирищенський район), яка нараховувала 250 учасників, потрапили зрадники, які видали керівника групи Б. М. Марковича окупантам. Хоч лікаря страшно катували, він загинув, не сказавши ні слова про своїх друзів [6, 474].

Весною 1942 року підпільна група с. Жовнине (Чорнобаївський р-н) була виказана зрадником. М. П. Бережний, В. А. Слюсар, З. М. Вергал, В. Д. Поливара та інші були заарештовані і розстріляні окупантами [6, 712]. Тоді ж підпільна група Осовського (Шполянський район) вирішила піти в партизанський загін, що діяв в Капітанівському лісі, але перед цим вона планувала знищити сільську німецьку адміністрацію та поліцаїв. Їх хтось попередив і 22 травня 1942 року окупанти розстріляли 9 учасників підпільної групи [6, 744].

В с. Халаїдово Монастирищанського району німецька контррозвідка викрила підпільну комсомольську організацію (керівник Шевчук Петро Афанасійович і 8 учасників), яка успішно діяла в квітні 1941– кінці 1942 рр.: записувала радіозведення і друкувала листівки на російській і німецькій мові і розклеювала їх в Умані. Група була викрита німецькою контррозвідкою: агент абверу увійшов в довіру до перекладачки з німецької мови. В результаті спочатку були заарештовані керівники, а після допитів (запихали голки під нігті, зривали нігті, ламали пальці, перебивали горло) всього було арештовано 47 чоловік (із них 9 учасників підпільної комсомольської організації с. Халаїдово, решта – 38 колишні поранені військовополонені з 43-го госпіталю). 28 березня 1943 р. всі були розстріляні поблизу Уманської тюрми [2, 1].

Наприкінці квітня 1942 р. в Гереженівському лісі поліцаї під наглядом німців розстріляли кілька тисяч чоловік. Ями копали військовополонені, яких потім теж убивали. Іван Новіцький, якому в 1942 р. було 11 років, згадує, що коли в лісі стихли кулеметні черги, він із хлопцями пробрався до тих страшних бездонних ям. «Земля, перемішана з кров'ю убієнних, ходила ходором, дихала, – дехто з щойно розстріляних ще залишався живим» [9, 310].

У травні 1942 р. окупанти натрапили на слід підпільників у Драбові, їх заарештували і замучили: частину живими вкинули в колодязь біля с. Свічківки, частину – під лід ставка у с. Михайлівці. За допомогою запродавців-поліцаїв були розстріляні Х. Драло, П. Троян, Д. Молюка, Ф. Стойда [6, 170].

У грудні 1942 р. в Жашкові було розстріляно близько 130 чоловік мирного населення. Допомогали окупантам місцеві колаборанти [6, 165]. За доносом провокатора наприкінці 1942 р. в с. Ротмистрівка (Смілянський район) було заарештовано і розстріляно учасників підпілля С. М. Безноса, М. І. Панасенка та інших [6, 511].

2 травня 1943 р. група Порохівського із восьми партизанів була оточена німцями і поліцаями в с. Конела-Попівка. Начальник поліції с. Соколівка Маньківського району викликав із Монастирища і Цибулева підкріплення. Група кілька годин вела бій майже із сотнею німців і поліцаїв. Всі героїчно загинули у бою, причому Порохівський застрелив дружину і сина, коли будинок, в якому оборонялись партизани, був підпалений окупантами [4, 50].

Через підсланих провокаторів у липні 1943 р. гестапо потрапило на слід підпільників Катеринополя – були схоплені Н. Л. Клименко, М. Л. Клименко, У. І. Гавриш. Після жорстоких катувань вони були розстріляні [6, 365].

У жовтні 1942 р. на перегоні Христинівка – Шукайвода групою в складі І. К. Кравчука, М. Тодорчука, Городнюка, А. Панченка, В. Панченка, С. Тодорчука. був пущений під укіс німецький ешелон: був розбитий паровоз, 15 вагонів, навантажених снарядами, серед окупантів були жертви. Жандармерія провела арешти. Було заарештовано 85 чоловік, 22 арештованих привели на місце аварії і розстріляли, решту відправили до в'язниці, із них повернулося додому лише 5 чоловік [3, 1ж].

22 липня 1943 р. в Христинівці разом з агентами гестапо із Гайсина приїхав Леонід Планета (член штабу партизанського загону). За один вечір і ніч була заарештована вся група М. Тодорчука і частина групи Плахотнюка (35 учасників). Арешту вдалось уникнути тільки Кравчуку, Плахотнюку, Сокуру, Соловійову. При втечі був вбитий Керез Яков. Були викриті місця перебування партизан, склад боеприпасів і зброї. Планета видав всі бази загону ім. Леніна, без чого загін не міг діяти і вимушений був змінити місце своїх дій [3, 1г].

Подібний випадок трапився і в моєму селі Шельпахівка, де партизани в січні 1943 р. вбили німця, що був приставлений до млина. Під керівництвом німців поліцаї із сіл Орадівка та Христинівка провели арешти заручників, близько 30 чоловік, серед них були діти і навіть вагітні жінки. Селу дали термін 3 дні: якщо партизанів не видадуть – заручників розстріляють. Партизанів не видали – заручників розстріляли в «Уманській ямі», де був сектор для цивільних. Врятуватися вдалося лише одному Добровольському Прокопу, куля влучила йому в шию, розірвала язика і вибила пару зубів. Вночі, прийшовши до тям, він виліз з розстрільної ями, його підібрали і виходили жителі с. Паланка.

Про діяльність Ліщинівської патріотичної групи (Христинівський район) в архіві є лише дані про те, що в січні 1943 р. більшість членів цієї групи були видані провокатором гестапо і розстріляні [4, 24]. Запроданець вислідив у Леськах (Черкаський район) секретаря підпільного Кіровоградського обкому партії П. Василю і передав його до рук ворога [6, 636].

Щоб уникнути репресій проти населення за вбивство солдат вермахту, партизанські загони під час рейдів нищили облад-

нання цукрових заводів, техніку сільських громад, пускали під укіс військові ешелони, заманивши карателів у ліс, зосередивши в одному місці кулеметників і автоматників, наносили раптовий щільний вогневий наліт, і, знищивши не один десяток фашистів, зникали часто без втрат. [9, 207]

Проте, окупанти і їх помічники колаборанти за невдачі в боротьбі з партизанами часто зривали злість на мирному населенні (яке, як правило, допомагало партизанам). На території області було спалено разом із жителями понад 10 сіл [7, 7]. 19 жовтня 1943 р. за допомогу населення партизанам були знищені хутори Ленінський, Вдовин і Дяки: згоріло 276 житлових будинків, вбито, спалено і задушено газами 1070 жінок, дітей і стариків, із загальної кількості жителів – 1200 [5, 1]. В січні 1944 р. спалено с. Острівець Уманського району: із 450 селянських осель того страшного дня вціліло лише 4, решту дворів було спалено, 142 жителів розстріляно [10, 174]. Частину жителів села під Роговою відбили партизани [5, 55].

У масових розстрілах громадян брала участь і українська поліція. Справжніми катами своїх односельців виступили брати-поліцаї Андрій та Василь Носенки із села Деньги Золотонішського району. На їх совісті смерть понад 100 мирних жителів села. Заплямували себе співпрацею з окупантами і участю в арештах та страті своїх односельчан І. Касян та В. Орловський із Чернобаївського району. Поліцаї, зокрема з Буків, брали участь і в розстрілах євреїв [10, 174].

Навіть такі, досить епізодичні дані і факти про діяльність колаборантів, наштовхують на думку, що їх допомога окупантам і безпосередня участь у боротьбі із партизанами, підпільниками, видача та розстріли радянських активістів, цивільного населення (особливо євреїв), була досить значною. Із трьох підпільних груп Христинівського району при допомозі колаборантів одна група (с. Ліщинівка – Троїцького – 22 учасники) була знищена повністю, а дві групи (ст. Христинівка – Тодорчука – Плахотнюка – Кравчука – 35 учасників та с. Верхнячка – Теліченка – 10 учасників) були знищені частково. Така тенденція, як видно із наведених вище даних, прослідковується в більшій чи меншій мірі на всій території Черкащини.

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби,

розглядаються як скоєні «за обтяжуючих обставин». Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого і надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупантами.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943р. – «СМЕРШ»). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на співпрацю з ворогом, займалися органи НКВС і НКДБ. Така робота розпочиналася відразу після визволення території від окупантів. Від правових структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірку осіб, які проживали у даній місцевості при окупантах. Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого підходу до виконання завдань правоохоронцями, учорашні «помічники» окупантів, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуванні і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботу в Німеччину, могли unikнути заслуженого покарання [9, 340].

Значну роботу з виявлення колаборантів здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Так, 2 квітня 1943 р. НКВС видав розпорядження, яким зобов'язував працівників на місцях розгорнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було, у першу чергу, через опитування отримувати вичерпну інформацію відносно виявлених «зрадників, ставлеників та пособників ворога». Другим джерелом інформації були відомості підпільників і партизан. Третім, і, очевидно, найхиткішим були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття пособників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельцями, коли одне-два свідчення вирішували долю людини [9, 341].

Із визволенням Христинівського району частина колаборантів відступила разом з німецькими військами (кілька таких з с. Орадівка опинились аж в Канаді), частина виїхала в інші місцевості (декого через багато років випадково зустріли земляки і «здали» органам НКВС – так трапилось з кількома христинівськими та великосевастьянівськими поліцаїми; інших заарештувала і судила військова комендатура – їх кількість тільки по Христинівському району становила 68 осіб. Декого із колаборантів розстріляли при спробі втекти під час арешту. Після відбуття покарання частина колишніх старост і поліцаїв повернулася додому.

Таким чином, підводячи підсумок, можна константувати:

- значну кількість колаборантів в значній мірі спровокувала передвоєнна політика радянської влади;
- у планах окупантів колаборантам відводилася другорядна роль «двірників» для виконання «брудної роботи». Проте слід відзначити, що без такої значної кількості колаборантів, окупанти просто фізично не змогли б так ефективно пограбувати контрольовану територію та боротися з проявами незадоволення та партизанами;
- кількість колаборантів на території краю була досить значною і могла становити близько 6–7 тис. чоловік.

-
1. *Архів управління СБУ в Черкаській області.* – Ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 124–126.
 2. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО).* – Ф. Р-5844, оп. 1, спр. 36, арк. 1.
 3. *ДАЧО.* – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 23, арк. 1г, 1д, 1ж, 62, 178, 201.
 4. *ДАЧО.* – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 20, арк. 1–56.
 5. *ДАЧО.* – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 279, арк. 3–41.
 6. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.* – К., 1972. – 787 с.
 7. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945рр. Збірник документів та матеріалів.* Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 208 с.
 8. *Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 50-річчя утворення Черкаської області)* – Черкаси: «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 460 с.
 9. *Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60- річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2005. – 476 с.
 10. *Мельниченко В.М. Моя Черкащина.* – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2006. – 232 с.

11. Коваль М.В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945рр.)*: К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
12. Потильчак О.В. *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації*. – К., 1999. – 205 с.
13. Страдецький Р.В. *До питання про колабораціонізм в роки Другої світової війни (на матеріалах Черкащини) // Історія та географія*. – 2008. – № 29–30. – С. 92–95.

В. М. Лазуренко
Є. М. Стрижак

ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 РР.

Минуло вже майже сім десятиліть від незабутнього травня 1945 року, але й сьогодні величний подвиг захисників і визволителів Вітчизни символізує тріумф справедливості, залишається невичерпним джерелом патріотизму та незламної віри у свої сили. Величезною ціною заплатив український народ за Перемогу. Україна, яка опинилася в епіцентрі найжорстокіших в історії людства битв, втратила близько 8 мільйонів своїх громадян. Жодна з країн-учасниць Другої світової війни не зазнала таких жертв. На довгі 1225 днів і ночей наша земля була окупована фашистськими загарбниками. Але їм, як і численним завойовникам усіх часів, не вдалося поставити наш народ на коліна.

Попри різні, нерідко полярні оцінки витоків війни, перебігу і значення її основних подій, незаперечним історичним фактом є те, що це була визвольна і справедлива війна, в якій Український народ разом з іншими народами Радянського Союзу відстоював своє право на існування.

Черкащина стала ареною запеклих кровопролитних боїв як на початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., так і в період визволення від німецько-фашистських загарбників. Перші підрозділи німецьких окупаційних військ з'явилися на території краю в середині липня 1941 р., тобто менше ніж через місяць після початку агресії. 19 липня вони захопили Жашків. Їх напад від самого кордону стримували в жорстоких боях воїни

6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту. У районі Умані ці армії опинилися в оточенні. Із ста тисяч оточенців вирвалося з кільця дуже мало. Більшість загинула в нерівних поєдинках, ціною свого життя надовго затримавши просування гітлерівців до Києва. Всі вони, воїни-герої, перших та згодом всіх подальших воєнних років, які, визволяючи від агресора Черкащину, полягли на цій землі не доживши до світлого Дня Перемоги, поховані у братських могилах [2, 394].

Шевченків край став ареною жорстоких боїв, як на початку війни, так і в період визволення від гітлерівців. Саме ціною свого життя, гіркою оточення, стражданнями полону воїни 12-ї і 6-ї армій Південно-Західного фронту зірвали в липні–серпні 1941 р. плани гітлерівців, які прагнули навальним наступом оволодіти Києвом. А взимку 1944 р. саме тут була здійснена одна з блискучих військових операцій періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – оточення і знищення крупного угруповання німецько-фашистських військ – Корсунь-Шевченківська битва [4, 23; 6, 5; 12, 10–11; 13, 211–216].

Фашистським агресором на Черкащині спалено 20 сіл разом з їх мешканцями. Зокрема, 18 червня 1943 р. було повністю спалено хутір Буда Чигиринського району і знищено 82 його жителів, у жовтні-листопаді в цьому ж районі спалено у с. Мельники 352 двори і знищено 300 мешканців, а у с. Вдовичин Хутір – 140 дворів і 409 жителів. 10 січня 1944 р. у селі Острівець Уманського району було спалено 200 дворів і розстріляно 156 жителів [7, 145–154; 12, 8]. Фашисти зруйнували на Черкащині велику кількість підприємств, електростанцій, історичних пам'яток.

На території Черкаської області під час німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) діяло три підпільних райкоми партії: Черкаський (керівник – С. Пальоха), Звенигородський (секретар – М. Сергєєв), Монастирищенський (секретар – П. О. Саморуха), двадцять шість партійних, п'ять комсомольсько-молодіжних, шістдесят дев'ять підпільних патріотичних організацій і груп, 2-га Українська партизанська бригада, двадцять чотири партизанських загони, очолювані І. Калашником, Ф. Савченком, П. Марценюком, П. Дубовим, А. Куценком, М. Савраном, В. Щедровим, Д. Горячим, та іншими [1, 26; 7, 70].

Підпільні організації активно діяли в Лебедині Шполянського (керівник – П. Осовський), Суботіві Чигиринського районів (М. Кривенко), Смілі (Ю. Канарський), Кам'янці

(П. Харченко), Умань (А. Романшак), Городищі (О. Коваль) та інших містах і селах Черкащини [7, 70].

На Черкащині в підпільному і партизанському русі брало участь близько 13 тис. чоловік. Вони зробили вагомий внесок у розгром загарбників. У боях з партизанами на черкаській землі карателі втратили 12 099 солдатів та офіцерів. Було пущено під укіс 72 німецькі залізничні ешелони з військами та бойовою технікою, висаджено в повітря 56 мостів на їхньому шляху, знищено 664 автомашини ворога. Партизани взяли активну участь в боях за визволення від німецько-фашистських загарбників 5 міст і 38 сіл Черкащини [5, 25; 7, 86].

В історії Черкаського краю є дуже багато людей, життєвий шлях яких примножив її славу. З їхніми іменами пов'язані стародавні часи і славна козаччина, становлення молодої Української республіки і сучасні непрості турботи. Та прославилася черкаська земля іменами своїх земляків чи не найбільше у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Немає такої країни в Європі, де б у роки Другої світової війни не билися з ненависним ворогом черкащани, як немає такого міста колишнього СРСР, яке б не звільняли чи не захищали вихідці із черкаського краю. Понад 160 уродженців сіл та міст Черкащини у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були удостоєні високого звання – Героя Радянського Союзу. Двом із них – генералу армії Івану Даниловичу Черняхівському (уродженець с. Оксанино Уманського району) і генерал-лейтенанту Івану Никифоровичу Степаненку (уродженець с. Нехайки Драбівського району) це високе звання присвоєно двічі [12, 11].

Небагато людей, які були б одночасно повними кавалерами ордена Слави і Героями Радянського Союзу. До славної когорти цих богатирів належить і житель Черкащини – уродженець с. Велика Севастянівка Христинівського району – льотчик Іван Григорович Драченко [7, 193].

В історію Перемоги над фашизмом записано ім'я легендарного жителя Черкащини, першого коменданта рейхстагу Федора Матвійовича Зінченка. Саме бійці його полку Михайло Єгоров, Мелітон Кантарія і Олексій Берест встановили у 1945 р. на куполі німецького рейхстагу прапор Перемоги [7, 193].

Гордиться Черкащина своїм легендарним земляком, генерал-лейтенантом Кузьмою Миколайовичем Дерев'янком (уродженець с. Косенівка Уманського району). Історія розпорядилась

так, що саме він поставив останню крапку у Другій світовій війні (1939–1945 рр.), підписавши 2 вересня 1945 р. Акт про капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі» [3, 23].

68 років від часу закінчення Другої світової війни (1939–1945 рр.) світове співтовариство відзначило 2 вересня 2013 р. Саме з цією подією ХХ ст. тісно пов'язане ім'я уродженця Черкащини (с. Буда-Орловецька Городищенського району) Івана Тимофійовича Артеменка. У серпні 1945 р. він – особливо уповноважений радянського командування, який вручив ультиматум про беззастережну капітуляцію Квантунської армії генералу Ямаді Отодзо [9; 10].

Черкащина дала армії не одного видатного воєначальника, які стали відомими постатями у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Серед них – уродженець с. Степанці, що на Канівщині, Лев Соломонович Сквирський. В період з травня 1943 р. по січень 1945 р. він командував 26-ю армією [7, 202]. Черкаський край гордиться і уродженцем с. Велика Бурімка Чорнобаївського району Василем Пилиповичем Герасименком, людиною, яка з грудня 1941 р. була командуючим військами Сталінградського військового округу, а з вересня 1942 р. по листопад 1943 р. – командуючим 28-ю армією на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах. З березня 1944 р. по жовтень 1945 р. Василь Пилипович – нарком оборони Української РСР і водночас командуючий військами Київського військового округу [7, 200].

Серед тих, хто ще в передвоєнні роки вступив у боротьбу з фашизмом, був і уродженець Сміли, головний військовий радник в республіканській Іспанії (1937–1938 рр.), командуючий 1-ю Далекосхідною армією Григорій Михайлович Штерн та льотчик-капітан корсунчанин Микола Костянтинівич Льонченко (загинув у битві за Москву 20 грудня 1941 р.) [7, 205].

Навічно застиг на постаменті в Карантинній Слободі у Севастополі легендарний торпедний катер № 52, яким командував Герой Радянського Союзу, уманчанин Афанасій Йович Кудерський. На кримській землі при штурмі Сапун-гори загинув син колгоспника із Цибулева Монастирищенського району лейтенант Михайло Якович Дзигунський, заклавши своїм тілом ворожу амбразуру. Сам він загинув, а його взвод виконав завдання – захопив вершину цієї гори. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоєно посмертно. Пам'ять і подвиг його увічнені на

діорамі у Севастополі. Кримчани за свої кошти виготовили з білого мармуру погруддя, котре стоїть біля школи селища, яка носить його ім'я [10, 10].

Також встановлено пам'ятники Героям Радянського Союзу – уродженцям Черкащини в Одесі – старшому політруку Семену Андрійовичу Куниці (уродженець с. Великий Хутір Драбівського району); під Санкт-Петербургом – льотчику Володимиру Андрійовичу Гончаруку (уродженець с. Чемериське Звенигородського району) [7, 207]. У Миколаєві на могилі десантників-чорноморців постійно горить Вічний вогонь. Серед них і черкащани, Герої Радянського Союзу: заступник командира відділення протитанкових рушниць, уродженець с. Мехедівка Драбівського району Іван Михайлович Удод та санітар-матрос, уродженець с. Вільшана-Слобідка Уманського району Гаврило Єлизарович Тищенко [7, 207; 11, 15]. Серед 28 героїв-панфіловців, які стояли насмерть у листопаді 1941 р. під Москвою, був і Герой Радянського Союзу Григорій Олександрович Петренко, родом із с. Черниші Канівського району [7, 207; 11, 15].

Великою ціною було заплачено за перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Багато черкащан віддали своє життя у цьому пекельному двобої за мирне майбутнє для нашого народу (див.: додаток до статті).

Черкащина була повністю звільнена від німецько-фашистських окупантів 12 березня 1944 р. Всього на території Черкаської області загинуло 210 668 людей різних національностей [8, 66]. На Черкащині знайшли вічний спочинок у братських могилах 196806 воїнів [2, 394]. За далеко не повними відомостями, від кривавих дій окупантів за роки війни загинуло 16 тисяч 450 мирних жителів Черкащини, в тому числі майже все єврейське населення.

Окрім братських могил, на Черкащині є чимало індивідуальних військових поховань часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (згідно сучасної статистики, таких могил на Черкащині 158). Це, в основному, поховання воїнів, які полягли на нашій землі визволяючи її. Серед похованих і відомі люди тих часів. Так, наприклад, на Черкащині загинув і похований відомий письменник-воїн Аркадій Петрович Гайдар. Письменник загинув біля с. Ліпляве Канівського району 26 жовтня 1941 р. Похований у Каневі, де встановлено пам'ятник письменнику [7, 64–65]. Під час оборонних боїв 1941 р. на Черкащині загинув відомий російський письменник Юрій Соломонович Кримов.

Його могила і гранітний пам'ятник знаходяться з центрі с. Богодухівка Чернобаївського району [2, 397].

Сьогодні без перебільшення та з впевненістю можемо говорити, що, незважаючи на пройдені роки, жителі Черкащини сповнені почуття глибокої вдячності фронтовикам, які стали на захист Вітчизни, відстояли її свободу і незалежність, дали змогу жити і діяти сьогодні. І ніколи не зникне пам'ять про людей, які винесли випробування найжорстокішою війною, про нашу спільну перемогу. Минуле не можна забути і замовчати, продати з молотка, не продавши і самих себе, і державу.

Складний нині час. В Україні сьогодні з потужною силою утверджуються підвалини сучасної державності, йде непростий процес реформування усіх сфер суспільного життя, формуються нові засади міжнародних відносин. Все це вимагає терпіння, згуртування суспільства, громадянської злагоди і миру. Це можливе лише на ґрунті історичної правди і народної пам'яті.

Справа честі кожного українця не лише берегти світлу пам'ять про тих, хто віддав своє життя за мир на землі, а й популяризувати знання про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр., виховувати у молодого покоління повагу до нашої історії, шанобливе ставлення до ветеранів та дітей війни.

Додаток

Черкащина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (інформаційна довідка)

Черкащина окупована фашистськими агресорами – середина липня 1941 р.

Завершення визволення радянськими військами – 12 березня 1944 р.

Загальна кількість черкащан, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – 168481 осіб (в тому числі 151031 – безпосередні учасники бойових дій – військовослужбовці, партизани, бійці народного ополчення та винищувальних батальйонів).

Загальна кількість жителів Черкащини, які брали участь у партизанському русі, антифашистському підпіллі на території колишнього СРСР, русі Опору в інших країнах – 4779 чол.

Загальна кількість мирних жителів Черкащини, примусово вивезених німецько-фашистськими загарбниками на каторжні роботи в період окупації України – 60453 особи (дані на 2000 р.).

За визволення Черкащини 22 з'єднанням і частинам на знак їх видатних перемог у боях було присвоєно найменування Черкаських, 23 – Корсунських, 20 – Уманських, 6 – Звенигородських.

Звання Героя Радянського Союзу у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. були удостоєні понад 160 черкащан.

За визволення Черкащини високе звання Героя Радянського Союзу одержали – 456 воїнів 22 національностей.

Загальна кількість братських могил в області – 763, в них поховано 196806 осіб (з них відомо імен – 27199; з яких увіковічено – 16931 особа).

На території Черкащини в таборах для військовополонених загинуло – 95 тисяч радянських військовополонених [7, 267–268].

1. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю: 1939–2002 рр. / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003. – 233 с.
2. Бушин М. І. Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років та Черкащина. Братські могили. Книга друга / М. І. Бушин, Г. І. Березняк, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2005. – 400 с.
3. Бушин М. І. Черкаський край в особах: 1941–2001. Книга третя. Чигиринщина / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко. – Черкаси, 2003. – 304 с.
4. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941–2001. Корсунщина. Книга шоста / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко, Є. М. Стрижак. – Черкаси, 2003. – 400 с.
5. Велич подвизу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). – Черкаси, 1995. – 174 с.
6. Голиш Г. М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000. – 240 с.
7. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / В. М. Лазуренко, Ю. М. Вовкотруб. – Черкаси, 2005. – 372 с.
8. Невідома Черкащина (історичні сторінки «Нової Доби»). Альманах. – Черкаси, 2002. – 120 с.
9. Федорова Т. Як наш земляк японцям ультиматум вручав / Т. Федорова, О. Кукса // Історичні сторінки «Нової доби». – Нова Доба. – 2000. – 5 вересня.
10. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Експозиція “Черкащина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”. Путівник. – Черкаси, 1988. – 15 с.
11. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000. – 208 с.
12. Шамрай О. Г. Їхній подвиг житиме у віках. Книга перша / Шамрай О. Г. – Черкаси, 2000. – 464 с.
13. Щербатюк В. М. Історія регіонів України : Лисяниця / Щербатюк В. М. – К., 2002. – 428 с.

О. О. Яшан

ВНЕСОК ПАРТИЗАН ЧЕРКАЩИНИ У ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦІСТСЬКО- ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Особливістю Великої Вітчизняної війни став широкий антифашистський рух Опору, який розгорнувся на теренах СРСР, і України зокрема, проти нацистсько-фашистських загарбників. Найефективнішою формою цього Опору був партизанський рух. Ефективність радянського руху Опору визначалася не лише кількістю знищеної живої сили і техніки ворога. Сам факт присутності партизан і підпільників надихав цивільне населення на боротьбу, посилював у ньому віру в перемогу. Одночасно рух Опору психологічно пригнічував окупантів, сприяв дезорганізації його тилу та ослабленню їхньої боєздатності, що також прискорювало вигнання окупантів з української землі. В документах вищого радянського військового керівництва партизанський рух було охарактеризовано як «одну з вирішальних умов перемоги над ворогом».

Визнавав силу радянських партизанів й противник. Уже в наказі штабу Верховного командування вермахту (ОКВ) від 16 вересня 1941 р. зазначалося, що дії партизанів набувають форми «відкритих повстань» і «широкої війни» і становлять «загрозу для німецького керівництва війною».

Партизанська боротьба проти гітлерівських окупантів в Україні, і на Черкащині зокрема, 1941–1944 рр. мала народний характер. Партизанський рух не був справою партійних функціонерів, у лавах партизанів носії офіційної ідеології – комуністи і комсомольці – становили лише відповідно 13,6 і 19,9 % від загальної кількості бійців [1, 11]. Так, у Тальному антифашистську організацію очолили брати Григорій і Віталій Проценки, батько яких Володимир Боніфатійович, директор Веселокутської середньої школи 20 листопада 1937 р. був засуджений, як член «Української націоналістичної організації», на 10 років концтаборів. У Смілі – Юрій Канарський, – син репресованого за підозрою у співпраці з польською військовою організацією. Сином «ворога народу» був і ушавлений ватажок уманських підпільників Андрій Романщак. У Христинівському

районі підпільну організацію створили брати Панченки також сини, так званого, «ворога народу». Майже 100 селян з Коритньої Монастирищенського району було репресовано, з них 63 розстріляно. І саме тут майже відкрито діяв Монастирищенський підпільний райком партії. Уродженці Коритньої склали основу Другої української партизанської бригади [2, 206]. Жінками цього села було вишито бойові прапори для бригади і її підрозділів, які нині зберігаються у Києві.

Місцеве населення підтримувало партизанів і свідченням цього є репресії, які окупанти широко застосовували до непереможених [3, 624–625; 4, 8–9,12]. І не треба ототожнювати підтримку партизанів лише участю мирних жителів у збройних формах антифашистського спротиву. Масові факти укривтя хворих і поранених партизанів, надання продовольчої допомоги партизанським загонам, сприяння їм в організації розвідувальної роботи яскраво свідчать, на чиєму боці було населення.

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. як складова частина Другої світової війни (1939–1945) дала найвагоміші зразки бойової діяльності партизанів. Особливо ефективними були диверсійні дії на комунікаціях. Висока результативність характеризує партизанську розвідку. На жодному з театрів військових дій Другої світової війни не було такого безпосереднього впливу діяльності партизанів на перебіг збройної боротьби на фронті, як в СРСР. Під час визволення України у 1943–1944 рр. було налагоджено стратегічну взаємодію між Діючою армією та партизанськими силами, які посилили удари по комунікаціях ворога, захоплювали переправи, тримали у напрузі тил ворога. Гітлерівський генерал-полковник Лотар Рендулич: «Росіяни значною мірою використовували партизанів для прояснення ситуації і стеження за противником. Вони проявляли велику кмітливість і доставляли радянському командуванню вельми цінний матеріал...

Методи боротьби радянських партизанів характеризувалися такою жорстокістю, яка не спостерігалась на жодному театрі бойових дій... З іншого боку, ніде не спостерігалось такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському фронті. Бували випадки, коли залучалися партизанські сили числом до 10 тисяч осіб» [5, 455–456].

Партизанський рух, як стратегічний фактор у війні, змінював плани німецького керівництва і значною мірою впливав на їх

реалізацію. Для досягнення успіху спецслужби застосовували усі наявні військові можливості, форми та методи – від масштабних каральних акцій, численних страт, до використання спеціальних команд, формування власних «загонів» месників, «підпільних» груп, масового засилання агентів і диверсантів [6, 5; 7, 6–7]. Завдання цих «народних месників» полягало як у розвідці партизанських сил, діяльності підпілля, так і фізичному знищенні керівних кадрів, отруєнні їжі, води, вчиненні інших диверсій.

Ядром перших партизанських загонів на Україні стали оперп्राцівники НКВС й НКДБ УРСР, співробітники міліції й прикордонники. Перший партизанський загін був сформований НКВС УРСР спільно з розвід відділом Південно-Західного фронту в Києві в ніч з 11 на 12 липня 1941 р. з працівників органів НКВС й міліції. Він налічував 40 бійців, очолив його капітан Демченко. В Києві в липні й серпні 1941 р. з оперативних працівників НКВС й міліції, а також з партійно-радянського активу західних областей України були сформовані й перекинуті в тил ворога два партизанських полки НКВС загальною чисельністю 2296 чол. Ними командували капітан Є. К. Чехов й майор В. І. Щедрін. Було розпочато формування третього полку під командуванням майора М. П. Погребняка. Ці полки діяли в районах Новоград-Волинського, Коростеня, Києва, Городища, Черкас [8, 148].

У розгром ворога внесли свій вклад і партизани Черкащини. Партизанський рух розпочався з перших днів гітлерівської окупації. Кам'янський, Чигиринський, Корсунь-Шевченківський, Монастирищенський, Тальнівський райони по праву називають партизанським краєм. Усього на Черкащині в роки війни діяли 30 організацій і 39 підпільних патріотичних груп, 4 районних партійних і один міжрайонний партійний комітети, на базі яких створено 24 партизанські загони та Друга Українська партизанська бригада.

Саме на Черкащині в перші місяці війни партизанськими загонами було вперше розгромлено крупні ворожі підрозділи, прикривався вихід з оточення окремих частин 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту. З 27 липня 1941 р. у Смілянському і Черкаському районах почав діяти 2-й партизанський полк НКВС (командир В. І. Щедрін) (більше 1000 бійців). Бійці полку у серпні-вересні провели ряд операцій зі знищення гітле-

рівців в селах Будище, Закревки, Балаклея, пустили під укіс кілька ешелонів з бойовою технікою, живою силою ворога [1, 43; 9, 11]. 5 серпня 1941 р. загін ім. Ворошилова (майже 400 бійців) під керівництвом А. С. Куценка розгромив колону гітлерівців, яка вступала в Кам'янку. В серпні Черкаський партизанський загін Феодосія Савченка і Сергія Пальохи розбив ворожий обоз, захопив штабну автомашину з важливими документами. 23 вересня 1941 р. успішно почав діяти загін під командуванням першого секретаря Гельмязівського райкому партії Ф. Д. Горелова.

Одним з перших на окупованій території Черкащини був Черкаський партизанський загін. Командиром загону був Ф. Р. Савченко, лектор Черкаського міськкому партії. Загін у складі 137 чоловік вів активну боротьбу з вересня 1941 р. по жовтень 1942 р. За цей час загін знищив більш як двісті фашистів і дев'яносто чотири їхніх прислужники. Загін змушував окупантів тримати в тилу численні військові підрозділи, громив обози і штаби ворожих частин. В одному з боїв партизани захопили прапор німецької військової частини. Велася агітаційна робота серед населення. Партизани нагнали на окупантів такого страху, що в селах Черкащини вивішувалися оголошення, у яких за поїмку Ф. Р. Савченка було обіцяно винагороду 25 тис. окупаційних карбованців, а за кожного партизана з його загону – 2 тис.

Нацисти наполегливо переслідували загін. 5 травня 1942 р. на березі річки Ірдинь загинув командир загону Ф. Р. Савченко. У жовтні із усього загону в живих залишилося тільки п'ятеро, які пішли в підпілля. Саме вони на чолі з С. Н. Пальохою в 1943 р. створили Черкаський партизанський загін другого формування, який допомагав 52-й армії визволяти місто Черкаси і район. За період своєї діяльності загін знищив 1660 німецьких солдатів і офіцерів, 95 ворожих автомашин з військовим вантажем, 6 танків, 5 мотоциклів, 3 радіоузли, 160 км телефонного кабелю, розгромили 2 німецькі штаби, 12 поліцейських дільниць, зірвали 15 мостів, у тому числі один залізничний через Тясмин, 3 склади боєприпасів і продовольства, систематично виводили з ладу залізницю на дільниці Черкаси–Сміла–Цвіткове, відбили в окупантів та роздали населенню 600 голів худоби, захопили в полон 42 німецьких військових.

Серед перших на Черкащині був і Кам'янський партизанський загін (командир – Андрій Куценко, комісар – Гнат Беркін), що виник на початку серпня 1941 р. Загін діяв у Груш-

ківському лісі – урочищі Холодного Яру. До складу загону входило дванадцять диверсійних груп. З серпня до середини листопада 1943 р. кам'янські партизани знищили 360 ворожих солдатів та офіцерів, 68 поліцаїв та старост, 93 підсобника окупаційної влади, пустили під укіс 2 ешелони, 23 трактори, 13 мотоциклів, 18 телефонних ліній, 2 комутатори, 5 гармат, 7 молотарок і комбайнів, спалено 36 автомашин, роздано місцевому населенню 1250 тонн зерна, підірвано кам'янське нафтохвище. В Кам'янці розгромили ворожий штаб, з якого забрали важливі документи і переправили їх радянському військовому командуванню. З'єднавшись з частинами Червоної Армії, загін брав участь у визволенні дев'ятнадцяти населених пунктів.

У Монастирищенському районі навесні 1942 р. підпільним райкомом партії був створений партизанський загін ім. Чапаєва, яким командував офіцер-прикордонник Іван Іванович Калашник. І. І. Калашник переодягнувшись у форму німецького офіцера, проникав в установи, поліцейські управи і там знищував ворогів. На початку 1943 р. він загинув, але загін продовжував боротьбу до травня 1944 р.

З перших днів нацистської окупації на Черкащині також діяли Смілянський партизанський загін (командир Стаховський), Чернобаївський партизанський загін (командир Д. С. Комашко).

Всього 44 дні діяв у тилу ворога партизанський загін Соболева – у тодішніх Іркліївському і Чернобаївському районах. За цей короткий час вони встигли підірвати два мости через Сулу, розгромити автоколону біля Малих Канівців, вбити німецького полковника у Великій Бурімці та ще 113 солдатів і офіцерів. Серед захоплених партизанами трофеїв – легкове авто і чотири вантажівки, 130 гвинтівок і 15 автоматів. Найоригінальніший трофей – захоплені разом із німецькими екіпажами три моторні човни на Дніпрі.

На Покрову 1943 року на Маньківщині, на перегоні Поташ–Подібна партизани підірвали водозливну трубу під залізничним полотном, припинивши рух на півтори доби. Через два тижні між Тальним і Звенигородкою пустили під укіс ешелон. Згоріло й розбилося 18 вагонів зі снарядами і 18 платформ з технікою – до пункту призначення не доїхали три танки і 17 автомашин. Загинули 36 німецьких солдатів, ще 11 отримали поранення. Рух залізницею обірвався на 21 годину.

Відзначилася і Лисянщина. Місцеві партизани пустили під укіс два товарняки, знищили поліцейський пост у Хлипнівці,

обірвали лінії телефонного зв'язку у Верещаках і Мурзинцях, підірвали міст у Шестеринцях, обірвавши на 10 днів рух по вузькоколії, у Тихонівці відбили 150 голів худоби, яку мали вивезти до Німеччини. У січні 1944 р. в Почапінцях повністю знищили загін поліцаїв, який тікав від радянських військ, що наступали.

З весни 1942 р. починається активна підготовка партизанських груп і загонів, в основу діяльності яких було покладена тактика, коли вдень партизан – звичайний собі селянин, а вночі чи в разі необхідності – член рейдувочої партизанської групи чи загону в сусідньому районі. Всі ці групи діяли за єдиним планом і охоплювали не окремі села, а два-три райони, до того ж сусідніх областей: Вінницької, Київської, Одеської. Складалося враження, що в цих районах рейдує велике партизанське з'єднання. Карателі після рейду цих груп шукали партизан в лісах, а вони днювали в селах, чи виконували сільськогосподарські роботи в полі.

Тільки підпільники Монастирищенського району підготували і направили в різні партизанські групи 218 бійців, 300 гвинтівок, 17 автоматів, 45 тис. патронів. Згодом ці групи склали основу Другої Української партизанської бригади. І цілком слушно в документах спецкомісії УШПР відзначалося, що «історія цієї партизанської бригади повчальна з усіх точок зору партизанського руху України і, в першу чергу, тим, що вона саме зародилася в глибокому тилу ворога і діяла 2,5 роки» [2, 207].

Подібно ж діяли підпільники в Чигиринському, Кам'янському, Черкаському та інших районів. З дрібних партизанських груп з часом вирости великі партизанські загони і з'єднання. Так, партизанський загін Петра Дубового, який в червні 1943 р. зосередився в Холодному Яру, налічував 930 бійців. Неподалік нього знаходився реформований загін Андрія Куценка, в якому було 312 бійців. Черкаський партизанський загін Г. К. Іваценка та С. Н. Пальохи під час боїв за Дніпро мав 806 бійців, партизанське з'єднання В. К. Щедрова, яке діяло під Корсунем і Каневом, – 408.

Після виходу радянських військ на Букринський плацдарм командування фронту з вересня 1943 р. розпочало висаджувати в район Канева, Сміли, Черкас підрозділи 3-ої і 5-ої повітряно-десантних бригад. Йшла підготовка до форсування Дніпра на цілій ділянці фронту. Командування Черкаського партизанського загону створило спеціальні групи для розшуків десантників. Цей загін з південного сходу, а загін ім. Пожар-

ського від Сміли і Городища прикривали десантників під час їхнього переформування в єдину бригаду.

Значну допомогу діючій армії надали партизани Канівського загону, які прийняли на свою базу у вересні – жовтні 1943 р. близько 1 тис. парашутистів на чолі з командуванням 5-ої повітряно-десантної бригади. У цей час партизанські загони Холодного Яру допомагали 52-ій і 4-ій гвардійським арміям і діяли разом з ними біля Чигирина – Знам'янки. У боротьбі з гітлерівськими загарбниками значну роль у битві на Дніпрі відіграли партизани Корсунь-Шевченківського і прилеглих до нього районів [10].

Отже, партизани Черкащини зробили вагомий внесок у розгром фашистських загарбників. У боях з партизанами на черкаській землі ворог втратив 12099 солдатів та офіцерів. Було пушено під укіс 72 залізничні ешелони з військами та бойовою технікою, висаджено в повітря 56 мостів на їх шляху, знищено 604 автомашини ворога. Партизани взяли активну участь в боях за визволення від загарбників 5 міст і 38 сіл Черкащини.

1. Кентій А. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944)*. / А. Кентій, В. Лозицький – Київ: Генеза, 2005. – 408 с.
2. Жук П. П. *Рух опору на Черкащині (1941-1944 рр.)* // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-кращезнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: «Ваш Дім», 2005. – С. 202-208.
3. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси* / Інститут історії України НАН У / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
4. *Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України – КМФ-9*. – Оп. 1. – Спр. 11.
5. Чайковський А. С. *Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України* / А. С. Чайковський – К.: Парламентське вид-во, 2013. – 704 с.
6. *Державний архів Черкаської області (далі-ДАЧО)*. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. ДАЧО – Ф. Р-5549. – Оп. 6. – Спр. 69.
8. Колпакиди А. И. *Украинские чекисты в годы войны или о героях подлинных и мнимых* // «Вставай, страна огромная...». Матеріали Міжнародної научної конференції, присвяченої 70-літтю початку Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (Севастополь, 15-17 червня 2011 року). – К.: ПП «Золоті Ворота», 2011. – С. 146-158.
9. ДАЧО. – Ф. Р-5549. – Оп. 4. – Спр. 1.
10. Клименко Т. *Народний рух опору на Черкащині*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://pres-centr.ck.ua/tape/29444/>

О. Ю. Харченко

ОСТАРБАЙТЕРИ ЧИГИРИНЩИНИ

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. не оминула жоден дім, жодну родину, понівечила людські долі, принесла страждання і горе. Страшною трагедією для українського народу стало масове примусове вивезення українців на каторжні роботи до Німеччини. В 1942 р., на окупованій території розпочалась агітація серед чоловіків та жінок віком від 18 до 45 років (Додаток 1). Документи фондів Державного архіву Черкаської області свідчать про «вербування» громадян та про методи, до яких вдавалися гітлерівці під час насильного вивезення громадян [7, 250]. Для виявлення якомога більшої кількості працездатного населення районні і сільські управи здійснювали перепис населення віком від 14 до 65 років [7, 251]. З Чигиринського району на примусові роботи було вивезено 1161 молоду особу [1, 304].

В липні 1942 р. рейхскомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів і листівок. Широко демонструвалась кіноагітка «Дорога в Німеччину», відповідними плакатами та листівками, в яких містилися обіцянки смачної та ситної їжі, гарної роботи після повернення в Україну, було заліплено стіни будинків в містах та паркани в селах. Німецькі пропагандисти намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, котрі начебто чекають їх у Німеччині: високими заробітками, набуттям цінних спеціальностей та кваліфікації, засвоєння «європейської культури» [6, 172]. Пропаганда проводилась і через газети. Так в «Кіровоградських вістях» від 26 листопада 1942 р. вміщена стаття «Українські дівчата в Німецьких домашніх господарствах», де пропагується робота дівчат в Німеччині: «...Дівчатам буде в німецьких домах особливо добре. Вони будуть в чистих та добре влаштованих німецьких домах виконувати відносно легку і переважно вже знайому працю і бачитимуть, як живуть німецькі люди...» [15, 1].

Повірівши агітації, незначна частина населення їхала на роботи до Німеччини добровільно [7, 251]. Коли ж надії окупантів залучити до виїзду робочої сили не дали бажаного результату, вони вдалися до насильницької мобілізації. Під виглядом проходження обов'язкового медичного огляду необхідно було

з'явитися на біржу праці, з добовим запасом продуктів харчування, звідки люди одразу ж відправлялись до Німеччини [7, 250]. Молодь, щоб не потрапити до Німеччини, переховувалася в плавнях Тясмину [8, 272]. Жителька Чигирини Ольга Коробка згадувала: «...Ми з сестрою Надею коли почули, що роблять німці облаву, мерщій на болото, в очерет. Там пересиділи до пізнього вечора, а потім тихенько, вуличкою до хати. Або ж було полягаємо в городі у кукурудзі, але там було небезпечно, тому що німці прочісували все подвір'я. То частіше тікали в берег» [10, 1]. Людей, що ухилились від «евакуації» до Німеччини, прирівнювали до саботажників і партизан та розстрілювали. Методами примусу було проведення облав, взяття заручників, спалення сіл [5, 91].

Так, за даними на 1995 р., з України на роботи до Німеччини було вивезено 2, 2 млн. чол., з Черкаської області 83 293 людей, з Чигиринського району 1161 особу [5, 92]. Кількість громадян м.Чигирин та їхній список розміщений у книзі В. П. Арутіна «Крізь дим, вогонь і мідні труби»: Авраменко Ганна Степанівна, Барінова Марія Євдокимівна, Бондарчук Антоніна Андріївна, Воловик Ганна Артемівна, Головка Іван Іванович, Гаркуша Параска Семенівна, Дейнеженко Марія Афанасіївна, Завадська Параска Микитівна, Козодуб Микола Михайлович, Котляренко Килина Гордіївна, Коровченко Марія Петрівна, Кириченко Марія Леонтіївна, Кулик Ганна Климівна, Кондратенко Микола Павлович, Кобиляцький Григорій Терентійович, Коваленко Євдокія Григорівна, Колісніченко Євгенія Артемівна, Кононенко Марія Захарівна, Кодацька Марія Михайлівна, Максимова Глафіра Сергіївна, Максимов Яків Сергійович, Максименко Ганна Григорівна, Манолака Константин Петрович, Назаренко Микола Дементійович, Ніколенко Надія Григорівна, Нечістенко Євдокія Степанівна, Острозька Ганна Степанівна, Петриченко Олександр Тихонович, Прудка Тетяна Гнатівна, Плошкевич Марія Гаврилівна, Ромашина Олександр Федосійович, Ромашина Катерина Василівна, Рясик Ніна Андріївна, Рясик Марія Мусяївна, Смілянець Григорій Федорович, Скічко Ірина Федотівна, Сирбу Катерина Якимівна, Самосенко Федора Павлівна, Семеняченко Катерина Марківна, Токар Микола Григорович, Філоненко Віктор Кирилович, Чуприна Іван Леонтіївич [3,87].

Збереглося чимало розповідей людей про ті страшні події, про «незабутню» дорогу в Німеччину. Переважає в них один

спомин: про зневагу, з якою ставилися представники «раси панів» до тих, кому не пощастило unikнути трудової повинності на користь рейху.

Так, місцевий поет, Олександр Тихонович Петриченко, у своїй автобіографії згадує: «...почалася облава на молодих для відправки до Німеччини. Чотири рази втікав, а на п'ятий підняли сонного з вівчарками. Це було в серпні 1943 р. День стояв хмурий, дощовий. А нас загнали за огорожу з колючого дроту. Потім погнали, як скотину, в «телячі» вагони. У вагонах сморід, важке повітря, крик, плач, тужіння. На кожних дверях три фашисти з автоматами і вівчарками. А на даху останнього вагону ешелону три кулемети. Мрія про втечу залишалася недійсною. Дорогою загинули від фашистських куль ті, які намагалися втекти» [13, 7].

Опрацювавши матеріали теми, вдалось дійти таких висновків: що східні робітники потрапляли в різні умови. Одні, кому пощастило більше, працювали в сім'ях, у господаря і ставлення до них було краще, з повагою та розумінням. А інші потрапляли в більш жорстокі умови праці і стикнулися з насильством, грубістю та зверхністю. Про жакливі умови праці на шахті згадує О. Петриченко: «Працював у вугільному забої, довбав вугілля відбійним молотком. Наді мною був старший німець Фріц Плацек. Я цього гада-фашиста запам'ятав на все життя. Це злюча і жорстока людина. Щоденно мене бив і товк кулаками за те, що я не міг лопатою докинути вугілля від місця, де я довбав, до транспортера, в мене не було сили кидати на таку відстань, бо я був голодний і виснажений. В шахті спека, запах газу, висота вугільного пласту 40 см, тому працювали напівзвігнутими, на колінах. А їсти в таборі давали баланду, яку варили із брукви. Неділя була для нас великим святом, бо в цей день один раз на тиждень варили картоплю, яка нам здавалася справжнім м'ясом».

Страшна доля спіткала і Комар Оксану Федосіївну (1922 р.н.), жительку с. Галаганівка, яка з болем у серці розповіла про три роки свого життя, які провела у «пеклі» [11, 1]. Історії кожного очевидця про важку «незабутню» дорогу схожі між собою. Оксана Федосіївна після страшної «подорожі» потрапила до Дахау, звідки їх, молодих дівчат та хлопців, розприділяли на роботу. Вона ж потрапила до Лінденберга, на паперову фабрику, де виготовляли тару для фронту: «...нас тут не дуже ображали, хазяїн був хороший, тільки робота була важка. Працювала доти

а ж поки не піймали на передачі листа, який я передала у вікно. З того часу розпочались справжні страждання – арешт, суд, Освенціум, тавро на руці, смертний табір у Беркенбельзені. Саме тут я зустрілася віч-на-віч зі смертю. Після нелюдських страждань, я лежала на підлозі безсила, голодна, а біля мене складали дівчат, які вже помирали. Кажали, ця довго не житиме, а я й досі живу. От тільки жити вже не хочеться...» [11,1].

Для «східних робітників» обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку «Ост» [12, 163]. «...Один раз на тиждень нас випускали з табору на волю в місто. Але місто Гладбек невелике, і тут був помічений кожен остарбайтер, тим більше, що на правому борту піджака він був відмічений знаком «Ост»...» [13, 8.].

Після всіх пережитих страждань, майже кожного з них чекала радість – повернення додому. Кому вдалось втекти, хто потрапив під звільнення, але всі вони з жалем згадують ті страшні події. І про кожную краплю крові, кожную сльозу, пролиті нашим народом, мають знати нинішні й майбутні покоління.

Минуло понад півсторіччя, як закінчилася найкривавіша і найжахливіша за всю історію людства війна. Але й досі болять рани тих, кого ця війна не обійшла стороною, в кого вона влучила раз і назавжди... І на підтримку цих людей в Україні з'явився фонд «Взаєморозуміння і примирення» (Додаток 2), який здійснив виплату одноразової компенсаційної допомоги за рахунок коштів ФРН громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни особливо постраждали від націонал-соціалістських переслідувань, а саме: колишнім в'язням нацистських концтаборів згідно Закону ФРН «Про компенсаційні виплати» колишнім в'язням гетто, інших аналогічних за режимом місць примусового утримання, громадянам, які були депортовані на примусові роботи за межі колишнього СРСР на територію Німецької імперії та країн, що були в стані війни з колишнім СРСР, або на територію країн, окупованих Німецькою імперією, в т.ч. дітям, народженим у нацистській неволі. Виплати здійснювалися громадянам, які були живими станом на 15 лютого 1999 р. Призначена кожному одержувачу сума виплачувалась двома частинами і завершилася в 2006 р. Її одержали 466 139 жертв нацизму [13, 1].

Чигиринським управлінням праці та соціального захисту населення, склалися списки громадян насильно вивезених до

Німеччини, яким виплачувалась компенсація. Ця виплата проводилась в декілька етапів, по мірі надходження документів, які підтверджували цей факт.

Додаток 1

Районним старшинам
Олександрівки, Єградківки,
Кам'янки, Чигирина

Відносно відправки добровольців до Німеччини

Як уже було оголошено, робітники та робітниці всіх спеціальностей за винятком робітників, які працюють в сільському господарстві (колгоспи та радгоспи) можуть добровільно записатися на роботу для відправки їх в Німеччину.

Число добровольців для нашого повіту встановлено наступне:

Олександрівський – 200 чол.

Єградівський – 50 наявна кількість бажаючих

Кам'янський – 300 чол.

Чигиринський – 450 чол.

Запис добровольців переводиться як від чоловіків так і від жінок віком не менше 15 р. та не старше 45 р. при чому, ці особи повинні бути безумовно здорові та працездатні.

За умовою наказу сім'ї виплачують з каси гебітскомісара 130 крб., а також видається пайок по 2 категорії.

Реєстрація бажаючих буде проводитись в Олександрівці. Сама відправка буде проведена 11 червня 1942 р. з м. Кіровограда. Кожен від'їжджаючий до Німеччини повинен взяти з собою при наявності, верхню одіж, білизну, дорожній посуд (на час подорожі) для їжі та води.

Підписав Гебітскомісар Ланге [2, 69].

Додаток 2

Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» засновано Кабінетом Міністрів України постановою № 453 від 16 червня 1993 р. за рахунок коштів Федеративної Республіки Німеччина відповідно до досягнутих чотиристоронніх домовленостей між Урядами Республіки Беларусь, Російської Федерації, України і Федеративної Республіки Німеччина щодо врегулювання питань про виплату компенсаційних платежів громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни стали жертвами нацистських переслідувань (29.01.1993 р., м. Бонн, ФРН) [14, 1].

1. Абашина Л. О. Чигирин в роки окупації // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Черкаси: «Ваш дім», 2005. – 476 с.
2. Абашина Л. О. Окупаційний режим 1941–1944 років на Чигиринщині: хроніка подій // Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Чигиринського району Черкаської області. – Черкаси, 2008. – 192 с.
3. Арутин В. П. Крізь дим, вогонь і мідні труби. – Знамянка, 2006. – 180с.
4. Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр.– Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
5. Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.) – Черкаси, 1995. – 174 с.
6. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., видавничий дім «Альтернатива», 1999. – 336 с.
7. Клименко Т.А. Архівні джерела до вивчення історії Черкащини період у Великій Вітчизняній війні: документи окупаційного режиму //Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 476 с.
8. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 456 с.
9. Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 372 с.
10. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Спогади Коробки Ольги Кузьмівни, 1927 р.н., уродженки м. Чигирин.
11. МПДА. Спогади Комар Оксани Федосіївни 1922 р.н., уродженки с. Галаганівка.
12. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) //Український історичний журнал № 6 (465) листопад – грудень 2005 р.
13. Петриченко О. Т. Автобіографія. – 23 с.
14. Про утворення УНФ «Взаєморозуміння і примирення». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unf.kiev.ua/main.php?id=1&lang=ua>
15. Українські дівчата в Німецьких домашніх господарствах // Кіровоградські вісті. – 26 листопада 1942 р.

О. Г. Шамрай

УЧАСТЬ МИТЦІВ У КУЛЬТУРНОМУ ОБСЛУГОВУВАННІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРКАЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після визволення Черкащини від нацистських окупантів на поліпшення культурно-освітньої роботи на селі спрямовувалося поновлення перерваних війною шефських зв'язків професійних творчих колективів і окремих митців з сільськими культурно-освітніми установами і, зокрема, з гуртками художньої самодіяльності, які там діяли. 22 липня 1944 р. газета «Література і мистецтво» опублікувала звернення ряду відомих діячів української радянської культури, в якому містився заклик до професійних митців: «допоможемо драматичним, хоровим, музичним, хореографічним і образотворчим гурткам, окремим виконавцям і художникам-самоукам піднести народну творчість України до рівня, гідного нашої великої епохи» [1, 24].

Артисти різних жанрів Київської обласної філармонії (до Київської області входила більшість районів сучасної Черкаської області – *авт.*) тільки під час виборів 1947 р. здійснили 32 концерти в сільських клубах області (з них 18 – шефські, 14 – платні) [2, 153].

Однією з форм участі представників професійного мистецтва в розвитку самодіяльної творчості сільського населення була їх допомога в організації культурно-освітніх заходів та навчанні самодіяльних митців. В 1949 р. заслужений артист УРСР В. М. Минько взяв шефство над самодіяльними хоровими колективами Городищенського району. Він працював з талановитими виконавцями, проводив семінари із заспівувачами сільських хорів, диригував зведеним хором на районному святі пісні [3, 34–35].

З весни 1947 р. Спілка радянських художників України започаткувала систематичне шефство над Шполянським районом Київської (нині – Черкаської) області. Під час весняно-посівних кампаній 1947–1948 рр. правління Спілки відряджало до цього сільського району бригади художників.

У звіті Спілки про громадсько-політичну роботу художників зазначалося, що вони «художнім оформленням клубів, польо-

вих стінгазет, випуском листівок і рисунків, в яких висвітлювалася робота передовиків сільського господарства, критикувалися недоліки в роботі окремих ділянок, допомагали кращій організації і піднесенню темпів і якості сівби».

В повоєнні роки сільська художня самодіяльність, зокрема драматичні гуртки, гостро відчувала брак текстів п'єс для виконання. Щоб задовольнити попит аматорських колективів у сучасних драматичних творах у червні 1947 р. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР спільно з Спілкою радянських письменників України і ЦК ЛКСМУ оголосили конкурс на одноактну п'єсу. Кращі п'єси журі конкурсу відібрало для поширення серед гуртків художньої самодіяльності [4, 604].

Як і уся гуманітарна сфера того часу, шефська робота професійних митців мала чітко сформоване ідеологічне спрямування і приурочувалася, як правило, до визначених партійною пропагандою дат і заходів. Так, у 1948 р. до чергової річниці Жовтня Спілкою радянських художників України була приурочена передача в дар передовому колгоспу імені Сталіна згадуваного Шполянського району 26 творів живопису і графіки відомих українських художників та бібліотечку книжок. За існуючою в той час традицією центральним сюжетом цього заходу було дарування бюста В. Леніна роботи скульптора Є. Фрідмана, який сільська влада установила на постаменті в селі Лозуватка [5, 377 – 378].

Зв'язки професійних художників із сільськими трудівниками, передусім столичної області (до складу якої до 1954 р. входила більшість районів сучасної Черкаської області) продовжувалися і в наступні роки. Зокрема, виконком Київської обласної Ради депутатів трудящих прийняв постанову про відкриття 25 – 30 жовтня 1949 р. в рамках виставки «Соціалістичне село Київщини і його передові люди» виставки для колгоспників Черкаського району. Ця виставка мала діяти три місяці з розміщенням творів професійних художників спочатку в клубі села Червона Слобода, а потім в клубі села Мошни.

Згідно з цією постановою Київський облкниготорг був зобов'язаний придбати в дирекції художніх виставок УРСР 700 примірників кольорових репродукцій і забезпечити їх продаж колгоспникам – відвідувачам виставки [6, 24 – 25].

Професійні композитори і мистецтвознавці намагалися в міру можливостей надавати методичну допомогу самодіяльним

митцям сільських клубів, використовуючи для цього журнал «Культурно-освітня робота», в якому велася постійна рубрика «Поради і консультації». Прикладом можуть бути підготовлені кандидатом мистецтвознавчих наук О. Раввіновим «Методичні поради керівникові самодіяльного хорового гуртка», в якому науковець виклав рекомендації щодо організації занять сільського хору, удосконалення вокально-хорової і виконавської техніки гуртківців, використання ними вокально-хорових вправ для розвитку природного співу [7, 46 – 50]. Заслужений діяч мистецтв УРСР Г.Г. Верьовка на сторінках журналу у 1949 р. виступив зі статтею «До підсумків конкурсу на кращу пісню для художньої самодіяльності», в якій проаналізував рівень виконання музично-хорових творів самодіяльними колективами, висловив рекомендації щодо посилення творчої співпраці професійних митців з аматорськими колективами [8, 10–12].

В 1949–1950 рр. активізувалася робота відновлених філармоній щодо залучення професійних митців до культурного обслуговування сільського населення центральних областей України. Зокрема, ініціатором створення такої мобільної форми культурного обслуговування як колгоспні лекторії виступила Київська обласна філармонія, дирекція якої в сільських районах області в сезоні 1949–1950 рр. розповсюдила 10176 абонементів, відкривши філії музично-літературних лекторіїв в 15 сільських районах області.

В рамках цієї акції державний симфонічний оркестр УРСР дав 7 концертів у селах Київської і 3 – в селах Кіровоградської областей. В 1949 р. гастрольну поїздку по селах і колгоспах Шполянського району Київської області здійснила державна заслужена академічна хорова капела УРСР «Думка» [9, 441].

В селах Київщини в 1950 р. демонструвалася пересувна художня виставка, укомплектована творами професійних українських радянських художників в кількості 93 праць живопису, графіки, скульптури. І хоч її тематика значною мірою була заідеологізована і включала переважно твори, які з надмірним пафосом і перебільшенням відображали радянську дійсність, високохудожні твори професійних митців викликали великий інтерес сільської громадськості.

Виставка була відкрита 1 січня 1950 р. в селі Червона Слобода Черкаського району. Впродовж місяця її відвідали 2145 чоловік з цього села, а також сусідніх сіл Змагайлівка і Леськи.

Наступного місяця художні твори демонструвалися в іншому селі цього району – Мошнах, де її відвідало 3792 шанувальники мистецтва.

Влітку того ж року пересувна художня виставка розгорнула свою експозицію в селі Драбівка Корсунь-Шевченківського району, де з творами професійних художників ознайомилися колгоспники з навколишніх сіл та робітники Набутівського цукрового заводу та Канівського ліспромгоспу. Виставку відвідали також делегації з Угорщини у складі 54 чоловік та із Чехословаччини у складі 67 чоловік. Всього з експозицією пересувної виставки ознайомились майже 3 тисячі відвідувачів, для яких фахівці провели 56 бесід [10, 480 – 481].

Отже, до культурного обслуговування сільського населення Черкащини, крім місцевих культурно-освітніх установ, залучалася також і професійні митці – художники, композитори, літератори, а також представники наукової інтелігенції. Формами такої роботи були виступи перед сільською аудиторією, організація виставок творів образотворчого мистецтва, концертів професійних колективів, вручення книг, картин та інших мистецьких творів.

Однак шефські зв'язки професійних митців із сільським населенням носили епізодичний і значною мірою показовий характер та приурочувалися переважно до агітаційно-пропагандистських кампаній. До того ж зустрічі митців відбувалися переважно в передових і не віддалених від обласних центрів господарствах.

1. Саханенко Є. А. *Партійне керівництво художньою самодіяльністю трудящих України в 1944 – 1945 рр.* / Є. Саханенко // *Народна творчість та етнографія.* – 1980. – № 3. – С. 22–26.
2. *Державний архів Київської області.* – Ф. Р – 4780. – Оп. 1. Спр. 29.
3. Шелельський А. *Праця і пісня* / А. Шелельський // *Культурно-освітня робота.* – 1949. – № 7. – С. 34–35.
4. *Український драматичний театр: Нариси в 2-х томах.* – Т. 2. *Радянський період.* – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 646 с.
5. *Звіт Спілки радянських художників України за 1948 р. про громадсько-політичну роботу членів Спілки. Не раніше 1 січня 1949 р.* // *Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959).* – К.: Наукова думка, 1989. – 573 с.
6. *Державний архів Черкаської області.* – Ф. Р – 80. – Оп. 3. Спр. 28.
7. Раввінов О. *Методичні поради керівникові самодіяльного хорового колективу* / О. Раввінов // *Культурно-освітня робота.* – 1947. – № 2. – С. 46 – 47.

8. Верьовка Г. Г. До підсумків конкурсу на кращу пісню для художньої самодіяльності / Г. Верьовка // *Культурно-освітня робота*. – 1949. – № 2. – С. 10 – 12.
9. Звіт Державної заслуженої академічної хорової капели „Думка” про роботу за 1949 р. 11 січня 1950 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959)*. – К.: Наукова думка, 1989. – 573 с.
10. Довідка Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР Центральному Комітету КП (б) У про організацію пересувних художніх виставок в селах і містах республіки. Не раніше 1 жовтня 1950 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959)*. – К.: Наукова думка, 1989. – 573 с.

УТВОРЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

б. І . т 34,2,1

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЗА ЧАСІВ УРСР

Адміністративно-територіальні перетворення в Україні розпочалися з декрету «Про порядок зміни меж губернських, повітових та інших», виданого 27 січня 1918 р. Радою Народних Комісарів РРФСР, згідно з яким питання про зміну меж губерній, повітів, волостей повністю передавалося у відання місцевим радам робочих, селянських і солдатських депутатів [1, 318]. В цей час Звенигородський повіт складався з 12 волостей [2, 19].

У 1922–1923 рр. в Україні була проведена нова адміністративно-територіальна реформа, спрямована на зменшення адміністративно-територіальних одиниць, скорочення і спрощення радянського апарату. 7 березня 1923 р. видано постанову ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини», відповідно до якої 14 повітів Київської губернії були замінені на 7 округів, а 247 волостей – на 111 районів [3, 309] а іншою постановою «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» від 12 квітня 1923 року ВУЦВК затвердив новий поділ республіки на округи та райони [4, 668].

Звенигородський район у складі Київської губернії було утворено 2-ю сесією ВУЦВК 7-го скликання «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» від 12 квітня 1923 року [5, 20]. Це був перший етап переходу до нового адміністративно-територіального устрою. Замість 102 повітів та 1989 волостей було утворено 53 округи до яких ввійшло 706 районів [2, 13].

Київська губернія була поділена на 7 округів: Білоцерківський у складі 20 районів, Бердичівський – 13 районів, Київський – 20 районів, Шевченківський (центр – Корсунь) – 18 районів, Малинський – 10 районів, Уманський – 15 районів і Черкаський – 15 районів [6, 47]. Так, Звенигородка та 8 волостей Звенигородського повіту увійшли до складу Шевченківської округи [2, 13].

Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і перехід до триступеневої системи управління» [7, 233] був завершений перехід від чотириступеневої (центр – губернія – повіт – волость) до триступеневої (центр – округа – район) системи управління. З 1 серпня ліквідовувалися губернії, з 15 червня 1925 р. ліквідовувалися 8 округ, в тому числі і Шевченківська [8].

Всього було утворено: 41 округу, 680 районів, 70 міських рад, 150 селищних рад, 10314 сільських рад [9, 116]. Звенигородський район у 1925 р. переходить до складу Уманської округи [2, 13]. Після ліквідації Рижанівського району у 1926 р. до Звенигородського району увійшла частина його населених пунктів: Вільховець, Водяники, Гусакове, Кобиляки, Мизинівка, Стара Буда, Чемериське, Чижівка [10].

2 серпня 1930 р. ВУЦВК видав постанову «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління». Відповідно до цієї постанови з 15 вересня 1930 р. Київська округа, як і всі інші округи в республіці, була ліквідована; з того часу до утворення областей райони підпорядковувалися безпосередньо центру [6, 47].

Дворівнева система управління район – центр проіснувала недовго. Уже в 1932 р. регіональний рівень системи адміністративно-територіального устрою було відновлено у вигляді областей. IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання 9 лютого 1932 р. прийняла постанову про створення в Україні п'яти областей: Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської. Підсумком цих реформ стало фактичне повернення адміністративно-територіального устрою УРСР до трьохрівневої системи, яка діяла до 1917 р.:

1917 рік
губернія
повіт
волость

1932 рік
область
район
сільська, селищна рада [9, 116].

Після утворення Черкаської області 7 січня 1954 р. Звенигородський район ввійшов до її складу. Після ліквідації Вільшанського району у листопаді 1959 року до складу Звенигородського району ввійшла частина його населених пунктів, а саме: села – Боровикове, Будище, Гнилець, Моринці, Пединівка, Шевченкове; хутори – Демків, Кононове-Івасів, Шампанія, Юркове [11].

Після ліквідації Буцького району у листопаді 1959 р. до складу Звенигородського району ввійшла частина його населених пунктів, а саме: села – Попівка, Ризине; хутори – Барвінок, Софіївка [12].

В такому складі район залишається і зараз, хоч його територія і зазнавала змін протягом 1962–1965 рр. Найбільше змін, особливо на районному рівні, відбулось після того, як у листопаді 1962 р. було ухвалене рішення Пленуму ЦК КПРС «Про розвиток економіки СРСР і перебудову партійного керівництва народним господарством». Грудневий Пленум ЦК КПУ на його виконання дав доручення Президії Верховної Ради УРСР на проведення укрупнення районів, що і було зроблено її Указом від 30 грудня 1962 р. «Про укрупнення сільських районів Української РСР» [9, 116]. Звенигородський район увійшов до числа 10 новостворених укрупнених районів Черкаської області разом із Драбівським, Жашківським, Золотоніським, Корсунь-Шевченківським, Смілянським, Уманським, Христинівським, Чигиринським та Шполянським [2, 21].

Адміністративно-територіальні зміни 1965–1966 років лише зменшили територію району до сучасного стану.

1. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства.* – 1918. – № 21.
2. *Спадщина.* – Звенигородка, 2006. – № 3.
3. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.* – 1923. – № 18–19.
4. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.* – 1922. – № 45.
5. *Спадщина.* – Звенигородка, 2002.
6. *Корінний М.М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області.* – К. 2012.
7. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.* – 1925. – № 29–30.
8. *Вікіпедія. Округи УРСР 1923–1930.*
9. *Ткачук А. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / Інст. громадян. суспільства; – К. : ІКЦ «Леста», 2007.*
10. *Вікіпедія. Рижанівський район.*
11. *Вікіпедія. Вільшанський район.*
12. *Вікіпедія. Буцький район.*

О. М. Ісаєва

КАНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

«Город постройкою ничтожный, нет в нем ни одной прямой улицы, ни одного здания замечательной архитектуры...» [1, 539]. Цей опис Канева другої половини ХІХ ст. цілком характеризував місто і через сто років. В другій половині ХХ ст. Канів більше нагадував село, ніж місто. Проте саме з цього часу розпочинається значне поживлення в соціально-економічному і культурному розвитку міста.

На початку 1950-х років Канів був районним центром Київської області. У місті працювали лісопильний завод, деревообробний комбінат, маслозавод, діяла пристань на Дніпрі. Серед навчальних закладів – педагогічне училище, дві середні і дві початкові школи; заклади культури – будинок культури, кінотеатр, музей Тараса Шевченка, бібліотека ім. А. Гайдара [2, 4–5]. Щодо медичної галузі, то в місті діяли лікарня, поліклініка, рентген кабінет, протитуберкульозний диспансер [3, 332].

7 січня 1954 р. створюється Черкаська область і Канівський район входить до її складу. Протягом цього року у Каневі відкриваються нові заклади культури, а саме: відкрито міську бібліотеку для дорослих [4, 3], збудовано літній кінотеатр на 360 місць. Крім демонстрування фільмів, кінотеатр розраховано на проведення вечорів художньої самодіяльності, концертів, виставок [5, 2]. 3 вересня почала діяти Канівська автостанція: перший рейс по маршруту Канів – Степанці – Мартинівка–Таганча було здійснено 9 вересня 1954 р. [6, 1]. Крім цього завершено капітальний ремонт і реставрація пам'ятника на могилі Тараса Шевченка: усунено пошкодження, завдані під час війни. Роботи проводила бригада Київських майстерень управління архітектури при Раді Міністрів УРСР [7, 4]. 1957 р. завершено будівництво харчового комбінату [3, 333], почав діяти технікум підготовки працівників культурно-освітніх установ [8, 4], а наступного року створено Канівську ГЛМС. І вже наприкінці 50-х років у місті діють маслозавод, вальцьовий млин, хлібозавод, цегельня, будується теплова електростанція [9, 93].

На початку 1960-х років населення Канева складає 7,5 тис. осіб. У місті працюють лісопильний, цегельно-черепичний, маслоробний заводи; деревообробний, харчовий комбінати;

ремонтно-транспортна станція; заклади освіти – технікум з підготовки культурно-освітніх працівників, дві середні і восьмирічна школи, музична школа; заклади культури – два будинки культури, кінотеатр, п'ять бібліотек, дві турбази, учбово-дослідне лісове господарство Київського державного університету [10, 147–148]. Введено в дію новий хлібозавод, міжрайонну коконосущильну базу та інкубаторну станцію [3, 333]. Спостерігається пошкваллення в розбудові міста, зокрема: 1961 р. збудовано готель «Тарасова гора» і районний Будинок культури на 600 місць. Цього року засновано Канівський РЕМ [3, 333], а наступного – відкрито школу-інтернат.

1963 р. розпочалася реставрація пам'ятки XII ст. Успенського собору, на базі якого було організовано Канівський історико-краєзнавчий музей. Для роботи музею була створена рада, до складу якої увійшли відомі краєзнавці В. О. Коваленко та І. І. Сорокопуд. Хоча ще наприкінці 1962 р. на шпальтах районної газети «Ленінським шляхом» друкується повідомлення І. І. Сорокопуда про намір створити новий музей у Каневі: «Ви переступаєте поріг будинку, на якому красується вивіска «Музей історії Канева»... він незабаром буде. За його організацію взявся краєзнавчий актив. Створена рада з енергійних і працюючих товаришів – працівників народної освіти, канівського музею Т. Г. Шевченка, знавців літератури й мистецтва, істориків...» [11, 4]. Лише через десятиліття, в 1991 р., у Каневі було створено історичний музей.

1963 р. у Каневі споруджено новий маслосирзавод, який щоденно переробляв 50 тонн молока [3, 333]. Крім цього у 1963 р. розпочалися підготовчі роботи спорудження Канівської ГЕС. З цього часу відкривається нова сторінка в історії міста: будуються житлові будинки і об'єкти соціально-культурної сфери, нові підприємства, збільшується кількість населення.

31 травня 1964 р. закладено перший кубометр бетону у споруди шлюзу Канівської ГЕС [12, 1]. Будівництво станції тривало 11 років і проходило у комплексі: електростанція, бетонована гребля, однокамерний судноплавний шлюз з причалами і хвилерізною дамбою верхнього б'єфу та захисними спорудами нижнього.

Разом із будівництвом ГЕС зростає місто: виникають нові площі, вулиці, житлові масиви. Лише 1964 р. здійснено велике озеленення міста, закладено парк на 10 га, електрифіковані

останні міські вулиці: Новоселиця, Гедзи, Мічуріна, Островського, заасфальтовано 7430 кв. метрів шляхів та центральну площу Леніна (нині – Соборна), на якій встановлено пам'ятник Леніну, закладено фундамент під бібліотеку-музей А. Гайдара, розпочалося будівництво триповерхового готелю [13, 3]. Впродовж наступного десятиріччя майже щороку здавався в експлуатацію той чи інший об'єкт:

- 1966 р. – відкрито нову будівлю бібліотеки А. П. Гайдара;
- 1967 р. – відкрито музей А. П. Гайдара;
- 1968 р. – здано в експлуатацію два житлових будинки, магазин-гастроном і два павільйони побутового обслуговування, а збудовано місток через р. Дунаєць, частково забруковані вулиці Свердлова і Кірова [14, 1];
- 1969 р. – пущено в дію електромеханічний завод «Магніт»; відкрито пам'ятний знак на честь воїнів 206-ї стрілецької дивізії Першого Українського фронту, які 31 січня 1944 року звільнили Канів від фашистських загарбників;
- 1970 р. – здано в експлуатацію широкоформатний кінотеатр «Канів» і перший дев'ятиповерховий будинок у Каневі;
- 1972 р. – створено Канівське водосховище; почав діяти Канівський шлюз; відкрився Музей народного декоративного мистецтва;
- 1975 р. – пущено в дію останній 24-й агрегат Канівської ГЕС, завершено будівництво станції.

У 1977 році Канів стає містом обласного підпорядкування. Тож наприкінці 70-х років ХХ ст. Канів перетворюється на ошатне, чисте і впорядковане місто. Тут працюють кілька заводів: «Магніт», побутових виробів, маслосироробний, хлібний, пивоварний, комбінати: харчовий, побутового обслуговування. У місті діють райсільгосптехніка, гідролісомеліоративна станція. Серед навчальних закладів п'ять загальноосвітніх шкіл, музична школа і два училища: культурно-освітнє і професійно-технічне. Заклади культури: шість бібліотек, Музей народного декоративного мистецтва, бібліотека А. П. Гайдара, Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка»; дві турбази, готель «Тарасова гора»; біля Канева – навчально-дослідне господарство Київського державного університету. Щодо закладів охорони здоров'я, то в місті працюють лікарня і поліклініка [15, 554]. Влітку міські вулиці потопають у зелені та квітах.

Впродовж наступного десятиліття темпи будівництва дещо

знижуються, хоча на початку 1980-х років вони залишаються досить високими. В цей час у Каневі з'являються багатопверхові житлові масиви по вулицях Героїв Дніпра, 206-ї дивізії, Леніна, Енергетиків. Впродовж 1984 р. за рахунок державних капіталовкладень побудовано 13700 кв. метрів житла [16, 1] і вже в перші дні 1985 р. заселяються новобудови по вул. 206-ї дивізії [17, 3]. У 1985 р. в місті зведено і здано в експлуатацію 78,2 тис. кв. метрів житлової площі» [18, 1].

Будуються об'єкти соціально-культурної сфери і навчальні заклади, зокрема: збудовано нове приміщення культурно-освітнього училища (1981), нові приміщення загальноосвітніх шкіл № 3 і № 6 (1984), дитячого садка «Садко» (1985). У 1985 р. в Каневі введено в дію потужний хлібозавод [16,1].

У другій половині 1980-х років розпочато будівництво нового приміщення пошти та міського будинку культури – майбутній довгобуд, також у довгобуд перетворився парк на узбережжі Дніпра [19, 2].

У 1980-х роках відзначалися такі знаменні дати: 175-та річниця від дня народження Тараса Шевченка (1989), 40 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років (1985) та 40 років з часу героїчної оборони Канівської переправи (1981). До цих дат здаються нові об'єкти, відкриваються пам'ятники і пам'ятні знаки. Так, 1980 р. встановлено пам'ятний знак Героям бронепоезда (бронепоезд №56 в липні-серпні 1941 р. обороняв Канівський міст – переправу через Дніпро); 1981 р. відкрито пам'ятник на честь воїнів 26-ї армії, бійці якої обороняли Канів у липні-серпні 1941 р., а на набережній Дніпра встановлено пам'ятний знак воїнам Дніпровської військової флотилії, катери якої своїм вогнем надавали значну допомогу при обороні Канівського мосту. 9 травня 1985 р., з нагоди 40-ї річниці Перемоги відкрито монумент Слави та реконструйовано парк [20, 1–2]. 21 листопада 1989 р. у Каневі «... з метою дбайливого збереження шевченківських місць і навколишнього природного середовища...» [21, 1] на базі Канівського державного музею-заповідника Т. Г. Шевченка створюється Шевченківський національний заповідник, який і сьогодні відіграє вагомую роль у житті та розвитку міста.

12–19 січня 1989 р. проходив Всесоюзний перепис населення, останній в СРСР: чисельність населення у Каневі – 28600 осіб, у районі – 31100 особи [22, 3]. У цей час в Каневі та районі

проживали представники 36 націй і народностей: росіяни – понад 5 тис. осіб, білоруси – 300 осіб, євреї і вірмени – понад 80 осіб, поляки – близько 40 осіб, німці – до 30 осіб, представники азербайджанського, татарського та молдавського народів – до 20 осіб, а ще в межах десяти осіб – мордовці, узбеки, болгар, греки, чуваші, казахи, гагаузи, кримські татари. Частка українців у Каневі складала 85% [23, 1–2].

1989 р. склалися плани щодо подальшого розвитку Канева: «Надаючи важливого значення розвитку міста Канева як історико-культурного і меморіального Шевченківського центра республіки, мисьвиконком та облвиконком та дорученням Ради Міністрів УРСР разом з Держбудом УРСР, Академією наук УРСР визначили перелік об'єктів соціально-культурного та побутового призначення, що підлягають будівництву, реконструкції та розширенню в Каневі у 1989 – 2000 рр. ...» – писала «Дніпрова зірка» у квітні 1989 р. Серед планів – будівництво та реконструкція очисних споруд і каналізаційного колектора, будівництво водозабірних споруд з системою очистки, реконструкція доріг, прокладання вуличних газопроводів та ін. Планом передбачалось спорудження поліклініки і лікарні, туристичного комплексу і палацу культури, добудова існуючих навчальних закладів і будівництво нових, реконструкція музею історії Канівщини і музею під відкритим небом «Фортеня-Родень», спорудження республіканського центру ім. А. Гайдара та ряд інших новобудов. На кожен об'єкт виділялася певна сума коштів, зокрема, на благоустрій центральної частини міста було заплановано виділити 7 мільйонів карбованців [24, 2]. На жаль, більшість із запланованого так і залишилося на папері, а з часом ці нереалізовані плани перетворилися в нагальні невирішені проблеми сьогодення.

1. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. – Киев: Типография Киевопечерской Лавры, 1864.*
2. *Большая Советская Энциклопедия: в 51 томе. –Т. 20. Второе издание. / Глав.ред.: Б. А. Введенский. – Москва: Государственное научное издание «БЭС», 1953.*
3. *Історія міст і сіл Української РСР: в двадцяти шести томах. Черкаська область / Ред. кол. тому: О. Л. Стешенко (голова редколегії) та ін. – Харків, 1973.*

4. Цифри розповідають // Днірова зірка. – 19 грудня 1954.
5. Цап В. Відкриття літнього кінотеатру // Днірова зірка. – 22 липня 1954.
6. Педченко С. Автобусна станція в Каневі // Днірова зірка. – 10 вересня 1954.
7. Данилов Я. На могилі Т. Г. Шевченка // Днірова зірка. – 12 листопада 1954.
8. Лісовий О. Екзамен в технікумі // Днірова зірка. – 23 серпня 1957.
9. Гудзенко П. А. Черкаська область: Географічний нарис. – К.: Радянська школа, 1959.
10. Українська Радянська Енциклопедія: в 17 томах. – Т. 6 / Головна ред. кол.: М. Б. Бажан (гол. редактор) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1961.
11. Сорокопуд І. Каневу – краєзнавчий музей // Ленінським шляхом. – 25 грудня 1962.
12. Дніпро працює на комунізм // Дніпробуд. – 05 червня 1964.
13. Тищенко Г. Слово про депутата // Ленінським шляхом. – 05 грудня 1964.
14. За місто зразкового порядку! (З XI сесії міської Ради депутатів трудящих) // Днірова зірка. – 10 грудня 1968.
15. Українська Радянська Енциклопедія: в 12 томах. – Т. 4. Видання друге / Гол. ред. кол.: М. П. Бажан (головний редактор, голова редколегії) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1979.
16. Час великих звершень // Днірова зірка. – 01 січня 1985.
17. Таран К. Радісні новосілля // Днірова зірка. – 19 січня 1985.
18. Каневу розвиватись. Із сесії міської Ради народних депутатів // Днірова зірка. – 21 грудня 1985.
19. Місто наше – нам і дбати. Із сесії міської Ради // Днірова зірка. – 28 грудня 1989.
20. Велич подвигу // Днірова зірка. – 12 травня 1985.
21. Національний заповідник у Каневі // Днірова зірка. – 28 листопада 1989.
22. Іваненко К. Скільки нас? Після перепису // Днірова зірка. – 11 лютого 1989.
23. Москаленко Н. Канівщина – край багатонаціональний // Днірова зірка. – 19 грудня 1989.
24. Який ти, Канів, 2000-го? (Із рішення виконкому обласної Ради народних депутатів «Про розвиток міста Канева у 1989–2000 роках») // Днірова зірка. – 22 квітня 1989.

Г. П. Мартинова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ У 1950-ті РОКИ

Чигиринщина – край з багатою історією. Її дослідників приваблюють яскраві сторінки пов'язані із становленням української державності, національно-визвольним рухом. Проте залишаються «білими плямами» недалекоі часи радянського періоду, коли самовідданою працею наших земляків створювались основні матеріальні цінності району.

На початку 1950-х років Чигиринщина входила до Кіровоградської області і об'єднувала 32 села (Адамівка, Боровиця, Бужин, Вітове, Вершаці, Головківка, Гуцївка, Галаганівка, Зам'ятниця, Івківці, Іванівка, Калантаєво, Кожарки, Красносілля, Мудрівка, Медведівка, Мельники, Матвіївка, Новоселиця, Полудніївка, Розсошенці, Рацево, Суботів, Стецівка, Тарасівка, Топилівка, Трушівці, Тіньки, Тарасо-Григорівка, Худоліївка, Чмирівка, Шабельники) і селище Чигирин.

У 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була утворена Черкаська область. До її складу увійшли 29 районів Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей. У лютому 1954 року, згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР, до області був приєднаний Чигиринський район Кіровоградської області. На той час це був аграрний район із слабо розвиненою переробною промисловістю, малопродуктивним сільським господарством, віддалений від головних транспортних шляхів. Входження району до Черкаської області мало дати новий поштовх для його розвитку. Тому перед виконкомом районної Ради депутатів трудящих (голова виконкому М. В. Дуплій) та райкомом Компартії України (перший секретар РК КПУ І. В. Журавель) були поставлені важливі завдання щодо підвищення економічних показників діяльності, поліпшення соціальної і культурної сфер життя чигиринців, виконання планів V і VI п'ятирічок.

Головна увага приділялась підвищенню ефективності сільського господарства. З цією метою у 1952 р. було проведено укрупнення колгоспів з 52 до 27, в 1954 р. – до 25, в 1957 р. – до 23. Колгоспи обслуговувалися технікою і спеціалістами

Чигиринської (директор С. Р. Постика) і Медведівської (директор В. М. Бухарський) машино-тракторних станцій. Вирощувалися зернові культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, просо, бобові та технічні культури, кормові буряки, картопля, овочі. Практикувались посіви нових для регіону культур – топінамбура, коксагіза. Колгоспам доводили план здачі коконів тутового шовкопряду, тютюну, махорки, коноплі. Врожайність зернових, за даними 1953 р., була низькою і коливалась від 8–9 ц/га до 18 ц/га. Так, в колгоспі ім. Калініна (с. Галаганівка) врожай зернових становив лише 3,1 ц/га, вівса – 4,1 ц/га, гречки – 4,2 ц/га [1,13]. В колгоспі ім. Жданова (с. Стецівка) середня врожайність зернових і бобових культур становила лише 8 ц/га [1,14]. І такі приклади непоодинокі.

В кожному господарстві займалися тваринництвом. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, мали птахоферми, кролеферми, пасіки. Продуктивність тваринницької галузі також була низькою. За звітами колгоспів на засіданні виконкому районної Ради депутатів трудящих в 1950–1951 рр. надої молока на фуражну корову коливались від 718 л до 1438 л при планових показниках 1600–1750 літрів [1,8]. Не виконувались завдання по заготівлі м'яса, вовни, яєць, шкір великої рогатої худоби та свиней.

Оплата праці колгоспникам нараховувалася трудовнями. Частина сільського населення з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не виконувала встановлених норм. Аналіз звітів колгоспів за 1953 р. показав, що в кожному господарстві, за винятком колгоспу ім. Сталіна (с. Тіньки, голова – Л. П. Скринько), були працівники, що не забезпечували мінімум вихододнів [1, 38]. У 1953 р. в колгоспі ім. Хрущова (с. Іванівна, голова – І. В. Вербівський) таких колгоспників було 46, в колгоспі ім. Сталіна (с. Шабельники, голова – М. І. Руденко) – 50, в колгоспі «Заповіт Леніна» (с. Мельники, голова – Чиж) – 188, в колгоспі ім. Шевченка (с. Новоселиця, голова – Ф. Т. Запорожець) – 133, в колгоспі ім. ВКП(б) (с. Топилівка, голова – М. І. Артеменко) – 132, в колгоспі ім. Ворошилова (с. Івківці) – 69 [1, 25]. Оплата на трудовень також була різною. В 1953 р. колгосп ім. Молотова (с. Вітове, голова – Д. І. Пироженко) отримав збільшення прибутків за рахунок виконання плану заготівлі конопель та підвищення продуктивності тваринництва. Оплата праці на трудовень у колгоспі становила 2

карбованці [1,18–19]. В цьому ж році колгосп ім.Сталіна за рахунок виконання планової врожайності отримав додаткові прибутки. Оплата трудодня в господарстві піднялась до 6 карбованців і була на той час найвищою в районі [1, 38].

Невиконання планових завдань частково компенсувалось збором натурпродуктів у населення. На початку 1953 р. кожен сільський житель отримав повідомлення від Міністерства фінансів УРСР про те, що «сільськогосподарський податок сплачується в 4 строки: до 15 березня, до 15 липня, до 1 вересня і до 1 листопада... податок по першому і другому строках обчислено авансом у розмірі 40 %, тобто по 20 на кожний строк суми податку, що його сплачували в 1952 році... Своєчасна і дострокова оплата сільськогосподарського податку набуває особливого значення, оскільки ці суми ідуть на зміцнення могутності Радянської держави, на фінансування великих Сталінських будов комунізму, на фінансування шкіл, лікарень, клубів, бібліотек, а також інших культурних заходів» [7, 45]. За спогадами старожилів селяни мали виконувати свої зобов'язання перед державою. Так, сім'я Соломії Хтодосівни Некраси із с. Вітового у 1953 р. зобов'язувалася посадити картоплю на площі 0, 09 га, здати державі 36 кілограмів м'яса, 112,5 літрів молока, 150 яєць. Крім того вона сплатила податку на суму 531 крб. 60 коп. [7, 44].

В 1950-х рр. продовжувався випуск облігацій державної позики, придбання яких було обов'язковим для працюючих. Із спогадів Г. М. Мартинової, 1929 р. народження, яка працювала на початку 1950-х років в колгоспі «Червона Зірка» в с. Стецівка відомо, що фінагенти приходили навіть вночі і не випускали із хати до тих пір, поки не віддавали позичку [6, 1].

Крім планових завдань по вирощуванню продукції землеробства і тваринництва колгоспам доводили план будівництва доріг, ставів, посадки лісосмуг, заліснення «невдоб». За інформацією газети «За сталінський урожай», від 15 лютого 1955 р., зусиллями трудівників села в районі за роки V п'ятирічки проведено лісонасадження на площі 3400 га, а площа лісосмуг збільшилася на 400 га. В селах заклали садки на площі 104 га, посадки шовковиці – на площі 225 га, виноградники – на площі 13 га, збудували 15 нових ставів.

Поступово намітились позитивні зміни у розвитку економіки: поліпшувались умови праці, налагоджувалось технічне

обслуговування сільгосп підприємств. В 1955 р. на фермах колгоспів, що обслуговувалися Чигиринською МТС, було встановлено 22 кормозапарника заводського виробництва проти 5 в 1950 р., та 12 нових кормокухонь. В колгоспі ім. Сталіна (с. Шабельники) почав працювати механізований кормоцех. Якщо в 1950 р. жоден колгосп не мав на фермах механізованого постачання води, то за роки V п'ятирічки водою забезпечили 26 ферм, а на 10 фермах змонтували автопоїлки.

В Чигиринській та Медведівській МТС збільшилася кількість тракторів та комбайнів, а відповідно і спеціалістів з їх обслуговування. За чотири роки п'ятирічки загальна кількість робітників МТС зросла на 350 осіб, механіків – на 16 осіб, агрономів – на 43 особи, зоотехніків – на 25 осіб, ветеринарних працівників – на 10 осіб. Розпочалось будівництво виробничої бази Медведівської МТС.

На розвиток району в другій половині 1950-х рр. істотно вплинуло зведення на Дніпрі потужної Кременчуцької ГЕС. Будівництво гідровузла передбачало створення штучного моря довжиною 240 км, шириною 40 км. В зону затоплення потрапляли 170 населених пункти і 4 міста, переселенню підлягали 40 тисяч дворів. На території Чигиринського району переселялись жителі сіл Калантаєво, Кожарок, Вітово, Рацево, Мудрівки, Адамівки, Тіньок, Шабельників, Бужина, Боровиці, Топилівки, Тарасівки. В зв'язку з цим була переглянута карта сільгоспугідь Чигиринського району, виділено ділянки під будівництво нових сіл Вітово, Рацево, Боровиця, Топилівка. Села мали укрупнитися. Так, у село Рацево вливалися села Адамівка, Кожарки, Калантаєво, в с. Топилівку – с. Мудрівка, в. Тіньки – сс. Бужин, Шабельники, Тарасівка. Роботи проводилися в короткі терміни.

Нове будівництво поставило перед керівництвом та жителями району багато проблем. Плани переселення жителів із зони затоплення в більшості не підкріплювались матеріальними і фінансовими ресурсами. Необхідно було терміново вживати заходів і вести роз'яснюючу роботу серед населення, сприяти і допомагати зводити нові будинки, колгоспні приміщення, об'єкти соціально-культурного призначення. Тому протягом 1956–1960 рр. місцеві органи влади постійно тримали на контролі питання пов'язані з перебудовою життя більшої частини населення району.

В цей же час на виконання рішень Пленуму ЦК КП України 1955 р. перед колгоспниками були поставлені завдання підвищення ефективності сільського господарства шляхом розширення посівних площ під зернові культури. Особлива увага приділялась вирощуванню кукурудзи і її гібридного насіння [4, 216]. В районі почали будуватися кукурудзосховища, силосні споруди, склади «Заготзерно».

В 1956 р. на засіданні виконкому районної ради депутатів трудящих (постанова № 86 від 23.02.1956 р.) було прийнято рішення про будівництво на селі дитячих ясел, шкіл, медпунктів, будинків культури і клубів, крамниць, сільських універмагів, бань. Будівництво планували здійснювати за рахунок коштів колгоспів, споживчої кооперації та сум самооподаткування. На виконання цього рішення вже в 1957 р. в районі почали працювати 10 колгоспних ясел, а інші 10 знаходились в стадії будівництва.

В роки VI п'ятирічки МТС та колгоспи працювали ефективніше, що значно покращило економічні показники. В 1957 р. район виконав план хлібозаготівель, перевиконав план заготівлі картоплі, овочів, насіння олійних культур, продуктів тваринництва. В 1959 р. зросла врожайність сільськогосподарських культур, було зібрано по 18,4 ц/га озимої пшениці. Підвищилась ефективність громадського тваринництва, виконано план по збільшенню поголів'я ВРХ, свиней, овець. Вироблено м'яса всіх видів по 41 ц на 100 га с/г угідь, при плані 33 ц. На фуражну корову надоєно 2180 кг молока, при плані 1960 кг [3, 36–37].

В зв'язку із збільшенням об'ємів будівництва в районі постала потреба у створенні будівельних організацій. В 1957 році такою організацією став міжколгоспбуд, до якого увійшли 23 колгоспи. Згідно рішень зборів колгоспників було обрано міжколгоспну раду, виділено робочу силу, транспорт. Очолив нову будівельну організацію Ю. С. Кобиляцький [2, 59].

В роки шостої п'ятирічки посилилась увага до будівництва шляхів. Активно прокладалась брукована дорога до обласного центру Черкас, нових сіл Тіньки, Рацево. Район перетнули лінії електромереж.

В 1958 р. згідно постанови Пленуму ЦК КПРС «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС» дві МТС Чигиринського району були реорганізовані в Чигиринську РТС, яка забезпечувала технічне обслуговування

колгоспів, продаж запчастин, мастил, добрив. Це значно розширило базу і можливості місцевої РТС. Колгоспи отримали техніку у власне користування, що сприяло поліпшенню обробітку землі і обслуговуванню тваринницьких ферм.

Певні позитивні зміни відбулися і в промисловості. На початку 1950-х рр. вона, в основному переробна, зосереджувалась в Чигирині. Після війни відновили роботу деревообробний комбінат, промартіль «Художекспорт», райпромкомбінат, державний млин, харчокомбінат, цегельний завод, артіль ім. XIX партз'їзду, в якій працював цех з виготовлення гудзиків. В місті діяла районна контора Міністерства зв'язку УРСР (начальник В. Р. Шелудченко). Її зусиллями район радіофікувався. В 1954 р. було встановлено 2220 радіоточок при плані 2120 [4, 34]. Частина колгоспів (ім. Сталіна (с. Шабельники), ім. Хрущова (с. Іванівка), ім. Сталіна (с. Тіньки) змонтували власні радіовузли, що сприяло поліпшенню інформування населення. В 1954 р. в Чигирині був встановлений перший телевізор. В роки VI п'ятирічки нові вузли зв'язку почали зводити в перенесених селах.

В 1948 р. в районі була створена лісозахисна станція. В 1955 р. постала необхідність її реорганізації в Чигиринський лісгоспзаг. До меж нового підприємства ввійшли: Матвіївське, Яничанське, Креселецьке лісництва Олександрівського лісгоспу, Чигиринське і Глинське лісництва Новогеоргіївського району, Чубинське Чорноліського лісгоспу [2, 7]. Тоді ж було прийнято рішення про утворення навколо Чигирини зеленої зони. Під зелену зону відводилися: піски артілі ім. Леніна – 1000 га, лісонасадження по ярах – 209 га, парк-гора – 22 га, землі держлісфонду – 106 га. В 1956 р. було насаджено 60 га лісу, в 1957 р. – 150 га, на Замковій горі закладено парк на площі 5 га.

Забезпечення населення необхідними товарами здійснювалось районною споживчою спілкою. В кожному селі діяли товариства створені на пайовій основі. Сільські крамниці мали незначний асортимент товарів, тому досить часто не виконували плани товарообігу, за що неодноразово, згідно документів районної ради, питання роботи закладів розглядалися на її засіданнях. В 1955 р. в районі діяло 14 сільських споживчих товариств, раймаг РСТ, культмаг РСТ, лісосклад РСТ, чайна РСТ. В 1956 р. була прийнята постанова № 86 від 23 лютого про будівництво за рахунок коштів райспоживспілки сільських універмагів і крамниць. Будівництво було запроєктовано в

нових селах: Тіньки, Боровиця, Рацево, Вітово, а також в м. Чигирин та с. Галаганівка. Посилилася увага і до закладів громадського харчування. В 1955 р. в районі діяло 9 торгових точок громадського харчування. В школах відкрито 41 їдальню на 2700 осіб. В Чигирині почала працювати варенична з багатим асортиментом блюд. Будувались їдальні в Чигиринській і Медведівській МТС.

На розвитку Чигирини позначилось виконання постанови ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Хоча Чигирин в постанові не згадувався, але позитивні зміни відбулися. Йому знову повернули статус міста. В 1954 р. був розроблений генеральний план його забудови (автори Р. П. Євлевич, Ю. Т. Миронов). В центрі міста було завершено будівництво будинків Рад, райпромкомбінату, обладнано готель, збудовано лазню. По центральній вулиці Жовтневої революції прокладено тротуари, впорядковано парк ім. Леніна (тепер парк ім. Шевченка). В ньому спорудили літній кінотеатр, танцювальну площадку, алеї прикрасили гіпсовими фігурами. На Замковій горі на могилах загиблих в роки Великої Вітчизняної війни встановили меморіальну дошку і 4 обеліски, відремонтували сходи. На центральній вулиці розпочали будівництво обеліску на честь возз'єднання України з Росією.

На місці резиденції Б. Хмельницького у підніжжя Замкової гори встановили пам'ятний знак з написом: «На цьому місці під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 років проти польсько-шляхетських загарбників була резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького».

До ювілею в місті відбулося районне свято та піонерський зліт. В цьому році було обліковано перших туристів – 2000 учнів із різних областей України. В зв'язку із зростанням інтересу до історії краю, громадськість підняла питання про створення краєзнавчого музею.

Зусиллями наших земляків розбудова міста і району тривала.

В 1955 році згідно рішення виконкому обласної ради депутатів трудящих (№ 56 від 24.01.1955 р.) було створено комбінат комунальних підприємств, що значно поліпшило обслуговування жителів і гостей міста. В 1956 р. продовжувалося будівництво плодOPERERобного цеху райхарчокомбінату, об'єднав державний млин з райхарчокомбінатом. В цьому ж році на розі вулиць Жовтневої революції і Дзержинського роз-

почато будівництво двоповерхового універмагу Чигиринської райспоживспілки, а на перехресті вулиць Леніна і Дзержинського – двоповерхового 8-квартирного будинку.

В 1957 р. методом народної будови почав споруджуватись районний Будинок культури. Згідно графіків на будівництві працювали представники всіх трудових колективів міста. Районна газета «Зоря комунізму» за 30 червня 1957 р. писала: «Зразки самовідданої праці на будові подають колективи Чигиринської МТС, медлікарні, санстанції, пожежної команди. У встановлені дні вони завжди в числі перших прибувають на роботу і працюють на совість. Тут же працюють спеціалісти мулярі Олександр Балев і Захарій Задорожній. На кладці фундаменту вони змінні норми виконують на 150 – 200 %. Поряд з ними трудяться Надія Лебідь, Марія Коненко, Людмила Голінкова, домогосподарки О. І. Замойська, К. С. Зайченко, В. І. Шевченко, П. І. Воїнова».

Вже в 1957 р. сесія районної Ради депутатів трудящих відзначила покращення роботи підприємств державної і кооперативної промисловості. На 108 % був виконаний план по випуску валової продукції, на 104 % завдання по росту продуктивності праці. Серед кращих визнано роботу трудових колективів млина та райхарчокомбінату.

Проте, в районі ще залишились підприємства, які не забезпечили виконання планів. Це цегельно-черепичний завод, райпромкомбінат райспоживспілки, районна друкарня. Гірше своїх можливостей працювала артіль інвалідів ім. XIX партз'їзду.

Зростання економіки району позначилось на соціальній сфері життя чигиринців. Значна увага була приділена розвитку освіти, медицини, закладів культури. За статистичними даними в 1954–1955 навчальному році в районі діяло 42 школи, із них – 10 середніх, 23 – семирічних, 9 – початкових. В них навчались 8 тисяч 780 учнів, із них в середніх школах – 4117 учнів. В школах працювало 514 вчителів, 273 з них з вищою і неповною вищою освітою. При 9 школах були організовані гуртожитки на 200 місць.

Кожного року в галузі освіти відбувалися позитивні зрушення. В 1954 р. в Чигирині було завершено будівництво середньої школи № 1 на 400 місць. Типовий проект був розроблений в Академії архітектури УРСР кандидатом архітектури О. І. Маринченком [5, 69]. В 1955 р. було вирішено питання про виділення ділянки землі по вулиці Б. Хмельницького (тепер вул. Зам-

кова) під будівництво нових корпусів Чигиринського бухгалтерського технікуму, який на той час розміщався в будівлях Свято-Троїцького монастиря. В 1957 р. прийнято рішення про відкриття на базі школи № 3 дитячого будинку. В наступному році він був реорганізований в школу-інтернат на 150 місць. Силами районного колгоспбуду було завершено будівництво приміщень для нового навчального закладу. В 1958 р. в Чигирині була відкрита музична школа [2, 85]. В 1959 р. перших учнів прийняла новозбудована Рацівська середня школа на 400 місць. Приміщення нових шкіл зводилися в селах Тіньки, Топилівка, Вітово.

Розширювалась сітка лікувальних закладів. В 1954 р. в районі діяло 4 лікарні, 27 фельдшерсько-акушерських пунктів, 18 пологових будинків. В лікарнях працювало 27 лікарів з вищою освітою. Створювалися умови для проживання спеціалістів, що сприяло закріпленню кадрів на місцях. В 1959 р. було прийнято рішення про будівництво нового приміщення райлікарні. [2, 17].

Зростала мережа культосвітніх закладів. В 1954 р. в районі діяли 32 сільських клуби та 32 сільські бібліотеки. Населення обслуговували 4 стаціонарні кіноустановки. В 1959 р. в Чигирині в рахунок позики Держбанку розпочалось будівництво районного кінотеатру.

Таким чином, 50-і роки ХХ століття стали роками інтенсивного економічного розвитку району, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і підприємств, поліпшення соціально-культурної сфери життя чигиринців, умов їх праці. Ці досягнення стали можливими завдяки цілеспрямованій роботі місцевих органів влади, сумлінній і наполегливій праці тисяч наших земляків, за що ми маємо бути їм вдячні.

1. Архівний відділ Чигиринської райдержадміністрації. – Ф. 4, оп. 1, спр. 1.
2. Державний архів Черкаської області. – Ф. 4192, оп. 1, спр. 230.
3. Архівний відділ Чигиринської райдержадміністрації. – Ф. 4, оп. 1, спр. 29.
4. Архівний відділ Чигиринської райдержадміністрації. – Ф. 4, оп. 1, спр. 17.
5. Логвин Г. Чигирин – Суботів (архітектурно-історичний нарис.). – К., Видавництво архітектури Української РСР, 1954. – 70 с.
6. Матеріали польових досліджень автора. Записано від Мартинової Г. М., 1929 р.н.
7. Степенькіна П. Я., Степенькін С. Ю. Від роду до роду. – Черкаси, 2008. – 198 с.

О. І. Чепурний

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ МІКРОРАЙОНУ «НОВИЙ ЧИГИРИН»

З оглядового майданчика на Замковій горі в Чигирині добре видно житловий масив багатопверхових будинків на північній околиці міста.

Про існування поселення на місці теперішнього Нового Чигирини свідчать письмові згадки. Згідно «Допису Черкаському товариству охорони старовини...» за авторством чигиринського учителя С. Яременка від 23 вересня 1923 р. «за старим містом в напрямку Бужина була серед піску збудована мощна фортеця, яка мусила захищати місто з півночі. Фортеця ця по наказу Миколи I була взірвана, а місце її цілком зарівняне, а потім засипане піском. По деяких ознаках якісь шанці... були між гайдамацьким озером Значком та монастирським лугом, де він найдужче впирається в піски» [1, 5].

Сучасна історія створення наймолодшого мікрорайону Чигирини розпочалася в пам'ятному квітні 1986 року. Спочатку цей район новобудов носив назву «селище енергетиків», а згодом просто – «Новий Чигирин». Передували його будівництву більш ніж десятирічні спроби спорудити біля Чигирини потужну теплову електростанцію. Тож спочатку виникло селище Орбіта, розташоване неподалік узбережжя Кременчуцького водосховища.

Коли на початку 1980-х рр. плани з створення Чигиринської електростанції трансформувались з теплової на атомну енергетику, тоді ж і виникло рішення про будівництво житлового комплексу на північній околиці Чигирини. Такі розрахунки базувались на умові створення санітарної зони радіусом 10 км від місця майбутнього розташування реакторів АЕС [2]. Підготовчий період будівництва затверджений наказами Міністерства енергетики СРСР від 25 червня 1985 р. [3, 38]. Розробку проектної документації майбутнього селища енергетиків (фактично – нового міста на 50 тисяч жителів) доручено Київському відділенню «Атомтеплоелектропроекту» (керівник С. С. Сердюк). До 10 березня 1986 р. ця документація мала надійти підрядникам будівельно-монтажних робіт [4, 5].

Роботи підготовчого періоду будівництва АЕС розпочались в листопаді 1985 р. і тривали протягом 1986–1989 рр. [3, 38].

Спорудження власне житлового масиву майбутнього Нового Чигирини розпочалось в квітні 1986 р. закладкою котловану 36-квартирної секції будинку № 101 (номер за проектним планом, тепер будинок по вулиці Миру, 12). В традиції того часу церемонія подачі першого кубометру бетону в підмурок цього будинку відбулася 22 квітня, в день народження В. І. Леніна [5, 1].

В тодішніх газетних матеріалах яскраво окреслювались перспективи майбутньої новобудови. Але невдовзі тональність публікацій змінилась. Як і під час спорудження ДРЕС, будівництво електростанції нового типу супроводжували ті ж проблеми: перебої з постачанням будматеріалів, забезпечення транспортом і т.д. В липні 1986 р., через три місяці від початку активних будівельних робіт, на розширеній нараді під головуванням заступника міністра енергетики СРСР А. М. Семєнова були розглянуті найважливіші питання спорудження об'єктів Чигиринської АЕС [6, 14].

Одним з рішень наради попереджували головного інженера-проектанта С. Сердюка та начальника будівельного управління АЕС про «персональну відповідальність за будівництво об'єктів житлового селища АЕС з високою якістю робіт і застосуванням прогресивних архітектурних рішень» [6, 14].

В умовах агонізуючого стану радянської економіки того періоду, ці директиви фактично залишились побажаннями. Вже за півроку, на листопадовому пленумі Чигиринського райкому КПУ діяльність будівельників була піддана різкій критиці. На той час роботи проводилися на 33 об'єктах (включно з житловим масивом) і жоден з них не був готовий до прийому в експлуатацію [7, 1]. Про суттєві недоліки в спорудженні житла будуправлінням Чигиринської АЕС в 1986 р. свідчать порівняльні показники: якщо річний план капіталовкладень був виконаний на 142,7 %, то на житлове будівництво використано лише 68,4 % від суми виділених коштів [8, 2].

У 1987 р. на будівництві житлового масиву Нового Чигирини планувалося освоїти 6 млн. крб. Основним об'єктом мав стати 9 поверховий будинок № 101 з 5 секцій, дві з яких мали бути введені в експлуатацію [9, 2]. Роботи мали проводитися і в осінньо-зимовий сезон, але дві тимчасові котельні, запуснені в дію 20 грудня 1986 р., не забезпечували обігрів майбутньої 72-

квартирної будівлі. За 2 місяці експлуатації котелень на них 15 разів траплялися аварії, що призводили до замерзання опалювальної системи [8,2]. Будуправлінням АЕС зривалися графіки з монтажу систем водопостачання, каналізації, електроліній.

На початку 1987 р. темпи будівельно-монтажних робіт зросли втричі проти попереднього трою, але відставання від запланованих робіт так і не було подолано – завдання I кварталу виконано на 74 %. Житловий будинок закладали з порушенням технології – без підведення підземних комунікацій. Відчувався брак спеціалістів належної кваліфікації, особливо досвідчених мулярів. Технічна документація надходила майстрам дільниць, муляромбам з великими неточностями та прорахунками.

Зривали графік будівництва житла основного фонду монтаж збірних будинків, так званих «берлінів», які постачались з НДР. Потреба в них не була визначена конкретно і конструкції, які безперервно надходили, створювали своєрідні «завали» [10, 2]. У цій ситуації позначили особливості планової економіки: за рахунок монтажу «берлінів» керівництво дирекції АЕС намагались «підтягнути» показники по здачі житла в цілому.

Додаткових проблем в роботі створювало підпорядкування будови на правах філії будуправлінню Запорізької АЕС, коли більшість нагальних питань вирішувалось по телефону. На темпах будівництва об'єктів Чигиринської АЕС позначилась і Чорнобильська катастрофа, на ліквідацію наслідків якої витрачались величезні кошти з державного бюджету. Викликали скарги серед будівельників незадовільне побутове, торгівельне і медичне обслуговування. Наприкінці 1988 р. за відсутності житла на приватних квартирах проживало 1500 осіб, з них понад 300 сімей. Це становило половину з 3000 чоловік, які працювали на будівництві Чигиринської АЕС [11, 1].

У 1989 р. через невизначеність перспективи будівництва соціальна напруга досягла критичної межі. Серед громадськості поширювалась думка про доцільність будівництва Чигиринської АЕС з міркувань екології та безпеки людей. Нарешті, навесні 1989 р. на будові побували представники Державної комісії з Міненерго та Мінатоменерго СРСР. Вони зробили висновок: спорудження АЕС призупинити, розробити проект паро-газової ЕС потужністю 2–3 млн. кВт і супутного тепличного комбінату площею 150–200 га [12, 1]. Це рішення було оформлене постановою Ради Міністрів СРСР № 44 від 19

травня 1989 р., яка «враховуючи побажання громадськості», припинила будівництво АЕС. Через рік, в липні 1990 р., Міністерство СРСР видало постанову «Про будівництво Чигиринської паро-газової електростанції і використання для цього будівельного майданчика законсервованої АЕС» [13, 4].

Поки виготовлялась проектна документація з перепланування Чигиринської АЕС на ПГЕС, на Новому Чигирині, хоча й повільними темпами, здійснювалось будівництво житла, торгового центру, дитячого садка, приміщень для обслуговування комунікацій. Вулиці нового масиву спочатку мали робочі назви Нова I, Нова II тощо. Згодом вулиця, яка прямує від траси Чигирин-Черкаси до с. Рацеве отримала назву Енергетиків, а розташована перпендикулярно до неї колишня вул. Нова II, стала вулицею Миру.

Всього за час існування дирекції АЕС в 1986–1990 рр. в експлуатацію були введені: 4 секції 9-поверхового будинку по вул. Миру, 12 на 250 квартир; 5 секцій 9-поверхового будинку по вул. Енергетиків, 13 на 180 квартир; два п'ятиповерхових будинки по вул. Миру, 2 і Миру, 4 по 60 квартир кожний; 9-поверховий будинок на 80 квартир по вул. Енергетиків, 3; два дев'ятиповерхових гуртожитки для малосімейних по вул. Енергетиків, 5 і Енергетиків, 9; дитячий садок на 330 місць; торговий центр; 24 гуртожитки типу «Берлін»; їдальня на 300 місць [14, 63].

Після реорганізації будівництва Чигиринської електростанції і створення дирекції ПГЕС в першій половині 1990-х рр. були зведені останні з нині існуючих житлових будівель Нового Чигирини: 5 секція будинку по вул. Миру, 12 на 72 квартири; два п'ятиповерхових будинки по вул. Миру, 4а (40 квартир) та вул. Миру, 4в (50 квартир). Останньою з житлових будівель Нового Чигирини стала 5 секція з 2-х під'їздів (№6 і 7) 9-поверхового будинку по вул. Енергетиків, 13. Зведена в 1994–1996 рр., ця будівля мала такі численні недоробки, що акт про введення її в експлуатацію так і не був підписаний державною комісією. Однак, з врахуванням гострої нестачі житла, ордери на квартири в цьому будинку були видані і незабаром він теж був заселений. Ситуація залишається незмінною і на сьогодні: ця частина будинку існує в реальності, але на папері й досі не перебуває на балансі житлового фонду Чигиринської міськради.

Головним підрядником робіт в цей період було об'єднання

«Укренергобуд», серед субпідрядних організацій – «Південенергомонтаж» [2].

Через гостру нестачу фінансування об'єктів Чигиринської електростанції згідно наказу ВАТ «Черкасиобленерго» від 30 березня 2001 р. остаточно припинено діяльність дирекції Чигиринської ПГЕС.

Ще через рік житловий фонд мікрорайону Новий Чигирин було передано на баланс Чигиринської районної ради. Житлово-комунальний відділ, як колишній відокремлений підрозділ дирекції ПГЕС, був реорганізований у комунальне господарство «Лісове» Чигиринської міськради [2].

В цей же період розпочався процес демонтажу незавершеного будівництва на Новому Чигирині: до підмурків було розібране приміщення майбутньої трьохповерхової школи, розрахованої на 1688 місць та ще ряд незавершених будівель, які належали ВАТ «Черкасиобленерго».

За 2002–2006 рр. поступово зникли з житлового фонду Нового Чигирин гуртожитки – «берліни», за короткий час вони були демонтовані і вивезені. Виручені кошти від їх продажу були, в основному, використані на потреби міського бюджету. Крім «берлінів», з ландшафту Нового Чигирин зникло мальовниче місцеве озеро Шкільне, яке в давнину носило назву Значка. Нераціональне використання розташованого тут артезіанського басейну для потреб міської водомережі призвело до падіння рівня ґрунтових вод і поступового зникнення водойми.

На сьогодні в мікрорайоні Нового Чигирин проживає близько 2000 мешканців, розташовані міський водозабір, Чигиринський НВК № 3 I–III ст., аптека, церква Святої Трійці, ряд торговельних закладів. Життя наймолодшого мікрорайону древнього Чигирин продовжується.

1. *Державний архів Черкаської області.* – Р-131, оп.1, спр. 21, арк. 5.
2. *Матеріали польових досліджень автора.* – *Записано від Лисака Юрія Івановича (1942 р.н.), який проживає в м. Чигирин, Черкаської обл., 2011 р.*
3. *Архівний відділ Чигиринської РДА.* – Ф.354, оп.1, спр. 267, арк. 38.
4. *Архівний відділ Чигиринської РДА.* – Ф.354, оп.1, спр. 184, арк. 5.
5. *Гнєнний В. Молодість Чигирини // Зоря комунізму.* – 1986. – 24 квітня.
6. *Архівний відділ Чигиринської РДА.* – Ф.354, оп.1, спр. 184, арк. 14.
7. *За словом діло: з пленуму райкому КПУ // Зоря комунізму.* – 1986. – 4 листопада.

8. Розглянуто в районному комітеті. Розморозжували два місяці // Зоря комунізму. – 1987. – 31 березня.
9. На будівельних майданчиках: підготовка перед наступом // Зоря комунізму. – 1987. – 1 січня.
10. Приходько І. Доки ж розкачуватися? // Зоря комунізму. – 1987. – 30 травня.
11. Наполегливо просуватися вперед. Про економічний і соціальний розвиток району в І півріччі 1988 р. // Зоря комунізму. – 1988. – 4 серпня.
12. Батура Л. Бути чи не бути АЕС в Чигирині? // Зоря комунізму. – 1989. – 20 квітня.
13. Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф.354, оп.1, спр. 3, арк. 4.
14. Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф.354, оп.1, спр. 247, арк. 63.

В. В. Шокун

КАНІВСЬКИЙ РАЙОН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Канівський район утворився шляхом об'єднання двох волостей – Курилівської і Пшеничниківської згідно Постанови Президії ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Київської і Полтавської губерній» [1, 11]. До 1930 р. він був складовою Шевченківської округи, а з 1932 р. увійшов до Київської області.

7 січня 1954 р., Канівський район введено до складу Черкаської області. Села Гельмязівського району Полтавської області Ліпляве, Озерице, Келеберда, Сушки, Прохорівка були адміністративно підпорядковані Черкаській області. У 1963 р. Гельмязівський район розформовано, а вищезазначені села спершу відійшли до Драбівського району, а з 4 січня 1965 р. – до Канівського району.

У 1963 р. Канівський район було розформовано, а населені пункти, які територіально належали до нього, відійшли до Корсунь-Шевченківського району. 4 січня 1965 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР Канівський район створюється знову. 23 листопада 1971 р. населені пункти Григорівка, Луковиця, Трахтемирів, Зарубинці, хутір Монастирок, що адміністративно належали до Переяслав-Хмельницького району Київської області, були віднесені до Канівського району.

Площа району становить 128 тис. га, що складає 6,14 % території Черкаської області, і включає в себе 29 сільрад і 60 населених пунктів [2, 392]. Місцем його розташування є північна частина Черкаської області в лісостеповій зоні України. На півночі район межує з Миронівським районом Київської області, на сході – з Золотоніським районом, на півдні – з Черкаським районом, а на заході – з Корсунь-Шевченківським районом. З півночі район омиває Канівське водосховище, яке створено в 1972 р. На півдні району розташований з Канівський природний заповідник створений у 1923 р., площа якого 2027 га.

Починаючи з середини 1950-х рр. в більшості сіл Канівського району розпочався новий етап у розвитку колгоспів. В сільській місцевості були реорганізовані ряд колгоспів з метою їх більшої ефективності. Так, наприклад, в селі Прохорівка у 1959 р. колгосп ім. Шевченка був об'єднаний з сусіднім Синявським колгоспом «Комуніст» в єдине господарство, яке спочатку зберігало ім'я великого Кобзаря, а з 1966 р. воно стало носити назву «Росія». В селі Павліка 1958 р. місцеве господарство було об'єднане з колгоспом ім. Федоренка села Мельники. І такі приклади на території Канівського району були не поодинокими.

Загалом, окрім реорганізації колгоспів, 1950-ті роки ознаменувалися певними зрушеннями і в освіті. Наприклад, 1954 р. в селі Курилівка неповна середня школа, що містилася в двох приміщеннях, стала середньою. Тут навчалися не лише місцеві діти, а й із сусідніх сіл. Школа проіснувала до 1981 р. В селі Степанці 1952 р. школа була приєднана до початкової і стала середньою. 1959 р. було відкрито школу на 410 місць в селі Пшеничники. Загалом, станом на 1954 р., середні школи діяли в Яблуневі, Таганчі, Ковалях, Береснягах, Синявці, Полстині та інших селах [3, 3].

Важливою подією для Канівського району стало відкриття в Межирічі, в акваторії річки Рось, іхтіологічного заказника «Роський» (1957) [2, 393].

Щодо розвитку сільського господарства в 1950-х роках зазначалося: «... В колгоспах району збудовано 10 тваринницьких приміщень. До кінця року буде здано в експлуатацію ще 30 добротних приміщень. В колгоспах району механізовано 9 % польових робіт. На колгоспних полях району працюють 32 тракторні бригади ...» [4, 3].

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років почав стрімко

зростати інтерес до археологічної спадщини району. В першу чергу це пов'язано з унікальною знахідкою стоянки мисливців на мамонтів в селі Межиріч. Восени 1965 р. в селі Межиріч місцевий житель Захар Новицький, копаючи погріб, наткнувся на кістку мамонта. Про цікаву знахідку було повідомлено науковців Інституту археології АН УРСР. І вже з 1966 по 1974 рр. тут велися розкопки під керівництвом академіка І. Г. Підоплічка, в результаті яких виявлено залишки цілого поселення пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів.

Починаючи з 1970 р. співробітники кафедри археології Київського державного університету зацікавилися випадковими знахідками, виявленими в селі Келеберда, серед яких бойова сокира епохи Давньоруської держави, ряд римських монет та фрагменти посуду черняхівської культури, широко поширеної на цих теренах [5, 151]. В цілому села Канівщини дуже багаті на археологічний матеріал.

З другої половини 1950-х рр. поліпшилося медичне обслуговування. Так, в селі Мартинівка в 1955 р. збудовано приміщення для амбулаторії, а 1960 року – стаціонарна лікарня на 50 ліжкомісць. Такого ж типу установи відкривалися і в інших селах району. Починаючи з 1960-х рр., підвищується рівень життя населення та зростає народжуваність у більшості сіл району.

Разом з колгоспами, в другій половині 1960-х рр. поширення набувають і окремі господарства. Так станом на 1966 р. в селі Келеберда налічувалося 554 окремих господарства при населенні 1436 осіб [1, 47].

Загалом 60-ті роки ХХ ст. ознаменувалися рядом перетворень, як в освітній, так і в соціально-економічній сферах: 1963 р. в селі Межиріч була споруджена двоповерхова восьмирічна школи; в 1966 р. в Келеберді відкрито бібліотеку і школу на 184 учня. В той же час в селі Прохорівка школу було ліквідовано.

Впродовж 1960-х р. життя сіл Канівщини зазнало позитивних змін. Саме в цей час село Ліпляве було електрифіковане, а 1965 р. збудовано приміщення сільської ради. 1967 р. в селі Гамарня зведено міст через річку Росава. Крім того, цього ж року там було засаджено 60 га яблуневого «Саду космонавтів». Упродовж 1964–1967 рр. в селі Озерище активно діяв місцевий колгосп «Перемога». В селі Курилівка в 1965–1989 рр. діяла виробнича дільниця Канівської ГЛМС.

Впродовж 1970-х рр. в селах Канівщини відкривалися нові

школи та заклади культури. Так, в селі Мельники відкрито школу на 250 місць та побудовано будинок культури. Загалом, місцевий колгосп в 1970–1980-х рр. стає високоприбутковим і село переживає стрімкий розвиток. Починаючи з 1970 р. в Студенці працювало профтехучилище та існувало єдине в районі науково-дослідне господарство. У 1978 р. в селі Ліпляве було збудовано середню школу. 1970-ті рр. стали піком розвитку в села Бобриця. В цей час тут діяли 2 фельдшерсько-акушерських пункти, восьмирічна школа (навчалось 207 учнів), професійно-технічне училище, клуб на 260 місць, дитячий садок, 3 бібліотеки з книжковим фондом 14,5 тис. примірників, сільмаг, продуктовий магазин, пошта.

У ці роки, як і в попередні періоди, актуальним питанням була реорганізація та об'єднання колгоспів. Так, 1974 р. колгосп імені Карла Маркса (с. Келеберда) перейменовано в колгосп «Росія» у зв'язку з об'єднанням в єдине господарство із сусідніми колгоспами сіл Прохорівка та Сушки. Пізніше це господарство отримало нову назву – колгосп «Дніпро».

1980-ті рр. позначені подальшим розвитком освіти. Ряд початкових шкіл набувають нового статусу. Так, 1987 р. в селах Келеберда і Литвинець неповні середні школи стають повними середніми. Впродовж 1980–1981 рр. збудовано нову школу в селі Степанці, 1985 р. – нове приміщення школи в Малому Ржавці. А в селі Пшеничники у 1989 р. збудовано магазин, дитсадок, є прекрасна школа [6, 2].

Протягом цього періоду, окрім будівництва закладів освіти, було збудовано ряд інших важливих об'єктів. Зокрема, міст через річку Росава, збудований у 1985 р. Подією для села Мельники стало проведення газопроводу та підключення природного газу в 1988 р. В середині 1980-х років гостро постало питання подальшого соціально-культурного розвитку сіл. У селі Хмільна розпочалось широкомасштабне будівництво: «У нашому радгоспі у справі будівництва зроблено чимало. Наприклад, виросла за останні роки ціла вулиця, яку ми назвали вулицею Перемоги. В нинішньому році буде споруджено ще п'ять сучасних будинків, планується також збудувати адміністративне приміщення» [7, 1].

Економічне зростання сіл Канівщини в 1980-ті роки було пов'язане з роботою колгоспів та радгоспів. Прикладом тому може слугувати село Степанці, як одне з найбільших сіл в районі. Тут діяли колгосп «Україна», відділок радгоспу Марти-

нівського цукрокомбінату, виробниче відділення сільгосптехніки, електропідстанція, ПМК міжгоспбуду [8, 3].

У 1980-х рр. типовим явищем для сіл району стало встановлення монументів та закладення алей. Так 29 жовтня 1988 р. в селі Литвинець біля будівлі школи споруджено Алею воїнам-інтернаціоналістам. 1983 р. біля школи в селі Степанці споруджено пам'ятник О. П. Ткаченку, члену руху Опору на французькій землі, чийм ім'ям було названо школу. Зрештою, в селі Межиріч 1989 р. відкрито пам'ятний знак, присвячений 175-й річниці від дня народження Т. Г. Шевченка.

1. *Канівський район: від витоків до сьогодення.* – К., 2008.
2. *Історія міст і сіл Української РСР: в двадцяти шести томах. Черкаська область / Ред. кол. тому: О.Л. Стешенко (голова редколегії) та ін.* – Харків: Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 1973.
3. *Назаренко О. Завершити підготовку до навчального року // Дніпрова зірка.* – № 65 (2910) – 12.08.1954.
4. *Статистичні дані. Цифри і факти // Дніпрова зірка.* – №72 (2917). – 5.09.1954.
5. *Гончаренко В. Черкащина в легендах та переказах.* – Черкаси, 2006.
6. *Романюк Т. ...А у віддяку? // Дніпрова зірка.* – №136 (8890). – 21.11.1989.
7. *Шепотин М. Будуємо ще більше // Дніпрова зірка* – №29 (8318). – 03.1986.
8. *Єфіменко В. На протидію злу // Дніпрова зірка.* – №12 (8301). – 28.01.1986.

Н. В. Чигирик

З ІСТОРІЇ ТЯСМИНСЬКОЇ НАУКОВО- ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ БАЗИ ІНСТИТУТУ ГІДРОБІОЛОГІЇ АН УРСР

В 60 рр. ХХ ст. перед Інститутом гідробіології АН УРСР були поставлені завдання – винайти методи знищення синьо-зелених водоростей у водоймах і зокрема у Кременчуцькому «морі». Центром дослідження причин масового розмноження «зелені» стала Черкаська область. Адже саме тут найбільш гостро постала ця проблема. В районі с. Стецівка було вирішено

створити експериментальну науково-дослідну базу. На ці цілі в 1966 р. Чигиринський виконком передав Інституту гідробіології Академії Наук УРСР у постійне користування земельну ділянку площею 101 га [1, 45–46]. Це територія правого берега Кременчуцького водосховища, між його основним дзеркалом і долиною р. Тясмин [2, 23–24]. До складу експедиції увійшли представники кількох інститутів АН УРСР: гідробіології, гідромеханіки, мікробіології, вірусології та інших, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки, Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту, інших наукових закладів [3,3]. Очолив експедицію Олександр Йосипович Сакевич. Активну участь в дослідженнях приймала доктор біологічних наук Лідія Якимівна Сіренко [4,2]

Вчені Тясминської експериментальної науково-дослідної бази шукали методи регулювання біологічного забруднення (цвітіння) води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей. Проблема полягала в тому, що ці водорості – чи не найвитриваліші організми на землі. Досить сказати, що вони знаходяться в гарячих водах гейзерів, в безводних пустелях, у давніх шарах нафти і на скелястих вершинах гір, у тропіках, і в льодах Антарктиди, навіть у охолоджувачах атомних реакторів. Під дією найсильніших хімічних засобів вони гинуть останніми, а відновлюються першими. Це наскільки дивні організми, що в одних умовах вони живляться як рослини, а в інших як тварини, їхня здатність пристосовуватися незрівнянна [5, 4].

У невеликій кількості вони не шкідливі. Але інтенсивне накопичення, відмирання і розкладання значних кількостей водоростей у водоймах негативно впливає на санітарно-екологічний стан і якість води. Вони забивають фільтри водозаборів, створюють неприємний запах. Під дією їх розкладу у воді зменшується процент кисню і збільшується кількість аміаку і вуглекислоти. Риба може переміститися із зони пониженої концентрації кисню, але не встигає залишити місця згону синьо-зелених водоростей. Продукти розкладу діють на рибу як нервово-паралітична отрута, що призводить до нерухомості риби і масової її загибелі [6, 1].

В ході досліджень дійшли висновку, що від багатьох методів боротьби з синьо-зеленими водоростями слід відмовитися,

оскільки вони ефективні лише певний час і економічно не-обґрунтовані. Краще шукати шляхи їх переробки і використан-ня. Своєрідною науково-експериментальною базою вчених був теплогід «Академік Вернадський». Працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР В. К. Карасиком і В. М. Кондаковим був сконструйований перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Близько ста таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тис. тонн біомаси [3,3]. В їхній передній частині борти не сходилися до купи, а ніби розбігалися в різні сторони, утворюючи щось на зразок пащі кита [7,4]. За допомогою «СЗВ-1» водорості виловлювали і на сепараторах переробляли у напіврідку суспензію, потім перекачували в невеликий танкер, що йшов слідом за збирачем й доставляли в переробний цех. Зібрану масу пробували використовувати в різних галузях переробної промисловості. Відправляли її і на заводи медичних препаратів. Згодом водоростями пробували удобрювати ґрунт на полях колгоспу «Прапор комунізму» Чигиринського району. Та виявилось, що у водоростях багато білку. Неможливо було додавати їх у свіжому вигляді і в корм птиці чи худобі, оскільки вони містять токсичні речовини [3, 3]. Пробували згодовувати водорості риbam. Але виявилось, що навіть траводіні риби (товстолобики, білі амури) поїдають їх в останню чергу [8].

За допомогою різних методів вчені все ж таки винайшли спосіб отримання з водоростей поживної речовини – концентрату амінокислот. В ході гідролізного розчеплення білка на окремі амінокислоти токсини з водоростей зникли і дану речовину можна було використовувати як вітамінну добавку. Планувалося спочатку виробляти 50 тонн речовини на рік, а потім потужності збільшити. З кожної тонни перероблених на пасту водоростей можна було виготовити близько 300 кг комплексаміну. За підрахунками собівартість тонни сировини одержаної з синьо-зелених водоростей становила близько 15 крб., а одна тонна комплексаміну – 500 крб. [7,4].

В кінці 1970-х рр. Інститут гідробіології АН УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його «тясминська» база стала базою всесоюзного значення [2, 23–24]. До результатів дослідження великий інтерес проявляли і закордонні вчені з США, ФРН, Англії, Чехословаччини. Всі вони відзначали успіх в роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде

зупинено. Був знятий науково-популярний фільм «Сині атакують планету» про масове (епідемічне) розповсюдження синьо-зелених на озерах і річках земної кулі і про спроби радянських вчених знайти ефективні методи боротьби з ними. Велике місце відводилося у фільмі й роботі Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології АН УРСР в Чигиринському районі, поблизу с. Стецівка [3, 4].

Група вчених Інституту гідробіології АН УРСР на чолі з В. Д. Романенко домоглася можливості корисного використання синьо-зелених водоростей. Державою були виділені кошти на будівництво на Чигиринщині, неподалік порту Адамівка, дослідно-експериментального заводу з переробки водоростей. Серед місцевих жителів відома ще одна назва заводу – «Систон», так вчені називали суміш водоростей, що плавала у воді [9]. Було збудовано головний корпус заводу, будинок лабораторії, каналізаційно-насосну станцію, градирню, до Дніпра прокладено величезні труби (по них мали перекачувати водорості), закладено потужну енергетичну базу, збудовано дві електричні підстанції [8].

Але, коли будівництво заводу було вже на завершальній стадії і монтувалося обладнання, з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. Його було передано Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР. Ініціатором передачі даного об'єкта був О.Чуйко (завідуючий відділу Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР). Він добився виділення коштів на переобладнання заводу на свої дослідницькі потреби. Згодом, відділення О. Чуйка було перетворено в окремий інститут [9]. Інженер-технолог заводу В. В. Яковлева згадує, що «завод по переробці водоростей був «умовно» зданий в експлуатацію, а виробництво так і не розпочали. Протягом півроку дослідно-експериментальний завод перебував на балансі Калушського хімічного заводу Івано-Франківської області, а потім дали окремий штатний розпис [10].

На дослідно-експериментальному заводі Інституту хімії поверхні АН УРСР стали впроваджувати здобутки нанотехнологій для потреб сільського господарства, медицини, авіації та інше. На думку керівника дослідно-експериментального заводу П. Г. Личка ідея переробки синьо-зелених водоростей відпала як науково неспроможна. Якби вона була придатна, то Інститут гідробіології АН УРСР не полишив би цей задум [9].

Проблема «цвітіння» Кременчуцького водосховища так і не була вирішена. В газеті «Зоря комунізму» за 1973 р. зазначається: «... Весною і на початку літа водосховище вкриває синьо-зелена водорість. Її масове скупчення з часом створює острови довжиною 1–2 км і шириною півкілометра, по яких вільно можна кататися на лижах...» [11, 4]. Про загострення екологічних проблему в 1970 рр. свідчить і те, що на XXV з'їзді КПРС особлива увага була приділена охороні водних ресурсів. В поточній п'ятирічці передбачалося на ці потреби виділити більше 11 млрд. крб. капіталовкладень та втілити в життя науково-дослідну програму «Дніпро», що передбачала як найефективніше вирішити проблеми охорони вод басейну Дніпра. Ініціатором і розробником даної програми виступила АН УРСР [12, 46–47].

Отже, Кременчуцьке «море» призвело до масового розповсюдження синьо-зелених водоростей. На Тясминській експериментальній базі Інституту гідробіології проводилися унікальні дослідження для подолання цієї проблеми, вчені досягли значних успіхів, але багато задумів так і не було втілено в життя. Вже в кінці 1970-х рр. експедиція «Тясмин» і теплохід «Академік Вернадський» залишили Тясминську затоку і перебазувалися в Канівське «море». Пошуки тривали ...

1. Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 4, опис 1, спр. 49, арк. 45–46.
2. Черкащина заповідная. Путеводитель. – Днепропетровськ: Промінь, 1977. – 71 с.
3. Греков І. Атака на синьо-зелених (досвід Тясминської експедиційної бази) // Черкаська правда. – 1974. – 17 листопада. – С.3.
4. Проблеми нашого моря // Черкаська правда. – 1967. – 17 жовтня. – С. 2.
5. Самойлов А. Дивна синьо-зелена // Зоря комунізму. – 3 березня. – 1973. – С. 4.
6. Стогнієнко О. Чому гине риба? // Молодь Черкащини 1989. – 8-9 липня. – С. 1.
7. Там у гирлі Тясмина // Сільські вісті. – 1976. – 5 вересня. – С. 4
8. МПДА – Записано від Гончаренка Володимира Даниловича (1937 р. н.), який проживає в с.Рацeve Черкаської обл., жовтень 2012 р.
9. МПДА – Записано від Личка Петра Григоровича (1941 р. н.), який проживає в м. Чигирин Черкаської обл., жовтень 2010 р.
10. МПДА – Записано від Яковлевої Валентини Василівни (1947 р. н.), яка проживає в м.Чигирин Черкаської обл., грудень 2010 р.
11. Самойлов А. Ця дивна синьо-зелена // Зоря комунізму. – 15 березня. – 1973. – С.4.
12. Сьттник К. Програма «Днепр» // Наука и жизнь. – 1977. – №4. – С. 46–48.

М. М. Гончарова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАНІВЩИНІ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Канівщина є не лише місцем спочинку Т. Г. Шевченка, а й центром зосередження великої кількості археологічних пам'яток різних епох. У роки незалежності України археологічні роботи велися майже на всій території району. Так, в 1992–1993 рр. в Каневі працювали Л. О. Циндровська, Н. П. Шевченко та А. Т. Сміленко, наукові співробітники Інституту археології НАН України (розкопки давньоруського поселення в районі вулиці Гагаріна). У 1995 р. працювала експедиція Черкаської обласної археологічної інспекції на чолі з М. О. Суховим. У 1997 р. біля Маркової гори (колишнє село Монастирок) розкопки проводила Л. І. Виноградська (Інститут археології НАН України). Нею ж в 2001 р. досліджено на цій пам'ятці давньоруське житло з рештками дерев'яних конструкцій [1, 96]. З 1997 р. відновилися археологічні роботи на території Канівського природного заповідника (роботу проводять викладачі та студенти Київського університету ім. Т. Шевченка).

У 2000 р. Ю. В. Болтрик (Інститут археології НАНУ) проводив розкопки на території Великого Трахтемирівського скіфського городища. Розвідку-обстеження території району проводили в 2003 р. Е. В. Овчинніков (Інститут археології НАНУ) та П. С. Шидловський (КНУ ім. Т. Шевченка). Двома роками раніше Е. В. Овчинніков та Д. К. Чорновол проводили розкопки трипільське поселення біля села Пекарі. Виявлено рештки жител-напівземлянок, посуд, жіночі статуетки, знаряддя праці з каменю та рогу [2, 200–201]. У тому ж 2001 р. Є. В. Синиця (КНУ ім. Т. Шевченка) провів розкопки сарматського жіночого поховання біля села Хмільна.

З середини 1990-х рр. відновлено роботи на всесвітньвідомій Межиріцькій стоянці мисливців на мамонтів. Тут працюють представники кількох українських наукових установ, а з 2006 р. діє міжнародна експедиція, яка проводить одночасно археологічні та палеонтологічні дослідження. Велику роботу веде в роки української незалежності на пам'ятках Трахтемирівського кута науковий співробітник Інституту археології НАНУ В. О. Петрашенко.

На Канівщині проводиться також пам'яткоохоронна археологічна робота. У 1994 р. створено державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів», одним із завдань якого є збереження та дослідження археологічних пам'яток Трахтемирівського кута (їх на обліку заповідника близько 100). У 2002 р. М. П. Кривенко (Черкаська обласна археологічна інспекція), О. І. Шостік (науковий співробітник Канівського історичного музею) та автор цієї статті (на той час – науковий співробітник заповідника «Трахтемирів») провели обстеження берегової лінії Канівського водосховища з метою виявлення випадків руйнації археологічних пам'яток водою. У тому ж році автором та О. І. Шостіком були проведені рятувальні роботи на похованнях козацького періоду біля Канівського Успенського собору (пошкоджені траншеєю водогону).

Наведений перелік археологічних робіт на Канівщині в добу незалежності не є вичерпним. Охарактеризувати результати проведеної роботи в межах невеликої статті неможливо. Тому автор вважає доцільним зосередитися на результатах тих робіт, яким вона була безпосереднім свідком, а то й учасником у якості наукового співробітника заповідника «Трахтемирів», де працювала в 2001–2004 рр.

У 2002 р. обстежені науковцями Черкаської обласної археологічної інспекції, Канівського історичного музею та ДІКЗ «Трахтемирів» пам'ятки належали до числа переданих на баланс заповідника. Передача була здійснена після обстеження території експедицією М. О. Сухового та паспортизації пам'яток у 1995 р. Оскільки початок літа 2002 р. виявився дощовим, то метою обстеження було виявлення можливих випадків пошкодження внаслідок розмиву тих пам'яток, що безпосередньо межують з береговою лінією водосховища. Результати виявилися обнадійливими: було виявлено лише частковий розмив території поселення зарубинецької доби поблизу колишнього села Зарубинці (відоме як Мала гірка), а також комплексу Зарубського монастиря (зруйнована господарська яма).

Звісно, територія Трахтемирівського кута потребує постійного археологічного контролю, але це ускладнюється об'єктивними причинами, оскільки значна її частина перебуває в оренді у приватних мисливських господарств. Окрім того, дороги краю перебувають у жахливому стані. Розвідці 2002 р. взагалі не вдалося проїхати до сіл Зарубинці та Монастирок автомобілем через обвал дороги в яр відразу за селом Григорівка.

Дощі 2002 р. стали однією з причин і проведення рятувальних робіт поблизу Канівського Успенського собору. Поруч провалився ґрунт, відкривши доступ у підземну споруду. Але головною причиною необхідності термінових археологічних робіт стало прокладання в охоронній зоні собору (пам'ятка архітектури XII ст.) траншеї для підведення води до Музею декоративного мистецтва. Траншея довжиною 55 м перерізала 7 поховань на глибині 0,5–1,0 м. З них було досліджено три, решта лише зафіксовано через фрагментованість або недоступність (над одним похованням росте велетенський клен, над іншим проходить труба газопроводу). Досліджені поховання належать чоловікові 40–45 років, жінці 35–40 років та дитині близько 12 років. Датування поховань – XVI–XVII ст. Дані про кладовище козацької доби наявні і в письмових джерелах. Найцікавішим виявилось дитяче поховання – кістяк був вміщений у труну-довбанку з цілої колоди. Інші поховання виявилися безінвентарними. Водночас не знайдено ніяких доказів того, що на цій території була козацька фортеця XVI–XVIII ст., оскільки не виявлено слідів культурного шару. Провал детально не обстежувався через відсутність спелеологічного спорядження. Виявлено підземну галерею на глибині 6 м від сучасної поверхні, 2 м заввишки та 2,5 м завширшки [3].

У останні два роки біля собору було проведено роботи з обладнання під їзду та стоянки для автотранспорту. При цьому знову було виявлено людські кістки. На місце виїжджали представники археологічної інспекції.

Розвідка 2003 р. мала на меті перш за все обстеження пам'яток трипільської доби (їх було оглянуто 15, в тому числі кілька багатощарових). Також було виявлено ознаки двох скіфських поселень (біля сіл Грищенці та Гамарня), оглянуто давньоруські пам'ятки Трахтемирівського кута. На поселенні біля села Грищенці було виявлено два розвали розписного столового посуду, на скіфському – ручка бронзового котла та гральні фішки, вирізані з уламків трипільського посуду. На трипільському поселенні біля села Бобриця знайдено фрагмент жіночої статуетки. Постійно траплялися знаряддя з каменю, кістки тварин, рештки глиняної обмазки долівок жител. На давньоруських та скіфських поселеннях виявлено фрагменти типової кераміки.

Зафіксовано факти пошкодження та руйнації пам'яток. Територія скіфського поселення біля села Гамарня зайнята городами, трипільське поселення біля Грищенець регулярно

ореться. Це небезпечно, оскільки глибина залягання культурного шару там незначна, контури деяких жител неважко простежети на поверхні. У селі Бобриця трипільське поселення частково зайняте городами, частково розмивається водою Канівського водосховища. На поселеннях зарубинецької (Мала гірка) та давньоруської доби (Попове поле) виявлено сліди грабінницьких розкопок [4].

У 2001 р. рятувальні археологічні роботи були проведені біля села Хмільна. Роботу здійснювали співробітники кафедри археології КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Роботи були викликані руйнуванням поховання несанкціонованим піщаним кар'єром. Розкопки виявили поховання молодої жінки, датоване сарматським періодом. У інвентар поховання входили невелика миска, металеве люстерко, кістки тварин та близько ста намистин, в тому числі скляних з металевими включеннями та фольгованих [5, 109–111].

У 2005 р. на Канівському поселенні полян виявлено рештки дерев'яної обкладки стін житла, чітко простежений кут, де колоди були складені в зруб. У тому ж році подібна знахідка зроблена В. О. Петрашенко на поселенні давньоруської доби біля села Бучак (фрагмент стіни). На території Трахтемирівського кута і у Канівському природному заповіднику це не перші випадки виявлення решток дерев'яних споруд. На Канівському поселенні полян рештки дерева виявлені Г. І. Мезенцевою [6, 66]. Також В. О. Петрашенко досліджувала дерев'яні споруди на давньоруських городищах біля колишнього села Монастирок та в урочищі Підтополеве [7, 122–124, 142].

Найвні і проблеми. З самого відкриття пам'ятки, майже п'ятдесят років стоїть і не вирішується питання створення музею на базі Межиріцької палеолітичної стоянки. Музей не було створено за радянських часів, не поспішає робити це і влада незалежної України. Звісно, це питання не канівського і навіть не черкаського масштабу, але ініціатива має йти знизу.

Останнім часом відновлено проект будівництва Канівської ГАЕС. Звісно, електроенергії країна потребує, але котлован ГАЕС, спорудження якого почалося ще за радянських часів, вже зруйнував кілька пам'яток, продовження будівництва загрожує новими руйнуваннями. Чималу загрозу несе процес ярутворення, дуже активний в зоні Канівських гір. Особливо гостро стоїть проблема «чорної» археології, адже «чорні» археологи, на відміну від «законних», зазвичай мають і транспорт, і найсучасніше обладнання.

1. Виноградська Л. І. Археологічні дослідження на території Канівського узбережжя в 2001 р. // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* – К., 2002. – С. 96–97.
2. Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Исследования на трипольском поселении Пекари-II. // *Археологічні дослідження 2001.* – К., 2002. – С. 198–202.
3. Шостік О. І., Гончарова М. М. Звіт про аварійно-рятувальні роботи на могильнику біля Успенського собору та музею народно-декоративного мистецтва в м.Каневі в 2002 році. (рукопис) // *Особистий архів Гончарової М. М.*
4. Овчинников Э. В. Отчет об археологической разведке на трипольских памятниках Каневского района Черкасской области 2003 года. (рукопис) // *Особистий архів Шостіка О.І.*
5. Гладкіх М. І., Рижов С. М., Синиця Є. В. Рятувальні роботи на Канівщині. // *Археологічні дослідження. 2001.* – К., 2002. – С. 109–111.
6. Бондарь Н. Н. Прошлое Канева и его окрестностей. – Изд-во Киевского ун-та. – 1971. – 110 с.
7. Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О. Давні поселення України. – К., 2005. – 189 с.

Г. М. Голиш

СІЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЧАПАЄВСЬКОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ)

Важливою сферою суспільного буття є освіта, в якій на засадах надбань цивілізації живе сьогодення й будується майбутнє держави. Як модель розвитку соціуму, освіта рельєфно віддзеркалює його суперечності й проблеми, рівень духовності. Особливо актуальним є вивчення минувшини сільської школи на регіональному рівні, зокрема, на прикладі розвитку окремих шкіл. На сьогодні в активі краєзнавців Черкащини є лише кілька таких видань. Найвідальшим дослідженням зі вказаної проблематики, на наш погляд, є фундаментальне видання, присвячене історії освіти на Монастирищині [1]. Посильну спробу комплексної реконструкції історії Чапаєвської школи проведено й автором цього матеріалу [2].

На початку 1950-х рр. регіональна освіта вступила в новий етап своєї історії, що припав на прикінцеву добу сталінщини, а також хрущівську «відлигу», якій була притаманна лібералізація суспільного життя та викорінення тяжких наслідків культу особи Сталіна. У той час змінилося й адміністративне підпорядкування села Чапаєвки. Тоді як раніше Золотоніщина входила до Полтавської області, то з утворенням у січні 1954 р. Черкаської області її територіальною складовою стали Золотоніський район загалом і Чапаєвка зокрема [3, 54]. Це принесло очевидні вигоди Чапаєвській сільській громаді, адже село опинилося найближче до обласного центру з усіх населених пунктів Золотоніщини, раніше ж доводилося долати до Полтави понад 200 км.

У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС і появою рукотворного моря-водосховища у другій половині 1950-х рр. зникла з карти району низка сусідніх з Чапаєвою населених пунктів, які потрапили в зону затоплення. Зокрема, рішенням виконкому Черкаської обласної ради від 12 липня 1958 р. було знято з обліку села Залізьки, Липівське, Панське й Хрести, а їхні мешканці підлягали переселенню в степові райони [4, 96–106]. Відтак, освітній мікрорайон Чапаєвської школи суттєво звужувався й нині обмежувався лише власне Чапаєвою, Деньгами та Хвильово-Сорочином.

У районних лідерах продовжував перебувати місцевий колгосп імені Чапаєва. Його в 1950-х рр. очолювали енергійні керівники А. П. Войцюх і М. А. Козачок. Та найбільше розкриля господарства пов'язане з головуванням надзвичайних талановитого організатора, тоді ще зовсім молодого, В. Н. Шаповала, який прийняв нелегку ношу очільника в 1958 р. (йому на той час виповнилося лише 24 роки) [2, 79–80]. Володимирі Никифоровичу випало керувати колгоспом 12 років, які виявилися особливо успішними й плідними в його історії*. Правління колгоспу усіяло сприяти місцевому шкільництву, і це значною мірою забезпечило й вагомі успіхи колективу Чапаєвської десятирічки.

Чапаєвська школа ще від 1933 р. перебувала в статусі середнього навчального закладу. На 1954 р. вона була однією із

* Пізніше В. Н. Шаповал очолював районне управління сільського господарства, Золотоніський райвиконком, Дробітський райком КПУ, упродовж 12 років працював головою виконкому Черкаської обласної ради, обирався народним депутатом України 1-го скликання.

235 повних середніх шкіл новоутвореної Черкаської області [5, 204]. Школа продовжувала працювати в пристосованих приміщеннях, які були розкидані по різних кутках села: на Здешевій, Щиглівці, у центрі, біля р. Золотоношки. Центральне приміщення іменувалося «кам'яною школою», в ньому навчалися учні старших класів. До речі, не такий уже й просторий коридор цієї школи служив одночасно роздягальнею, актовим і спортивним залом. Щоправда, спостерігалось й поступове поліпшення матеріальної бази: замість гасників у класи прийшло електричне освітлення, принаймі, центрального корпусу (він як і досі знаходився в приміщенні колишньої пекарні). Електричну енергію спочатку виробляла автономна шкільна дизельна станція, роботою якої опікувався І. М. Клименко. З уведенням у дію Кременчуської ГЕС, струм у школу почав надходити від неї. Теплозабезпечення в шкільних приміщеннях було пічним, техпрацівники в холодну пору року опалювали груби дровами, торфом та брикетом. Звісно, це створювало неабиякий дискомфорт та викликало значні ризики пожежо-небезпеки. Було відсутнє й централізоване водопостачання: воду носили відрами техпрацівники з сусідніх колодязів [6].

У другій половині 1950-х рр. гостро постала проблема спорудження нового приміщення школи, яка була пов'язана як зі зростанням учнівського контингенту, так і новими вимогами до матеріально-технічної бази навчально-виховного процесу та незручностями двозмінного навчання. Ідею будівництва нової школи надзвичайно активно відстоював директор І. П. Бойко. До цієї ініціативи з розумінням поставилася місцева влада. У січні 1959 р. правління місцевого колгоспу, на якому затверджено програму соціально-господарського будівництва на наступні 10 років. Серед запланованих об'єктів соціальної сфери (лікарня на 35 ліжок, дитячий садок, будинок культури, спортзал, пожедепо, котельня, житлові багатоквартирні будинки) пріоритетне місце належало будівництву нового шкільного приміщення.

Централізованих коштів на будову було виділено обмаль, не вистачало й кваліфікованої робочої сили. Довелося йти вже напрацьованим шляхом загальносільської «толоки»: левову частку витрат узяв на себе місцевий колгосп (для цього було посяно додаткові гектари ліквідних тоді м'яти та конопель і збільшено свиноголів'я), а головну роль у цій будові відіграла колгоспна будівельна бригада, очолювана інженером Н. Є. Ля-

шенком та бригадиром А. С. Заїкою. У позаурочний час, вихідні та святкові дні на будівництві працювали, не покладаючи рук, учителі та учні, їхні батьки. Вони заготовляли будівельні матеріали (камінь, дерево), вели підсобні роботи, прибирали будівельне сміття тощо.

У спорудженні нового шкільного приміщення вагому допомогу надали шефи – ПМК «Одестрансбуд», виробнича база якого тимчасово розташувалася в селі на час будівництва дороги Черкаси – Золотоноша. Ця організація виділила будівельні матеріали (зокрема, залізобетонні конструкції, цемент, камінь, цеглу) та допомогла на завершальному етапі робочою силою [7].

Однак дефіцит матеріалів дошкуляв як і досі, тому довелося «оббивати» високі пороги, аби будівництво не зупинилося. Учителька Н. К. Нор була делегована батьківською громадою до м. Москви, в ЦК КПРС. Їй вдалося домогтися зустрічі з самим секретарем ЦК М. А. Сусловим, який за наполяганням Надії Корніївни таки поставив схвальну резолюцію на листі-зверненні про виділення для школи дефіцитних тоді батарей опалювання [8].

Через нестачу коштів та кваліфікованих робочих рук будівництво школи затягнулося майже на 3 роки. Та, зрештою, прийшов довгоочікуваний час відкриття нової школи. Ця пам'ятна подія сталася 1 вересня 1961 р. В експлуатацію було уведено типове двоповерхове цегляне приміщення, розраховане на 360 учнівських місць (12 класних кімнат) з їдальнею, спортивним залом, широкими коридорами, просторим вестибюлем [9, 1–5].

У наступні роки господарським способом було споруджено одноповерхове приміщення, де розташовувалися майстерні по дереву та металу, а також ще три класні кімнати. Завдяки спільним зусиллям шкільної громади та за максимального фінансово-матеріального сприяння правління колгоспу ім. Чапаєва у стислі терміни до послуг учнів з'явилося зразкове фізкультурне містечко з баскетбольним та гандбольним майданчиками, гімнастичним обладнанням, а також невелика шкільна теплиця [10]. Зусиллями вчителя географії В. М. Гончара та учнів на початку 1960-х було створено зразковий географічний майданчик з натуральним макетом гірського хребта, приладами для спостереження за погодою тощо.

Нове приміщення було електрофіковано та радіофіковано, вперше за всю свою історію у школі з'явилося централізоване

водопостачання та каналізація. Була вирішена й проблема теплозабезпечення завдяки уведенню в дію автономної шкільної котельні на твердому паливі (вугіллі). Відтак, за станом матеріально-технічної бази Чапаєвська школа зайняла лідируючі позиції на Золотоніщині, зрештою й на освітніх теренах Черкащини.

У контексті хрущовських реформ кардинальні зміни відбулися й у галузі шкільництва. 24 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям», який визначав основні принципи шкільної освіти на наступні (як виявилось) 7 років. Змінювався тип середньої школи, віднині вона набувала статусу «середньої загальноосвітньої трудової школи з виробничим навчанням». Термін навчання збільшувався до 11 років і упродовж навчання у трьох старших класах учні мали отримувати крім середньої загальної освіти ще й професійну підготовку для роботи в одній із галузей господарства. У неповносередній школі термін навчання збільшувався до 8-ми років [11, 55 – 56].

У зв'язку з виходом Закону та відповідними нормативними актами Міністерства народної освіти УРСР суттєвих змін зазнав навчальний план Чапаєвської одинадцятирічки. Поряд з усталеними шкільними дисциплінами у 5–8 класах були запроваджені уроки трудового навчання (роботи з деревом та металом, сільськогосподарська праця на шкільних ділянках). Для дівчаток 5–7 класів проводилися заняття, які мали підготувати їх до самостійного ведення в майбутньому домашнього господарства (домоводство, на уроках якого дівчаток вчили готувати їжу, шити, плести тощо).

У 9–11 класах вводилося виробниче навчання сільськогосподарського профілю обсягом 9 тижневих годин, причому, визначений день щотижня учні мали проводити безпосередньо на виробничому підрозділі місцевого господарства (на полі, фермі, тракторному стані тощо). Для опанування навичок практичної їзди на сільгоспмашинах правління колгоспу передало Чапаєвській школі колісний трактор ДТ-25 [12, 1–5].

У лютому 1962 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було визнано такими, що втратили силу, статті 75–79 Закону СРСР від 1 вересня 1939 р. «Про загальну військову повинність». Відтак, у середній школі було відмінено викладання допризовної військової підготовки [11, 217]. Навички користування індивідуальними та колективними засобами захисту від зброї

масового ураження учні-старшокласники опановували на спеціальних уроках з цивільної оборони (1 тижнева година).

27 травня 1961 р. була видана постанова Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення вивчення іноземних мов» [11, 213]. На виконання цієї постанови з 1961/1962 навчального року класи з числом учнів понад 25 осіб для вивчення іноземної мови підлягали поділу на 2 групи [11, 213, 217]. У Чапаєвській школі на той час вивчали німецьку мову і у зв'язку з поділом на групи кількість годин з цієї дисципліни значно зросла.

З метою прищеплення учням марксистсько-ленінського світогляду від 1964 р. відповідними нормативними документами запроваджувалося викладання курсу «Основи політичних знань», який через рік прибрав назву «Суспільствознавство». Це був інтегрований курс, який об'єднував основи марксистсько-ленінської філософії, політекономії, наукового комунізму, його вивчали учні випускного, 11 класу [11, 284]. Для прикладу подаємо навчальний план для учнів 11 класу 1964/1965 навчального року (таблиця 1) [13].

Таблиця 1

Навчальний план 11 класу 1964/1965 н. р.

№ п/п	Назва предмета	Кількість годин	Кількість годин на тиждень
1.	Українська література	105	3
2.	Російська література	140	4
3.	Алгебра	140	4
4.	Геометрія	68	2
5.	Тригонометрія	68	2
6.	Історія	157	4,5
7.	Фізика	140	4
8.	Астрономія	34	1
9.	Хімія	105	3
10.	Фізична культура	68	2
11.	Креслення	34	1
12.	Музика і співи	17	0,5
13.	Виробниче навчання	170	5
14.	Німецька мова	68	2
15.	Конституція СРСР	34	1
16.	Суспільно-корисна праця	34	1
	Всього	1382	40

У 1950-х – на початку 1960-х рр. простежується тенденція до зменшення контингенту, що було пов'язано як з демографічними чинниками, так і адміністративними змінами (звуженням мікрорайону школи у зв'язку із затопленням сусідніх поселень, передачею селу Деньги урочища Степанове тощо). Так, тоді як у 1951 р. у школі навчалося 615 учнів, 1954 – 517, 1956 – 540, то в 1958 – лише 455 учнів [14, 55–59; 15, 14, 15]. Детальнішу інформацію про учнівський контингент у динаміці містить подана нижче таблиця:

Таблиця 2

**Динаміка учнівського контингенту
Чапаєвської середньої школи в 1950-ті роки**

1951 клас	Кількість учнів	1956 клас	Кількість учнів	1958 клас	Кількість учнів
1	32	1	34	1-А	31
2	32	1комб.	12	1-Б	32
3-А	32	2	31	1-Б	32
3-А	45	3	36	2	34
3-Б	8	3 комб.	13	3-А	24
3-Б	8	4	31	3-Б	24
4-А	36	5	31	4	32
4-Б	33	6-А	25	5-А	33
4-Б	33	6-Б	24	5-Б	32
5-А	29	7-А	25	6	33
5-А	29	7-Б	24	7	23
5-Б	31	8-А	30	7	24
5-В	29	8-Б	30	8-А	24
6-А	36	8-В	30	8-Б	25
6-А	36	9-А	30	9-А	24
6-Б	35	9-Б	30	9-Б	23
6-В	35	9-В	30	10-А	26
7-А	31	10-А	37	10-А	26
7-Б	28	10-Б	37	10-Б	24
7-В	36			10-В	21
8-А	40				
8-Б	42				
9	36				
10	21				
Всього	615	Всього	540	Всього	455

Чапаєвська школа продовжувала залишатися центром великого мікрорайону з надання освітніх послуг. У 1950-х рр. середню освіту в ній здобували підлітки та юнаки з навколишніх сіл Деньги, Кропивна, Хвилівка, Чобітьки, а також Хрести, Залізки, Панське (Червоне), Липівське (до їх зняття з адмін-обліку наприкінці 1950-х років). Так, у 1959/1960 навч. році із 43-х десятикласників 11 (понад 25%) були мешканцями інших сіл [16, 67 – 115].

Учні школи відзначилися старанністю у навчанні, виходили переможцями районних предметних олімпіад. Золоті медалі отримали у 1950 – першій половині 1960-х рр. М. Заїка, М. Івахницька, Л. Котолова, В. Ляшенко*, Е. Мірошниченко**, В. Сирота***, А. Телятник**** та ін. Чимало випускників були нагороджені срібними медалями (Б. Пилипенко*****, В. Гурба та ін.) [12].

З великою радістю учні-старшокласники та їхні батьки сприйняли постанову Ради Міністрів СРСР від 6 червня 1956 р., яка передбачала відміну плати за навчання у старших класах (8 – 10 кл.) [11, 192]. Досі від цієї плати звільнялися лише діти вчителів та окремі пільгові категорії (сироти, інваліди). Відтак, до уведення в дію згаданої постанови чимало учнів не мали змоги завершити повну середню освіту через матеріальну скруту їхніх родин.

Через нестачу шкільних приміщень у 1950-х рр. на поч. 1960-х десятирічкя працювала за двозмінним режимом роботи (у другу зміну навчалися учні-старшокласники). З уведенням у дію нового корпусу ця проблема для Чапаєвки була остаточно вирішена. Утім, на той час в області налічувалося ще 52 школи зі двозмінним навчанням (у другу зміну загалом працювали 334 класи) [5, 218].

У другій половині 1950-х років загальнонавчанням став учнівський портфель, який поступово витісняв полотняні

* В. М. Ляшенко служив на Чорноморському флоті, капітан 2-го рангу, кавалер ордена «За службу Батьківщині у ЗС» 3-го ст.

** Е. А. Мірошниченко працював першим заступником голови Державного митного комітету України, маючи персональне звання Державного радника митної служби 1-го рангу (відповідає званню генерал-полковника).

*** В. І. Сирота – кандидат технічних наук. довгі роки працював у Московському НДІ ВПК.

**** А. І. Телятник – багаторічний науковий співробітник Інституту фізичної хімії ім. Л. Писаржевського АН УРСР.

***** Б. Ф. Пилипенко – доктор сільськогосподарських наук, професор, працював заступником директора Інституту шовківництва УААН.

торбини. Шкільні меблі та приладдя суттєвих змін не зазнали: учні сиділи за тими ж дво- чи тримісними партами, проте на відміну від 1940 – початку 1950-х рр. вже писали чорнилом та металевими перами у зошитах і крейдою на пофарбованих в чорний колір шкільних дошках* [17].

У 1950-х рр. було зроблено спробу запровадити шкільну форму. Хлопцям пропонувався темно-синій костюм: однобортний піджак з великими металевими гудзиками, штани звичайного крою. Дівчата мали носити коричневі сукні і чорні (а в святкові дні – білі) фартухи. Однак далеко не всі батьки через фінансову скруту змогли придбати своїм дітям форму, а тому значна частина учнів відвідувала школу у повсякденному одязі [18]. Не було тоді організовано й централізованого харчування школярів, тому вони вдовольнялися нехитрим домашнім пайком (шматок хліба й сала з цибулиною чи пляшечка молока), який приносили до школи у спеціальних торбинках.

До послуг учнів була хай і невелика, проте наповнена найнеобхіднішою навчальною та художньою літературою шкільна бібліотека. Її роботою тоді опікувалися І. М. Береза та Н. О. Харченко [15, 104–112].

Учнівський колектив жив повноцінним, насиченим життям, яке звісно не обмежувалося навчальною роботою. У школі працювало чимало гуртків, зокрема, юних натуралістів, радіотехнічний, фізичний, літературний, математичний, автолюбителів, крою та шиття та ін. Загальне визнання дістало чи не єдине в області шкільне товариство пасічників (керівник – Ф. Д. Шаповал). На шкільній пасіці щороку збирали щонайменше по 3 цнт меду [19].

Проводилася багатопланова робота з патріотичного виховання. Школярам, зокрема, запам'ятались зустрічі із матір'ю льотчика-гастеллівця Олександра Романенка** Ольгою Василівною, Героєм Радянського Союзу, першим комендантом рейхстагу полковником Ф. М. Зінченком, учасником повстання на броненосці «Потьомкін» Г. І. Карпенком*** та ін. [10].

* У попередній період через скруту повоєнних років учні змушені були писати буяковими чорнилами і загостреними паличками на обгортковому папері, обкладинках, шпалерах, обривках газет тощо.

** Колишній учень школи, льотчик-штурмовик О. Романенко 12 липня 1944 р. біля м. Опочка Псковської обл. спрямував свій палаючий літак на ворожу колону. Посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ст.

*** Г. І. Карпенко служив на легендарному броненосці судновим електриком, узяв активну участь у повстанні 14 червня 1905 р. У 1955 р. нагороджений орденом Червоної Зірки.

Особливий слід у душах учнів залишила глибока народна традиція відзначення Шевченківських ювілеїв. Під керівництвом учителів Н. К. Нор та Є. П. Сухенко проводилися інсценізації творів Кобзаря «Перебендя», «Тополя», «Причинна», декламація віршів, виконання музичних творів Шевченкіани. Особливо урочисто відзначали в 1964 р. 150-річчя Великого Кобзаря. Саме тоді було започатковано традицію Шевченківських читань в домівках жителів села, які проводили учні-ентузіасты. У юних популяризаторів «Кобзаря» було дуже велике почуття відповідальності, усвідомлення важливості цієї роботи [17].

Полюбилися школярам і гуртки художньої самодіяльності: співочий, танцювальний, драматичний, струнних інструментів. Хоровим та танцювальним гуртками керувала в 1950-х рр. Г. І. Береза. Юні танцюристи школи під її керівництвом стали лауреатами районного та обласного конкурсів і взяли участь у республіканській олімпіаді [20]. Успішно виступали юні таланти Чапаєвки, підготовлені вчителями музики Т. І. ДикULEM, згодом – В. О. Харченком. Великою популярністю користувалися виступи шкільних баяністів В. Одарченка і В. Пилипенка, брали за серце ліричні пісні у виконанні Л. Корчажинської, Т. Пилипенко, Л. Дмитренко, Н. Гайдар, Н. ДикУЛЬ, О. Глиб, захоплено сприймали глядачі виступи танцюристів С. Гоцуляк, Г. Панченко, Л. Пошиваник, К. Вовк, Г. Берези, В. Лічмана, Ф. Пилипенка. Гарними декламаторами були Л. Глиб та Л. Труба. На початок 1960-х рр. близько 400 учнів школи були долучені до мистецтва через участь у гуртках художньої самодіяльності [21, 118–119]. Часто виїздили з концертами в сусідні села.

Учні проводили багатопланову суспільно-корисну працю, вирощуючи кролів, шовкопрядів, обробляючи шкільні навчально-дослідні ділянки. Щороку вони збирали десятки тонн металевого брухту, понад тонну макулатури та заготовляли дрова для школи [22]. Працюючи під девізом «Щоб шуміли ліси в нашій Батьківщині», учні Чапаєвської школи збирали щороку по 30 т жолудів та брали активну участь у посадці молодих дубків, сосонок, берізок. У 1956 р. 27 учнів-старшокласників школи за активну участь у відновленні лісового фонду були нагородженні грамотами Міністерства лісового господарства УРСР та Черкаського обкому комсомолу [8].

Чапаєвська школа мала справді зразкові навчально-дослідні ділянки. То ж не випадково, що в 1954 р. за вирощений високий

урожаєм кукурудзи на ділянках чапаєвську старшокласницю Г. Пошиваник було нагороджено грамотою ВДНГ СРСР (Москва) [23].

Учні дбайливо доглядали за кімнатними квітами, які росли у саморобних дерев'яних вазонах-контейнерах, розташованих у шкільних коридорах. Це були фікуси, олеандри, китайські троянди та інші квіткові рослини, біля кожної з них були закріплені таблички з прізвищами відповідальних за догляд учнів. Біля нового приміщення школи було багато квітників, організовано змагання між класами на кращий догляд за ними [17].

На початку 1960-х рр. започатковано роботу учнівською виробничою бригади на чолі з старшокласницею Н. Ковердою (потім її змінив П. Телятник). За нею було закріплено кілька десятків гектарів колгоспної землі (в урочищах Солонці, Кути, Курятник) і бригада незабаром завдяки високим показникам стала однією з найкращих на Черкащині. Прийшло й визнання: виробнича бригада Чапаєвської школи в 1963–1964 рр. була нагороджена почесними грамотами Міністерства народної освіти УРСР і ЦК ЛКСМУ [21, 188].

Примножилася й спортивна слава школи. У 1957 р. учнівська збірна з футболу, виступаючи на обласній першості, виграла всі фінальні зустрічі, зокрема, у команди Уманського району з рахунком 9:1, Звенигородського – 9:2, Смілянського – 3:0 і здобула титул чемпіона області. 8 чапаєвських школярів увійшло тоді до збірної області з футболу, яка взяла участь у Всеукраїнській шкільній спартакіаді [24]. Не менш резонансними були успіхи і в інших видах спорту: легка атлетика, плавання, лижний та велосипедний спорт, волейбол та ін. Чапаєвські школярі склали основу збірної Золотоніського району з легкої атлетики, а старшокласник Семен Даник був неодноразовим чемпіоном області на учнівських спартакіадах з бігу на 400, 800 та 1500 м [25]. Високі спортивні результати на змаганнях різного рівня показували чапаєвські учні Л. Лічман, Б. Артеменко, І. Глиб, В. Романицька, Л. Карпенко та ін. [26].

У школі панував культ здорового способу життя. Щоденно перед уроками учні майже стовідсотково на майданчиках біля школи під керівництвом учителів фізвиховання робили ранкову гімнастику. На великій перерві під гру баяна (це доручалося вчителю музики) вони проводили рухливі ігри (популярними були «вибивач», «гилка», «платочок»), а старшокласники танцювали вальс, польку чи краков'як [17].

А 1-го травня щороку всі учні вдягали українське вбрання (в багатьох – автентичне*: мамине чи бабусине) і розпочиналося урочисте, захоплююче дійство: під супровід сільського духового оркестру (керівник – В.Л. Поповіченко) школярі виконували красиві, плавні танцювально-фізкультурні рухи. Учителька фізвиховання П.Ф. Пилипенко** так шикувала класи, щоб утворювалися фігури у вигляді сонця й променів чи слова «Мир», «Труд», «Май» та ін. На тлі зеленого газону сільського стадіону***, де проходило шоу, все це виглядало дуже ефектно й викликало захоплення в глядачів [10].

Взимку, коли замерзала річка Золотоношка, утворювався чудовий каток і діти, вчителі та батьки очищали його від снігу, у вільний час каталися на ковзанах (прив'язаних до валянок «одиначках», «снігурках»), гринджолах і санках, грали в хокей. Улаштовувалися змагання з ковзанярського бігу, спуску з гори на лижах (пагорб біля бані), а також з лижних гонок (на стадіоні, чи за маршрутом «школа – залізнична станція») [27].

Проводилася значна туристично-екскурсійна робота. Так, у 1955 р. під час літніх канікул учні 1–4 класів здійснили 3-денні екскурсії рідним краєм (околиці Чапаєвки, сусідні села, узбережжя річок Бистрик та Дніпро), 5–6 – провели чотириденний похід до с. Прохорівки, 7–9 – пройшли кількадечним маршрутом Коробівка–Домантів–Дмитрівка, а також до Золотоноші. Учні 7–9 класів з вчителями фізвиховання провела велосипедний тур до Переяслава-Хмельницького, а кращі старшокласники вивчали пам'ятні місця Києва [28].

Ядром учнівського колективу були піонерська та комсомольська організації. Старшою піонерською вожатою у 1950-х рр. працювала Т. Л. Гусак, згодом – Н. К. Гавриленко, Н. П. Сависько, М. М. Тупицька, М. М. Івахницька. Піонери були застрільниками добрих справ, зокрема, активно проводили тимурівську роботу, здійснюючи шефство над родинами колишніх фронтовиків, інвалідів війни, брали активну участь у суспільно-корисній праці. Неодноразово визнавалася кращою на Золотонощині комсомольська організація школи, яку в різні роки очолювали О. Гусак, Г. Пилипенко та ін. [22].

* Автентичний (грец. справжній) – той, що походить від першоджерела, відповідає оригіналові.

**П. Ф. Пилипенко ще в 1936 р. стала чемпіонкою України з велоспорту серед сільських спортсменів.

*** Чапаєвський стадіон було відкрито 7 червня 1936 р., він став першим сільським стадіоном України.

Чапаєвські учні вирізнялися розвиненим почуттям громадянського обов'язку, високим рівнем вихованості, готовністю прийти на допомогу. У травні 1957 р. кілька учнів-старшокласників, зокрема В. Вовчанівський, І. Воскобійник, В. Ляшенко, Е. Мірошніченко, М. Пазиненко, В. Карпенко, І. Щириця відзначалися під час пожежі: вони першими прибули на місце загоряння і по суті врятували помешкання родини Калашників від цілковитого знищення. Наказом директора школи І. П. Бойка мужнім юнакам було оголошено подяку [15, 110–111].

Далеко за межі Чапаєвки линула слава про місцевий учнівський клуб інтернаціональної дружби, його роботою опікувався учитель німецької мови Ф. Д. Шаповал. Учні налагодили листування не лише зі своїми ровесниками з республік СРСР, але й з школярами НДР, Франції, Великобританії. А в 1963 р. була започаткована дружба зі школярами Вурнарського району Чуваської АРСР [21, 167–172].

Великим визнанням у районі та області користувався педагогічний колектив школи, у складі якого на 1956 р. працювало 19 жінок і 12 чоловіків. Душею колективу, його визнаним лідером залишався аж до своєї передчасної смерті в 1958 р. І. П. Бойко – людина, фанатично віддана справі і неординарна особистість*. Він був вимогливим і водночас чуйним керівником, талановитим педагогом-фахівцем з фізики та хімії, добре володів словом, умів викладати свої думки в друкованому слові. Від початку 1950-х рр. налагодилася його співпраця з Науково-дослідним інститутом педагогіки Міністерства народної освіти УРСР. Він брав участь у республіканських наукових форумах, виступав на них із доповідями. У родинному архіві Бойко-Нор зберігаються листи директора НДІ педагогіки, відомого українського вченого С. Х. Чавдарова до І. П. Бойка. Окремі його доповіді та напрацювання побачили світ у наукових виданнях республіканського рівня [29]. Тісна творча співпраця поєднувала його з кандидатом педагогічних наук, доцентом Черкаського педінституту М. П. Гусаком. У 1957 р. Бойка було представлено до звання «Заслужений учитель УРСР», однак через передчасну смерть він не зміг отримати цієї нагороди.

Після його смерті в 1958 р. директором школи було призначено В. П. Романицького, який відзначався інтелігентністю,

* І. П. Бойко (1918 – 1958 рр.) – учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений медалями «За відвагу», «За оборону Москви» та ін. Відмінник народної освіти.

толерантністю, вражаючою працьовитістю*. Заступником директора школи з навчально-виховної роботи від 1958 р. працював В. М. Гончар**. Він зарекомендував себе талановитим методистом і мудрим наставником учителів та учнів.

Продовжував самовіддано працювати вчитель німецької мови Ф. Д. Шаповал, одним з перших у районі його нагородили значком «Відмінник народної освіти»***. Талантом комунікативності та творчим підходом до вчительської справи відзначалася Н. К. Нор, вона викладала рідну мову. Саме їй і було довірено очолити створену в школі учительську парторганізацію. Навчали учнів таїнам «цариці наук» – математики – учителі Г. І. Береза та О. М. Ковальченко, а любов до природи формувала учителька біології В. Ф. Гончар. Історичні та суспільствознавчі предмети викладав працелюбний І. М. Береза та надзвичайно ерудований О. А. Клименко. Викладання російської мови та літератури забезпечували талановиті педагоги В. М. Клименко та М. М. Ляшенко. І. Ф. Сирота із введенням трудового навчання прийняв на себе нелегку ношу облаштування навчальних майстерень та викладання основ праці з деревом та металом. Його досвід вивчали учителі району та області. Виробниче навчання вів І. А. Пазиненко, а його дружина Є. П. Сухенко була справжньою майстринею в навчанні учнів рідної мови. Уся фізкультурно-масова робота замикалася на спортивній зірці Черкащини П. Ф. Пилипенко, яка до того ще й очолювала первинну організацію ДСТ «Колгоспник».

Початковою ланкою освіти опікувалися талановиті учителі М. Я. Гончар, Л. А. Тертишник, К. І. Печериця, Н. О. Заїка, О. В. Дикуль, Г. Й. Ткаченко та ін. У педагогічному суцвітті Чапаєвки з'явилися й нові імена. Зокрема, в 1950-х роках розпочали свою педагогічну діяльність подружжя Самойленків – Федір Степанович і Настя Яківна, вони викладали фізику та астрономію, С. Х. Воскобійник (математика, креслення), Т. Л. Гусак (Колісник) та М. Г. Береза (українська мова), І. Г. Воскобій-

* В. П. Романицький (1911–1970 рр.) – учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений медалями «За відвагу», «За взяття Будапешта», «За взяття Відня» та ін. Відмінник народної освіти.

** В. М. Гончар (1920 р. н.) – майже 60 років пропрацював на педагогічній ниві. Відмінник освіти України.

*** Ще 8 квітня 1944 р. РНК СРСР своєю постановою дозволила наркомосам союзних республік запровадити значок «Відмінник народної освіти». Проте відповідне положення було затверджено Радою Міністрів УРСР лише в 1956 р.

ник (математика). Від 1956 р. близько 4-х років викладав історію Л. Б. Гольдфельд, у подальшому – науковий співробітник Центрального музею революції (Москва). Музику та співи викладали колишній фронтовик Т. Дикунь і син полеглого партизана В. О. Харченко [12]. Досвід роботи чапаєвських педагогів широко вивчався і впроваджувався у освітніх закладах Черкащини. Підкреслимо також, що майже 90 % учителів мали вищу освіту і за цим показником місцева школа також займала лідируючі позиції в сільській освіті Черкащини.

Учителі школи підтримували тісний зв'язок з батьками учнів, і не лише в межах Чапаєвки. Увійшло в практику проведення виїзних батьківських зборів у селах Деньги, Залізьки, Липівське, Панське, Хвилівка, Крутьки, Чобітьки та ін. До місця класні керівники добиралися на підводі, запряженій двійкою шкільних коней, а роль їздового виконував завгосп М. М. Ляшенко [17].

Вчителі школи не обмежувалися лише навчально-виховною роботою в школі, вони були активними учасниками громадського життя села, несли світло культури і знань у маси. Майже всі були пропагандистами й агітаторами, брали участь у сільській художній самодіяльності. Хороші вокальні дані мали вчителі Н. О. Заїка, О. М. Ковальченко, К. І. Печериця. Загальним визнанням користувався учительський хор. Директор школи І. П. Бойко майстерно грав на скрипці та гітарі. Саме вчителі склали основу сільського драматичного колективу, вистави якого завжди викликали захоплення чапаєвчан. Визнаними майстрами сільської сцени були П. Ф. Пилипенко, Н. Я. Самойленко, В. П. Романицький, Є. П. Сухенко, І. А. Пазиненко та ін. У практику увійшли спільні вистави за участю вчителів та учнів-старшокласників [30].

Честь Чапаєвки на спортивних змаганнях різного рівня захищали П. Ф. Пилипенко (легка атлетика, волейбол), Ф. С. Самойленко (футбол, гімнастика), В. О. Харченко (капітан збірної села з футболу), І. П. Бойко (шахи) та ін. [31]. Авторитет сільського вчителя був тоді незаперечним.

Таким чином, як впливає з наведених у цьому матеріалі фактів, Чапаєвська школа, рельєфно відобразила особливості розвитку тогочасного сільського шкільництва Черкащини. Поряд з типовими освітніми трансформаціями, історія цієї десятирічки викликає неабияку цінність у плані вивчення та використання нагромадженого її педколективом досвіду навчально-виховної роботи.

1. Волощенко І. Освіта Монастирищини: становлення і розвиток / І. Волощенко, К. Бульба. – Монастирище : [Б. в.], 2007. – 400 с.
2. Голиш Г. М. Крізь роки й епохи. Історія і сучасність Чапаєвської школи / Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2008 – 284 с. : ілюстр.
3. Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм : нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – 572 с. : ілюстр.
4. Черкаська область. Адміністративно-територіальний устрій на січень 1999 р. – Черкаси : [Б. в.], 1999. – 114 с.
5. Духовна спадщина Черкаського краю : хрестоматія з історії культури Черкащини : підручник для середніх загальноосвітніх шкіл (регіональний компонент). Розвиток науки і освіти в краї від давніх-давен і до сьогоднішніх днів. Кн. 2. / А. І. Кузьмінський – Черкаси : Сяч, 1997. – 320 с.
6. Спогади О. А. Клименка, 1916 р. н. // Особистий архів автора.
7. Спогади В. Н. Шаповала, 1934 р. н. // Особистий архів автора.
8. Спогади Н. К. Нор, 1919 р. н. // Особистий архів автора.
9. Акт прийому школи // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
10. Спогади Л. О. Ляшенко, 1945 р. н. // Особистий архів автора.
11. Народное образование в СССР : сб. докум. 1917 – 1973. – М. : Педагогика, 1974. – 559 с.
12. Книга протоколів педагогічних рад Чапаєвської середньої школи за 1948 – 1950 рр. // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
13. Класний журнал 11 класу 1964–1965 н. р. // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
14. Книга наказів Чапаєвської середньої школи за 1948 – 1951 рр. // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
15. Книга наказів Чапаєвської середньої школи за 1955 – 1959 рр. // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
16. Книга обліку учнів 1949 – 1958 рр. Чапаєвської середньої школи // Архів Чапаєвської ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези.
17. Спогади Т. І. Бойко, 1949 р. н. // Особистий архів автора.
18. Спогади Г. П. Басая, 1947 р. н. // Особистий архів автора.
19. Спогади Ф. Д. Шаповала 1907 р. н. // Фонди музею “Пам’ять” Чапаєвської ЗОШ, № 681.
20. Лобанов В. Понад століття в педагогіці // Златокрай. – 1993. – 25 травня.
21. Корнієнко І. О. Школа славних традицій. – С. 118 – 119.
22. Спогади Т. Л. Гусак, 1925 р. н. // Фонди народного музею “Пам’ять”, № 701.
23. Грамота ВДНГ Пошиваник за 1954 р. // Особистий архів Пошиваник-Безрукавої Г. С.
24. Радянська Золотоніщина. – 1957. – 10 липня.
25. Нагородні документи С. І. Даника // Особистий архів С. Даника.
26. Голиш Г. Славні традиції // Прапор Леніна. – 1975. – 10 листопада.
27. Спогади П. Ф. Пилипенко, 1917 р. н. // Фонди народного музею “Пам’ять”, № 706.

28. *План проведення туристичних заходів на 1955 р. // Особистий архів Н. К. Нор.*
29. *Питання керівництва школою. – К., 1957 та ін. // Фонди народного музею “Пам’ять”, № 78.*
30. *Спогади Самойленко Н. Я., 1930 р. н. // Особистий архів автора.*
31. *Спогади Артеменка Б. Д., 1940 р. н. // Фонди народного музею “Пам’ять”, № 345.*

Н. О. Бережна

ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДА ЧЕРКАЩИНИ: ПРОБЛЕМА МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСІВ 1989 ТА 2001 рр.)

Основна увага сучасних дослідників більшою мірою зосереджена на історії появи та початкового розселення вірменської національної меншини на теренах сучасної України [1, 233]. Одними з репрезентативних джерел, які доречно пропонувати для поглибленого наукового пошуку, є дані статистики.

Щодо переписів 1989 та 2001 рр., то основні статистичні показники виявлено авторкою в рукописних фондах профільних міністерств і відомств України (їх зазначено під назвою «особистий архів»). Вони дають змогу простежити динаміку чисельності цієї національної меншини в регіонах України, зокрема й на Черкащині. З огляду на особливості проведення обох переписів, є нагода проаналізувати насамперед статеві, освітні, вікові та деякі інші відмінності вірменської громади області, особливості міграційних процесів, окремі обставини збереження, формування й трансформації мовної (ширше – національної) ідентичності.

Маємо офіційні дані, які свідчать, що від 1989 р. до 2001 р. чисельність вірмен у Черкаській області збільшилася з 636 до 1749 осіб, тобто протягом 12 років зростає в 2,75 рази. Оскільки вдалося виявити й упорядкувати статистику щодо розподілу вірменського населення по районах та містах регіону, то її подаємо у вигляді зведеної таблиці (табл. 1) [2].

Таблиця 1
**Розподіл постійного населення вірменської національності
по районах та містах Черкаської області
за статтю й типом поселень (2001 р.)**

Райони	Міські мешканці		Сільські мешканці	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Городищенський	20	8	51	36
Драбівський	3	1	19	16
Жашківський	16	13	4	3
Звенигородський	25	7	9	9
Золотоніський	х	х	49	39
Кам'янський	3	–	3	1
Канівський	х	х	18	19
Катеринопільський	1	–	6	5
Корсунь-				
Шевченківський	6	6	1	–
Лисянський	8	11	3	–
Маньківський	4	5	4	1
Монастирищенський	6	3	9	3
Смілянський	х	х	5	7
Тальнівський	36	22	21	11
Уманський	3	–	28	6
Христинівський	35	26	12	7
Черкаський	–	–	33	19
Чигиринський	10	9	16	11
Чорнобаївський	7	6	67	42
Шполянський	18	18	19	13
Усього	201	135	377	248

Повної картини розселення вірмен у Черкаській області відтворити не вдалося. З загальної чисельності (1749 осіб) територіально «вдалося прописати» лише 961 особу, що становить близько 55 % загалу. Проте й ці дані допомагають зрозуміти, що в 2001 р. порівняно більше вірменів проживало в містах Тальне, Христинівка, Звенигородка та Жашків. Водночас «хліборобські поселення» цієї національної меншини численнішими були в селах Городищенського, Золотоніського, Черкаського та Чорнобаївського районів.

Маємо також дані двох переписів щодо кількісного складу вірменського населення за таким показником як рідна мова. У

1989 р. вірменську мову вважали рідною 54,7 % вірмен області, у 2001 р. таких нараховувалося 68,7 %. Серед україномовних та російськомовних вірмен показник склав відповідно: 9,4 % та 34,6 % в 1989 р. і 11,2 % та 19,2 % в 2001 р. Помітним стало деяке зростання україномовних вірмен у сільській місцевості. Якщо в 1989 р. такі становили 7,5 % тутешньої громади, то в 2001 р. – 12,9 %. (табл. 2) [3–4].

Таблиця 2

Розподіл вірменського населення за рідною мовою (1989 р.)

	Кількість осіб	Із них вважають рідною мовою		
		вірменську	українську	російську
Усе населення	636	348	60	220
Міське населення	490	233	49	202
Сільське населення	146	115	11	18

Розподіл вірменського населення за рідною мовою (2001 р.)

	Кількість осіб	Із них вважають рідною мовою		
		вірменську	українську	російську
Усе населення	1749	1203	197	337
Міське населення	1122	709	116	288
Сільське населення	627	494	81	49

У цілому на початку ХХІ ст. серед міського населення області 709 вірмен (63,7 %) вважали рідною мову своєї національності, 116 (10,4 %) – українську мову, 288 (25,8 %) – російську. Склад вірмен за рідною мовою у сільській місцевості має такий вигляд: для 484 (78,8 %) осіб рідною була вірменська мова, для 81 (13,2 %) – українська і лише 49 (8,0 %) вірмен вважали рідною російську мову. До речі, подібну тенденцію спостерігаємо в Київській області, де протягом 12 років кількість україномовних вірмен у сільській місцевості зросла на 5 %, натомість тих, що вважали рідною російську, зменшилася майже на 10 %. Водночас російська мова продовжує домінувати серед міського населення Київщини [5].

Отже, більшість вірменської громади, яка в Черкаській області на початку 2000-х рр. нараховувала 1749 осіб, зберігали

свою національну мовну ідентичність. Серед вірмен, які пройшли мовну асиміляцію і продовжували жити в урбанізованому мікросередовищі, порівняно більший відсоток виявилось таких, що вважали своєю рідною російську мову. Є підстави вважати, що ця група, яка складалася як із числа здавна проживаючих тут, так і нещодавно прибулих, у своєму житті пододала один асиміляційний ступінь. Власне кажучи, ці люди зберегли той рівень адаптації до «невірменського» середовища, який дістався їм у спадщину від радянської доби.

Дещо інакше виглядає ситуація з тими вірменами, котрим випало проживати в сільській місцевості. Передусім треба зазначити, що таких виявилось більше третини від загальної кількості – 35,6 %. Більш-менш тривале перебування представників цієї діаспорної групи в іншомовному середовищі зумовило відносно «гнучкішу» її схильність до культурного взаємовпливу.

Зрозуміло, що вищезгадана й підкріплена мовою статистики «українізація» не потребує перебільшення. Адже сукупно йдеться про кілька десятків людей, до того ж життя кожного вірменина виявилось тісно переплетеним із традиційним укладом українського села. На жаль, ми не маємо точніших даних про те, який час потрібно було україномовним вірменам для «вироблення» нової мовної ідентичності, власне як і розуміння «технології» цього процесу.

Цікавим видається той факт, що ще в одній сусідній області – Полтавській, на відміну від Черкаської та Київської областей, кількість вірмен, які вказали рідною мовою російську та українську, у сільській місцевості виявилася на початку ХХІ ст. майже однаковою.

Отже, відповідно до даних статистики, мовно-асиміляційні процеси на території Черкащини охоплюють передусім вірмен сільської місцевості. Це простежуємо не тільки в Черкаській, а й сусідній Київській областях. Водночас це явище не настільки характерне для вірменського населення всієї України. Наприклад на Полтавщині згадана тенденція має помітні особливості. У будь-якому разі є вагомими підстави вважати, що мовна ідентичність вірмен не співпадає з національною ідентичністю. Представники вірменського етносу залишаються традиційно досить стійкими до національної ідентичності, тобто «залишаються вірменами», попри те, що в полікультурному сере-

довищі доволі швидко переходять на «загальноновживану» російську чи, як більшою мірою на Черкащині, опановують українську мову.

1. Див. : Залізняк Л. *Київська Русь: проукраїнська держава чи "сільний стовбур" східних слов'ян* / Л. Залізняк // *Український історик*. – 1998. – № 35. – С. 230–237.
2. *Матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року, табл. 5.1 "Розподіл населення за національністю та рідною мовою" (Черкаська область в розрізі міст та районів)*. – Особистий архів автора.
3. *Населення Черкаської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року)*. – Черкаси, 2013.
4. *Материалы Всесоюзной переписи населения 1989 года, табл. 9-с "Распределение населения по национальности, полу и родному языку" (Черкасская область)*. – Особистий архів автора.
5. *Розподіл вірменського населення за рідною мовою*. – Матеріали Головного управління статистики у Київській області. – Особистий архів автора.

В. Б. Страшевич

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1954 — 2014 РР.)

На час утворення Черкаської області вже існувала міцна основа для розвитку масової фізичної культури і спорту. Майже всі збірні команди Черкащини стали комплектуватися на базі спортсменів обласного центру, де був факультет фізвиховання місцевого педінституту.

Вже були відомі успіхи провідних спортсменів – чемпіонів України фехтувальників О. Абдулова і П. Малова, першого черкаського повоєнного майстра спорту важкоатлета О. Шуткова, баскетбольних та жіночої гандбольної команд педінституту – призерів всеукраїнських змагань. На всесоюзну арбітру сходила зірка сільського легкоатлета зі Шполи майстра спорту І. Чернявського, відомого нагородами чемпіонатів республіки та рекордами Черкащини і України з бігу на 5000 метрів. Згодом він успішно стартував на бігових доріжках стадіонів Лондона, Праги, Парижу, де у складі збірної СРСР брав участь у матчових

зустрічах та чемпіонатах Європи [1, 83; 2,66]. В Україні знали і про досягнення юних черкаських плавців, спортгравців, а також про сільські колективи фізкультури [1, 165].

Тому створені державні обласний, районні та міські спорткомітети, профспілкові та відомчі спорттовариства без розкачування розпочали організаційно-масову роботу зі змінення колективів фізкультури, пліпшення навчально-тренувального процесу в секціях, проведення змагань та участі команд міст і районів в обласних та республіканських змаганнях і турнірах.

У 1954 р. зимова погода покликала на лижню тисячі спортсменів. 22 збірні райрад ДССТ «Колгоспник» змагалися за звання переможця. Ним стала команда Шполянського району. В першому чемпіонаті області в трійці сильніших були лижники Черкас, Сміли і Черкаського району. А в першості Черкас з хокею з м'ячем серед 8 команд лідирувала команда «Іскра». [3,4].

Про масовість змагань свідчать цифри: 48 команд волейбольних команд брало учать в першості обласного центру, 16 – кубку з баскетболу, 12 – в першості з гандболу. В упертій боротьбі в них перемогу відсвяткували спортсмени «Іскри» Черкаського педінституту. В шкільній спартакіаді брали участь 12 колективів шкіл з 8 видів спорту. Переможцями стала збірна команда школи № 1 [4,4].

Обласний спорткомітет і обласні ради спорттовариства і відомств протягом лютого-липня 1954 р. провели перші чемпіонати та кубки, виявили кращих, які потім захищали спортивну честь Черкащини. У травні відбулися спортивно-художні свята на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією. Розпочався розіграш призу газети «Черкаська правда» з водних видів спорту, в яких брало учать понад сто команд. Спартакіаду щорічно почала проводила обласна рада профспілок з 12 видів спорту [5].

Чоловіча баскетбольна команда «Іскра» ЧДПІ стала другою в першості України по II групі, фехтувальники стали чемпіонами України і виграли кубок П. Заковорота, марафонці стали третіми в республіканській першості, плавці – другими, гандболістки – четвертими, легкоатлети – шостими, а майстер спорту СРСР І. Чернявський – чемпіоном України. Перший спортивний рік область закінчувала в «середнячках» серед інших регіонів України, підготувавши 20 першорозрядників, 267 – другого, 2152 – третього і 1105 – юнацького розрядів. В області на 6345 чоловіків збільшилось значків ГПО-1 та 1032 – ГПО-2 [6,4].

1954–1955 рр. на Черкащині пройшли під знаком проведення Перших зимових Спортивних ігор молоді України, в яких брало участь понад 50 тисяч фізкультурників з лижних гонок, хокею з м'ячем, кульової стрільби, легкої атлетики та інших видів. «У проведенні молодіжних ігор рівняйтеся на фізкультурників Черкас!» – закликала молодь республіканська газета «Радянський спорт». Матеріали газети розповідали про спортивне життя черкаських колективів фізкультури, будівництво лижних баз і стрілецьких тирів, зокрема в колективах судноремонтного, машинобудівного і рафінадного заводів, будівельному тресті ? 2, педінституті, технікумі механізації, тютюновій фабриці, облдрукарні. Значну допомогу їм надавали студенти факультету фізвиховання [7, 3–4].

Прийнята 22 січня 1955 р. постанова Ради Міністрів СРСР «Про підготовку і проведення Спартакіади народів СРСР» націлювала на поліпшення розвитку спорту і проведення комплексних заходів у зв'язку з підготовкою збірних команд СРСР до XVI Олімпійських ігор в Мельбурні [8, 38].

В центрі уваги фізкультурних організацій Черкащини стала підготовка до стартів I Спартакіади УРСР 1956 р. Серія обласних та республіканських змагань сприяла відбору кращих до участі у фіналах Спартакіади УРСР. Гандболісти були другими серед жіночих і чоловічих команд. Поступившись команді Москви у додатковій зустрічі юнацької першості СРСР – 3:6, черкаські гандболістки стали другими. Чемпіоном спорттовариства вийшла футбольна команда черкаського «Буревісника». Успішно виступали легкоатлети плавці, ватерполісти, шахісти та інші.

Етапом до I Спартакіади УРСР стали спартакіади сільської молоді України, проведені у 1954–1955 рр., в яких дебютувала збірна команда Черкащини. І хоч початок був невдалим, до участі у Всесоюзній черкащани делегували своїх спортсменів, які принесли залікові очки. Серед них плавці О. Палкін, Г. Криворучко, легкоатлет С. Даник, І. Чернявський, В. Лузан, штангіст О. Титаренко та інші [1, 163–164].

Участь черкащан у фіналах Спартакіади УРСР стала перевагою стану розвитку спорту в регіоні. Вдало виступили черкаські шахісти (8 місце), плавці (9 місце), ватерполісти і кінотники (10 місце), велосипедисти (11 місце), борці вільного стилю (12 місце), веслування, баскетболісти, тенісисти,

футболісти (14–15 місце). В загальнокомандному заліку Черкаська область посіла 21 місце з 224 очками, випередивши сім збірних колективів областей – Полтавську, Кіровоградську, Чернівецьку, Волинську, Хмельницьку, Рівненську і Сумську. [1, 13–199]. Відзначився стаєр І. Чернявський, який знову підтвердив своє реноме, ставши чемпіоном Спартакіади УРСР з бігу на 10 км, срібну нагороду виборів фехтувальник О. Абдулаєв, а його напарник П. Малов та канойст-веслувальник А. Хіміч були четверті. У фіналі Спартакіади народів СРСР в Москві І. Чернявський завоював дві срібні нагороди з бігу на 5 і 10 км після знаменитого В. Куца, а фехтувальник О. Абдулаєв став п'ятим [1, 92–141].

Тривала традиція з розвитку такого виду спорту як гандбол. Хоч він і не виходив до спартакіадного заліку, але набув популярності на Черкащині. Значних успіхів досягли черкаські на спортивних аренах України і СРСР. Черкаські дівчата завжди були другими після столичних гандболісток, а чоловіча команда посідала місця в п'ятірці сильніших. В складі збірної команди СРСР на III-х Міжнародних молодіжних іграх, 1957 року яка посіли третє місце з ручного м'яча 11x11, виступали черкащанки О. Цимбалюк і Р. Бондар. Вони першими з черкасців стали майстрами спорту, а їх наставник А. Б. Свідерський – заслуженим тренером України. Черкаська команда «Буревісник» брала участь в чемпіонаті СРСР серед жіночих колективів і стала двічі четвертою (1956, 1957 рр.) та п'ятою (1958). Молодіжні команди Черкас були переможцями України (юнаки) та другими (дівчата) у 1957 р. А з ручного м'яча і дівчата і юнаки у 1958 р. стали чемпіонами України, дівчата ще й переможцями всесоюзних змагань. [1, 120–121; 9, 4; 10, 84–88].

Кінець 1950-х рр. був позначений новими спортивними подіями: у 1958 р. футбольна команда «Колгоспник» поповнила в країні когорту сильніших в класі «Б» (2 зона – 13 місце, 1959 р. – 4 місце), виступала у 1959 р. як збірна СРСР у фіналі IV Міжнародних спортивних ігор сільської молоді в Болгарії, виграла всі матчі і стала чемпіоном. Тут успішно в естафеті 4x100 м виступив черкасець В. Лузан, який, повенувся додому з золотою нагородою.

Порадували і легкоатлети: І. Чернявський до свого рекорду України на 5 км–14,13,0 сек. додав новий – з бігу на 3000 м – 8,06,8 сек. (1957), встановлений на Меморіалі пам'яті поль-

ського спортсмена Я. Кусочинського, а студент черкаського пединституту В. Гук двічі поновлював республіканські рекорди зі спортивної ходьби на 20 км – в Ленінграді і Києві, довівши його до 1:28,38,4 сек. (1957), став переможцем міжнародних змагань на призи пам'яті братів Знаменських та був другим у 1958 р. у складі збірної СРСР в легкоатлетичному матчі СРСР – США [2, 77–78, 226; 10, 111].

Черкащани зробили висновки з попередніх стартів, і успішно виступили у фінальних змаганнях II Спартакіади УРСР, посівши 13 місце. Серед сильніших команд України від Черкащини були шахісти (8 місце), ватерполісти (11 місце), важкоатлети (11 місце), плавці і веслувальники (12 місце), фехтувальники і художниці (13 місце) та інші. А ось пасли задніх стрільці (26 місце), волейболісти (25 місце), тенісисти (24 місце), боксери (23 місце).

Вперше порадував своїм чемпіонським виступом веслувальник на каное-одиначці А. Хіміч, друге місце було у ходака В. Гука на 20-км дистанції та «бронза» у важковаговика греко-римського стилю В. Сердечнова і шахіста Е. Гуфельда. 15 черкасців посіли 5–10 місця. У Всесоюзній Спартакіаді в Москві бронзову нагороду завоював А. Хіміч. Він та В. Гук стали кандидатами до виступу на XVII Олімпіаді у Римі [10, 8, 36, 62, 64, 111].

Успішний виступ у спартакіадних стартах – результат вдумливої, копіткої праці тренерів О. Палкіна, О. Костюкевича (плавання, водне поло), В. Джумайла, М. Нестеренка (легка атлетика), Б. Лябчука (баскетбол), О. Шуткова (важка атлетика), А. Голімбієвського (боротьба), І. Квітницького, В. Ковбановського (веслування на барикадах і каное) та інших.

Підсумки спортивного 1958 року показали, що Черкащина значно поліпшила свої показники. Зросла чисельність фізкультурників і становила 262762 чоловіки підготовлено 4 майстри спорту, 107 першого, 740-другого, 9393 – масових розрядів. Покращилася робота з комплексу ГПО – підготовлено 34116 значківців різних ступеней. Вступали в дію три нових стадіони, 432 волейбольних і 73 баскетбольних майданчики, 71 футбольне поле. Спортсмени області взяли участь в 38 республіканських, двох всесоюзних змаганнях з 25 видів спорту... [11]. У наступних роках ці показники помітно зросли.

Підвищився рівень спортивної майстерності у фізкультурників села. Цьому сприяли I Республіканська спартакіада

колективів фізкультури УРСР та I сільські спортивні ігри УРСР 1960 року, фінал останніх відбувся в Черкасах, і область посіла п'яте місце [12, 291]. Чемпіонами ЦР ДССТ «Колгоспник» стали легкоатлети О. Луценко, В. Лабунський, В. Лузан, штангіст В. Бабенко; а В. Лузан і О. Луценко ще стали й чемпіонами СРСР серед сільських спортсменів. [12, 288–290]. Футбольна команда Шполянського міжколгоспбуду у 1964 р. вийшла переможцем першості ЦР ДССТ «Колгоспник». В сільській місцевості було введено в дію 1350 спортмайданчиків, 220 футбольних полів, 78 гандбольних і 20 комплексних майданчиків. За п'ятирічку збудовано 81 стадіон в селах Уманського, Черкаського, Кам'янського, Звенигородського та інших районів [13, 1–2].

Навесні 1965 р. сільська молодь Черкаського району виступила з ініціативою, і на честь 50-річчя Великого Жовтня оголосила проведення комсомольсько-молодіжної трирічки. Вона взяла на себе високі зобов'язання по розвитку фізкультури і спорту на селі. Цей почин знайшов підтримку ЦК ЛКСМ України та ради Союзу спорттовариств і організацій УРСР [14, 86–87]. Почин вийшов на всесоюзну орбіту. У жовтні 1965 р. всесоюзні спортивні органи і комсомолу схвалили ініціативу комсомольців Черкаського району щодо проведення спортивної трирічки. [15, 1]. Черкащина збагатилася новими спорудами – зведено 30 нових стадіонів у райцентрах і колективах, 138 спортмайданчиків, 363 футбольних полів, 28 турбаз, 57 спортзалів [17].

У 1966 році в Черкасах були проведені фінали III Всесоюзної спартакіади сільських фізкультурників з легкої атлетики і волейболу. В них черкаські майстри Н. Нестеренко і В. Лабунський стали бронзовими призерами [16, 278–284].

Новими патріотичними починами відзначилися обласні ради ДСТ «Спартак» і «Авангард» (нині – «Україна»), які проводили значну роботу при будинкоуправліннях, масові спартакіади «здоров'я», турпоходи вихідного дня, створювалися спортклуби за місцем проживання тощо.

III Спартакіада УРСР 1963 р. відбувалася вперше з комплексним заліком за участю команд школярів (20 місце), колективів фізкультури (19 місце) та дорослих (17 місце). Загальнокомандне місце Черкаської області – 19. [12, 7–8]. Двічі чемпіоном Спартакіади став веслувальник А. Хіміч, друге – у борця вільного стилю В. Чумакова, третє місце – у легкоатлета

О. Луценка та плавця Ю. Нічикова. Успішно виступили команди плавців (7 місце), ватерполістів (9–12 місця), борців «вільновиків» (10 місце), веслувальників (12 місце), фехтувальників (11 місце), незадовільно – стрільці, волейболісти, а стрибунки у воду взагалі повернулися з «нулем» [12, 22–277].

Єдиним представником фіналу III Спартакіади народів СРСР у Москві був веслувальник А. Хіміч, який вигравав золоту і срібну медалі. Наступного року він разом з С. Ощепковим із Владивостоку дебютував на XVIII Олімпіаді в Токіо 1964 р. на каное-двійці й завоював золоту нагороду. Його тріумф тривав і в наступні роки, коли він став чемпіоном і призером чемпіонатів СРСР, Європи, світовим призером та був переможцем Копенгагенської регати. [12, 91–94].

1968 р. були проведені III Республіканські спортивні ігри сільської молоді. Три дні в Черкасах вирувало велике спортивне свято. В комплексному заліку черкаський колектив «Колгоспника» знову став першим, нікому не віддавши роль лідера. Далі були посланці Львівщини, на третьому кримчани [17, 1].

Протягом 1966–1967 на Черкащині тривали змагання по програмі IV літньої Спартакіади УРСР. Чемпіонами Спартакіади стали веслувальники А. Хіміч, В. Дрибас (двічі обидва), В. Мусієнко, П. Буркацький, срібну нагороду завоював борець вільного стилю В. Михайловський, третім був штангіст В. Бабенко. [18, 86–87, 39, 55].

В цей період чемпіонами України стають майстри спорту Н. Нестеренко, стрибун В. Лабунський, водномоторники В. Ніцак, В. Бандуров, В. Бондарчук. Двічі поспіль переможцями України серед команд колективів фізкультури були водномоторники заводу хімреактивів. Вперше «бронзу» завоюють гравці команди «Метеор» з мотоболу.

Початок 1970-х рр. ознаменувався появою нового Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПН, який мав п'ять ступеней і охоплював населення від 10 до понад 60 років та нового комплексу для допризывної молоді «Готовий до захисту Батьківщини». Обласний спорткомітет (голова Ю. Майборода) разом з обласними спорттовариствами і відомствами «Авангард» (голова В. Назаренко), «Буревісник» (О. Сурков), «Колос» (М. Калашник), «Спартак» (Е. Мігукін), «Динамо» (заст. голови С. Кириленко), райрадою «Локомотив» (В. Смолінський) усе тісніше пов'язували фізичну культуру і спорт з

проблемами підвищення продуктивності праці, зміцнення здоров'я трудящих, організацією активного відпочинку і дозвілля населення. Піднесення фізкультурного руху в області сприяло значному росту масовості і майстерності спортсменів. У ювілейному для країни 1972 році Черкащина достроково виконала планові завдання, підготувавши 25 майстрів спорту (при плані 19), 78 кандидатів у майстри (49), 582 (490) першого та 78 тисяч масових розрядів. В області вперше підготовлено майстрів спорту з таких видів як плавання і парусний спорт [19, 4].

Впевнено виступали представники Черкащини в республіканських, всесоюзних і міжнародних змаганнях. Срібним призером парусної регати імені Шмідта став А. Криворот, легкоатлетка Н. Забожко вийшла переможцем матчевої зустрічі СРСР–Румунія, ССРСР–США, та X міжнародного молодіжного фестивалю в Берліні, встановила юнацький рекорд країни на 800 м. До складу збірної країни ввійшли веслувальники на байдарках і каное М. Смиков, С. Баховський, М. Кикоть, призерами всеукраїнських змагань стали плавець Н. Сахарова, веслувальники Л. Даниленко, Л. Мартиненко, В. Мусяєнко, І. Токар, легкоатлети Н. Нестеренко, В. Атамась та інші. Ставши чемпіоном СРСР, майстер спорту В. Атамась брав участь у XX Олімпійських іграх в Мюнхені [19, 4]. Успішно виступили черкаські велосипедисти, гандболістки «Освіти», які щість разів протягом 1960-х рр. піднімалися на вищу сходинку чемпіонату України, виступали в елітному чемпіонаті СРСР, ставали багаторазовими переможцями всесоюзних універсіад і товариства «Буревісник».

У фіналах V Спартакіади УРСР успішно виступили черкаські гандболісти (5 місце), легкоатлети (12 місце), веслувальники (12 місце), парусники (4 місце) та інші. У всесоюзній Спартакіаді в естафеті порадував золотою нагородою В. Атамась [19, 4].

На VI Спартакіаді УРСР черкаська легкоатлетка Т. Тригуб, яка в республіканській Спартакіаді завоювалося 6 нагород та успішно виступила у всесоюзних змаганнях. Чемпіонкою СРСР і рекордсменкою України стала легкоатлетка Н. Коваленко, чемпіонами республіки – О. Сіренко, Н. Забожко, П. Климов, ходек С. Цимбалюк, веслувальник С. Баховський, дзюдоїст С. Сеньківський та інші. С. Сеньківський повторив свій успіх і у VII Спартакіаді УРСР, а його товариші по команді Д. Волощук,

В. Римар, брати Піонтковські стали призерами. А всього з нагородами повернувся 21 спортсмен Черкащини, завоювавши дві золоті, 8 срібних і 11 бронзових медалей.

Досягнення спортсменів стали вагомими завдяки творчій роботі тренерів. Серед них – заслужені тренери УРСР В. Ковбановський, В. Лябчук, А. Гуля, А. Хіміч, В. Лузан, А. Свідерський, майстри спорту О. Карамушка, Ф. Смирнов, І. Чертов, тренери Л. Сіренко, Ю. Мовчан, М. Нестеренко, Г. Соколов, А. Яровий, Е. Бенюх, І. Кучеренко та інші [20, 4].

В передолімпійському році спортивні організації Черкащини підготували 31 майстра спорту і 187 кандидатів у майстри, 1186 спортсменів першого і понад 138 тисяч масових розрядів. Понад 151 тисяча черкасців стала значківцями комплексу ГПО. Перед у фізкультурному русі вели десятки підприємств, колективів і радгоспів, будов і навчальних закладів, зокрема, колективи фізкультури Черкаських – заводу хімволокна і шовкового комбінату, заводу «Мегомметр» в Умані, колгоспу «Зоря комунізму» Черкаського і радгоспу імені Гайдара Канівського районів, технікуму електрифікації і сільгоспбудівництва та інші [20, 3].

Зміцніла спортивна база. В Черкасах став до наду палац спорту «Будівельник», спортзали заводу хімреактивів і шовкового комбінату, реконструйовано стадіон рафзаводу, зведена веслувальна база «Колос» тощо. Тепер в області було 59 оновлених стадіонів, 543 футбольних поля, зимовий плавальний басейн, 384 стрілецьких тирів, понад 4 тисячі майданчиків і містечок ГПО [20, 3].

Олімпіаду 1980 р. у Москві спортивна Черкащина зустріла новими успіхами: понад 460 тисяч чоловік залучено до спортивних занять, 162 тисячі черкасців стали значківцями комплексу ГПО, 154 тисячі – спортсменами-розрядниками. Підготовлено 39 майстрів спорту, 224 кандидатів у майстри, 1400 першорозрядників. Двоє черкасців виконали нормативи міжнародного майстра [21, 4].

Фінальним етапом літнього сезону 1980 р. стало проведення VI обласної спартакіади спорттовариства «Колос» в Чорнобаї. Колосовці рапортували, що у стартах VII літньої Спартакіади УРСР стали призерами борці Ю. Цой і Д. Волощук, парусники І. Череваньов і О. Сергєєва та веслувальник В. Шевченко. Понад 30 тисяч стали значківцями ГПО, Підготовлено 10 майстрів спорту, 30 кандидатів у майстри спорту, близько 400 першо-

розрядників. Поліпшилася спортивно-матеріальна база. У 617 колективах фізкультури займалася в секціях понад 136 тисяч спортсменів [21, 3]. Спартакіадні старти сільських спортсменів в комплексному заліку закінчилися перемогою чорнобаївців, які випередили збірні Канівського і Маньківського районів [21, 3].

Фізична культура і спорт все міцніше входили в життя й побут черкащан, створювалися оздоровчі містечка підприємств і організацій, де проводилася спортивно-оздоровча робота. Для Черкас це було Сокирне, де понад 40 підприємств і навчальних закладів обладнали оздоровчі табори, в яких проводилися змагання, походи вихідного дня, активний відпочинок, спортивна риболовля тощо. Приділялася увага і спортивному будівництву, особливо на селі [22, 1].

В обласній спорттовариства «Буревісник» (голова В. Страшевич) успішно почав розвиватися новий вид – велотрековий спорт, де було підготовлено 10 майстрів спорту, а чотири з них вперше на Черкащині стали майстрами міжнародного класу – І. Сойтарли, Н. Репіна, С. Ткаченко, Л. Сеннікова. Поновилися новими іменами призерів республіканських і всесоюзних змагань секції і відділення плавання, легкої атлетики, спортивної гімнастики, зокрема, чемпіоном Європи став плавець В. Ткаченко, чемпіоном УРСР – І. Жукова, призером – А. Ткачук, до когорти сильніших ввійшла багатоборка О. Константинова, чемпіонами СРСР і України серед юнаків стали О. Карпенко, О. Крикун (майбутній призер Афінської Олімпіади 1996 р.), В. Іващенко, А. Луценко, чемпіоном республіки і країни з веслування – О. Мотузенко (майбутній срібний призер Барселонської Олімпіади 1988 р.), призером міжнародних змагань Ю. Єрокін і О. Собора, відомі борці С. Зарецький, В. Кобзаренко, А. Давидов, В. Нечипоренко та інші, яких готували до змагань заслужені тренери УРСР Д. В. Пристайлов, С. Г. Лесь, Ю. Я. Мовчан, Л. В. Сіренко, Т. Г. Новицька, майстри спорту В. Д. Масляков, К. М. Капля, М. О. Кривонос, М. І. Бас, А. М. Тихомиров, Ф. М. Смирнов та багато інших [23, 4].

У листопаді 1987 р. на Черкащині було утворене обласне ДФСТП України. Але цей «спортивний монстр» проіснував недовго, і вже у квітні 1990 р. з нього виокремилося самостійне спорттовариство «Колос». Згодом на самостійний баланс перейшло ДФСТ «Авангард» і стало називатися «Україна». У 2000 р. відродився «Спартак».

Зміни, що відбулися в суспільно-політичному житті України, торкнулися і фізкультурно-спортивного руху Черкащини: скоротилися усі показники з розвитку масового спорту, підготовки спортсменів високих розрядів, проведення змагань, робота колективів тощо. Однак спорт в області продовжував розвиватися. В сезоні 1999–2000 рр. стала бронзовим призером, багаторазовими чемпіонами і призерами чемпіонатів України стали жіноча команда «Хімволокно» і чоловіча «Азот» – з волейболу, бронзовим призером – баскетбольна жіноча команда «Спарта» та гандбольна «Мальва», виховано багато талановитої молоді з академічного веслування та веслування на байдарках і каное, кульової стрільби, спортивної гімнастики, легкої атлетики та інших видів спорту. Поліпшили свою спортивно-масову роботу обласні спорттовариства «Україна» (В. Дрибас), «Колос» (В. Христенков), «Спартак» (Ю. Мовчан), «Динамо» (С. Кривописин).

За перші п'ять років незалежності України на Черкащині підготовлено 10 майстрів спорту міжнародного класу, 96 майстрів спорту України, 789 кандидатів у майстри і спортсменів першого розряду, 46 членів збірної команди України з різних видів спорту, 3 членів Олімпійської збірної команди України. Заслуженим майстром спорту України став О. Крикун, призер Олімпійських ігор в Атланті [24, 66].

Спортивний прапор України успішно представили на Олімпійських іграх в Атланті (США) спортсмени Черкащини. Бронзовим призером став дискобол з Умані О. Крикун, в десятці сильніших був велотрековик О. Феденко. На наступних Іграх в Сідней (2000) О. Феденко та гімнаст В. Перешкура завоювали срібні медалі, шостою була гімнастка О. Кваша. У наступних Олімпіадах черкащани виступали успішно, але заліків команді України не принесли. Зате в чемпіонатах світу і Європи спортсмени області ставали чемпіонами і призерами, особливо з фехтування, легкої атлетики, спортивної гімнастики, кульової стрільби, пауерліфтингу, кікбоксингу, морського багатоборства, веслування на ялах тощо.

В стартах Паралімпійських ігор в Сідней у фіналах призерами стали легкоатлети А. Скачков та О. Дріга, в зимових Іграх – О. Васютинський, І. Красовська-Кириченко, Г. Вовчинський, О. Юрковська, Л. Павленко та інші.

Масовими на Черкащині стали змагання «Найспортивніше село», «Повір у себе», «День футболу» та інші. Поновилися

змагання на призи клубу «Шкіряний м'яч», і щорічно збиралися до 3 тисяч шкільних команд та інші.

Поліпшили свою діяльність спортивні товариства. Зросла матеріальна база спорту – в області 33 стадіони, 363 футбольних полів, з них п'ять з штучним покриттям, працювало дві СДЮСШОР, ШВСМ, 43 ДЮСШ, де займаються до 20 тисяч юних спортсменів. Вступали у дію оновлені стадіони в Черкасах і Умані, чудові бази спорту в Уманському та інших районах області. Понад сто спортмайданчиків зі штучним покриттям введено в кожному райцентрі і містах.

Набули поширення в області заходи за програмою цільових комплексних програм «Фізичне виховування – здоров'я нації», з розвитку футболу на Черкащині на 2003–2008 та 2012–2016 роки, затверджені на урядовому і обласному рівні. Ефективніше стало використання існуючого кадрового потенціалу спорту, зростали лави спортсменів високого класу. Їх практично готували всі спорттовариств СДЮСШОР, ШВСМ.

1. *Спорт на Україні. Довідник.* – К.: Молодь, 1958.
2. *Белих М. О., Богачик П. Т., Синицький З. П., Легкоатлети України.* – К.: Здоров'я, 1979.
3. *Черкаська правда.* – 1954. – 5 березня.
4. *Черкаська правда.* – 1954. – 24 квітня.
5. *Черкаська правда.* – 1954. – Лютий.
6. *Черкаська правда.* – 1954. – 10 грудня.
7. *Черкаська правда.* – 1954. – 4 лютого.
8. *Все о спорте, справочник.* – М.: ФИС, 1978.
9. *Черкаська правда.* – 1956. – 5 квітня.
10. *Спорт на Україні. Довідник.* – К.: Молодь, 1961.
11. *Державний архів Черкаської області.* – Ф.Р.-2664, оп. 1, спр. 9.
12. *Спорт на Україні. Довідник.* – К.: Молодь, 1966.
13. *Радянський спорт.* – 1964. – 28 листопада.
14. *Савницький П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР.* – К.: Здоров'я, – 1983.
15. *Спортивна газета.* – 1965. – 7 грудня.
16. *Спорт на Україні. Довідник.* – К.: Молодь, 1969.
17. *Спортивна газета.* – 1968. – 10 вересня.
18. *Спорт на Україні. Довідник.* – К.: Молодь, 1969.
19. *Почесне завдання спорту // Молодь Черкащини.* – 1973. – 5 квітня.
20. *Черкаська правда.* – 1978. – 12 серпня; *Черкаська правда.* – 1980. – 19 липня.
21. *Черкаська правда.* – 1981. – 31 січня; *Черкаська правда.* – 1980. – 16 жовтня.
22. *Спортивна газета.* – 1985. – 14 грудня.
23. *Черкаська правда.* – 1985. – 10 серпня.
24. *Спільна справа. Вісник Черкаської ОДА.* – Серпень 1996.

**Ю. В. Горященко,
В. Б. Страшевич**

ОЛІМПІЙЦІ ЧЕРКАЩИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991 – 2012 рр.)

Перша Олімпіада сучасності відбулася у 1896 р. в грецькій столиці Афінах. 5 квітня король Греції Георг I оголосив відкритими Олімпійські ігри сучасного циклу [2, 66]. З тих пір відбулося 30 Олімпійських ігор, за винятком, коли вони не проводилися під час Першої і Другої світових воєн (VI Ігри – в 1916, XII – в 1940 і XIII – в 1944) [1, 232].

Радянський Союз включився в олімпійський рух в після-воєнний період, коли 23 квітня 1951 р. був створений Олімпійський комітет СРСР, а 7 травня він отримав визнання у фінській столиці Хельсінкі. Потім радянські спортсмени брали участь в дев'яти Олімпіадах – з 1952 по 1988 р. – з XV по XXIV (крім XXIII Олімпійських ігор в Лос-Анжелесі, 1984), коли їх бойкотували 14 країн соціалістичного табору [2, 331; 3, 188].

Починаючи з 1894 р. по 1988 р. (від М. Ріттера з Золотоноші – до XXIV Сеульської Олімпіади) від Черкащини в олімпійських іграх брало участь 13 спортсменів. Розпад Радянського Союзу у 1991 р. сприяв утворенню незалежних самостійних держав, в тлму числі України.

У 1992 р. об'єднана команда СНД, до якої входило понад 50 українських спортсменів, маючи, як кажуть, ще «радянське загартування і підготовку», всупереч прогнозам скептиків, в Барселоні виступила успішно, посівши перше загальнокомандне місце – 112 медалей, з них відповідно 45 золотих, 38 срібних і 29 бронзових, значно випередивши Олімпійців США, Німеччини, які стали призерами [3, 204]. З представників Черкащини в XXV Олімпіаді 1992 р. брала участь заслужений майстер спорту СРСР Тетяна Горб, вихованка черкаських заслужених тренерів України Н. Жили і Н. Журавльової. Тетяна в складі гандбольної жіночої команди СНД зайняла третє місце і вдруге виборола бронзову нагороду (після Олімпіади 1988р. в Сеулі) [1, 189, 199].

Наступні XXVI Олімпійські ігри 1996 р. відбувалися в американському місті Атланта. В них вперше самостійною

командою виступали олімпійці України, як й інші команди колишніх союзних республік. Олімпійська команда України на рівних змагалася з провідними командами – «старожилами», але, звичайно, сили були нерівними – олімпійська дружина посіла високе дев'яте місце і завоювала 23 медалі, з них 9 золотих.

В складі олімпійської команди України виступало чотири представники Черкащини. Серед них – уманчанин Олександр Крикун з метання молоту, чемпіон країни і ряду міжнародних змагань (тренер – заслужений працівник фізичної культури і спорту України А. М. Тихомиров), який завоював бронзову нагороду, у фіналі показав результат 80,02 м. Бронзова нагорода була вручена і уродженцю Матусова Шполянського району легкоатлету Олександрю Багачу, вихованцю заслуженого тренера України В. М. Оберемко. Він став третім з штовхання ядра, виступаючи за Київську область.

Велосипедистка Тетяна Стяжкіна, яку готувала до змагань заслужений тренер України Т. Г. Новицька, виступала в командній шосейній гонці і посіла 9 місце, а веслувальник з академічного веслування Олександр Хіміч був у другій десятці сильніших (17 місце). Сьоме місце в гонці з переслідування на 4 км посів черкаський велотрековик Олександр Феденко.

Зате у наступних XXVII Олімпійських іграх в Сідней у 2000 р. Олександр Феденко в гонках з переслідування на 4 км виборов срібну нагороду. Динамівський гімнаст Валерій Перешкура теж привіз додому срібну медаль в спортивній гімнастиці. У фіналі олімпійських змагань була команда дівчат з України зі спортивної гімнастики, в складі якої виступала вихованка заслуженого тренера України Н. П. Корякіної черкаська спортсменка облради ФСТ «Україна» Олена Кваша. Команда українських гімнасток була шостою.

Тетяна Стяжкіна знову виступила невдало (17 місце) в шосейній гонці на 117,7 км, а через день в роздільному старті на 25 км посіла 19 місце. Багатоборець динамівець Олександр Юрков, який представляв Черкаси на Олімпіаді, був чотирнадцятим. Не пройшов відбіркові змагання на Олімпіаді уманський молотобоєць Олександр Крикун і вибув з подальшої боротьби за нагороди [4, 190–191]. XXVIII Олімпійські ігри 2004 р. були присвячені 110-річчю виникнення сучасного олімпійського руху і проходили в грецькій столиці – Афінах. Черкащина кандидатами до олімпійської збірної делегувала гімнастів

Наталю Сіробабу, Олену Квашу, Валерія Перешкуру, велосипедистку Тетяну Стяжкіну та легкоатлета з Умані Олександра Крикуна [5,2]. Але в процесі підготовки сталися зміни. В команду було запрошено Ірину Краснянську, майстра спорту міжнародного класу, заслуженого майстра спорту України (тренер – І. Коробчинська). Напередодні змагань в Афінах Ірина на чемпіонаті Європи виборола срібну нагороду в командному заліку і бронзу у вправах на брусах та стала володаркою кубка України 2004 р. у багатоборстві. В Афінах вона теж виступила успішно і була четвертою в командному заліку. [6, 100–101]. Учасницею Афіньської Олімпіади була черкащанка Олена Кваша, але виступила невдало. Не потрапив до фіналу і черкаський динамівець – дзюдоїст у ваговій категорії до 100 кг Віталій Бубон, виступивши нижче своїх можливостей (тренер В. І. Ремар). Ще один динамівець – легкоатлет-багатоборець, рекордсмен України з десятиборства у закритих приміщеннях, майстер спорту міжнародного класу Олександр Юрков був близьким до фіналу, але раптова травма ноги відкинула юнака на 14 місце [6, 102– 04].

Не принесла вагомих результатів і участь черкасців у стартах ХХІХ Олімпійських ігор 2008 р. в Пекіні. Чотири учасника від Черкащини змагалося в Іграх, завоювавши олімпійські ліцензії. Стрільці з пневматичної зброї у двох вправах майстри спорту міжнародного класу Дарія Шарипова і Сергій Куліш змагалися в кваліфікаційному турнірі і далі не пішли. На 22 та 37 місцях відповідно в стрибках у довжину та у потрійному залишилась неодноразова чемпіонка країни Олександра Стаднюк. Гімнастка Ірина Краснянська в складі збірної України на Олімпіаді була одинадцятою в командному заліку і четвертою в одній із вправ. Черкаські олімпійці не досягли особливих успіхів на ювілейній ХХХ Олімпіаді 2010 р. в Лондоні. Покращили свої результати стрільці Дарія Шарипова і Сергій Куліш. Так, Дарія Шарипова у виконанні своїх вправ посіла 38 і 14 місця, Сергій Куліш був 18 і 14. Поступившись в першій зустрічі з китайським тенісистом, вибув з подальших змагань уманський олімпієць з настільного тенісу Ярослав Жмуденко, а легкоатлетка чемпіонка Європи в естафетному бігу Юлія Олішевська в команді була запасною і участі не брала.

В рік проведення літніх Олімпійських ігор, починаючи з 1960 р., кожні чотири роки проводяться змагання серед

інвалідів, що отримали з 1988 р. статус Паралімпійських. На арену Паралімпійських ігор черкаські вийшли у 2000 р, коли легкоатлет Антон Скачков на XI Паралімпійських іграх в австралійському Сіднейі вперше завоював срібні нагороди у стрибках у довжину та у потрійному серед спортсменів-інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату. У наступній XII Паралімпійській олімпіаді 2004 р. в Афінах, з цих же видів легкої атлетики, Антон Скачков завоював дві золоті нагороди і встановив світовий рекорд у стрибках у довжину, довівши його до 7,16 м. Антону Скачкову було присвоєно звання заслуженого майстра спорту України та нагороджено орденами «За заслуги» II і III ступеня і медаллю «За працю і звитягу». У цих параолімпійських стартах відзначився і його напарник Олександр Дрига. З Афін майстер спорту міжнародного класу легкоатлет зі Сміли привіз чотири нагороди: він став двічі чемпіоном з бігу на 400 і 800 м, срібним (на 1500 м) та бронзовим (в естафеті 4 x 400 м) призером. За спортивні успіхи Олександр Дрига нагороджений орденом «За мужність» II ступеня та Почесною грамотою Верховної Ради України. Обидва олімпійці тренуються в Черкаському обласному центрі фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» під керівництвом тренера заслуженого працівника фізичної культури і спорту України М. І. Баса [6, 130 – 133].

Олександр Дрига виступив в останнє в XIV Лондонській Паралімпійській Олімпіаді 2012 р. з бігу на 1500 м і був восьмим. А успіх супроводжував інших олімпійців Черкащини. Чемпіоном двічі з бігу на 100 і 200 м став майстер спорту міжнародного класу Юрій Царюк. «Срібло» з футболу завоював Віктор Пустовіт, бронзовий призер світової першості. Він посів друге місце в складі збірної команди України, яка поступилася команді Росії – 0:1 у фінальному поєдинку. А бронзову нагороду завоював на іграх міжнародний майстер спорту Андрій Стельмах в складі змішаної команди четвірки розпашної зі стерновим в академічному веслуванні. В кінці олімпійських змагань золоту медаль виборов зі стрільби з пневматичної гвинтівки на дистанції 10 м теж іменитий міжнародний майстер Василь Ковальчук.

На Лондонських іграх українські паралімпійці вперше стали четвертими в командному заліку і, поступившись командам КНР, Росії, Великобританії, завоювали 85 нагород, з них 32 золотих медалі [7, 5].

З часу утворення в 1992 р. спортивної федерації глухих України команди беруть участь в так званих Дефлімпійських іграх. Черкасці вперше стартували у 2009 р. в XXXI Іграх, в яких черкаська волейболістка заслужений майстер спорту Олександра Терещук, до речі, триразова чемпіонка світу, стала в складі команди України переможцем і завоювала золоту медаль. У наступних XXII Дефлімпійських іграх вона з подругами повторила свій успіх і стала чемпіоном. Ігри відбулися в столиці Болгарії Софії. Дворазовим чемпіоном тут був також легкоатлет Микола Кулик з бігу на 400 м на 400 м з перешкодами. «Срібло» українській команді завоював футболіст Віктор Пустовіт.

Починаючи з VII Паралімпійських зимових ігор, що відбулися в 1998 р. в японському Нагано, уродженець з Черкас Олександр Васютинський брав в них участь з біатлону – на 5 км, з лижних гонок на 5 і 15 км, посівши відповідно 7 і 8 місце, а на 10 км прийшов восьмим. Його землячка Ірина Красовська-Кириченко в біатлоні була четвертою. У наступних VIII Іграх в м. Солт-Лейк-Сіті (США) 2002 р. черкасці знову виступили за команду України: Васютинський був шостим на 10 км, а Красовська-Кириченко була четвертою в біатлоні і сьомою – в лижних гонках на 10 і 15 км. Виступ черкасців тривав і в Туринських IX зимових Паралімпійських іграх 2006 р., в яких уродженка Золотоніського району Людмила Павленко завоювала срібну медаль в біатлоні на 10 км та три бронзові нагороди знову з біатлону на 7,5 км, з лижних гонок на 2,5 км та естафеті. Красовська-Кириченко була п'ятою з лижних гонок на 15 км, а Олександр Васютинський став десятим [6, 119–120].

X зимові Паралімпійські ігри проходили 2010 р. в Ванкувері (Канада). Людмила Павленко «привезла» бронзову нагороду, а спортсмен з Драбівського району Григорій Вовчинський двічі завоював срібні та одну бронзову медалі. Наостанок варто нагадати наставників олімпійців, які готували їх до іспитів світового рівня. Серед них черкасці – заслужені тренери України Н. Ф. Жила і Т. Ф. Журавльова (гандбол) Т. Г. Новицька (велоспорт), Н. П. Корякіна, А. Л. Красовська, І. М. Коробчинська (спортивна гімнастика), М. І. Бас, В. В. Вавринкевич (Черкаси), В. М. Оберемко (Шпола), А. М. Тихомиров (Умань) – з легкої атлетики, М. М. Гуленко, В. М. Польської (кульова стрільба), В. І. Римар (дзюдо).

1. *Олимпийская энциклопедия*. – М.: Советская энциклопедия, 1980.
2. *Соболев П., Олимпия, Афины*. – М.: ФиС, 1961.
3. *Платонов В. Н., Гуськов С. И. Олимпийский спорт*. – К.: *Олимпийская литература*, 1984.
4. *Золоті сторінки олімпійського спорту України. 1894–2000*. – К., 2000.
5. *Довідка обласного управління в справах фізичної культури, спорту та туризму за 2002 р.*
6. *Антонець Н. В., Олімпійська слава Черкащини*. – Черкаси: *Відлуння-Плюс*. – 2008.

О. І. Мінська

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В ЧИГИРИНСЬКОМУ РАЙОНІ

Голодомор 1932–1933 рр. назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого. Ми не повинні допустити, щоб пам'ять про Голодомор згасла в історичній пам'яті. Тож обов'язок нашого покоління – увіковічити пам'ять про ті жахливі роки. У школі, зокрема, проводяться відкриті кроки та виховні заходи, направлені на формування в учнів свідомого розуміння причин загибелі мільйонів українців від голоду. Організовується перегляд художніх та документальних фільмів про трагедію 1932–1933 рр. з подальшим їх обговоренням та написанням учнями відгуків, проводяться конкурси малюнків та плакатів

В нашому районі в пам'ять жертв Голодомору встановлено пам'ятні знаки – хрести. Всього їх вісімнадцять. Встановлювались вони в різні роки, в різних місцях, також були різні джерела фінансування їх виготовлення. Так, у Вершацях, Тіньках, Боровиці та Мельниках пам'ятні знаки були виготовлені за рахунок сільських рад.

За рахунок спонсорів хрести встановлювались у Стецівці (церковна громада), Худоліївці (лісбудкомплекс), Трушівцях і Новоселиці (будівельні бригади), Голоківці (агрофірма «Живун»), Красносіллі (ЗАТ «Боровицьке»), Галаганівці (фермер І. Ф. Безпалій), Суботові («Мехбуд», В. Я. Сапа). У Рацевому хрест виготовили жителі села (на жаль, імен не

вказали) за власної ініціативи. А у Топилівці пам'ятний знак змайстрував власноруч сільський голова.

В Худоліївці, Трушівцях, Вершацях, Топилівці, Красносіллі, Суботові, Тіньках, Новоселиці, Рацевому та Галаганівці пам'ятні знаки встановлені у центрі села у комплексі з іншими пам'ятниками. У Боровиці хрест стоїть на сільському цвинтарі. Адаже ті місця, де поховані жертви голодомору, були затоплені під час планування Кременчуцького водосховища. У Стецівці та Чигирині хрести встановлені за населеним пунктом.

На місцях справжніх поховань жертв Голодомору хрести встановлено у Медведівці, Мельниках, Головківці та Матвіївці (до речі, в цьому селі хрест було встановлено ще на початку 1990-х рр.). Всі пам'ятні знаки сіл району, крім Суботова, є однотипними, які зазвичай встановлюють на цвинтарях на могилах померлих православних людей.

У Суботові ж хрест має особливу форму. Таку форму мали мальтійські або кельтські хрести як символи вічності. Існує думка, що українські козаки використовували у своїй символіці таку форму хрестів. Ця думка підтверджується і тим, що біля Іллінської церкви знайдено найдавніше поховання (1799 р.), на місці якого стоїть хрест такої форми.

Нашими пошуковцями під час досліджень трагічних подій 1932–1933 рр. було встановлено місце, куди звозили померлих від голоду. Воно знаходиться на старому кладовищі. Члени групи «Пошук» однотайно вирішили розчистити його та обсадити кущами калини, щоб вона своїм білим цвітом весною і червоними кетягами восени нагадувала, що там лежать ті, яким найбільше всього хотілося жити.

ВІДОМІ ПОСТАТІ ЧЕРКАЩИНИ

В. І. Гугля

СОТНИК СУБОТІВСЬКИЙ ЛАВРІН КАПУСТА

Життя та діяльність Лавріна Капусти найповніше висвітлені в доволі вузькому хронологічному проміжку 1648–1657 рр., коли він перебував на вершині своєї кар'єри. На сьогодні відомі лише окремі факти його біографії, що відносяться до часів, які передували Хмельниччині. Після смерті гетьмана України прізвище Капусти взагалі зникає з історичних документів...

Вважається, що Л. Капуста походить з українського шляхетського роду Капуст з гербом «Стремено» [3, 80]. У 1505 р. зустрічаємо, наприклад, київського боярина Тимофія Івановича Капусту, у якого були відібрані маєтності на користь Остафія Дашковича (напередодні ці ж маєтки були конфісковані у О. Дашковича і передані Т. Капусті, який займав тоді уряд черкаського старости) [19, 55]. У 1511 р., мабуть з метою компенсації, Т. І. Капусті було надано три села в Олевській волості, що було затверджено королівським привілеєм [6, 89]. У списках Болонського університету за 1573 р. знаходимо Капусту з Галича [10, 290]. Це не суперечило традиціям того часу, коли в західноєвропейських університетах навчалися цілі династії української шляхти. Декілька десятків представників цього роду занесені до «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.»: 10 Капуст, 9 Капустеників та 2 Капустянських (в 10 із 16 полків) [11].

Відомо, що в першій половині 40-х рр. XVII ст. Л. Капуста перебував на Запоріжжі [18, 587]. За висловом М. Капустянського, в минулому генерал-хорунжого української армії, це був «військовий, політичний і національний осередок для всіх Українських земель. В ньому майже всі козаки здобували уміння військової штуки. Взагалі це була теоретично-практична

військова школа» [2, 7]. Логічним результатом перебування на Січі був не лише військовий вишкіл, а й набуття пристойного майнового статусу, що, в свою чергу, надавало можливість вступу до реєстрового козацтва. Адже після Курукова 1625 р. до реєстру потрапляли лише «ліпші люди», тобто ті, хто мав певне майно, необхідне для належного відбування служби [1, 62].

Ще один факт біографії Л. Капусти, вже активного учасника козацько-селянських повстань, знаходимо у польській друкованій листівці, яка була створена не пізніше листопада 1648 р., а видрукувана у Кракові. Називалась вона «Значний козак Кривоніс». Привід для видання був дуже поважний: 5 жовтня підрозділи М. Кривоноса оволоділи Високим замком у Львові. Крім того, в недалеких околицях діяв багатотисячний загін полковника Л. Капусти. Характеризуючи цю листівку Ю. Мицик, зокрема, зазначав: «Интересны вынужденные «признания врага», поставившего Кривоноса в один ряд с видными представителями казачества, вождями крестьянско-казацких восстаний XVI – первой половины XVII вв.: Иваном Полуботком, Подковой, Плахтой, Сагайдачным..., Спилем, Капустой..., а также И. Сулимой и П. Павлюком» [7, 7]. Слід зауважити, що прізвища розміщені в хронологічній послідовності, а розташування Капусти відповідає 20-30-м рр. XVII ст.

У кінці квітня 1648 р. Л. Капуста перебував серед тих реєстрових козаків, які підходили по Дніпру до Кам'яного Затону (нині м. Верхньодніпровськ Дніпропетровської обл.) під командуванням наказного гетьмана Барабаша і в результаті повстання перейшов на бік Б. Хмельницького. Представники пропольськи налаштованої старшини були страчені. Далі були перші переможні битви 1648 р. під Жовтими Водами та Корсунем.

І вже не дивно, що маючи такий послужний список, у травні-листопаді цього ж року Л. Капуста за наказом Б. Хмельницького організовує і очолює Гадяцький полк на українсько-московському кордоні. Таким чином, отримання чину полковника повстанського війська і водночас адміністративної посади полковника гадяцького підносять Л. Капусту на один з найвищих щаблів у гетьманській ієрархії. Варто зауважити, що створення полку свідчило не лише про неординарні організаційські здібності Л. Капусти, а й про значний досвід практичної роботи набутий за роки служби в реєстровому козацтві. Адже в

його розпорядженні було не так уже й багато часу – близько 4-х місяців – від 26 травня (завершення битви під Корсунем) до 21 вересня (початок битви під Пилявцями).

Загалом Гадяцький полк – досить неординарна військово-адміністративна одиниця: в ньому одночасно було 2 полковники. Про це в травні 1648 р. розповідав хотмижанин Тит Петров: «...В Гадяче де ныне называють полковниками пана Хмельницького та Капусту» [13, 70]. Єдино правильною з цього приводу вважаємо думку В. Сергійчука, що «основну роль тут відігравав старий козак Лаврін Капуста, а Хмельницький (очевидно, двоюрідний брат гетьмана Григорій) йому допомагав» [13, 70]. Подальший перебіг подій 1648 р. повністю це підтверджує. Крім того, складається враження, що поле діяльності полковника гадяцького було набагато ширшим і фіксувалось документально далеко не все...

Наступний факт біографії Л. Капусти – участь у Пилявській битві (21-23 вересня 1648 р.). Тут «Хмельницький не старався збирати великої маси бійців... Біля себе залишив добре озброєну, вишколену й свідому частину, що складалась головню з запорожців, реєстрових козаків та з добірних повстанчих груп» [17, 86]. Як відомо, битва закінчилась розгромом польських військ.

Майже через два тижні, з 26 вересня, українсько-татарське військо вже розпочало облогу Львова. За наказом гетьмана окремі козацькі загони були відправлені в різні райони Галичини піднімати населення на боротьбу проти шляхти. Один з таких загонів, очолюваний Л. Капостою, успішно діяв на захід від Львова. Полковник у жовтні здійснив похід на Городок, де допоміг міщанам знищити шляхетську заставу [5, 94], та під Перемишль, який здобув у листопаді [9, 70]. Звісна річ, бойові дії торкнулися і інших міст та сіл цієї округи.

Обов'язки полковника гадяцького Л. Капуста продовжує виконувати до лютого 1649 р., коли, після підписання Зборівського договору, Б. Хмельницький повертається до Чигирини і призначає його суботівським городовим отаманом. Призначення його на цю посаду співпало в часі з наданням Суботову статусу приміської резиденції гетьмана України (від 1649 р. Чигирин – столиця Української козацької держави).

Зрозуміло, що кандидатура гадяцького полковника не змогла бути випадковою, тут потрібна була лише перевірена в справах

особа. Надзвичайно цікавий сам факт цього суттєвого пониження в званні. В «Реєстрі Війська Запорізького 1649 р.» Капушта Лаврін фігурує в елітному підрозділі елітної військової частини – в Осавульському курені Чигиринського полку! [11, 31].

Загалом коло обов'язків суботівського городского отамана було широким: ремонт старих укріплень і будівництво нових (наприклад, суботівська Іллінська церква почала будуватись в 1653 р., а до цього часу треба було провести значні підготовчі роботи), підтримування належного ладу та громадського спокою. Статус приміської резиденції додавав до цього, дуже неповного переліку, ще й розміщення на постій іноземних делегацій: місце проживання, харчування, охорона, матеріальне забезпечення протоколу прийомів тощо. Так, наприклад, перебуваючи в Суботіві в серпні 1653 р., описує гетьманський виїзд до нього московський посол І. Фомін: «А как он ехал, и перед ним, гетманом, вели 2 лошади, простых под попонами да трубачей в трубы трубили, а за ним ехало со 100 человек казаков и ево людей конных» [1, Т.3, 361].

Брак документальних джерел, на жаль, не дозволяє сповна висвітлити таку сторінку діяльності суботівського городского отамана, як судочинство. Говорити на цю тему можна лише опосередковано. Ю. Мицик зазначає: «Добре укріплена гетьманська столиця почувалась в безпеці і її звичайне мирне життя продовжувалось. Цікаво, що саме тоді джерела фіксують першу кримінальну справу, пов'язану з Чигирином. 3 серпня 1654 р. у Лохвиці на суд з'явилися писар Олександр Святкевич і Тиміш Гаращенський з Чигирина, представники чигиринського намісника Василя Томиленка. Чомусь саме вони, чигиринці, мали бути в числі суддів, котрі розглядали справу про вбивство на ярмарку у Лохвиці борзненського цигана Яська Лазоренка циганами ж Кириком, Бакуном та іншими (можливо, ці вбивці походили з Чигирина)» [8, 93]. Логічно припустити, що подібними справами займались і в Суботіві. У будь-якому випадку ярмарки тут були, а місце, де вони проходили, до цього часу називається Крамарське...

Від цього часу Л. Капушта вже практично не бере участі в бойових діях, а займається справами контррозвідки і дипломатії. Невдовзі було розформовано і сам Гадяцький полк, а його територія відійшла до Полтавського [9, 31].

Формальне, як бачимо, пониження у званні і розформування Гадяцького полку, на нашу думку, були здійснені для того, щоб

вивести Л. Капусту із рангу публічної особи. В справах, що стосувались контррозвідки, полковник – особа надто помітна.

Саме в Суботові відтепер знаходився штаб контррозвідки, яку очолював Л. Капуста. Насамперед він обмежив сюди доступ небажаних відвідувачів, а повноваження, які він мав, дозволяли не зважати і на посольську недоторканність (звичайно, що в розумних межах). В разі потреби закордонних гостей просто не випускали із приміської резиденції гетьмана, або, навпаки, не впускали. Про це, наприклад, у жовтні 1653 р. писали до Посольського приказу московські послы Р. Стрешнев та М. Бредихін: «...Поставлена де от села Суботова застава, а в Чигирин пускати никово из Суботова не велено» [1, Т. 3, 493]. Ці заходи, крім усього іншого, перешкождали витоку інформації.

Найвагоміший доказ того, що саме в Суботові був штаб контррозвідки – змова полковника Федоровича 1653 р. (докладніше про неї йтиметься далі). Насамперед привертають увагу важливість та терміновість цієї справи. Наказ Л. Капусті схопити і стратити полковника, який розпочав підготовку змови проти гетьмана і привласнив майно Т. Хмельницького, було віддано Б. Хмельницьким у ставці під Кам'янець-Подільським [15, 173]. Арешт Л. Капуста провів особисто в Корсуні. Далі старшину було привезено на допит не до Чигириня, а до Суботова, хоча відстань до столиці складала лише 1 миль (8 км). Зауважимо також, що ця змова за рівнем організації була найнебезпечнішою з-поміж усіх відомих і цілком логічно, що деталі розслідування не повинні були бути розголошеними...

Л. Капуста успішно протидіяв заходам польської розвідки, зокрема її спробам організувати державний переворот шляхом усунення від влади Б. Хмельницького чи його фізичного знищення. Власне кажучи, про це свідчить наведений далі перелік лише відомих замахів на життя гетьмана України. Це не означає, що кожного разу Л. Капуста особисто брав участь у затриманні, просто керована ним служба діяла дуже досконало завдяки розгалуженості.

У травні 1649 р. посол короля Яна II Казимира Ян Смярковський, «переступивши права посла, пробував бунтувати полковників проти гетьмана і пропонував їм потайки королівські привілеї на маєтності; старшина, обурена цією зрадою, зарубала посла шаблями» [5, 98]. У березні 1650 р. за свідченням козака Власка, шляхом підкупу вдалося завербувати групу козаків,

котрі погодилися вбити Б. Хмельницького, знаючи, що той любить відпочивати на пасіці, де й було влаштовано засідку. Але одному із пасічників вдалося непомітно вислизнути звідти попередити гетьмана про небезпеку. Останній діяв рішуче. Негайно відправлений загін козаків схопив змовників [14, 78].

2 серпня 1650 р. «Французька газета» писала: «Хмельницький покарав на горло одного полковника, що готував замах на його життя». 13 серпня у цій же газеті читаємо: «Хмельницький покарав на смерть трьох головних старшин, що готували замах на його життя. Оця подія спонукала гетьмана більше слідкувати за своєю особою, чого досі не робив» [16, 54].

У березні-червні 1651 р. замах на життя гетьмана готувала його друга дружина Гелена (колишня Чаплинська). Полонений козак Мартин свідчив: «Про його жінку говорять, що (Хмельницький) наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, що скарби сховала, а самого Хмеля отруїла» [14, 80].

Цього ж 1651 р., 28 вересня, під час укладання Білоцерківського договору польська сторона зробила чергову спробу знищити Б. Хмельницького. Запідозривши (!) в келиху отруту, гетьман розбив його об стіл і покинув влаштований М. Потоцьким бенкет [4, 405–406].

Наступною, у березні 1652 р., стала «змова Бублика». М. Калиновський наприкінці 1651 – на початку 1652 рр. із своїх підданих сформував Уманський козацький полк, на чолі якого було поставлено якогось Бублика. Саме його і вирішив використати гетьман польний для усунення гетьмана України. Невідомо під яким приводом, але полковник з'являється на Чигиринщині і починає вербувати з-поміж козаків однодумців. «Не виключаємо, що його поява викликала підозру в гетьманській варті, і в його оточення було впроваджено агента. Так чи інакше, дізнавшись про організацію змови, один з козаків «подався з тим таємно якнайшвидше до свого Хмеля» й попередив, що Бублик хоче його «вбити чи зрадливо задушити». За наказом Б. Хмельницького уманського полковника було схоплено й страчено» [14, 81]. Принагідно зауважимо, що М. Калиновський загинув у битві під Батогом (1–2 червня 1652 р.) від татарської стріли.

Друга половина червня 1653 р. – змова під Городком (Поділля). Група козаків вирішила вбити гетьмана. Надзвичайно

ймовірно, що за цим стояла ворожа агентура. «Оскільки їх задум став відомий генеральному писареві (І. Виговському) і він розповів про нього гетьманові, за розпорядженням останнього вночі змовники були схоплені й страчені, щоб «про це у війську було невідомо» [14, 81]. Жовтень 1653 р. – намагання окремих старшин організувати змову у ставці Б. Хмельницького під Кам'янець-Подільським. «Після її викриття одному із її учасників вдалось втекти до королівського табору, що перебував під Жванцем» [14, 81].

Жовтень-листопад 1653 р. – змова полковника М. Федоровича (Носачика). Відомо, що він зі своїм полком перебував у складі війська, очолюваного Тимошем Хмельницьким, яке потрапило в облогу в Сучаві другої половини серпня 1653 р. Після смерті Тимоша саме М. Федоровича козаки обрали наказним гетьманом і вже під його проводом мужньо захищалися, завдаючи противнику втрат. Як полкам вдалося схилити полковника до переходу на свій бік, залишається невідомим. М. Федорович був близький до родини Хмельницьких, користувався її довірою й мешкав у Суботіві.

Надзвичайно небезпечним було те, що одночасно в оточення полковника було впроваджено якогось Могильницького із завданням також організувати антигетьманську змову [14, 82]. Офіційно ця особа виступала гарантом безпеки українців під час їх відступу з-під Сучави.

Безперечно, що це був дуже серйозний успіх поляків. В. Сідак і В. Степанков так описують подальший розвиток подій: «Привласнивши частину майна Тимофія, М. Федорович з початку листопада розпочав активний пошук однодумців для реалізації задуму. За словами суботівського отамана Л. Капусти, він збирав козаків і «зле мислив» проти гетьмана і всього Війська Запорозького. Його дії негайно (близько 17–18 листопада) стали відомі Б. Хмельницькому, котрий послав наказ Л. Капусті схопити й стратити змовника. Суботівський отаман діяв уміло й рішуче. У Корсуні М. Федорович був заарештований, потім привезений до Суботова й, очевидно, після тортур страчений» [14, 82]. Не вдалося на початку 1654 р. виконати своє завдання й Могильницькому..

Треба сказати, що 1653 р. для Л. Капусти виявився надзвичайно напруженим, виходячи навіть з відомих матеріалів. Не дивно, що на цей рік – рік підготовки підписання українсько-

московського договору – припали три замаху на життя гетьмана України. Ставка була дуже високою: завдяки союзу з Московською державою Б. Хмельницький уникав війни на два фронти і збирався перемогти Річ Посполиту. Розуміючи таку очевидну річ, польська сторона максимально протидіяла цьому, використовуючи всі можливі засоби.

З 1653 і по 1654 р. Л. Капушта обіймає одночасно також посаду чигиринського городского отамана [5, 281]. З цього ж року до обов'язків суботівського городского отамана додалась ще й дипломатія. Л. Капушта двічі очолював українське посольство до Москви, де зустрівся з царем Олексієм Михайловичем (4 жовтня 1653 р.). Саме він на початку листопада прибув у ставку гетьмана під Кам'янець-Подільський з царською грамотою про рішення Земського собору від 1 жовтня 1653 р. прийняти Військо Запорозьке до складу Московської держави [15, 173]. Логічно припустити, що і на час підписання Переяславського договору в січні 1654 р. Л. Капушта перебував у найближчому оточенні гетьмана.

В послужному списку Л. Капушти також два посольства до Туреччини: у квітні 1655 та квітні-травні 1657 рр. Особливо важливими були результати другого. Л. Капушта, який прибув до Стамбула 19 квітня, випало діяти в надзвичайно складних умовах. Переговори Молдавії, Валахії і Трансільванії про підданство московському цареві примусили турецького султана віддати наказ про воєнний похід. Через Дунай вже почали будувати переправи. Загострення стосунків між Україною (і Московією), з одного боку, і Туреччиною – з іншого, намагались поглибити польські послы. Вони доводили, що союз України і Московської держави створює загрозу Османській імперії. Тепер, коли козаки уклали союз ще й з Молдавією, Валахією і Трансільванією, загроза ще збільшилась.

Перша аудієнція у візира відбулась 23 квітня. Л. Капушта пояснив, що союз України з Молдавією, Валахією і Трансільванією укладений лише тому, що на Україну постійно нападають поляки. Мова йшла і про позицію Кримського ханства. Основної мети послы Хмельницького досягли: їм було обіцяно, що султан вимагатиме від хана укласти мир з Хмельницьким, аби тільки козаки не нападали на Крим [12, 210].

Складніше було з Молдавією, Валахією і Трансільванією, але дякуючи переговорам Л. Капушти і іншим причинам, похід на

Україну було скасовано. В кінці травня Л. Капушта покинув Стамбул... Після 1657 р., як вже зазначалось, прізвище Л. Капушти зникає з історичних документів. Де закінчила свій життєвий шлях ця дійсно неординарна людина – невідомо.

1. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1.
2. *Капустьянський М. Українська збройна сила й українська національна революція.* – Саскатун, Саскачеван, Канада: Новий шлях, 1936. – 50 с.
3. *Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах.* – Київ: Стікс-Ко, 2007–2009. – Т. 1.
4. *Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. В 3-х т.* – К.: Радуга, 2004. – 664 с.
5. *Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.* – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
6. *Михайлюк Ю. М. Адміністрація Черкаського і Канівського повітів (кінець XIV – перша половина XVI ст.)//Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області.* – Черкаси: Ваш Дім, видавець ПП Дикий О. О., 2004. – С. 86–95.
7. *Мьцък Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.* – Днепропетровск: ДГУ, 1985, – 84 с.
8. *Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця.* – Київ: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
9. *Мокляк В. О. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття.* – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.
10. *Нудьга Г. А. Не бійся смерті: повість-есе, історичний нарис.* – Київ: Рад.письменник, 1991. – 431 с.
11. *Реєстр Війська Запорозького 1649 р.* – Київ: Наукова думка, 1995. – 592 с.
12. *Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.* – Москва: Наука, 1987, – 272 с.
13. *Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького.* – Київ: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
14. *Сідак В. Степанков В. З історії української розвідки та контррозвідки.* – Київ, 1994.
15. *Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності.* – Київ: Наукова думка, 1994. – 264 с.
16. *Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини.* – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 264 с.
17. *Тис-Крохмалюк. Бої Хмельницького.* – Мюнхен, 1954. – 186 с.
18. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* – Київ: Знання України, 2004. – Т. 1.
19. *Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал.* – 2002. – №1. – С. 53–67.

Т. В. Осипенко

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКТРИСИ О. Я. КУСЕНКО

Ольга Яківна Кусенко – відома актриса, Народна артистка УРСР (1962), Народна артистка СРСР (1967), Лауреат Державної премії СРСР [1, 501]. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Знак пошани, медалями. З 1973 р. її було обрано Головою Президії Українського театрального товариства, 1995 р. актриса отримала посмертно звання лауреата премії Марії Заньковецької.

Народилася майбутня актриса 11 листопада 1919 р. в місті Канів на вулиці з поетичної назвою – Ланок (тепер Б. Хмельницького) [2, 1]. Виховувала дівчинку мама – Марія Некоз, тому що батько Яків Кусенко загинув від рук бандитів у рік її народження. З дитинства дівчинка вдома не один раз чула від матері прекрасні рядки віршів Т. Г. Шевченка. Оля і сама любила читати поезії людям [3, 5]. Дитячі роки промайнули у Києві. Спочатку вона навчалася в дитбудинку, що по вулиці Терещенківська (тепер вулиця Рєпіна), потім в інтернаті на Лук'янівці, навчалася у 21-й школі [4, 50–51]. Перші самостійні кроки «в дорослість» їй допомагали робити прекрасні вчителі, справжні однодумці Макаренка. Жити і навчатися було дуже добре. А коли до багатьох обов'язків вчителі запропонували добровільну участь у дитячому театрі (так хотілося називати театром святковий «ранки» й «вечори»), Оля була щаслива. Хто знає, коли народилася мрія стати актрисою... Може, на Чернечій горі біля могили Кобзаря? А може, на сцені в інтернаті, коли в яскравій паперовій сукні грала в дитячій виставі? Або в школі – київській №21, – коли знову читала й перечитувала Шевченка

В 1937 р. вона поступила на акторський факультет Київського державного театрального інституту. Керівники курсу Георгій Миколайович Полежаєв і Олександр Панасович Фомін побачили особливий ліричний струмінь в обдарованій студентці, щирість, що обіцяла стати естетичним багатством.

Професійне життя Ольги починалося дуже незвичайно. Дипломною роботою майбутньої актриси стала роль у кіно – фільм «Сім'я Януш», який знімали білоруські митці. Білоруська

кіностудія тільки починала будуватися, і творці фільму скористалися гостинним запрошенням Київської студії. Ольга Кусенко грала героїню фільму – юну Маню. За сюжетом вона ще зовсім маленькою дівчинкою опиняється разом з батьком у селі. Маня виросла, покохала Остапа, і ось вона вже Маня Януш... Фільм тільки-но закінчили, і державна екзаменаційна комісія театрального інституту поїхала на перегляд, щоб прийняти дипломну роботу випускниці Ольги Кусенко. Успіх молодої актриси було визнано одногослоно.

Після закінчення акторського факультету Київського державного театрального інституту рішенням державної екзаменаційної комісії їй надано кваліфікацію актриси драматичного театру. Документ, на який можна звернути увагу: «Тов. Кусенко О. Я.! Художественный руководитель Киевской киностудии тов. Довженко А. П. просит Вас прибыть на киностудию 22. VI – 41 г. к 12 часам дня (комната 79) для переговоров» [3, 7].

Ще вчора, 21 червня, життя вимальовувалося таким зрозумілим, ясным. Театр і, можливо, хоч не вірилося в таке щастя, робота з самим Довженком! А 22 червня фашистські бомби над Києвом, мітинг на кіностудії і нові турботи – організація інститутської групи медсестер. Отож сцена, знімальний майданчик відкладаються. Вона відразу вирішила – стане медсестрою. Чергувала в київських військових шпиталях і допомагала не лише спритними руками, а й добрим словом, усмішкою, а іноді й віршем, який пошепки читала в палаті пораненим.

По-справжньому оволоділа Ольга професією, такою важливою на війні, в Ташкенті на курсах медсестер. Вчилася і підганяла час: скоріше на фронт. І ось нарешті вона – молодша медсестра військово-санітарних поїздів. Збереглися посвідчення тих часів, характеристики, підписані батальйонним комісаром, військліккарями, де зазначаються медичні здібності Ольги Кусенко. Вагон, де працювала медсестрою Ольга, утримував перехідний Червоний прапор військово-санітарного поїзда. В період війни, крім догляду за пораненими, вона також організовувала самодіяльність і займалася бібліотекою.

У фронтовому щоденнику про 1942 р. вона записала назви далеких тилкових міст: Солікамськ, Перм, Кіров, Іркутськ, де їй доводилося доглядати поранених. Ольга Яківна записує скупі відомості: «заповнила історії хвороби», «перев'язка», «чергую зі зброєю», «чергую вночі», «мінюю білизну», «зробили дезін-

фекцію». І раптом крик болю: «Мамочка, рідна, якби ти знала, як серце болить, коли згадую тебе» [3, 7].

Пізніше вона стала артисткою фронтового Будинку Червоної Армії Сталінградського фронту. Ці актори несли своє мистецтво бійцям, вони подолали сотні й тисячі кілометрів на машинах, а іноді й пішки, даючи по декілька концертів на день, і після короткого перепочинку у малоприсадибному для житла приміщенні – знову в путь. «30. IX. 1942 р. Мій перший концерт з бригадою. Хвилююсь, – читаємо у її фронтовому щоденнику. Гримлять гармати. Тремтить скло у вікнах. Виступаємо у льотчиків. Як хочеться, щоб усе було добре!» [3, 8]. Зі щоденників актриси можна дізнатися і географію її воєнного шляху, і турботи про концертний репертуар, і характеристики своїх товаришів по ансамблю, і грікі слова про розлуку з близькими.

У фронтових газетах не раз згадували яскраві натхненні виступи Ольги Кусенко, більшість із них проходили в розташуванні військ – просто неба. Збереглися й деякі відгуки. Старший лейтенант Іван Проценко писав 16 травня 1943 р.: «Від щирого серця виношу подяку за Вашу роботу. Ви – найсильніший агітатор і пропагандист правдивого слова» [3, 8]. А ось уривок із документа з сухою назвою «Службовий відгук», датований лютим 1944 р.: «...Працюючи у важких фронтових умовах, виступаючи в бліндажах, землянках безпосередньо на передовій лінії, тов. Кусенко О. Я. провела понад 450 концертів. Виступи тов. Кусенко користувались у бійців і офіцерів популярністю. Її гарячі, пристрасні виступи глибоко хвилювали наших воїнів, надихаючи їх на героїчні вчинки в ім'я нашої Батьківщини...» [3, 9].

Після одного із концертів вона зустрілась з маршалом Малиновським, який запропонував Ользі Кусенко поїхати до Москви, щоб вона здобула там театральну освіту. Після цих слів дівчина зраділа – це було визнання її здібностей – і, тихенько дякуючи, додала:

– Я вже актриса, у Києві інститут закінчила, – і зашарілася: розуміла, як багато треба ще працювати, думати, шукати, щоб відчувати своє право на високе звання. А маршал подивився пильніше і мовив: «Бережіть її» [3, 9].

У 1944 р. Ольга Кусенко одержала постійну роботу в Київському державному академічному театрі імені Франка. Тамуючи страх, вона щоранку приходила до храму, – як ще можна назвати улюблений театр – її любов, її покликання? Ввечері вона також

у театрі. Дивиться всі вистави підряд. Попри побутові труднощі – то були нелегкі роки – їй кожний день видавався святом. Дебютом в театрі Ольги Кусенко стала роль Анни в спектаклі «Украдене щастя» І. Франка. Потім були інші ролі: Урсули в комедії Шекспіра «Багато галасу даремно», Валі у творі О. Корнійчука «Платон Кречет», медсестри Марії у п'єсі Любомира Дмитерка «Хрещатий яр» («Генерал Ватутін»).

Пізніше режисерське керівництво театру вирішило зробити постановку «Вишневого саду» А. П. Чехова (Переклад П. Панча, режисер-постановник – Костянтин Хохлов). Чехова на франківській сцені ставили вперше. О. Я. Кусенко дісталась роль Варі. У цій постановці грали такі актори: Раневська – Наталя Ужвій, Гаєв – Дмитро Мілютенко, Лопахін – Віктор Добровольський, Трофимов – Євген Пономаренко, Шарлотта – Валентина Бжевська, Дуняша – Поліна Нятко та ін. 15 березня 1946 р. – день прем'єри «Вишневого саду» на франківській сцені – можна вважати днем народження Актриси у високому розумінні цього слова.

Потім були ролі в п'єсі «По той бік» Анатолія Барянова (роль Валі), драмі «Професор Буйко» Якова Баша (роль Галини Безсмертної). Над роллю Галини Безсмертної молода актриса працювала під керівництвом режисера Бориса Олександровича Балабана. Він уважно ставився до творчого зростання молоді, і Ольга відчула цю увагу і дружню допомогу. Нерідко Бориса Олександровича можна було побачити в темному залі під час репетиції «чужої» вистави, і вона знала, що в перерві вона почує від нього найцінніші зауваження. Він не був лагідним, не обирав м'яких висловів, але в його різкуватих оцінках крилися корисні спостереження доброзичливого товариша і вимогливого фахівця.

У 1950 р. вона зіграла роль Василини в комедії «Калиновий Гай» О. Корнійчука, над постановкою якої працював Гнат Юра. Ця роль давалась їй дуже легко. Вона зразу ухопила в ній таке близьке і знайоме, що й перевтілення особливого можна було не прагнути, – зажити правдиво в обставинах п'єси, уявити себе ланковою.

Невдовзі після прем'єри «Калиновий Гай» було включено у репертуар літніх гастролей у Москві. Вистава мала великий успіх. Письменник Валентин Катаєв у газеті «Культура і життя» (1950, 2 липня) писав: «У виконанні артистки О. Кусенко Василина, уславлена ланкова з орденом Леніна на грудях, закохана в художника Вербу, ніби освітлює всю виставу ясним

молодим світлом свого першого кохання. Гаряча, горда, самолюбива, вона зберігає свою душевну чистоту, ніби одержимість, і у сценах любовних, і у сценах, пов'язаних з її діяльністю ланкової. Натхненна праця і натхненна любов ніби доповнюють одна одну і роблять її образ ще правдивішим, життєво вірогіднішим. У ній багато ніжності, багато привабливості». Вистава «Калиновий Гай» здобула широке визнання. Групі учасників, у тому числі й Ользі Кусенко, було присуджено державну премію СРСР.

Та є ще один, не менш дорогий для митця вияв визнання, – листи глядачів. Якими різними вони бувають! І нерідко хвилювання, щирість, безпосередність сприйняття творчої праці, що передається від серця до серця, стають для актора дорожчими за оплески знаками подяки.

У великому особистому архіві актриси зберігся ось такий лист: невеликий зелений конверт з трикутним штемпелем «солдатське». Адреса: Київ, Драмтеатр ім. Франка, «Калиновий Гай», особисто – ланковій Ковшик Василені. Від імені курсантів військового училища Анатолій П. дякує «милій Василені» і розповідає, що після вистави до пізнього вечора точилася розмова про «Калиновий Гай», кожний висловлював свої враження, і були вони лише схвальні. «Дуже й дуже чудово показано життя народу і як треба жити... сотні людей дивилися на Вас закоханими очима...»

Ось лист глядача, який дивився вистави цього театру у Москві: «Ви показали себе зрілою актрисою великого психологічного плану, правдиво і глибоко розкрили внутрішній світ своїх героїнь. Ваш сценічний хист не схожий на хист інших, хоч і талановитих актрис, він своєрідний, індивідуальний, він напрочуд гармонійно виявляє Ваші індивідуальні внутрішні й зовнішні дані. Хоч Ви й справедливо одержали премію за виконання ролі Василені, але в ній Ви ще не повністю показали свої творчі можливості. Після цієї ролі Ви зробили надзвичайний рух вперед. Я був вражений, як добре Ви передали щирість і чистоту, душевну свіжість, полум'яну душевну силу, глибоку чарівну привабливість Ольги в «Макарі Діброві» і Марисі в «Мартині Борулі»...І ось я знову і знову чую голос Ольги, вірніше, Ваш голос, бачу, як Ви вперше у цій виставі на сцені, бачу темні жагучі очі... бачу Ольгу, наділену дійсно українським характером, трохи уперту, лукаву, завзяту, темпераментну, іноді стриману, чарівну жінку, яка глибоко любить. Створили Ви цей

образ із великою поетичністю...Я радію за Вас – молоду актрису, яка вийшла на широку дорогу сценічного мистецтва» [3, 22–24].

У 1953 р. до репертуару франківців було включено першу п'єсу українського письменника Василя Минка «Не називаючи прізвищ». Постановку цієї п'єси зробив режисер Володимир Оглоблін. Одним з примітних був відгук Остапа Вишні в газеті «Радянська Україна» 2 грудня 1953 року. Він назвав її театральною усмішкою й озаглавив «Кусюча вистава». Автор писав: «...П'єса В. Минка «Не називаючи прізвищ» – життєва п'єса. Типи всі в ній такі, що ви їх бачили і вчора, бачите, на жаль, ще й сьогодні». І доходить висновку: «Хороша вистава. Кусюча вистава. Корисна вистава» [3, 26].

У 1960 р. вона зіграла роль Меланки за п'єсою Івана Кочерги «Свіччине весілля». І про одну з найкращих своїх ролей, одну з найкращих робіт Театру імені Франка на сторінках газети «Радянська культура» (15 січня 1961 р.) Ольга згадувала «Люблю театр вдень, у репетиційні години, коли все немовби чекає майбутнього спектаклю, чи то сьогоднішнього вечірнього, чи то далекого, який ми ще готуємо, – є тоді в театрі своя таємниця, прекрасна і неповторна...А завтра вранці знову репетиційний зал, поруч мої товариші, і режисер скаже: «Ще раз прошу, каштелян і Меланка...». В цій роботі яскраво проявилася єдність режисерського постановочного мистецтва Гната Петровича Юри й зрілої акторської майстерності Ольги Яківни Кусенко [3,31].

Наступна її роль – Марія Кржисевич у виставі за п'єсою «Пророк» Івана Кочерги, яка була поставлена Гнатом Юрою до сторіччя з дня смерті Шевченка (прем'єра відбулась 10 березня 1961 р.). 1964 р. вона вийшла на сцену в ролі Беатріче у виставі «Багато галасу даремно» за твором Шекспіра. Ще раз зустрілася актриса з драматургією І. Кочерги в 1970 р., коли Броніслав Мешкіс ставив із акторами «Ярослава Мудрого». Вона зіграла роль дружини Ярослава – Інгігерду. 1970 р. вона зіграла роль Андромахи за твором Лесі Українки «Касандра» [3, 35–38].

Восени 1975 р. відбулась прем'єра вистави «Каса Марє» за драмою Йона Друце. У цій виставі вона зіграла роль Васілуци, яку їй запропонував режисер Театру імені І. Франка Ростислав Коломієць. [3, 61]. Також вона знімалася у фільмах «В степах України», «Калиновий гай» О. Корнійчука та ін. [5, 1245].

Одночасно з творчою діяльністю вона активно займається і громадською діяльністю, яку розпочала ще з молодих років.

Навесні 1963 р. виборці Броварського виборчого округу № 183 висунули артистку кандидатом у депутати Верховної Ради Української РСР. Тричі обирали Ольгу Яківну депутатом Верховної Ради УРСР.

Навесні 1972 р. її ввели до складу журі Всесоюзного фестивалю драматургії і театрального мистецтва народів СРСР. Також Ольга – віце-президент Радянського центру Міжнародного інституту театру.

У серпні 1975 р. Кусенко поїхала до Мінська, де відбувалася міжнародна зустріч жінок країн Європи, Азії, Африки, Америки, – з'їхалися керівники національних жіночих організацій, депутати парламентів, громадські діячі, борці за мир, учасники руху Опору. Через кілька місяців у Берліні зібрався Всесвітній конгрес, присвячений Міжнародному року жінки, і Ольга Кусенко була в складі делегації на чолі з головою Радянського Комітету Жінок Валентиною Терешковою. З конгресу Ольга привезла кольоровий фотоальбом з автографом Валентини Терешкової: «Ользі Яківні. З побажаннями всього найкращого в житті. Нових вам творчих успіхів! Дякую за роботу на конгресі».

Артистка пригадувала, що найважчими в її творчій біографії були ролі з репертуару Наталії Ужвій. Вона пригадувала, що їй довелося грати на франківській сцені Марусю Чурай, Анну, Беатріче. Ольга Яківна в одній із статей на честь 50-річчя сценічної діяльності Н. М. Ужвій писала: «Я безмежно вдячна своїй долі, що ось уже двадцять п'ять років працюю поруч з Наталією Михайлівною Ужвій. Милуюсь глибоким її розумом, її великим талантом. Відчуваю її плече – плече щирого друга...»

Чоловіком Ольги Яківни був український артист естради Ю. Т. Тимошенко, відомий по сценічному образу Тарапуньки. Померла відома актриса 17 листопада 1997 р. Похована вона у Києві на Байковому кладовищі [1, 501].

З нагоди 80-річчя від дня її народження 26 листопада 1999 року відбулися урочистості у місті Каневі. На батьківщину артистки з'їхалися артисти національного академічного театру імені Івана Франка, її хрещениця, народна артистка Людмила Приходько [6, 4]. Під час цих урочистостей на приміщенні колишнього театру (тепер приміщенні Канівської дитячої школи мистецтв), було встановлено меморіальну дошку з барельєфом видатної артистки, в якому вона розпочинала акторську діяльність [2, 1].

1. Жадько В. Черкащина. Універсальна енциклопедія. – Київ.: ВПК Експрес-Поліграфія, 2010.
2. Сорокопуд Іван. Самобутній талант (До 80-річчя Ольги Кусенко) // Дніпрові зірки. – № 94 (10117). – 17.11.1999.
3. Новоселицька Л. М., Новоселицька Н. М. Ольга Кусенко: Народна артистка СРСР. Нарис про життя і творчість. – К.: Мистецтво, 1983.
4. Сорокопуд Іван. Краси розкрилля. Канівщина мистецька. – Канів.: Родень, 2005.
5. Енциклопедія Українознавства. Т. 4. Перевидання в Україні. – Київ.: Глобус, 1996.
6. Зелененко Лариса. Вшановуючи народну артистку // Дніпрові зірки. – № 98 (10121). – 01.12.1999.

І. І. Кривошея
Ю. В. Ярцун

УМАНСЬКІ ПЕНАТИ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ – ДУХОВНИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ

Період другої половини ХХ століття став одним з найнасиченіших в історії України. Події світового значення з небаченою швидкістю змінювали одна одну. Свідком і безпосереднім учасником тогочасних подій стала Надія Віталіївна Суровцова – особистість легендарна і багатогранна.

Надія Віталіївна Суровцова (18.03.1896–13.04.1985) – уманчанка, письменниця, журналістка, історик-краєзнавець, громадсько-політична діячка, одна зі знаних постатей українського патріотичного руху, тридцятирічний в'язень таборів і примусових поселень. Вона, слабка жінка, витримала всі натиски тоталітарного режиму, їй одній з небагатьох вдалося вижити в «сталінських» таборах, причому після звільнення й політичної амністії вона стає найближчим соратником і порадиником дисидентів Умані, а її домівка стала для борців за незалежність штаб-квартирою.

На сьогодні в Україні найбільш знаними дослідниками Надії Суровцової є два науковці, які захистили кандидатські

дисертації пов'язавши свої теми з постаттю цієї жінки – це Петро Синицький [7] та Людмила Якименко [10]. Саме з їх праць, побудованих в більший мірі на архівних джерелах, ми і черпаємо багато цікавої інформації.

Тиха вуличка старої Умані. Цегляний будиночок зі старосвітським ганком – влітку його густо заплітає дикий виноград. Грядочка для квітів. Це рідний дім Надії Суровцової, де випало їй провести початок і кінець довгого, незвичайного, яскравого і трагічного життя. Нині на свіжопофарбованій стіні з'явилась табличка «Музей-квартира громадської діячки письменниці Надії Суровцової» [2].

1957 рік – це рік, коли після тридцятилітнього заслання в Умань повернулася Надія Віталіївна Суровцова. В Умані працювала над історією парку «Софіївка», на громадських засадах працює при місцевому краєзнавчому музеї, допомагає у створенні виставок народної творчості, разом з О. Діденко, В. Стефановичем, П. Чайкою, М. Бажаном, Ю. Смоличем, П. Троньком сприяють реставрації під картинну галерею костелу, збирає матеріали про видатних людей Уманщини спільно з М. Комарницьким, історію рідного краю. При АН УРСР Н. Суровцова працює над історичними матеріалами. У Польщі кількома тиражами виходить її дослідницька праця (книжка) про відносини між царською Росією і Польщею на переломі XVIII – початку XX ст. і життя Софії Главані-Вітт-Потоцької [5]. Її спроба повернутися до літератури при житті не здійснилася. Підготовлена збірка новел «По той бік» (1958) була повернена видавництвом «Радянський письменник» як «чужда соцреалізму».

Уманські пенати Надії Суровцової стали своєрідним духовним осередком, куди злітали листи з усієї України та з-за кордону, куди з'їжджалися однодумці, яких об'єднувала атмосфера трьохкімнатного будиночка на Коммолоді 6, вабила особа його господаріні. Художники й скульптори (О. Кульчицька), архітектори, реставратори та композитори (Л. Скорик, М. Скорик), археологи й історики (В. Кропоткін, Я. Дашкевич, Л. Проценко, І. Бутич), літературознавці й лінгвісти (Е. Груніна, М. Острик, Ф. Сарана, М. Коцюбинська), поети, письменники (М. Бажан, Ю. Смолич, В. Губенко, П. Тичина), громадські діячі (І. Світличний, Н. Світлична, В. Нікіпелов, Л. Падун-Лук'янова та інші – ті, хто приїздив до міста в 50 – 60-х рр. XX століття, вважали за честь відвідати Надію Віталіївну [3, 21].

Одразу виникає запитання: до Умані приїздили надзвичайно різні люди, то як вдавалося Надії Віталіївни збалансувати, урівноважити погляди націоналістів (Галини Дидик, Катерини Зарицької, Дарини Гусяк) і комуністів (Юрія Смолича, Миколи Бажана, Павла Тичини, Михайла Острика); колишніх в'язнів радянського режиму (Миколу Шрага, Надію Мудру, Олену Степанів) та завзяту молодь шістдесятих (Михайлину Коцюбинську, родину Світличних, Ларису Скорик)? Мало чи не всі респонденти сходилися в одному: внутрішній такт, почуття міри, духовна збалансованість господині слугували тим невидимим бар'єром, тією межею, за яку соромилися переступати її гості [10].

Красномовно звучать і зауваження Романа Корогодського: «Умань перетворилася на Мекку – туди їздили «батьки і діти» українського Відродження», але «...шістдесятники мали свою компанію, наші класики – свою» [4, 136].

Наприклад, Катерина Олицька (сестра чоловіка Надії Суровцової Дмитра Олицького), яка довгий час проживала разом з Надією, згадуючи про становище в своїй родині після лютневої революції, писала: «В нашій сім'ї зійшлися представники всіх точок зору. Батько, виходячи зі своїх народовольних переконань, симпатизував есерам. Мати вступила в партію соціал-демократів. Старша сестра стала більшовичкою. Я – есерка. Аня заявила, що якщо вже неодмінно треба зробити вибір між різними громадськими течіями, то їй симпатичніші за інших анархісти. Вдома в нас постійно йшли сперечання, які переходили в бурхливі сцени» [9, 61]. Найцікавіше з всієї цієї ситуації те, що між Н. Суровцовою (націонал-комуністкою) і К. Олицькою (есеркою) ніколи не виникало конфліктів на ідеологічному підґрунті, що черговий раз доводить унікальність вміння Н. Суровцової встановлювати контакти з людьми різного світогляду і переконань.

Після усунення Микити Хрущова, політичний клімат навіть у далекій від центрів Умані почав погіршуватися, що й вдарило, в першу чергу, по салону Надії Віталіївни. Справа в тому, що в уявній книзі відвідувачів найбільше місця зайняли б колишні політичні в'язні різних напрямів та кандидати на новітніх політичних в'язнів. Уманський салон, де опозиційна молодь («шістдесятники») могла не лише побачити дуже живу й активну немов реліквію часів Української революції та часів

українізації 1920-х рр., не тільки обмінятися думками, не лише передати самвидав, але й дістати пораду та навіть здобути певний політичний досвід, став сіллю в оці. Атмосфера уманських розмов, як здавалося окові, що наглядало, та вухові, яке підслуховувало, ставала загрозливою. Тим більше, що Надія Суровцова користувалася великим авторитетом в Умані та поза Уманню. Надію Віталіївну облутували інформаторами, донощиками, сіткою пліток, підозр – все робилося для того, щоб зменшити доступ людей до неї і зменшити її духовний вплив [1, 560–561].

Богдан Данилович Черномаз, історик, відвідувач «уманського салону» із 1966 р. до арешту в 1972 р., говорить: «Дім Суровцової був під постійним наглядом, прослуховувався, тому відвідувачі придумали вести дискусію у вигляді переписки (за словами Богдана Даниловича предметом дискусії найчастіше виступала історія України), після закінчення якої папір спалювали...» [9].

Бажання закрити салон Н. Суровцової і вилучити її спогади призвело до багаторазових обшуків у 1972, 1977, 1979, 1981, і не лише в Умані, але й у Києві та Львові. Таким чином салон перестав існувати. Що ж до спогадів, то цю проблему Надія Віталіївна розв'язала в 1970-х, відкривши два фонди (в Центральному державному архіві та відділі рукописів ЦНБ Академії Наук УРСР), куди й помістила свої спогади [6, 765].

На наш погляд, саме кмітливість Надії Суровцової і врятувала для нас дослідників вже надрукованих «Спогадів» величезну кількість цієї цікавої, місцями колоритної, а місцями безцінної для історії інформації.

Таким чином, на прикладі діяльності Надії Суровцової ми можемо зробити наступні висновки: по-перше – в місті Умані у другій половині ХХ ст. активно розвивалася краєзнавча та літературна діяльність; по-друге – уманські дисиденти стали активними учасниками боротьби за ідею незалежності; по-третє – Надія Суровцова як високоосвічена жінка та активна громадська діячка з європейською освітою стала натхненником уманських дисидентів у їх боротьбі. Адже для дисидентів комуністичного режиму оселя Суровцової в Умані стала місцем паломництва... Тут жевріла і розгорялася ідея Української держави, і хоча наша героїня не дожила до її проголошення, але за правом усього свого життя була однією з її будівничих.

1. Дашкевич Я. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.* – Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
2. Даниленко О. «Уманський салон» Надії Суrowsької // Черкаський край. – 2005. – 14 грудня.
3. Коцюбинська М. Під осінь воно видніше... // Бібліотечка «України». – № 37. – С. 19–21.
4. Корогодський Р. Природа доброти й сподівання // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78. – С. 135–143.
5. Калужний Д. Свідок і учасниця історичних подій // Уманська зоря. – 1990. – 28 грудня.
6. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 2. – Харків: Права людини, 2006. – 504 (517 – 1020) с.
7. Синицький, П. Е. «Спогади» Надії Суrowsької (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років / П. Е. Синицький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Рент (гол.) [та ін.]. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 307–322.
8. Чорномаз Богдан Данилович [Інтерв'ю із Чорномазом Б. Д. від 05.03.2012].
9. Шевченко О. Надія Віталіївна Суrowsька та її соратниці в міжнародному жіночому русі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 87–88. – С. 60–62.
10. Якименко Л. Боротьба з дисидентством в УРСР та Надія Суrowsька [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/978-966-492-209-5/29.pdf>

Л. Г. Шрамко

КРАЄЗНАВЕЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ СОРОКАПУД – ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН МІСТА КАНЕВА

Іван Іванович Сорокопуд – Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, пропагандист рідного краю, неперевершений знавець топоніміки Канівщини, палкий захисник природи, почесний громадянин міста. Він впродовж всього свого життя займався літературним та історичним краєзнавством, і сіяв добре і вічне у душах дітей та своїх колег, працюючи вчителем та директором миської школи № 2 імені Івана Франка. Уродженець Канева, він глибоко любить і шанує його історію і літературу. Був особисто знайомий з багатьма діячами вітчизняної літера-

тури. Серед них: Володимир Сосюра, Павло Тичина, Максим Рильський. Досліднику і педагогу належить величезний доробок у царині краєзнавства. У невтомних пошуках, які тривають і понині, було зібрано багатющий краєзнавчий матеріал про історію, літературу, мистецтво Канівщини і видатних особистостей Черкащини. Це дало можливість написати сім книг, близько вісімсот нарисів, статей, рецензій, інформацій, які вміщувались на сторінках української періодики.

Статті І. І. Сорокапуда друкували газети «Друг читача», «Черкаська правда», «Молодь Черкащини», «Дніпрова зірка», «Дніпробуд», «Канівчанка» і деякі місцеві видання інших районів Черкащини. Нарис «Канів» було надруковано в багатотомному виданні «Історія і сіл Української РСР», стаття про місто Канів в Шевченківському словнику.

«Все своє життя він присвятив вихованню дітей та вивченню історії нашого краю. По крупинці збирав матеріали про видатних людей, які народилися і виростили на Канівщині. І. Сорокопуд мріяв про створення в Каневі музею «Літературна Канівщина». Саме його колекція стала основним ядром фондового зібрання науково-дослідного відділу Шевченківського національного заповідника «Літературна Канівщина» [1,4].

Народився І. І. Сорокопуд у вересні 1917 року на благодатній канівській землі. З дитинства дуже любив читати. Прочитавши книжку «Ряст» О. Кобця дізнався, що автор улюбленого твору, його сусід, який часто водив допитливого хлопчика на Шевченкову гору. Познайомив з письменником, який народився в селі Прохорівці, Семеном Скляренком. Олексій Кобець охоче спілкувався з допитливим хлопчиком і книжки, які отримувал від побратимів по перу, давав читати своєму юному сусідові. Закінчивши канівську семирічку, приміщення якої знаходиться біля Успенського собору, успішно склав вступні іспити до канівського педагогічного технікуму.

«Під час березневих канікул 1934 р., з нагоди 120-ї річниці від дня народження геніального сина України Т. Г. Шевченка, шанувальники його таланту, вирішили пройти Тарасовими стежками по Канівській землі. І як же мені пощастило на перших кроках краєзнавчої роботи! У селі Лука я натрапив на Шевченківські сліди: тут Т. Г. Шевченко познайомився з І. П. Дзендзеловським [2,190] у липні 1859 року і побував на його заводі з виготовлення парових котлів, підтримував з ним дружні взаємини – згадує в своїй автобіографії І. Сорокопуд

[3,6]. Закінчив із високими оцінками технікум, а 31 серпня 1933 р. працював учителем української, російської і німецької мови у Пшеничницькій середній школі, директором семирічки у Чернишах. У січні 1940 р. І. Сорокопуда призвали на строкову службу до армії.

Пройшов усю війну. Під Сталінградом був тяжко поранений. Бойовий шлях свій закінчив у званні лейтенанта. Довго лікувався у госпіталі у Свердловській області. Має бойові нагороди. Навесні 1944 р. він повернувся до рідного Канева і одразу вшанував пам'ять великого сина українського народу Т. Г. Шевченка: «Повільно віддаляючись від Тарасової могили, прямую сходами вниз, і в цей час я зрозумів, що саме мені, непересічному краєзнавцю, належить відновити роботу Шевченківського заповідника. [3,14]. На Тарасовій горі Іван Іванович пропрацював з грудня 1944 по жовтень 1948 р.

«Одного дня батько повів мене на бабенківські левади і, обвівши поглядом оце наше давнє багатство, звернувся до мене:

– Сину, нікуди з Канівської землі не йди. Ти найграмотніший в нашому роді, тому саме ти маєш дізнатися і про його коріння, і про канівську бувальщину. Розшукуй, вивчай і пиши про благословенний рідний край та його людей.

Батьків заповіт я запам'ятав на все життя», – розповідає краєзнавець [5,7]. Незважаючи на занятість І. І. Сорокопуд завжди знаходив час для пошукової роботи. Працював в бібліотеках і архівах Києва, Харкова, Москви. За останнє десятиліття краєзнавець написав сім книг: Сорокопуд І. «Струмки могутньої ріки. Канівщина літературна», 1998.; «Краси розкрилля. Канівщина мистецька», 2005; «Канів. Сторінки незгасимої пам'яті», 2001; «Канів крізь віки», 2008; «У вічній пам'яті Канівщини», 2008; «Ім'я на Канівщині», 2008; «Канів із глибини століть», 2012.

Вони розповідають про чарівний світ літератури та мистецтва нашого рідного краю, про історію міста, його гори, ріки, вулиці, узвози... «У магічній аурі Канівських гір, древнього Дніпра-Славути здавна жили і творили напрочуд красиві і талановиті люди, які понад усе шанували свою землю, її природу, ладні були захищати її і словом, і в борні. Саме тут у старовинному Зарубі жив «Книжник небачений до того» Климентій Смолятич. Сюди сягали думки геніального автора «Слова о полку Ігоревім», тут черпали насагу видатні постаті української культури Яків Козельський, Памфіл Юркевич, Олекса Кобець, Євген Попович, Дмитро Чередніченко та багато інших

[5, 3] В одній з книг «Ім'я на Канівщині» Іван Іванович написав свою автобіографію. Цікаві факти з свого нелегкого, насиченого подіями життя, яке він присвятив своєму рідному місту. Цікаво описана доля людей, які своєю наполегливою працею прославили Канів, Україну, в роки Великої Вітчизняної війни ризикуючи життям боролися за рідну землю.

На 88-му році життя Іван Іванович Сорокопуд втратив зір. Половину своїх книг записував під диктофон. В цьому йому допомагала завідувача відділом «Від давнини до сучасності» Шевченківського національного заповідника О. М. Ісаєва, яка і підготувала ці книги до друку.

За значний вклад у розвиток краєзнавчого руху та збереження історико-культурної спадщини у 2001 р. Канівська міська влада присвоїла йому звання «Почесний громадянин міста Канева». Вагомий внесок І. І. Сорокопуда у дослідження минулого та збереження історико-культурної спадщини рідного краю відзначені обласною краєзнавчою премією імені Михайла Максимовича.

1. Дорошенко Т. *Почесному громадянину Канева Івану Сорокопуду – 95 // Дніпрова зірка.* – 2012. – № 77 – 78. – С. 4.
2. *Шевченківський словник.* – Т.1. – К., 1074. – С. 190.
3. Сорокопуд І. *Ім'я на Канівщині.* – Канів, 2009. – 68 с.
4. Сорокопуд І. *Струмки могутньої ріки.* – Канів, 1998. – С. 40.
5. Стрипко Т. *Передмова до книги І. Сорокопуда «Струмки могутньої ріки».* – Канів, 1998. – С. 3.

Н. Ф. Левченко

ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ БРЮХОВЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДИВО-КЕРАМІКА

В палітрі народних ремесел Чигиринщини виділяється гончарство, яке на початку ХХ ст. було представлене майже десятком самобутніх осередків. Так, наприклад, керамічний посуд робили майстри Цвітної – 25 дворів, Полуднівки – 3, Головкивки – 3, Івківців – 2 та в Суботіві, де був зареєстрований 1 гончар. Проте відомості явно применшені, бо в них обійдено тих майстрів, які не сплачували податку (наприклад, у Цвітній гончарів було 200!) [5, 79]. Повнокровно функціонували різні

гончарні осередки, але «такі, як Головківка, Сунки, Романівка, Гнилець стали значними центрами виробництва кераміки» [4, 93].

Місцеве гончарство базувалось на основі сприятливих природних умов: широка розповсюдженість покладів гончарної глини, достатньо велика глибина залягання. Все це сприяло становленню в селі Головківка центру фляндрованого керамічного розпису другої половини XIX – першої половини XX ст. Фляндрівка – специфічна система орнаменту в українській народній майоліці, що одержується певним способом при нанесенні фарб на сирий гончарний виріб [1, 1326].

Документальні джерела розповідають, що «местные мастера П. Коваль, П. Зинченко, Н. Брюховецкий расписывают здесь посуду способом фляндровки. Темно-красные и зеленые краски нанесенные на желтый фон, создают радостное для восприятия зрелище» [12, 88]. Н. Брюховецький створював посуд, «який відзначався особливою витонченістю фляндрованого розпису, якістю барвників і поливи» [9, 257]. Головківські миски Н. Брюховецького, П. Зінченка, П. Ковалья, які зберігаються в державному музеї українського народного декоративного мистецтва дають досить повну картину місцевого розпису 1930 – початку 1960-х рр. [2, 162].

Гончарні вироби П. Зінченка та І. Атамася з унікальними розписами зберігаються в Київському і Львівському музеях народного мистецтва [11, 4]. Також головківські миски є не тільки в музеях України, а й за кордоном – Польщі та Угорщині [8]. За переказами, наприкінці XVII ст. на замовлення польського королівського двору в Головківці було виготовлено столовий сервіз на 250 персон і волами відправлено до Польщі. Далі він, як королівський дарунок, потрапив до Франції. На цьому його слід загубився, але слава про головківську кераміку прокотилася по всій Європі.

Відомо, що на початку 1930-х рр. у Головківці при колгоспах ім. Будьонного та Жовтневої революції діяло дві гончарні майстерні. Для виконання норми кожен майстер мав зробити так званий гончарський десяток, до якого входила певна кількість мисок одного виду: «шестірка» (60 шт.), «п'ятірка» (50 шт.), «четвірка» (40 шт.). Одного дня гончар робив миски одного виду, другого – іншого. За норму зараховувалося два трудодні [4, 100]. За посуд виготовлений в колгоспних гончарнях грошей не платили, тому це призвело до виготовлення неякісних гончарних виробів. Майже весь посуд головківські гончарі

продавали за півціни скупникам, які вивозили його на Кіровоградщину, Херсонщину, Миколаївщину, а також на Полтавщину [2, 161].

Основою головківської кераміки є миска, але гончарі також виготовляли горщики, тикви, ринки, макітри, глечики.

Розпис фляндрівки здійснювали на гончарному крузі по сирому, але підв'яленому черепку. Для декорування виробів застосовували два види ангобного розпису: монохромний (однobarвний) та поліхромний. Головна ознака поліхромного ангобного розпису полягала у komponуванні патьоків білої, коричневої та зеленої глини на червоному, рідко білому тлі, внаслідок чого вони ставали основним декоративним мотивом. Фляндрований підполивяний розпис включав у себе поєднання ангобного декору з наступним покриттям прозорою поливою. Прозора полива робила кольори насиченими, проникаючи в пори ангобу (по принципу лакування дерева), захищала декорування від передчасного старіння або обсіпання і, нарешті, робила кераміку водонепроникною.

Серед основних композицій головківського розпису можна виділити три основні групи: I – горизонтальні смуги – косиці та квіти в середині мисок (за рахунок різної кількості, різного поєднання); II – миски, прикрашені групами нерівних стопчиків або спускавок (розміщені кількома групами); III – миски, на яких поєдналися два перших орнаменти.

Для продовження своєї справи гончарі набирали учнів. Спочатку учні заготовляли дрова, носили глину, мололи жорнами фарби. З часом їх навчали формувати, розписувати і випалювати посуд. Таке навчання продовжувалось кілька років, поки учень не стане майстром. Крім того майстрами ставали діти з родин гончарів, де справа передавалася від батька до сина.

З початком 1950-х рр. гончарний промисел в Голоківці занепадає і практично зникає. Воскресити його вдалося лише через багато років. І ця почесна місія випала на долю Якова Михайловича Брюховецького, уродженця Голоківки, який був продовжувачем славного роду гончарів. Майстерності вчився в батька і так справи пішли у сина, що незабаром, як це й повинно бути, випередив учителя.

З раннього дитинства Яків був залучений до батьківської справи. В 13 років почав молоти фарби та готувати поливи. В 14 років сів за гончарний круг та почав виготовляти спочатку покришки, потім – миски, горщики. Уже з 15 років Яків виго-

товляв добротний посуд, пригожий для продажу на ярмарках. Природний розум, неабиякий хист, працьовитість, наполегливість привели його до високої майстерності. Робив дуже гарні миски й красиво їх розписував. Мріяв про власну гончарню, планував продовжити батьківську справу. Але тоді не судилося втілити в життя задуми. Після служби в армії, працював на шахті в Донбасі, потім у рідному селі в колгоспі. Його життя було схоже на коловорот гончарного круга. Але не могли в ньому не озватися батьківські і всіх предків гени, не покликати в минулі і нові дороги.

І вирішив Яків Михайлович відродити унікальний і неповторний гончарний промисел. Побудував піч у садку, за хатою, посуд виготовляв у хаті, а потім випалював у печі [7]. Нову справу було нелегко починати і, не знайшовши жодного нащадка відомих гончарних родин, які б підтримали його, перестав виготовляти посуд.

Пройде багато часу, перш ніж Яків Брюховецький повернеться до улюбленої справи. В Головківці у 1980-х рр. вирішили відродити гончарний промисел. В сільській школі відкрили клас для навчання гончарному ремеслу. Яків Михайлович був останнім гончарем із великої плеяди майстрів колись відомого гончарного осередку Наддніпрянщини, саме тому запросили його викладати в школу [7]. І почав він вчити дітлахів гончарному ремеслу. Але це тривало недовго, через кілька місяців роботи – клас закривають. І знову майстер залишається сам.

У 1989 р. було створено Чигиринський державний історико-культурний заповідник з метою відродження історико-культурної спадщини українського народу. Потім виникла ідея відродити головківську кераміку. Завдяки зусиллям О. М. Дубового та В. І. Полтавця, які зуміли переконати Якова Брюховецького і він почав працювати в Головківці, потім в Чигирині [8]. З 1990 р. Яків Брюховецький – молодший науковий співробітник заповідника [10]. Майстер працює в майстерні заповідника над відродженням головківського фляндрованого підполив'яного розпису.

Сотні, тисячі різноманітних виробів створив він за 15 років праці в заповіднику. Але найбільше його душа лежала до мисок і тарілей. Яків Михайлович бере участь в обласних і всеукраїнських виставках декоративно-прикладного мистецтва, де цінили його труд і визнавали переможцем. Він нагороджений дипломом Всеукраїнського симпозіуму «Бубнівська кераміка –

2000» [15] та дипломом I ступеня громадської організації «Фонд Івана Гончара» [16]. Лауреат премії імені Д. Щербаківського [17], а в 2001 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений майстер народної творчості України» [18]. Красу його творів визнали і за кордоном, він став переможцем IX Міжнародного фестивалю мистецтв «Слов'янський базар» у Вітебську [19]. Завдяки таланту майстра в Чигирині відбувся Перший Всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва «Чигирин-2003», під час якого патріарх головківського гончарства ділився досвідом з молодими гончарями [14, 28].

Основною формою збереження національних традицій ремесла є передача досвіду своїм учням. Разом з Яковом Михайловичем в заповіднику працювали його учні І. Кривенець та С. Комар. Так, С. Комар, до знайомства з майстром, справ з глиною не мав. Але побачивши Якова Михайловича за гончарним кругом, не міг залишитися байдужим до гончарного промислу. Маючи талант від Бога майстер навчив не тільки робити миски, але й вкладати душу в кожен свій виріб [6].

Під час Другого Всеукраїнського молодіжного симпозіуму гончарного мистецтва «Чигирин-2004» учні добре представили свою мистецько-прикладну школу [3, 20]. На заключну виставку вони виготовили цілі розсипи гончарних шедеврів і стали переможцями різних номінацій.

Гончарний круг, наче магія, зачаровував Якова Брюховецького, він линув в інший світ де був тільки він і його твір. Любив ліпити миски із головківської глини, змішуючи її з глеєм [6]. Виготовляв миски на гончарному крузі, витягуючи його руками та дерев'яною дощечкою. Руки гончар постійно змочував водою, зрізав готові миски з круга металевою стрункою, обережно підіймав та ставив сушитися.

Всі миски гончара належать до круглобоких, так званих простих. У них потовщені й трохи вивернуті назвні вінця, завжди прикрашені кривулькою. За розмірами миски були різноманітні, в основному він робив миски та мисочки, рідше – великі. Полумиски та декоративні тарелі, які є різновидом мисок, були різні за розмірами. Різними за розмірами були макітри та глечики, тикви.

Всі глечики біло-глиняні та полив'яні з ручкою та покришкою, зсередини вкриті білою поливою. Тулуб прикрашений зображенням у вигляді рослинного або геометричного орнаменту. Всі макітри з кришками, але різні за кольором: світло-

червоні, жовті, білі, прикрашені геометричним орнаментом та хвилястою лінією. Дуже цікавим є орнамент у вигляді ком.

Розписувався посуд на гончарному крузі по вологій поверхні перед першим випалом. Для розпису використовував майстер як сучасні штучні барвники, так і традиційні. Випалювався посуд двічі: спочатку добу після висушування, а потім, після облиття поливою.

Особливістю кераміки Якова Михайловича був фляндрований підполив'яний розпис, який відомий особливою витонченістю, чіткою і зібраною композицією. Він любив залишати вільні місця, щоб кожен орнамент був виразнішим.

Головківська миска має 3-ярусну орнаментальну композицію (вінця-стінки-дно). Композиція розпису мисок завжди центральносиметрична. Будується вона або на чергуванні окремих орнаментальних мотивів, що повторюються від 4 до 8 разів, або у вигляді досить широкої смуги суцільного орнаменту посередині стінок чи під вінцями. Вивчення орнаментальних мотивів мисок Якова Брюховецького свідчать про те, що майстер використовував одночасно від трьох до семи різних елементів розпису. При цьому композиції виходили вкрай різноманітні й дивовижні.

Як правило, малюнки на тлі мисок гончаря чергуються: квіточки з косицями, спускавки з рослинними доріжками. Їх завжди майстер малював контрастними фарбами. Наприклад, на білому тлі чергуються зелений з червоним кольором, на червоному – зелений з білим, на зеленому – білий з червоним. Квіточки, віночки завжди мали змішаний колір – біло-зелений, зелено-коричневий, біло-коричневий. Найулюбленішими у Якова Михайловича були миски з різноманітними відтінками червоного та коричневого кольору, на якому він робив орнамент відповідно білого та зеленого кольору. Майстер оздоблює візерунками лише стінки мисок. На денці, підкреслюючи глибину миски, завжди проводить кілька спіральних ліній (білі на червоному і коричневі на білому тлі), поверх яких часом малює дужки квасольок.

Серед основних композицій головківського розпису Якова Михайловича Брюховецького можна виділити декілька основних груп. Перша група мисок двох кольорів: червоного та білого, які прикрашені по вінчику хвилястою білою та прямою зеленою смугою, зсередини – стилізоване зображення колосків та віночків червоного та зеленого кольорів. На дні – червона або біла спіраль.

Друга група – миски червоного та білого кольору, по вінчику – хвиляста червона та пряма зелена смуги, зсередини – червона хвиляста смуга, яка переходить в зелені спускавки, по денцю червона спіраль. Загальнопоширений мотив фляндрованого розпису – спускавки. На мисках крапля фарби пущена згори не зустрічає ніякої перепони, тому довжина спускавок ніколи не буває однаковою.

Третя група – миски білого кольору, по вінчику – хвиляста червона та пряма зелена смуги, зсередини – стилізоване зображення віночків та дерев червоного та зеленого кольорів, по денці – червона спіраль, яка перетинається широкими смугами. Полу-миски червоного кольору декоровані орнаментом з трьох ярусів: верхній – зелена та біла хвиляста смуги; середній – на білому фоні колоски та віночки; нижній – віночок в обрамленні смуг.

Дуже цікаві декоративні тарелі настінні. В середині дві смуги зеленого та коричневого кольору косівського орнаменту розділені між собою білою смугою, в центрі якого зображено барельєф Богдана Хмельницького або Тараса Шевченка.

Подивившись на гончарні вироби майстра, ми бачимо витончений смак, високий мистецький рівень. Елементи орнаменту на виробих, передавалися із покоління в покоління та відображали естетичні смаки, світогляд українського народу. На питання чому він малює такий орнамент Яків Михайлович відповідав: «Я ніколи не замислююся над тим, що малюю на своїх мисках, елементи і композиції виникають самі із душі і серця... Як тільки я бачу глину, як тільки мої руки торкаються її, я ніби переносюся в інший світ, де панує мудрість і спокій, краса і прадавній народний дух. І руки самі витягують на гончарному крузі ту чи іншу форму, самі розписують миски тим чи іншим орнаментом...» [13, 21].

Дотримуючись традицій головківського розпису, Яків Михайлович використовує три основні кольори – білий, зелений, та різновиди червоного. Білий колір символізує чистоту, світло, зелений – природу, рослинне життя, родючість землі; червоний – кохання, страждання. Ці традиційні кольори та елементи розпису відомі з давніх давен, з глибокої пам'яті, яка зберегла їх первісний зміст та значення.

Відроджена головківська кераміка Якова Брюховецького вражає своєю свіжістю, надзвичайною різноманітністю і не залишає байдужим кожного хто її побачив. Завдяки таланту і вмінням майстра у нас є можливість побачити диво-кераміку.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов.ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, 2003. – 1425 с.
2. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. – Київ: Мистецтво, 1974. – 190 с.
3. Другий всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва Чигирин. – 2004: Альбом-каталог/Авт.-упоряд. Є. Шевченко. – К.: Народні джерела, 2005. – 48 с.
4. Корнієнко М. Деякі аспекти побутування домашніх промислів та ремесел на Черкащині в 1920-40 роки //Родовід, число 2(16), 1997.
5. Лащук Ю., Полтавець В. Бути чи не бути заповіднику в Чигирині//Жовтень. – 1988. – № 4 (522).
6. Матеріали польових досліджень автора. Записано від Комара Сергія Васильовича (1965 р.н.), проживає в с. Галаганівка Чигиринського району. – Квітень 2008 р.
7. МПДА. – Записано від Корхової Марії Іванівни (1951 р.н.), проживає в м. Чигирин Черкаської обл. – Квітень 2008 р.
8. МПДА. – Записано від Полтавця Василя Івановича (1952 р.н.), проживає в с. Стецівка Чигиринського району. – Квітень 2008 р.
9. Мистецтво України: Енциклопедія в 5 т. – К. – 1995. – Т.1.
10. Наказ №5 від 1.06.90 р. по НІКЗ "Чигирин".
11. Народні умільці //Черкаська правда. – 1959 р. – 14 лютого.
12. Народные мастера Приднепровья / Белич В.Я. – Днепропетровск: Промінь, 1978. –112 с.
13. Нераденко Т. М. Останній гончар із Головкивки та його диво-кераміка. – Черкаси, 2007. – 29 с.
14. Перший всеукраїнський молодіжний симпозіум гончарного мистецтва Чигирин – 2003: Альбом-каталог/Авт.-упоряд. Є. Шевченко. – К.: Народні джерела, 2004. – 46 с.
15. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/20 ПП-3140.
16. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/11 ПП-3131.
17. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/3 ПП-3127.
18. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/1 ПП-3126.
19. Фонди ЧНІКЗ КВ-11519/19 ПП-3139.

А. І. Перепелиця

ІВАН ТИТОВИЧ ЗАПОРОЖЧЕНКО – ВЧИТЕЛЬ, МУЗИКАНТ, ХУДОЖНИК

На початку 1930-х рр. в культурному розвитку України поряд із негативними наслідками «розстріляного» українського національного відродження, з'явилися нові позитивні тенденції. Значних успіхів було досягнуто у ліквідації неписьменності дорослих, написанні та розповсюдженні шкільних підручників,

будівництві нових шкіл, кадровій підготовці вчителів. Результати були досить вагомими: в Україні на 1930 рік писемність досягла 77 %. У 1932 році запровадили єдину структуру загальноосвітньої школи та стандартизували навчальні програми. Будівництво нових шкіл ліквідувало третю зміну навчання.

Статистичні дані дають інформацію, що у 1933 р. в УРСР працювало 126 тисяч вчителів, загальним навчанням було охоплено 95 % дітей початкових класів, із них 95 % продовжували навчання у 8–10 класах [1, 243].

В 1935–1936 рр. в Чигирині нараховувалось 5 шкіл, зокрема Чигиринська зразкова середня школа (нині – це одне з приміщень Чигиринської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат), а також дві початкові та дві неповні середні школи. Серед вчителів Чигиринської середньої зразкової школи зустрічаються два прізвища Запороженко – Іван Титович та Галина Семенівна [2, 8]*. Іван Титович – людина неординарна і творча, працював у даній школі 15 років, мав фахову середню освіту. Викладав співи, малювання, креслення та географію в 5–6 класах. Його дружина – Галина Семенівна – філолог. Мала фахову незакінчену вищу освіту. Викладала українську та російську мови в 5–6 класах даної школи. Із листопада 1934 року – класний керівник 6 класу. Стаж роботи педагога – 15 років. За свою педагогічну працю була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Орден вручав голова ВЦВК М. І. Калінін.

Іван Титович Запороженко народився у 1898 р. в сім'ї чигиринського моряка. В XIX ст. 75 % чоловічого населення міста служило на чорноморському флоті. Його батько – Тит Васильович – був боцманом на пароході «Ярославль». Приїздив додому один раз на рік. Мати – Наталія Костянтинівна – доглядала 13 дітей [3]. Один із синів мав сан священнослужителя.

Навчався Іван у церковно-приходській школі та міському училищі Хрестовоздвиженського собору (нині – навчальні корпуси Чигиринської загальноосвітньої школи № 1 ім. Б. Хмельницького). Церковнопарафіяльні школи були забезпечені музичними інструментами: роялями, фісгармоніями, бандурами та

* У двох документах – "Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1935-36 навчальний рік" та архівному джерелі про пам'яткоохоронну роботу за 1926 рік – прізвище цих вчителів згадується як Запороженко. Всі інші досліджені матеріали, зокрема авторські підписи картки та "Свідоцтво про смерть", видане відділом реєстрації актів громадського стану Чигиринського районного управління юстиції Черкаської області, подають як Запороженко.

скрипками. В кінці XIX – на початку XX ст. міські училища акцентували увагу на вивченні теорії церковної музики. Обов'язковою була участь учнів у богослужінні приходського храму. Хор Хрестовоздвиженського собору в 1914 р. налічував 26 чоловік і вважався найчисленнішим у місті. Хористами були учні школи та училища: Іван Запорожченко, Дмитро Тищенко, Галина Левченко. Регентом Воздвиженського храму служив Дом'ятій Гурійович Євтушенко – майбутній професор вокалу Київської консерваторії. Знання теорії музики та навички гри на скрипці відіграли значну роль у виборі професії Іваном Титовичем Запорожченко.

В 1926 р. він стає студентом диригентського та художнього факультетів Київського музично-драматичного інституту імені М. Лисенка. Навчається з Іваном Чабаненком – майбутнім ректором музично-драматичного інституту ім. Карпенка-Карого та Григорієм Вірвовкою – композитором, засновником хору, який на сьогоднішній день носить його ім'я [4]. У вільний від навчання час, не маючи достатніх коштів на прожиття, І. Т. Запорожченко працював вантажником на залізничній станції, прибирав сніг із тротуарів. Разом із своїм земляком Іваном Чабаненком ходили до сестри Тетяни в с. Луганку, що знаходилось неподалік мыста, заробляли на харчі малюванням молодих сільських парубків та дівчат, які за свої портрети платили продуктами [5].

Маючи тільки відмінні оцінки, Іван Запорожченко здобув право зображати вождів Країни Рад.

Професор диригентського факультету запропонував Івану квартируватись у нього. За це він повинен був ходити на базар за продуктами, варити їжу, прибирати житло. Старий професор, навіть, подарував Івану Запорожченку скрипку Страдиварі.

Провчившись два роки в інституті Іван Запорожченко захворів. Після багатьох місяців лікування він повернувся до рідного міста. Працюючи в Чигиринській зразковій школі вчителем, створив учнівський хор. Іван Титович займався дослідженням минувшини рідного краю, а також пошуковою роботою. 24 грудня 1926 р. Шевченківська окружна комісія з охорони пам'яток активізувала свою роботу по взяттю на облік старожитностей краю. В кожному районі було створено тимчасову комісію «по виявленню пам'яток та ознаків старовини». Роботу покладали на вчителів, які виготовили карти-схеми населених

пунктів, в яких знаходились пам'ятки історії та культури. Згодом їх взяли за основу створення районної карти. Зокрема, вчителі І. Т. Запороженко та Гришко проводили обслідування Іллінської церкви в Суботіві та місця бувших Льохів (система підземних ходів). Всі знахідки, зокрема велику кількість ядер та козацьку гармату, Іван Титович передав до Чигиринського музею [6]. Був активним учасником його створення в рідному місті в 1950–1960 рр. [7, 250].

Запороженко І. Т. став ініціатором відкриття на Чигиринщині музичної школи. Велику допомогу в даній справі надав йому товариш дитинства І. І. Чабаненко, який на той час обіймав посаду заступника міністра культури УРСР. На відкритті музичної школи Іван Іванович подарував фортепіано «Октябрь», яке на сьогоднішній день знаходиться в Чигиринській музичній школі.

У 1953 році Іван Титович перейшов працювати у новостворену музичну школу: вів клас скрипки, хор, читав теоретичні дисципліни, сольфеджіо. Грати на скрипці Іван Титович навчив багато чигиринців. Клас гри на скрипці налічував 10–12 чоловік [8]. Учасники хору музичної школи згадують, що вони виконували пісні, музику до яких писав їх керівник. Мелодії та слова залишилися, на жаль, лише в пам'яті небагатьох літніх чигиринців.

Директор музичної школи А. С. Блонський розповідав, що Іван Титович провів із своїми учнями фольклорні експедиції. Обробив майже 100 народних пісень, зібраних на Чигиринщині та прилеглих селах Знам'янського та Новогеоргіївського районів. Пісенні твори передав до Києва в інститут етнографії. Мріяв видати збірник під власним авторством, але пісні загубилися в кабінетах вищого закладу [9]. В цей же час він був керівником хору меблевої фабрики, районної лікарні та вчительського міського хору.

Крім основної роботи Іван Титович був дуже перевантажений додатковою – оформляв «червоні куточки» на підприємствах, установах, школах, оскільки єдиний із місцевих художників мав право зображати Леніна та Сталіна. Ці роботи виконував уночі та у вихідні дні. Вільний час проводив за ескізами майбутніх пейзажів та етюдів. Довгими зимовими вечорами стояв за мольбертом. Проживаючи поряд із Замковою горою (нині вулиця Замкова, 44), писав краєвиди Замкової гори, вулиць та кутків міста. Виконував олівцем графічні роботи, на яких поставали пам'ятки історії та природи краю [10].

У фондах заповідника «Чигирин» зберігаються 103 художні твори І. Т. Запорожченка. В серпні 2010 року в музеї була відкрита виставка «Талановиті земляки мої», на якій експонувалися 17 творів художника, серед них – автопортрет. 10 робіт, що знаходяться у фондах заповідника, присвячені сакральним спорудам Чигиринщини. Чільне місце серед них займає Іллінська церква в Суботіві. Художник присвятив їй три картини. Дві з них (графіка) були виконані І. Запорожченком в липні 1922 та травні 1938 року.

В цей період церква переживала нелегкі часи. Влада вороже ставилась до релігійних громад. Розігнавши в кінці 1920-х років церковні парафії, народні комісари передали храми новоствореним колгоспам. Культурні споруди стали виконувати функцію зерносховищ, комор, сільських клубів. На початку 1930-х років молодь Суботова переглядала в храмі Святого Пророка Іллі кінофільми.

Третє художнє зображення Іллінської церкви датується серединою 60-х років ХХ століття. В цей час настають благодатні часи в плані архітектурного відродження Іллінської церкви. Завдяки кольоровій гамі осіннього пейзажу, в поєднанні із мальовничою середньовічною архітектурою, художник дає змогу побачити сакральну споруду в період її розквіту.

Графічне відтворення Іваном Запорожченком дерев'яної брами Чигиринського Свято-Троїцького монастиря є безцінним для відродження архітектурної композиції обителі. Про архітектуру Хрестовоздвиженського собору в Чигирині, сьогоднішні, можуть дати інформацію лише дві графічні роботи виконані І. Запорожченком у 1924 та 1932 рр. Дерев'яну Воздвиженську церкву в Чигирині до кінця 1930-х рр. називали Старим собором.

Зображення єврейського цвинтаря та залишок руїн чигиринської фортеці мають велике значення для дослідження історії міста Чигирин. Кольорові малюнки, на яких постають вулиці та кутки гетьманської столиці в різні пори року, милують своєю довершеністю.

Майже всі старожитності зображені на картинах Івана Титовича в першій половині ХХ ст. були зруйновані більшовиками. Отже, творчий доробок Івана Титовича Запорожченка є безцінним джерелом для вивчення та відродження ландшафтної і сакральної архітектурної композиції Чигиринщини.

Хвороба, яка все життя не дозволяла про себе забувати, виснажила І. Запорожченка. В післявоєнні роки родина Запо-

рожченків постійно переживала переслідування з боку місцевої влади. Причиною було те, що два брати та племінниця Івана Титовича служили в німецькій поліції м. Чигирин під час фашистської окупації [11]. У 1946 р., майже 2 місяці, він перебував у стінах Кіровоградського НКВС. За розповідями онуки Валентини Галина Семенівна, почепивши орден Червоного Прапора на груди, пішки пішла до обласного центру. Через три дні вони вдвох повернулися додому. Під час відступу німців брати емігрували. З часом оселилися у Канаді, надсилаючи звітти листи. Після кожного листа, що приходили на ім'я Івана Титовича його викликали до райвідділу НКВС. Постійні стреси викликали у Івана Титовича серцеві напади. У 1965 році, під час одного з них, Іван Титович помер.

Його дружина – Галина Семенівна – пережила свого чоловіка на 24 роки. Майже перед смертю вона, за символічну ціну, продала скрипку Страдиварі керівнику хору районного Будинку культури Анатолію Миколайовичу Чекалю.

До нашого часу залишилися учні, які згадують сім'ю вчителів Запорожченків добрими, щирими словами. Постать Івана Титовича Запорожченка – вчителя, художника, музиканта – є взірцем для майбутніх поколінь. Він відіграв значну роль у культурно-освітньому житті Чигиринщини в першій половині ХХ сторіччя.

1. Лазуренко В. Становище культури та освіти на Чигиринщині у міжвоєнний період // *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.* – Черкаси: Ваш дім, видавець Дикий О., 2004. – С. 243.
2. *Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1935–1936 навчальний рік. Видання колективу Чигиринської середньої зразкової школи.* – Черкаси: Державна друкарня «Шкіл канцтресту», 1936. – С. 8.
3. МПД автора. – Яремака Тетяна Вікторівна, 1964 р.н., м. Чигирин.
4. МПД автора. – Блонський Анатолій Сергійович, 1930 р.н., м. Чигирин.
5. МПД автора. – Шевчук Надія Михайлівна, 1954 р.н., м. Чигирин.
6. МПД автора. – Бурма Олена, 1947 р.н., м. Чигирин.
7. Троциньська О. *З історії Чигиринського історико-краєзнавчого музею // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. 1–2 жовтня 2008 р.* – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2008. – С. 250.
8. МПД автора. – Бурма Олена, 1947 р.н., м. Чигирин.
9. МПД автора. – Блонський Анатолій Сергійович, 1930 р.н., м. Чигирин.
10. МПД автора. – Шевчук Надія Михайлівна, 1954 р.н., м. Чигирин.
11. МПД автора. – Блонський Анатолій Сергійович, 1930 р.н., м. Чигирин.

Л. О. Абашіна**ІВАНАЩЕНКО ЛЕОНТІЙ АРТЕМОВИЧ –
ВЧЕНИЙ-ПРАВОВИЗНАВЕЦЬ**

20 серпня 2013 року минуло 100 років з дня народження відомого ученого в галузі міжнародного морського права, доктора юридичних наук, правознавця Іванащенка Леонтія Артемовича. Коріння його з древнього козацького міста Чигирин.

Леонтій Іванащенко народився 7 (20) серпня 1913 р. в м. Чигирин. Був учнем однієї з Чигиринських шкіл. Вибір майбутньої професії був обумовлений, мабуть тим, що Леонтій жив у місті, яке зросло чимало відважних моряків. Цілі династії чигиринців, з діда-прадіда служили на Чорноморському флоті

В 1934–1938 рр. навчався в Вищому військово-морському училищі ім. М. Фрунзе (Ленінград), закінчивши, став кадровим офіцером Військово-Морського флоту. Подальшу службу проходив на командних посадах на підводних човнах Чорноморського флоту, учасник бойових морських походів в роки Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни II ступеню, Червоної Зірки, численними медалями. В 1949 р. закінчив військово-морський факультет Військово-юридичної академії в Москві [1]. В 1949–1967 рр.: ад'юнкт, викладач, старший викладач кафедри стратегії і оперативного мистецтва військово-морського права в Військово-морській академії ім. М. Кузнецова [2]. З 1963 р. – начальник кафедри міжнародного морського права. Екстерном здав екзамен в обсязі курсу військово-морської академії, отримав вищу військово-морську освіту.

В 1952 р. в Вищій юридичній Академії захистив кандидатську дисертацію «Міжнародно-правовий режим прибережних морських вод», в 1974 р. в Інституті держави і права захистив докторську дисертацію «Міжнародно-правові проблеми воєнного мореплавання і міжнародна безпека», в 1983 р. – присвоєно звання професора.

В 1968–1986 рр. – старший науковий співробітник, професор-консультант Інституту держави і права Академії наук СРСР, член учених рад по розгляду кандидатських і

докторських дисертацій. Леонтій Артемович – автор навчальних посібників і підручників та праць міжнародного права, а саме: «Міжнародне морське право» (1955, в співавторстві); «Міжнародне морське право» (1961); «Основи міжнародного морського права» (1965); історико-правове дослідження «Міжнародно-правове обмеження бойового використання підводних човнів» (1957); монографія «Морська блокада і сучасне міжнародне право» (1965) перекладена англійською (Лондон, 1989) і польською мовами (Варшава, 1990) [1].

«Л. А. Іванащенко – один із засновників Радянської асоціації міжнародного права, почесний член асоціації міжнародного морського права, один із засновників комітету «Мир океанам», член його бюро і президії, член редколегії бюлетеня «Мир океанам», учасник багатьох міжнародних форумів, читав лекції в Дипломатичній академії МЗС СРСР, університеті Дружби народів ім. П. Лумумби [1].

Свої досягнення в науці Леонтій Артемович оцінював так: «Найважливішим вважаю те, що на мою долю випала надзвичайно важка, але почесна місія – мені вдалося створити в Військово-морській академії кафедру міжнародного морського права і стати її першим очільником, ввести міжнародне право в програми всіх вищих військово-морських училищ і в усі ланки ВМФ СРСР, що виконують виключно важливі завдання по забезпеченню міжнародного миру і військової безпеки нашої держави на морських і океанічних напрямках.

Вважаю також за обов'язок сприяти знищенню укоріненого в Збройних силах нашої держави міжнародно-правового нігілізму» [1].

Наш земляк усе своє життя віддав морській справі, до останнього подиху стояв на захисті морського миру.

Помер Леонтій Артемович Іванащенко 16 березня 1997 р. у Санкт-Петербурзі.

1. *Кто есть кто в нашей науке. Иванащенко Леонтий Артемович / Ю. Я. Касяненко // Московский журнал международного права. – 1992. – № 4. – С. 129. [Електронний ресурс]. Режим доступу: leksika.com.ua/12090810/legal/ivanaschenko/*
2. *Иванащенко Леонтий Артемович. [Електронний ресурс]. Режим доступу: flot.com/publications/books/shelf/v.*

Н. М. Басиста**ВИШИВКА НАТАЛІЇ КАПУСТЯН**

Біда настигла шістнадцятирічну канівчанку Наталію Капустян напередодні випускних екзаменів. В автокатастрофі вона травмувала хребет, в наслідок чого втратила змогу самостійно ходити. Болісний стан безпорадності, гіркий смуток за нездійснені юнацькі фантазії здавалося б поставили її на межу самозречення. Але доля подарувала їй зустріч зі відомою на канівщині майстринею вишивання Валентиною Жук. Валентина Григорівна постійно опікувалась обездоленою дівчиною. Вона запропонувала Наталії навчитися вишивати. Вишивка зацікавила Наталію.

Не легким був шлях становлення. Та завдячуючи невтомній працьовитості, усадженої вимогливості своєї наставниці дівчина невдовзі досягла того, на що інший би витратив роки. Були звичайно розчарування і зневіра у власних здібностях, та попри все пошуки власного шляху у вишиванні, звертання до народних джерел давали свої наслідки і вселяли надію.

У її вишивках переважає квітково-рослинний орнамент – кетяги калини, грона винограду, шишки хмелю, дубове та кленова листя, мальви, гвоздики, стрункі тополі та розкішні вишні. Злагода ліній і барв, об'єднаних національною традицією, тією безмежною скарбницею українського народного мистецтва, котре передавалося з покоління в покоління в дрібному домашньому мистецькому промислі, лягає стіжок до стіжка на полотно. Улюблена техніка вишивки – хрестик, але не відмовляється вона і від качалочки, витягування, мережки. Гама кольорів різноманітна, але можна помітити і перевагу традиційних червоного та чорного. Лева частка доробку – рушники, хоча не цурається вона і від тканин інтер'єрного призначення, створює їх нові типи: Панно, серветки, декоративні доріжки, скатертини.

Рушники Наталії Капустян зачаровують кожного, хто бодай хоча б одного разу прилучився б до її творчості. Підсвідомо утримуючи паузу споглядання, поринаєш у дивосвіт її візерунків, знаходячись, начебто, поза межею свого часу і відчуваєш себе безпосередньою дійовою особою процесу вишивання. Вони не залишають байдужим нікого. На них хочеться дивитися,

милуватися дивною казкою, слухати чарівних пісень, перелитих в нею у вишукані візерунки, ці напрочуд вдало скомпоновані й колористично вишукані композиції, які сміливо можна окреслити, як гімн життю, яскраве віддзеркалення сонячної душі авторки. Окрім поетичної образності та орнаментальності, в них відчувається і глибокий філософський зміст.

Рушники – це своєрідне відбиття культурної пам'яті народу. В їх узорах збереглися прадавні магічні знаки, образи, дерева життя, берегині і інші символіки, які знайшли подальші своє переосмислення і оновлення, – ділиться своїми думками Наталія.

Індивідуальність – риса притаманна кожному митцеві, особливо цінна, коли він опанував і закріпив вікові здобутки свого народу. Але Наталія, як і будь-який художник, вносить у вишивку і щось своє; а щоб не відійти від традиції, звертається до народних композиційних прийомів, мотивів, колоритності. Мисткиня прагне вдосконалювати орнаментальність своїх витворів, не забуваючи при цьому й традиції.

Окремого розгляду вартує її Шевченкіана, зокрема серія робіт під загальною назвою «Пісню Кобзареву серцем розмережу», яка з великим успіхом експонувалась на персональних виставках Наталії Капустян у багатьох містах. Чарують своє виразністю, майстерністю виконання рушники на слова поезії Тараса Шевченка «Тече вода з-під явора», «Свою Україну любіть», «Думи мої, думи мої», дивують багатством сюжетної композиції тематичні рушники «Садок вишневий коло хати» [1]. На одному з них на розквітлій гілці вишиті хрущі, а на іншому – ціла сюжетна замальовка, де і хата, і тополя, і вишня, мати з дитиною і соловейко на калині. Не залишають байдужим панно «Обніміться ж, брати мої, молю Вас, благаю», та «Не називаю її раем...», на яких досить чітко зображено портрети поета, котрі обрамлені рослинним орнаментом.

До речі, образ Шевченка, як у молодому, та і в зрілому віці, Наталія вишивала, маючи перед собою лише книжкові ілюстрації, що на думку фахівці досить – таки складно, оскільки вишивальниця мусить мати чітке просторове уявлення, вміло використовувати знання пропорцій та колоритності, не залишаючи за собою права на щонайменшу похибку. Одна з останніх робіт вишивальниці – оправа до «Кобзаря», виконана в червоно-чорних кольорах, та текст «Заповіту» поета.

Уквітчати нутро української хати – ось тло її мистецької праці. Своїми творами вона прагне вернути увагу громадськості на українське орнаментальне багатство, його декоративні можливості, тож не дивно, що вона з радістю залучається на хвилю різних виставок, на котрих пропагувалися й пропагуються зразки оригінальної вишивки. Опосередковано, через мереживо своїх витворів, знаходячи цілісність, враховуючи, щоб кольори вишивки контрастно чи тонально, але обов'язково гармонійно сполучалися між собою, добре поєднуючись зі тлом, вона вдивляється в нас глибоким поглядом, а вже нам вестися так, щоб дивитись, а ті очі чесно і гідно. Недарма ж бо вишивки Наталі поїхали подарунками до США, Німеччини, Франції, знайшли притулок у багатьох містах і селах [2, 9].

Поціновувачів її самотньої творчості вражає працьовитість жінки, прагнення щиросеречно втілити у вишивці думи й сподівання свого народу.

Саме вишивка повернула Наталю Іванівну до повноцінного, наповненого добрими і цікавими справами життя. Наталія Капустян веде активний спосіб життя. Крім вишивки майстриня з великим бажанням займається спортом. Як сказала Н. Капустян: «Спорт мені був завжди близький, я навіть мріяла стати вчителем фізкультури». У вересні 2005 р. Наталії Іванівні було запропоновано взяти участь в обласних змаганнях для дітей з обмеженими можливостями. В області стала переможцем. Після змагань, Наталія Іванівна почала займатися кульовою стрільбою з пневматичної зброї, і вже в жовтні місяці поїхала на чемпіонат України з кульової стрільби в Одесу. Там вона стала чемпіоном України серед спортсменів з ураженням опонорухового апарату.

Наталія Капустян була призером кубків чемпіонатів України з кульової стрільби у 2006–2007 рр. і на даний час – кандидат у параолімпійську збірну України з кульової стрільби. Вона увійшла в кращу трійку українських стрільців, визнана переможцем за підсумками 2006 р. в номінації «Спортсмен року» в Каневі. Наталія Іванівна в серпні 2008 р. брала участь у рекреаційних іграх між віз очниками, які проходили в м. Полтаві. Виборола перше місце і отримала кубок, а в вересні цього ж року приймала участь у Всеукраїнських рекреаційних іграх «У волі сила» і виборола перше місце. В 2009 р. в Саках відбувся Міжнародний турнір по Бачні – виборола друге місце.

З 2007 р. Наталія Капустян очолює громадську організацію «Молодіжний центр інвалідів «Відродження» м. Канева». Як сказала Наталія Іванівна: «На сьогоднішній день моя головна мета, як лідера громадської організації, розвиток творчості та туризму серед людей з обмеженими можливостями. І перший мій крок – це проведення міськрайонного фестивалю «Ми діти твої, Тарасе». Моя організація являється членом Всеукраїнської громадської організації інвалідів України «Конфедерація громадських організацій інвалідів України». Я веду активну участь в роботі цієї громадської організації, і я являюся співголовою «Об'єднаного комітету візочників України». Ми хочемо при цій організації провести Всеукраїнський інтегрований фестиваль».

Наталія Капустян бере участь у підготовці та проведенні в Каневі загальноміських заходів, всіх виставках народного декоративного мистецтва, які проводяться у місті. Багато корисного для суспільства робить ця людина, яка має активну життєву позицію і наполегливість в роботі. Наталія Капустян нагороджена грамотами Міністерства праці та соціальної політики України, грамотою відділу сім'ї та молоді і туризму виконавчого комітету Канівської міської ради, Канівського міського відділу культури і туризму і багатьма іншими грамотами та дипломами [3].

Наталія Іванівна – це людина, яку не зламала доля, а мистецтво вишивки надало їй можливість само реалізуватися і підтримувати жагу до життя. Народна вишивка, якою так захоплюється Наталія Капустян – це мистецтво, яке постійно розвивається. Це величезне багатство, створене протягом віків тисячами безіменних талановитих народних майстринь.

1. *Матеріали з фондів науково-дослідного відділу «Народне декоративне мистецтво Канівщини» Шевченківського національного заповідника. Т1708/4353 Рушник «Садок вишневий коло хати...» Капустян Н. І.*
2. *Басиста Н. М. Рушниками долю помережу // Українська культура. – № 10. 2004.*
3. *Архівні матеріали родини Капустян.*

І. А. Семеріч

ВІДОМІ ВИПУСКНИКИ ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ ШКОЛИ № 3

Звенигородській школі №3 понад 100 років. Ініціатором будівництва школи був батьківський комітет, який очолював М. П. Пахлов – купець російського походження, старовір і чесна людина. Він був дуже відомою і поважною людиною в місті та повіті. До того ж він мав сина й доньку і особисто був зацікавлений у такій школі. З його легкої руки батьки внесли на будівництво по 100 рублів кожний. Було засноване відповідне товариство і вибрана кураторія школи – «Попечительна Рада». Вона подбала про урядовий дозвіл для відкриття школи, приміщення; запросила педагогічний персонал. За статутом, який було затверджено 14 (27) лютого 1904 р., комерційне училище стало Комерційною хлопчачою школою. Семилітня програма складалася із загальноосвітніх (перші 4 роки) і спеціально-економічних (наступні 3 роки) предметів. Це майже дорівнювало першому семестрові комерційного інституту. Серед навчальних закладів Звенигородщини дорадянських часів цей займав особливе місце. Його знали далеко за межами повіту [1, 64].

У липні 1917 р. у приміщенні комерційної школи відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва. На ньому калниболотського курінного Семена Гризла було обрано кошовим отаманом Звенигородського повіту.

В другій половині березня 1918 р. в місто увійшли австро-німецькі війська і в приміщенні комерційної школи було утворено казарму для них. Під час окупації німецькі військові прорили під центральним входом тунель. Він з'єднував казарму з комендатурою (вона знаходилась в приміщенні колишнього військкомату) та резиденцією коменданта (приміщення нинішньої школи № 2).

Незважаючи на жорстокий терор, жителі повіту піднялися на боротьбу проти окупантів, яку очолив Звенигородський кіш Вільного козацтва. В першій половині червня 1918 р. розпочалося Звенигородсько-Таращанське повстання, яке в силу різних причин в кінцевому результаті закінчилося поразкою, хоч повстанці заволоділи Звенигородкою. У 1918 р. радянською владою комерційну школу було ліквідовано [2, 82–96].

У серпні 1919 р. Звенигородку захопили денікінці, які протрималися до грудня. 30 січня 1920 р. в місто ввірвалися повстанці отамана Туза, а влітку цього ж року Звенигородка опинилася в руках загону полковника Цвітковського, який підпорядковувався Ю. Тютюннику і приміщення коменційної школи знову було зайнято під казарму (на першому поверсі була конюшня, а на другому – розміщувалися солдати).

На початку 1920-х рр. у приміщенні школи почала існувати Звенигородська професійно-технічна школа. У кінці 1920-х р. – засновано школу імені С. М. Кірова.

З початком Великої Вітчизняної війни навчання в школі було зупинено. В школі розмістився німецький військовий госпіталь. Окупація тривала до 28 січня 1944 р. З 1 вересня 1944 р. в місті почали працювати школи [3, 154].

З 1 вересня 1975 р. приміщення школи зайняла моя школа №3, а школа ім. С. М. Кірова відсвяткувала новосілля в ново-збудованому приміщенні. Школу №3 перевели з приміщення, яке в 1905 році займало чотирикласне училище (на цьому місці тепер збудовано Ощадний Банк) [4, 73].

Перші випускники школи. У 1911 р. відбувся перший випуск комерційної школи. Учні отримували після закінчення школи, титул «личного почетного громадянина». Я дізналася лише про кількох випускників того випуску: Вовк Юрій Володимирович – художник-графік. Внук професора Ф. Вовка (емігрував у Чехію); Пищаленко Гаврило Михайлович – учасник Української революції 1917–1920 рр., редактор газети «Звенигородська зоря»; Ковтуненко Віктор Романович – працював в органах самоврядування Української Народної Республіки (убитий більшовиками); Пахлов Іван Миколайович – активно працював в органах самоврядування Української Народної Республіки (убитий більшовиками); Височанський Павло Федорович – закінчив із золотою медаллю школу, професор Київського кооперативного інституту (репресований в 1930-х рр.); Дашковський Ісаак Климентійович – економіст, історик. Професор. Член Спілки журналістів СРСР. Редагував харківську газету «Комунар» (1919). Ректор Комуністичного університету ім. Артема (1922–1925). Делегат ІХ з'їзду РКП(б). В 1930-х рр. репресований. В 1956 р. реабілітований; Єфімов Володимир – кооперативний діяч, репресований в 1930-х рр.

Серед відомих випускників школи – Лев Устимович Биковський – книгознавець, бібліограф, бібліотекознавець.

Народився Лев Устимович 10 квітня 1895 р. в селі Вільховець Звенигородського повіту. Його батько був лісником. Після початкової домашньої освіти у 1904 р. став учнем реальної школи у Києві. У 1905–1912 рр. навчався у Звенигородській семирічній комерційній школі і закінчив її зі срібною медаллю. У ті роки він входив до місцевого українського гуртка. У 1912–1914 рр. здобув вищу освіту на металургійному факультеті Петербурзького політехнічного інституту, брав активну участь у житті української громади північної столиці Росії.

Восени 1914 р. Биковський перейшов на навчання до Петроградського лісного інституту. У 1915–1916 рр. мобілізований до російської армії де був десятником воєнно-дорожного відділу Міністерства внутрішніх справ. З 1916 р. по 1918 р. – обіймав посаду інженера будівельного відділу 5-го Кавказького армійського корпусу. Після укладення Брестського миру Л. Биковський повертається в Україну. У 1918–1919 рр. навчався у географічному інституті при Київському університеті св. Володимира. Наприкінці 1918 р. улаштувався урядовцем у Міністерстві закордонних справ УНР. У 1919 р. зблизився з Ю.Меженком – першим теоретиком наукової бібліографії в Україні, що й вплинуло на його подальшу професійну і життєву долю. В 1920-х рр. емігрував з України і його ім'я було заборонене, а книжки і праці опинилися у спецфондах. Його творча спадщина – понад 500 праць, частина з них надрукована і зберігається в архівах України і США. 5 жовтня 1995 р. в урочищі Привороття поблизу Вільхівця встановлено пам'ятний знак Л. Биковському.

Випускники і вихованці школи. З 1966 р. по 2007 р. відбувся 41 випуск, закінчили школу 1799 учнів. У 2004 р. Звенигородську школу I–III ступенів № 3 з поглибленим вивченням англійської мови реорганізовано в Звенигородську спеціалізовану школу I–III ступенів № 3.

Випускник школи Борис Лушпенко був представником СРСР в ООН.

Серед відомих випускників школи: Юрій Анатолійович Кармазін, депутат Верховної Ради та Олександр Палій, історик, політолог, журналіст.

Ю. А. Кармазін народився 21 вересня 1957 р. в Звенигородці. Після двох років роботи на міському комбінаті побутової техніки в Смілі в 1976 р. вступив до Одеського державного університету, щоб вчитися на юриста. У 1982 р. Ю. Кармазін був

призначений помічником прокурора Одеської області. Через два роки був призначений заступником спеціального прокурора в Одесі, потім працював прокурором Приморського району Одеси. У 1992 р. був обраний суддею Одеського обласного суду.

На парламентських виборах в 1994 р. та 1998 р. Юрій Кармазін обирався народним депутатом Верховної ради України. 22 травня 1999 був обраний главою Партії захисників Вітчизни. 31 жовтня того ж року він брав участь у першому турі президентських виборів. На них він набрав 0,35 % голосів. Взимку 2000–2001 рр. Юрій Кармазін брав активну участь в акції «Україна без Кучми». На парламентських виборах 31 березня 2002 р. Юрій Кармазін втретє був обраний депутатом українського парламенту за списком Блоку партій «Наша Україна».

О. А. Палій, 1974 р. народження, школу закінчив у 1991 р. Він – історик, політолог, журналіст. Закінчив Національний університет «Києво-Могилянська академія» за спеціальностями «Політологія» та «Історія». Кандидат політичних наук. Автор понад 200 наукових праць та публікацій, книг «Ключ до історії України», «Навіщо Україні НАТО», «Історія України».

У 2008 р. на вході до школи урочисто відкрито меморіальну дошку на честь випускника школи Михайла Степановича Забоченя – відомого колекціонера (філокартиста). Зібрав понад 150 тисяч поштових листівок. Упорядкував і видав унікальний альбом «На спомин рідного краю. Україна у старій листівці», над яким працював кілька десятиліть. В альбомі-каталозі, що побачив світ 2000 р. в київському видавництві «Криниця», представлено й описано понад 7 тисяч давніх і рідкісних ілюстрованих поштових карток, на яких відображено природу, людей, села і міста, історичні події та культурні надбання України. Був членом московського товариства української культури «Славутич» [5, 24].

1. Биковський Л. Звенигородська Комерційна Школа (Спогади з 1905–1912). – Вінніпег–Денвер, 1965.
2. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
3. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1969.
4. Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область. – К., 1972.
5. Забочень М. Україна у старій листівці. – К., 2000.

Т. О. Григоренко

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ ТРОХИМ ТЕСЛЯ

Український археолог Трохим Тесля міг стати вченим зі світовим ім'ям, принісши велику користь науці та славу Україні, але жорстока доля обірвала його життя у самому розквіті. Трохим Трохимович Тесля народився у 1903 р. в с. Мошни Черкаського району Київської (тепер Черкаської) області. Батько Трохима був умілим майстром-каменярем, працював на будівництвах залізничних вокзалів.

У родині Теслів з десяти дітей Трохим був другою дитиною. Змалку любив багато читати, часто ховався в кущах з книгою. В рідних Мошнах Трохим закінчив однокласне училище та, як і більшість молоді того часу, у 1920 р. вступив у комсомол. Після закінчення Черкаської партшколи, працював секретарем райкому комсомолу в Ротмистрівському та Медведівському районах на Київщині (нині – Черкаська область).

Під час служби в Червоній Армії Трохим Тесля був секретарем політвідділу 23-ї стрілецької дивізії. Він дуже хотів здобути освіту, тому після служби в армії вступив до Харківського робітфаку. Саме під час навчання у Харкові так захопився археологією, що вирішив присвятити науці своє життя.

У 1926 р., ставши кандидатом у члени ВКП (б), швидко розчарувався, й у 1928 р. вийшов з партії, як «незгодний з політикою партії в питаннях внутріпартійної демократії» (З анкети заарештованого Т. Т. Теслі).

Восени 1929 р. Трохим Тесля, вже як молодий археолог, працює на розкопках Донецького городища на південно-західній околиці міста Харкова, а в 1930 р. призначається завідувачем відділом рабовласницького суспільства Харківського історичного музею. В 1931 р. на базі Харківського археологічного музею розпочинає роботу Український науково-дослідний Інститут історії матеріальної культури. Т. Тесля вступає до аспірантури інституту на археологічний відділ.

Під час навчання в аспірантурі Трохим Тесля бере участь у роботі Дніпровської (або ще як її називали Дніпрогесівської) археологічної експедиції Наркомпросу України (ДАЕНКУ) (1928–1932 рр.). Очолити її було запрошено видатного історика,

археолога та етнографа, директора Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею Дмитра Івановича Яворницького. В різні роки в складі експедиції працювало чимало знаних археологів, з якими довелося працювати Трохиму Теслі. Кістяк експедиції склали представники історичної науки нового покоління – історики, археологи, краєзнавці, спеціалісти з досвідом польової практичної роботи: А. В. Грінченко, А. В. Добровольський, П. А. Козар, І. Ф. Левицький, М. О. Міллер, М. Я. Рудинський, П. І. Смоличев, О. К. Тахтаї та інші. Як писав Михайло Міллер, нестачу молодших археологів Д. І. Яворницькому вдалося ліквідувати, запросивши співробітників Харківського історичного музею Теслю та Авраменка [8].

В 1931 р. в експедиції вперше створюються загоны археологів за періодами дослідження: палеолітичний, неолітичний, сарматський. Для керівництва палеолітичним загоном був запрошений відомий фахівець з первісної археології І. Ф. Левицький, відраджений Житомирським музеєм. В цей загін потрапили молоді археологи з Харківського музею Н. Г. Авраменко та Т. Т. Тесля [7, 54]. У 1931 р. відомий археолог М. О. Міллер, тоді заступник голови експедиції, досліджував пам'ятки на Дубовому острові та обох берегах Дніпра аж до Ненаситецького порогу. Перебравшись на острів, М. Міллер передав розвідки Т. Т. Теслі [10].

Працюючи в Дніпрельстанівській експедиції протягом 1931 – 1932 рр. Т. Т. Тесля досліджував палеолітичні пам'ятки на ділянці між Вовнігівським та Ненаситицьким порогами, в Кайстровій балці, балці Осогорова I (разом з І. Ф. Левицьким), Дубова (разом з Авраменком) [6, 22]. Хоча перші згадки про знахідки палеолітичних знарядь на Порогах належать до 1888 р., відкриття Надпорозького палеоліту належить саме до 1931 р., коли у районі с. Петро-Свистуново у балках Кислій, Росохуватій, Голій Т. Т. Теслею було вилучено пізньопалеолітичні знаряддя і кістки викопних ссавців [3, 8].

До наукового доробку Трохима Теслі також належить детальне дослідження, відкритої археологом А. В. Добровольським, першої в Подніпров'ї мустьєрської стоянки в балці Сажавці, на околиці Старих Кодаків [3, 8]. В 1934 р. ним були відкриті окремі поховання кочівників у курганах на території будівництва Новомосковського заводу на Дніпропетровщині [5].

Робота у Дніпрогесівській експедиції стала гарною науковою школою для Т. Т. Теслі, оскільки, за словами земляка Теслі

археолога Петра Курінного «Експедиція дала дуже важливі археологічні матеріали, в кількості більшій, ніж було надбано всіма музеями України за 100 років їх існування» [4, 85].

В 1933 р. після закінчення аспірантури, Трохим Тесля блискуче захищає дисертацію (німецькою мовою) на здобуття наукового ступеня «кандидата історичних наук» та за направленням відіжджає на посаду наукового працівника до Дніпропетровського історичного музею. Трохим Трохимович працював у Дніпропетровську з грудня 1933 р. по травень 1934 р. [1]. На той час академік Д.І. Яворницький був звільнений з посади директора музею і відставлений від роботи з опрацювання матеріалів Дніпрогесівської експедиції.

1933 р. став трагічним не тільки для українського селянства, а й для української інтелігенції. В цей час починається «ліквідація ворожих буржуазних» археологів, етнологів, антропологів. Після звинувачення комісією ЦК КП(б)У в 1932 р. Всеукраїнського музейного городка в «українському націоналізмі», в 1933 р. за грати потрапив директор П.П. Курінний. Наприкінці 1933 – початку 1934 року органами ДПУ УРСР фальсифікується справа так званого «Російсько-українського фашистського блоку», який, за версією слідства, мав близько 40 осередків цієї організації в різних містах. Членами їх виявилися співробітники музеїв Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира.

У 1934 р. Трохим Тесля був переведений на роботу у Київ до заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ), що знаходився у Києво-Печерській Лаврі, на посаду завідувача відділом Центрального історичного музею. Під час роботи у Лаврі він бере участь у розкопках Десятинної церкви, протягом 1935–1937 рр. працює в відрядженнях у російських музеях Москви та Ленінграду. Під час відряджень йому неодноразово пропонують залишитися працювати у Російському музеї в Ленінграді. Проте Тесля не погоджується покидати батьківщину. Під час роботи у Києві Трохим Тесля співпрацював з російським археологом М. О. Рогачовим, якого запрошував на обробку колекції з Кайстрової балки [9].

Та залишитися осторонь масових репресій Трохиму Теслі все ж не судилося – Київський музейний городок вважався одним з осередків групування «націоналістичних сил». 28 жовтня 1937 р. військовий прокурор Київського військового округу видав постанову про арешт Т. Т., а вже наступного дня його було заарештовано. Після арешту, довгий час ніхто не знав про його

подальшу долю. Видатний археолог Михайло Міллер (під час війни емігрував у Німеччину) у своїй праці, виданій у Мюнхені, лиш згадує Т. Теслю, який «...безслідно зник...», очевидно був репресований в 1930-х рр. [1]. Лише через десятки років стала відомою трагічна доля Трохима Трохимовича.

Під час допиту Теслі одним з перших питань слідчого було питання про академіка Яворницького та його взаємовідносини з молодим археологом. Трохим Тесля не заперечував своїх близьких стосунків з Яворницьким, з яким йому разом довелося працювати. Але слідчим НКВС потрібні були не дружні зв'язки, а пошуки ворогів народу та іноземних шпигунів.

Стосунки Яворницького й Теслі було розцінено як замасковану під наукову основу спільність контрреволюційних поглядів. В протоколі допиту записано, що Трохим Тесля ще до знайомства з Яворницьким, під час його навчання в аспірантурі Харківського інституту матеріальної культури, був вихований в націоналістичному дусі тим середовищем, в якому він знаходився. Особливо підкреслювалася роль колишнього ректора інституту професора О. С. Федоровського, який «...всячески старался внедрять аспирантам националистические взгляды и возбуждать ненависть к Советской власти» [11, 7]. Сам Дмитро Яворницький ще з 1933 р. перебував під тиском звинувачень у пропаганді фашистської теорії про чистоту раси, яку показував «...всячески идеализируя запорожское казачество» [11, 8]. Крім того Яворницький «...доходил до такой наглой клеветы на Советскую власть, что строительство Днепростроя... считал неуместным, так как при затоплении порогов, по его мнению, исчезнет и память о запорожском казачестве» [11, 8].

За матеріалами кримінальної справи до антирадянської організації в Києві Тесля був залучений археологом Грінченком, який також «...в прошлом ученик националиста – Эворницкого» [11, 10]. До складу організації слідчі залучили «націоналістично настроєних працівників музею, а також завідуючого Музейним відділом Совнаркому України Знойко». Основним завданням організації була шкідницька діяльність по зриву музейної роботи. Свідчать документи: «В 1936 году Бондарь умышленно сорвал экспозицию в отделе феодализма к 1 мая. Тоже сделал и Шугаевский. При чем практиковалось участниками организации и оформление экспозиций в фашистском духе. В экспозиции, которую организовывал Шугаевский, были выставлены деньги с

фашистськими свастиками и за підписью троцькиста Пятакова. По указанию Хвьли и Знойко, Гринченко систематически перебрасывал ценные материалы музея из одного помещения в другое, тем самым не давая возможности нормально проводить работу по подготовке экспозиций» [11, 10]. Сам же Т. Т. Тесля звинувачувався в зриві виставки з нагоди ХХ річниці Великого Жовтня.

З протоколу допиту свідка, одночасно «викритого у вербовці» Т. Теслі: «...Осенью 1936 года Хвьяля предложил мне сорвать разработку и создание экспозиции археологической коллекции исторического музея. Это я провел вместе с вовлеченным мною в организацию сотрудником музея Теслей, руководившем разработкой археологических коллекций. Всячески задерживая выполнение этой работы, я и Тесля перебрали экспонаты археологической коллекции в непригодное помещение на хоры Успенской церкви, сорвав этим дальнейшую разработку экспозиции» [11, 21].

За явно сфабрикованою справою пройшло чимало відомих діячів української культури: «...в число участников национал-фашистского подполья в Киеве входят:

Саксаганский – артист, крупнейший деятель националистического движения...;

Щупак – писатель и критик...;

Грудына – писатель...;

Верховинец – руководитель украинской капеллы бандуристов и певцов, видный националистический деятель;

Василькивская – жена академика, одна из основательниц укр. националистической организации «Просвіта»;

Крушельницкий – артист, режиссер театра им. Франко...;

Тесля – научный сотрудник краеведческого музея, ученик и последователь академика Эворницкого, активный националистический деятель» [11, 19–20].

Центральний історичний музей було піддано критиці в партійній пресі, зокрема журналі «Комуніст». Газета «Комсомолец України» писала: «Унаслідок шкідництва український історичний музей приведено до розвалу. Директор музею Гринченко та його «адъютант» – науковий працівник [Трохим] Тесля зробили все, щоб розвалити цей важливий заклад» [2, 171].

Слідчі довели свою справу до кінця. «Обвинительное заключение по делу № 817 по обвинению Теслы Трофима

Трофимовича по ст. 54-7, 54-8, 54-11 УК УССР. Управлінням Государственной Безопасности НКВД УССР вскрыта и ликвидирована антисоветская украинская националистическая террористическая организация, руководимая бывшими боротбистами, ставившая своей главной задачей насильственное свержение советской власти на Украине и установление фашистского строя. Одним из активных участников этой организации являлся арестованный 29 октября 1937 года и привлеченный по настоящему делу в качестве обвиняемого Тесля Трофим Трофимович. Следствием и признанием самого обвиняемого Тесли установлено, что он с 1936 года являлся активным участником антисоветской украинской националистической организации, в которую был завербован Гринченком... Вселедствие указанного, дело по обвинению Тесли Трофима Трофимовича направить на рассмотрение Особой тройки при Киевском Областном Управлении НКВД» [11, 23–25]. Постановою Трійки Київського облуправління НКВС від 17 листопада 1937 р. Т. Т. Тесля був засуджений до розстрілу.

Вирок був виконаний 27 листопада 1937 р. о 24 годині в Києві. Через деякий час дружині Вірі Іванівні повідомили, що Трохим Тесля був засуджений до 10 років таборів без права переписки. Незабаром, дружина та дворічний син Юрій були виселені з квартири і виїхали з Києва.

Лише у 1956 р., після звернення дружини Трохима Тесли до Військової колегії Верховного суду СРСР та до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова з проханням повідомити про місцезнаходження її чоловіка, вивчивши справу та знаючи, що Тесля був засуджений до вищої міри покарання та розстріляний ще у 1937 р., але, керуючись вказівкою КДБ при РМ СРСР № 106-сс від 24 серпня 1955 р., слідчий КДБ написав у довідці про розгляд заяви «...считаю возможным объявить о том...», що Трохим Тесля помер 18 грудня 1942 р. у таборах від туберкульозу горла [11, 49].

В 1955 р. за погодженням з ЦК КПРС і Прокуратурою, КДБ направив на місця інструкцію № 106-сс («совершенно секретно») у якій зобов'язав сповіщати рідних страчених, що вони були засуджені до 10 років виправно-трудоих таборів без права переписки і померли у місцях відбування покарання. В 1956 р. визначенням військового трибуналу Київського округу від 12 жовтня 1956 р. рішення Трійки при Київському управлінні

НКВС УРСР від 17 листопада 1937 р. по справі Теслі відмінено і справа закрита за відсутністю доказів злочину.

Місце поховання Т. Теслі було знайдене лише після розкриття документів архівів СБУ стосовно масових поховань у Биківні. З цих документів стало відомо, що з осені 1936 р. Биківнянський ліс на північно-східній околиці Києва став «спецзоною для потреб НКВС». Тіла всіх розстріляних у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. відвозили до Биківнянського лісу.

1. Бекетова В. М. Музей – це доля: історія музею в життєписах його працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0138-2.html>.
2. Білокін С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Монографія / Нац. Києво-Печер. іст.-культ, заповідник, НАН України. Ін-т історії України. Центр культурол. студій. – 3-тє вид., доп. – К., 2006. – С. 171.
3. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. // Проблеми археології Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 6.
4. Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 85.
5. Лесничий П. П., Шалобудов В. И. К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pap/2003/03prldpr.pdf.
6. Ляшко С. Н. Днепровская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и её роль в развитии отечественной археологической науки // Проблеми археології Подніпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 22.
7. Миллер М. А. Археология в СССР. – Мюнхен, 1954. – С. 54.
8. Міллер М. О. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України. – Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Ювілейний випуск. – Т. VI. – Мюнхен 1956. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svit.in.ua/stat/miller.doc>.
9. Платонова Н. И., Аникович М. В. Александр Николаевич Рогачёв. Материалы. Воспоминания. Размышления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gr.archaeology.ru/Download/Platonova/2005_Rogachev.pdf.
10. Тесленко Д. Л. Фанигін Ю. Ю. Михайло Олександрович Міллер – людина і учений в епоху гуманітарних катастроф. Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2008/08dltvuv.pdf.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37201. – Т. 1. – С. 7.

Н. П. Бублій

ПЕТРО ІВАНОВИЧ КОВБАСЕНКО — ЗАСЛУЖЕНИЙ АРТИСТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У серпні 1939 р. в нашому селі Моринці в сім'ї коваля Івана Максимовича Ковбасенка народився хлопчик, якого назвали Петром. З дитинства він жив у світі чарівних українських пісень, які співали його батько Іван Максимович і мати Феодосія Спирідонівна. Співучим був увесь рід Ковбасенків. Цю родину шанували в селі. Коли збиралися всі брати Івана Максимовича: Макар, Степан, Гнат, Тимофій, Сергій і сестра Феодосії Спирідонівни Антоніна Федорівна, то всі обрядові пісні - колядки, щедрівки, веснянки, весільні тощо виконувалися на високому професійному рівні. А пісня «Їхав козак за Дунай» і віночки українських пісень перетворювалися у чудові хорали.

Іван Максимович був визнаним ковалем села, працював понад 40 років у кузні, за визначну працю йому присвоїли звання «Почесний громадянин села Моринці». Все життя пропрацювала в колгоспі Феодосія Спирідонівна, яка народила і виховала чудових дітей. Петро був молодшим у сім'ї. Його старшу сестру Надію під час Великої Вітчизняної війни вивезли в Німеччину. Вона загинула в німецькій неволі. Середня сестра Галина Іванівна закінчила Київський педагогічний інститут і все життя пропрацювала в Херсоні вчителем, директором школи, нагороджена орденом Леніна і значком «Відмінник народної освіти».

Петро Іванович Ковбасенко пішов у 1-й клас Моринської середньої школи у 1946 р. і закінчив її у 1956 р. Доля простого хлопця з колгоспної родини завдяки таланту, співучій вдачі визначила його шлях у світ великого мистецтва. Починаючи з 1956 р. П. Ковбасенко співає у хорі Херсонської обласної філармонії. Там вперше він вийшов на велику сцену і став учасником концерту майстрів мистецтв Херсонщини в Києві. За рекомендаціями кваліфікованих музикантів він вступає до Київської державної консерваторії ім. П. Чайковського. В числі кращих молодих виконавців України він брав участь у фестивалі Українського мистецтва у Москві. Після закінчення підготовчих курсів Київської консерваторії переїжджає до Одеси і стає студентом Одеської державної консерваторії ім. Нежданової.

Природа наділила Петра Івановича чудовим голосом – басом, який зачаровував своєю силою, красою. Він однаково любив і майстерно виконував класичні твори (романси, арії з опер, оперет), сучасні пісні, народні твори. Будучи студентом, П. Ковбасенко співав в оперній студії, створеній при консерваторії, де виконував партії Виборного з опери «Наталка-Полтавка», Чуба з опери «Черевички», дона Базиліо з опери «Севільський цирульник» та інші арії з опер українських та російських класиків.

Ще у 1963 р. він отримав визнання видатного українського композитора К. Данкевича, який особисто подарував йому ноти своєї опери «Богдан Хмельницький» за чудове виконання арії М. Кривоноса і написав на згадку «Талановитому студенту Одеської консерваторії, милому Петру Івановичу». Сильний і колоритний бас Петра Ковбасенка полонив диригента ансамблю пісні і танцю Одеського військового округу. Разом з цим колективом він майстерно виконував патріотичні пісні, які знала вся країна: «Бухенвальдський набат», «Хотят ли русские войны», «Шумел сурово Брянский лес» та інші.

У 1961 р. Петро Іванович одружився, а у 1962 р. у сім'ї Ковбасенків народилася донька Світлана. Дружина Луїза Іванівна працювала вчителем російської мови і літератури Моринської середньої школи, працювала директором навчальних закладів, 17 років – начальником відділу позашкільних закладів та головним спеціалістом Міністерства освіти України. Зараз Луїза Іванівна, Заслужений працівник освіти України, працює науковим співробітником Академії педагогічних наук України в Києві.

Дочка, Світлана Петрівна, пішла стежкою батька, закінчила музичну школу, музичне училище та музично-педагогічний факультет теперішнього національного педагогічного університету ім. Драгоманова.

У 1965 р. Петро Іванович закінчив Одеську державну консерваторію та став солістом ансамблю пісні та танцю Південної групи радянських військ (Угорщина). А з 1969 р. працює художнім керівником та солістом-вокалістом Херсонської обласної філармонії. Цей період життя був дуже плідним, і наприкінці 1969 р. він став переможцем Республіканського конкурсу пісні у Краснодарі за виконання пісні Я. Френкеля «Русское поле», отримавши диплом першого ступеню. Після цього співак об'їздив із гастролями всю Україну, де виступав з творами, які виконував українською, російською, угорською, італійською мовами.

Але особливо колоритно, на високому професійному рівні він виконував українську пісню, українські романси, які любив безмежно і пропагував усе своє життя, в якій би країні чи стороні він не жив. Це – «Прощай село», «Пісня про рушник», «Гуде вітер вельми в полі», «Розпрягайте, хлопці, коней», «Ой, кум до куми залицявся», «Ой, на горі цигани стояли», «Казав мені батько», «Удовицю я любив», «Іхав козак за Дунай», «Дід рудий», «Як засядем, браття, коло чари» та інші. Петро Іванович завжди включав до свого репертуару пісні на слова Тараса Шевченка та й взагалі на історичну тему. Слухачів захоплював його могутній бас і гордість за свою землю і народ. Зал піднімався і довго аплодував йому за виконання «Думи мої, думи мої», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Про Кармелока», «Пісня Тараса» з опери «Тарас Бульба», «Оповідання Кривоноса» з опери «Богдан Хмельницький» та інші твори.

У 1973 р. він знову від'їжджає разом із сім'єю працювати за кордон у ансамблі пісні і танцю Військово-повітряних сил, який знаходився у Німецькій Демократичній Республіці. Виступаючи перед військовою аудиторією, перед жителями німецьких міст, на різних фестивалях, святах, П. Ковбасенко, крім військово-патріотичної пісні включав до свого репертуару десятки російських пісень і романсів, виконання яких користувалося великим успіхом. Це – «Ей, ухнем», «Про блоху», «Из-за острова на стрежень», «Вдоль по Питерской», «Из-под дуба, из-под вяза», «Славное море - священный Байкал», «Утес», «Обойми, поцелуй», «Живет моя красotka» та інші. У 1977 р. за значний внесок у зміцнення дружби між народами його було нагороджено урядовою медаллю Німецької Демократичної Республіки.

Після роботи у Німеччині П. І. Ковбасенко повернувся до Херсону, де продовжив співати у Херсонській філармонії. Тут він бере участь у роботі музичного лекторію. У його репертуарі звучать твори М. Лисенка «Пісня Тараса» з опери «Тарас Бульба», С. Гулака-Артемовського з опери «Запорожець за Дунаєм», К. Данькевича «Оповідання Кривоноса» з опери «Богдан Хмельницький», М. Мусоргського «Пісня про блоху», Верді, романс Фієско з опери «Симон Бонанегро», Росіні, арія дона Базиліо з опери «Севільський цирульник», Даргомижського «Титулярний совітник», Масне «Елегія», М. Глінки «Сомнение», Балакірева «Обойми, поцелуй» та інші.

У 1979 р. він переїздить до Києва за запрошенням працювати солістом-вокалістом у ансамблі пісні і танцю прикордонних військ.

Але поклик віддати свою майстерність, свою любов до українського мистецтва вирішально відіграли роль у тому, що 1985 р. Петро Іванович переходить до Української державної Заслуженої капели бандуристів на посаду соліста-вокаліста. З цього року він проявив свою відданість справі відродження української музичної культури, брав активну участь у роботі Українського Фонду культури, яким багато років керував і керує Борис Олійник – відомий поет, політик, державний діяч.

Протягом 1989–1992 років він перериває роботу у капелі і бере активну участь у створенні і становленні відомого в Україні чоловічого гурту «Козацькі забави». А потім знову повертається до капели бандуристів. Багаторічна робота в цих двох колективах зробила Петра Івановича Ковбасенка відомим в Україні.

Із капелою бандуристів і з гуртом «Козацькі забави» останні 15 років свого життя Петро Іванович Ковбасенко своїм співом, громадянською позицією, великою любов'ю до українського національного мистецтва пропагував велич українського народу, українця, їх прагнення до незалежності, волі та щасливого радісного життя. Він виконує пісні «Гей ви, стрільці січові», «Зажурились галичанки», «Січ іде», «Ой зійшла зоря», «Налий, шинкарочко», «Ой хмелю, хмелику», «Чорна рілля ізорана» та інші. Вкладаючи душу, він виконував свою улюблену пісню «Бандуристе, орле сизий», «Марш Сірка», «Запорозький писарю», «Хмелю», «Чорна хмаро», «Україно, мати», «Ой, там на ринку», «Ой, чого ти дубе», «Гречка», «Ой, зійшла зоря», «Закувала зозуленька», «За світ встали козаченьки».

Саме за прекрасні вокальні дані, за вміння, за постійний професійний розвиток, за відданість справі відродження української музичної культури П. І. Ковбасенку присвоєно звання «Заслужений артист України». За цей період Петро Іванович виступав на сценах Молдови, Латвії, Естонії, Білорусії, Югославії, Франції, Німеччини, Канади, Росії, Англії, Південної Кореї, Америки, Чілі, Бразилії, Перу, Колумбії та інших країнах світу. Українська щоденна газета «Свобода» писала: «Могутній бас могутнього козарлюги-соліста Петра Ковбасенка зазвучав у народній пісні «Бандуристе, орле сизий» і полонив слухачів своїм блискучим виконанням».

Петро Іванович Ковбасенко любив організовувати виступи селі Моринці, на своїй рідній землі. Моринчани завжди тепло приймали і «Козацькі забави», і капелу бандуристів. Газета «Вечірній Київ» у жовтні 1995 р. писала: «Заслужений артист

України Петро Ковбасенко вмів заспівати будь-якою мовою, але найбільше любить свою, шевченкову, вивчену не з підручників, а в с. Моринці, на батьківщині Кобзаря, де народився і виріс... Ознака його козацької вроди – це розкутість і волелюбність натури, любов до свого рідного, національного».

Понад 40 років Петро Іванович Ковбасенко доносив слухачам сіл, міст своєї рідної Батьківщини і за кордоном рівень нашої національної культури, виконуючи найрізноманітніші українські музичні твори і заповідаючи нащадкам передавати це з покоління в покоління.

Т. М. Мацієвська

НАТАЛІЯ ЗАМУЛКО-ДЮБУШЕ – УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЯ У ФРАНЦІЇ

Готуючи концепцію нової експозиції музею «Літературна Канівщина» Шевченківського національного заповідника, науковці проводять значну пошукову роботу матеріалів, які б максимально повно відображали літературний процес на Канівщині. З особливою прискіпливістю досліджується, вивчається матеріал про видатних земляків.

Серед плеяди українських письменників, які народилися на черкаській землі, є імена, які ще мало відомі великому загалу. Зокрема, ім'я нащадка давнього козацького роду, української письменниці, поетеси, перекладачки, громадського діяча з Франції – Наталі Йосипівни Замулко-Дюбуше.

Народилася Наталія Замулко у мальовничому селі Прохорівка, неподалік Канева. Ось як про свою малу батьківщину пише до нас у листах пані Наталя: «Пишаюся тим, що я з Прохорівки, заснованої козаками Запорізької Січі.... Сила характеру моїх предків завжди допомагала мені вийти з найважчих ситуацій....», «...У Прохорівці рідних вже немає. Але це моє коріння, це місця дороги моему серцю...».

Через деякий час батьки переїхали до Черкас, де Наталя закінчила школу, інститут і влаштувалася на роботу: «... когда закончила школу в Черкассах, печататься я начала рано в 16 лет и побеждала во всевозможных конкурсах литературных типа «Сонячні кларнети», мечтала о журналистике и потащилась в

Канев по рекомендації от Лилии Шитовой, она тогда заведовала областной газетой. Приехала к редакторше каневской районной газеты, она посмотрела на меня молоденькую, без диплома журналистского и отказала. Ничего, жизнь научила и стилю журналистскому и много чему. Выписалось само...».

Так, життя не дарувало їй легкого шляху. Але дівчина була впертою, не хотіла відступити від омріяної журналістики: «Я вже зрозуміла, що життя це рух вперед і постійна боротьба. Наївне дівчатко, непомітно для себе, перетворилось на Жінку сильну і незалежну, здатну змінити свою долю. Час настав...».

Перші поезії «Чекання», «Земля цілюща», «Спів казкової жар-птиці», які отримали схвальну оцінку, вийшли у збірнику «Дивлюсь в твоє освітлене вікно», надрукованому у дніпропетровському видавництві «Промінь». Далі читачі змогли насолодитися поезіями Н. Замулко з чергових збірок «Березнева заметіль» (1990), «Берег пам'яті» (1997).

Через кілька років у збірнику поезій «Дніпрові зорі» Наталя Замулко опублікувала ще кілька поезій, які пронизані великою любов'ю до української землі та простих працелюбних земляків. Вірші «Пахне вибілена хата», «Запахла вода весною», есе «Квиток на французький корабель», «Вийти заміж за іноземця», збірник віршів «Лелеки рідної землі» принесли письменниці визнання і шану.

Одне із своїх оповідань назвала «Долю не вибирають». Ця назва влучно пасує до її власної долі. Ще зовсім юною Наталя закохалася у француза, інженера Нобера Дюбуше, що приїхав у групі фахівців до Черкас налагоджувати хімічне підприємство. Та по закінченню відрядження, Нобер повернувся до Франції без коханої. У Радянському союзі про шлюб громадянки СРСР з представником капіталістичної країни не могло бути й мови. На дівчину почали «тиснути» через батьків, постійно нагадуючи про навчання сина у військовій академії і як стосунки їхньої дочки вплинуть на життя родини. Наталя не пішла наперекір родині. Жила в Україні, деякий період у Казахстані, закінчила економічний факультет Вищої школи профспілкового активу (Москва), працювала у Черкаському обласному комітеті захисту миру, займала активну життєву позицію. Спільними зусиллями одностудентів підготували цикл радіопередач про загрозу атому та впливу радіації на людей, збирали підписи проти будівництва Чигиринської АЕС. Під тиском громадськості будівництво було припинено.

А допомагали продовжувати жити, працювати, не відступати, творити віршовані рядки, які народжувались у Наталиному серці один за одним: «...высылаю Вам книгу моих стихов «Лелеки рідної землі», из неѣ Вы узнаете не только наш Днепр, но и мою историю творческой женщины, которая много теряла в своей жизни, со многим расставалась, но только не с творчеством...»

Особливу сторінку в житті і творчості пані Наталі займає лірична поезія про кохання, розлуку з коханим, про власні сни, у які все частіше приходив француз Нобер Дюбуше. Йшли роки, пані Наталя вийшла заміж за українця, жила у Черкасах, народила двох доньок і сина, але...все частіше в її віршах звучали слова про перше її кохання. Розлучившись з чоловіком, знову почула дорогий серцю голос Нобера, який все ще чекав на неї. Через певний час Наталя Замулко стала мадам Дюбуше, отримала французьке громадянство, продовжила навчання у Франції (м. Пуатьє), отримала кваліфікацію викладача французької мови для іноземців. «Відлітаючи рейсом Київ – Париж, я залишаю певні висоти, які мені дають право бути гордою. Це чистий від атомщиків Чигирин, за який ми боролися і перемогли, Малу академію народних мистецтв у селі Стецівка Звенигородського району, вже здану до друку довгождану книжку «Березнева заметіль», любов і розуміння своїх доросли дітей та друзів, роботу в Черкаському комітеті захисту миру, де, не шкодуючи часу та енергії, працювали на Мир. Сонячна і прекрасна Франція, в яку я закохана здавна – через її класичну літературу, – повинна стати моїм домом» [1, 2].

Вивчила досконало французьку мову, займалася адміністративною роботою, працювала перекладачем у міжнародній організації LC International. Але на чужині, знаючи французьку, ніколи не забувала рідну мову, рідне слово. Її першою любов'ю була і залишається Україна, і свої ностальгічні почуття до неї з чужини, поетеса передає у своїх віршах.

Вже все було. І все ще може бути.

Тобі, народе мій, ще «розцвітати знов».

Ти будеш бачить, все ще будеш чути

З гіркотним пилом, всмоктанним у кров.

Що приваблює любителів поетичного слова у віршах пані Наталі? Щирість, прагнення осягнути себе в огромі простору і часу. Але цей пошук не зв'язаний чіткою логікою. Це швидше фіксація інтуїтивного відчуття, блукань у пошуках, коли не знаєш як ступити подальший крок, дослухаєшся до невідомості,

до калатання власного серця, до ще не визрілих думок. Такий стан позначається і на формі, і словесній тканині, звуковій тональності... У поезіях Наталі Замулко чується відгомін драматичної історії України, прочитується сповідь сивого Дніпра по його минуле і сучасне [1,3]:

*Я біля тебе змалечку росла,
А ти собі все протікав до моря.
А потім сталося, що так до тебе йшла,
Як до спасіння, від людського горя
Ріко моя! В надії світлий день.
Віддай мені лиш слово для любові.
Скажи своїй краплиночці шовковій
Як вперше вирушав ти до людей...*

Креативна особистість завжди притягує до себе таких же творчих людей. Наталя Йосипівна може з гордістю годинами розповідати про співпрацю з непересічними особистостями – художниками, поетами, композиторами, співаками. Першим, хто відчув, що слово поетеси Замулко може стати піснею, став український композитор Михайло Бендіков (нині проживає з родиною в Ізраїлі). Він пояснив з чого почалася співпраця: «Творча іскра між поетом і композитором виникає тільки у тому разі, коли ці твори високохудожні, наповнені змістом, глибокими почуттями». Так народилася пісня «Журавлі», у якій туга душі, що відлітає в образі журавля на чужину. Ця тема близька і українській оперній співачці Світлані Бендіковій, яка першою виконала пісню творчого тандему поетеси Наталі Замулко і композитора Михайла Бендікова.

Нині співпраця талановитих українців продовжується. Музику на слова пані Наталі написав і черкаський композитор, народний артист України Олександр Стадник. Під час зустрічей Наталі Йосипівни з земляками звучать пісні у його виконанні.

Вірші та проза прохорівської письменниці стають джерелом натхнення і для художників. Талановита черкаська мисткиня, заслужений художник України Тамара Гордова відтворює образи з віршів пані Наталі у власних декоративних розписах. А канівська художниця Галина Морозова, прочитавши збірку поезій та нову збірочку оповідань та очерків «Чужа нація», під великим враженням написала картину «Вид на Тарасову гору з Прохорівки». Цю картину пані Наталя отримала на згадку про зустріч від музейників Шевченківського національного заповідника, які навесні 2013 р. зробили канівцям великий дарунок –

познайомили з прекрасною талановитою землячкою Наталею Замулко-Дрюбуше та з її творчістю. У Каневі гостя ознайомилася з музеями заповідника, зокрема з експозицією музею «Літературна Канівщина», де вже були представлені збірки поезій поетеси. У дарунок музею вона передала частину свого особистого архіву. Пошанувала могилу великого українського поета і художника Тараса Шевченка, вклонившись його світлій пам'яті та прочитавши на Тарасовій горі власну поезію, присвячену українській Святині.

Друзі, однокласники, земляки з Прохорівки, громадськість Канева тепло зустрічали слова української жінки незвичайної долі. Кожному автор вручила свою нову книгу «Чужа нація». Розповіді письменниці у Каневі зачарували задушевністю, ширістю, теплою спілкування, вірою в майбутнє України.

Повернувшись у Францію, пані Наталя надіслала нам вдячного листа: «...Я дома. Нет!!! Нет!!!... Дома, это там с вами... Все время, проведенное в Украине, после встречи в Каневе, было наполнено воспоминаниями от радостной и теплой встречи. И это грело и греет мое сердце ценностями непроходящими и вечными... В Прохоровке я побывала дома, увидела отцовский дом, где я родилась... Съездила к Днепру, умылась... и как будто бы снова родилась. Благодатный наш край дал мне силы... Сейчас окружаю умышленно себя одиночеством, которое мне не обходимо для творчества,.. Вспоминаю Канев, отсчет моего времени идет теперь оттуда. Обнимаю всех, менталитет людей Каневщины на три порядка выше всей вместе взятой страны – это я почувствовала сердцем и это отметили все, кто был на встрече со мной в Каневе. Ваша Н. И.»

-
1. Біленко В. І. Світло березневої заметілі // Літературна Україна. – 5 липня 1990.
 2. Білокін О. В. Мої слова живуть в моїм народі // Дніпрова зірка. 5 липня 2013. – С. 53–54.
 3. Білокін О. В. Зустріч на Тарасовій горі. Літопис Шевченківського національного заповідника 2011–2013.
 4. Білокін О. В. Мої слова живуть в моїм народі // Культура і життя. – 7 липня 2013. – № 23.
 5. Буклет. Презентація книги. Чужа нація // Черкаська обласна бібліотека ім. В. Симоненка. – 2012.
 6. Буклет. Мої дорогим землякам // Шевченківський національний заповідник. – 2013.
 7. Замулко-Дрюбуше Н. Чужа нація. – К., 2012.
 8. Сизоненко О. Ностальгія. Про нову книжку поезій Наталі Замулко-Дрюбуше. – 2004.
 9. Федоренко П. На крилах дніпрові чайки. – Канів: прес-група, 2008.

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Людмила Олександрівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

АНТОНЕНКО Світлана Вікторівна – методист районного методичного кабінету відділу освіти Городищенської райдержадміністрації.

БАСИСТА Ніна Михайлівна – старший науковий співробітник Шевченківського національного заповідника.

БЕРЕЖНА Наталія Олександрівна – аспірантка Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті, член НСКУ.

БІЛОКІНЬ Ольга Всеволодівна – учений секретар Шевченківського національного заповідника у Каневі, член НСКУ.

БРЕЛЬ Ольга Володимирівна – старший науковий співробітник відділу «Музей Б. Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ГАВРИЛЮК Олександр Миколайович – суддя Київського апеляційного господарського суду, радник Черкаського обласного товариства ВГО «Українське реєстрове козацтво».

ГАРНАГА Валентин Павлович – старший науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею.

ГАФІНОВА Любов Василівна – учитель-методист Першої міської гімназії міста Черкаси, відмінник освіти України.

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ГОНЧАРОВА Марія Миколаївна – учитель історії Хмельницького навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів» канівської районної ради.

ГОРЯЩЕНКО Юрій Володимирович – заслужений працівник фізичної культури і спорту України, начальник обласного центру з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт».

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ГРИГОРЕНКО Тетяна Олександрівна – старший науковий працівник відділу історії краю ХХ – початку ХХІ століття Черкаського обласного краєзнавчого музею.

ГУГЛЯ Віктор Іванович – екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ДЗЮБА Галина Михайлівна – директор краєзнавчого музею села Зелена Діброва Городищенського району.

ДРАЧ Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ДЯЧЕНКО Ганна Василівна – учитель історії Чигиринської ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 ім. Б. Хмельницького Чигиринської районної ради.

ЗАХАРЧЕНКО Оксана Володимирівна – студентка 4-го курсу навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ІСАЄВА Ольга Миколаївна – завідувач науково-дослідного відділу «Канів від давнини до сучасності» Шевченківського національного заповідника.

ІЩЕНКО Анастасія Віталіївна – учениця 9 класу навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 3-колегіум» Смілянської міської ради.

КАЛАШНИК Наталія Балатівна – вчитель навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 3-колегіум» Смілянської міської ради.

КАЛАШНИК Яна Василівна – учениця 9 класу навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №3-колегіум» Смілянської міської ради.

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області, член НСКУ.

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова первинного осередку НСКУ.

КОРОЛЕНКО Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті.

КОСТЮКОВА Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КОТИЧЕНКО Анна Андріївна – магістр навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КРИВОШЕЯ Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, голова первинного осередку НСКУ.

КУКСА Надія Василівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

КУРІННА Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, викладач Київського Центру підвищення кваліфікації сфери управління Міністерства соціальної політики України, член НСКУ.

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління обласної організації НСКУ, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Максимовича.

ЛЕВЧЕНКО Надія Федорівна – екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ЛОБАТЕНКО Ліна Олегівна – студентка 4-го курсу навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЛЮДНИЙ Федір Петрович – старший учитель, почесний краєзнавець України, почесний громадянин м. Кам'янка.

МАРТИНОВА Галина Павлівна – завідувач відділу «Археологічний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

МАЦІЄВСЬКА Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник Шевченківський національний заповідник.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

МЕТИК Людмила Іванівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка».

МІНСЬКА Оксана Іванівна – директор Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, краєзнавець.

НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, методист Черкаського територіального відділення МАН України, член НСКУ, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Максимовича.

НЕРУБАЙСЬКА Любов Андріївна – учитель української мови і літератури, Тальнівський навчально-виховний комплекс «загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №1 – гімназія».

НЕСТЕРЕНКО Валентина Іванівна – заступник директора з наукової роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею, член НСКУ.

НЕУМИТИЙ Володимир Михайлович – методист районного методичного кабінету відділу освіти Звенигородської райдержадміністрації.

ОВСІЄНКО Лідія Григорівна – заступник директора Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника з наукової роботи.

ОСИПЕНКО Таміла Володимирівна – провідний зберігач фондів науково-дослідного відділу Шевченківського національного заповідника «Канів від давнини до сучасності».

ПАВЛИК Світлана Дем'янівна – вчитель української мови та літератури.

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ПОЛЩУК Володимир Трохимович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ПРИСЯЖНИОК Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

СЕМЕРІЧ Ірина Анатоліївна – учитель історії Звенигородської спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів №3 Звенигородської районної ради Черкаської області

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, член НСКУ

СОКУР Юрій Васильович – доцент Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

СТРАДЕЦЬКИЙ Роман Вікторович – вчитель історії, спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії Шельпахівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Христинівської районної ради.

СТРАШЕВИЧ Василь Борисович – виконавчий директор обласної Федерації футболу, заслужений працівник фізичної культури України, лауреат, Почесний краєзнавець України, лауреат обласної премії імені Максимовича.

СТРИЖАК Євген Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету, член НСКУ.

ТАНАНА Раїса Василівна – завідувач відділу «Історія Шевченкової могили» Шевченківського національного заповідника, член НСКУ.

ТРОЩИНСЬКА Олена Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ФІЛПОВИЧ Тамара Іванівна – завідувач науково-дослідного відділу культурно-освітньої роботи Шевченківський національний заповідник.

ХАРЧЕНКО Людмила Іванівна – молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ХАРЧЕНКО Олександр Юрійович – студент 4-го курсу навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЧАБАН Анатолій Юзефович – доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ

ЧЕПУРНА Ірина Володимирівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури і природи Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».

ЧЕПУРНИЙ Олександр Іванович – завідувач відділу масово-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ЧИГИРИК Наталія Василівна – екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ШАМРАЙ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, начальник відділу освіти Кам'янської райдержадміністрації, голова районної організації НСКУ, лауреат обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

ШМИГОЛЬ Любов Олексіївна – молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ШОКУН Владислав Володимирович – науковий співробітник науково-дослідного відділу «Канів від давнини до сучасності» Шевченківського національного заповідника.

ШРАМК Лідія Григорівна – завідувач відділу бібліотеки Шевченківського національного заповідника.

ЩЕРБАТЮК Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України.

ЩЕРБИНА Микола Миколайович – вчитель Черкаської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 32, член НСКУ.

ЮЛКІНА Людмила Іванівна – молодший науковий співробітник відділу «Стецівський етнографічний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ЮРЧЕНКО Ірина Костянтинівна – завідувач науково-дослідного відділу «Літературна Канівщина» Шевченківського національного заповідника.

ЯЛИНСЬКИЙ Павло Іванович – член Лисянської районної організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України

ЯРЦУН Юлія – студентка історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЯШАН Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету, член НСКУ.

ЗМІСТ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І ЧЕРКАЩИНА	4
Б. А. Короленко ТАРАС ШЕВЧЕНКО В КОМЕМОРАТИВНІЙ ПОЛІТИЦІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	4
В. Т. Поліщук ШЕВЧЕНКІАНА ЗЕМЛЯКІВ КОБЗАРЯ	17
С. В. Корновенко, С. В. Чмільова ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОБЗАРЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СІЛЬСЬКИХ МУЗЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ)	28
Л. І. Мегик ЧЕРКАЩИНА – ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ	36
Р. В. Танана ГАЗЕТА «КАНЕВСКАЯ НЕДЕЛЯ» ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	43
Л. В. Гафінов СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ Т. Г. ШЕВЧЕНКА, ПОВ'ЯЗАНІ З ЧЕРКАЩИНОЮ	49
Т. І. Філіпович ШЕВЧЕНКІВСЬКІ МІСЦЯ КАНІВЩИНИ	54
О. І. Трошинська ЧИГИРИН В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	61
Г. В. Дяченко ЧИГИРИНСЬКИЙ СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТІР У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	68
О. І. Дмитренко, В. С. Старусева ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЧЕРКАЩИНІ	75
С. В. Антоненко ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ГОРОДИЩЕНІ	83
В. М. Неумитий ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В МОРИНЦЯХ	88
О. В. Брель ЧИГИРИН У ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	95
І. В. Чепурна ОБРАЗ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ В МОНУМЕНТАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ ЧИГИРИНЩИНИ	103
Н. Б. Калашник, Я. В. Калашник МОТИВИ ЖИТТЯ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ХУДОЖНІЙ ВИШИВЦІ Т. Є. ЗЕЛЕНЕЦЬКОЇ	107

В. В. Гоцуляк ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ І ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ	110
В. В. Сокирська ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ УМАНСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ Г. Ю. ХРАБАНА	118
Т. А. Клименко ПОСТАТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЖИТТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА	124
Л. А. Нерубайська ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ «ШЕВЧЕНКОВА СВІТЛИЦЯ» – ЦЕНТР ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА	128
М. М. Щербина ВІДЗНАЧЕННЯ 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ШПАЛЬГАХ ГАЗЕТИ «ЧЕРКАСЬКА ПРАВДА»	135
Ю. П. Присяжнюк ПЕТЕРБУРЖЦІ ПРО ШЕВЧЕНКА (ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ДІАЛОГИ З ЕКСКУРСОВОДАМИ «ПІВНІЧНОЇ СТОЛИЦІ»)	144
О. В. Білокін ІМ'Я, ВКАРБОВАНЕ В ІСТОРІЮ КРАЮ: ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ З. П. ТАРАХАН-БЕРЕЗА	153
Р. В. Танана В. П. СТЕПАНЕНКО – ПАЛКІЙ ШАНУВАЛЬНИК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	159
В. М. Щербатюк, Ю. В. Сокур, О. М. Гаврилок НА ШЛЯХУ ДО ЗДІЙСНЕННЯ МРІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	170
В. Ф. Мицик БРАТИ ДОМАНИЦЬКІ – ДОСЛІДНИКИ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	178
О. М. Костюкова ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРКАЩИНИ В ЕКСКУРСІЙНІЙ РОБОТІ	192
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: ШЛЯХ ЗАВДОВЖКИ В 60 РОКІВ	555
В. М. Мельниченко ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ: УТВОРЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ	196
А. Ю. Чабан ЧЕРКАЩИНА – НА СУЧАСНІЙ КАРТІ УКРАЇНИ	202

ІСТОРІЯ КРАЮ ДО УТВОРЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ	211
Т. М. Нераденко АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ ЧЕРКАЩИНИ	211
Н. В. Кукса ТОПОНІМІКА ЧИГИРИНЩИНИ: ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛА СУБОТІВ	221
Л. І. Харченко ЧИГИРИН В НОТАТКАХ ПАВЛА АЛЕПСЬКОГО	224
Т. М. Курінна МЛІВ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	229
Л. І. Юлкіна СЕЛО СТЕЦІВКА В СИСТЕМІ СЕРБСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ	237
Л. О. Шмиголь МАЄТНОСТІ ІІ. ФУНДУКЛЕЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ	244
Л. Г. Овсієнко КОРСУНЩИНА В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР	251
А. А. Котиченко ЖІНОЧА СЕРЕДНЯ ОСВІТА: ФУНКЦІОНУВАННЯ ГІМНАЗІЙ МІСТА ЧЕРКАСИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	259
О. О. Драч ГЕНЕЗА ШКІЛЬНИЦТВА НА ЧЕРКАЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	267
Л. О. Лобатенко СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРКАСЬКОЇ ОКРУГИ В ПЕРІОД НЕПУ	275
О. В. Захарченко ПРОФСПІЛКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ У 1920-х рр.	281
С. П. Хандучка ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ЧИГИРИНЩИНІ (СВІДЧЕННЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ВІТОВЕ)	284
В. П. Гарнага МУЗЕЙНІ ПРАЦІВНИКИ УМАНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-х РОКІВ	291
П. І. Ялинський ЦУКРОВІ ЗАВОДИ ЛИСЯНЩИНИ У 1930-х РОКАХ	298
О. М. Березовський ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХРАМІВ ЛИСЯНЩИНИ	307
Р. В. Страдецький КОЛАБОРАЦІЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ (1941–1944 р.) ТА ВТРАТИ, ЗАВДАНІ КОЛАБОРАНТАМИ	319
В. М. Лазуренко, Є. М. Стрижак ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.	331

О. О. Яшан ВНЕСОК ПАРТИЗАН ЧЕРКАЩИНИ У ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКО- ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ	338
О. Ю. Харченко ОСТАРБАЙТЕРИ ЧИГИРИНЩИНИ	345
О. Г. Шамрай УЧАСТЬ МИТЦІВ У КУЛЬТУРНОМУ ОБСЛУГОВУВАННІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРКАЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	351
УТВОРЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК	356
В. М. Неумитий ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЗА ЧАСІВ УРСР	356
О. М. Ісаєва КАНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	359
Г. П. Мартинова СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ У 1950-ті РОКИ	365
О. І. Чепурний ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ МІКРОРАЙОНУ «НОВИЙ ЧИГИРИН»	374
В. В. Шокун КАНІВСЬКИЙ РАЙОН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	379
Н. В. Чигирик З ІСТОРІЇ ТЯСМИНСЬКОЇ НАУКОВО- ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНОЇ БАЗИ ІНСТИТУТУ ГІДРОБІОЛОГІЇ АН УРСР	383
М. М. Гончарова АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАНІВЩИНІ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	388
Г. М. Голиш СІЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЧАПАЄВСЬКОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ)	392
Н. О. Бережна ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДА ЧЕРКАЩИНИ: ПРОБЛЕМА МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСІВ 1989 та 2001 рр.)	408
В. Б. Страшевич ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1954–2014 рр.)	412

Ю. В. Горященко, В. Б. Страшевич ОЛІМПІЙЦІ ЧЕРКАЩИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2012 рр.)	424
О. І. Мінська УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В ЧИГИРИНСЬКОМУ РАЙОНІ	429
ВІДОМІ ПОСТАТІ ЧЕРКАЩИНИ	431
В. І. Гугля СОТНИК СУБОТІВСЬКИЙ ЛАВРІН КАПУСТА	431
Т. В. Осипенко ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКТРИСИ О. Я. КУСЕНКО	440
І. І. Кривошея, Ю. В. Ярцун УМАНСЬКІ ПЕНАТИ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ – ДУХОВНИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ	447
Л. Г. Шрамко КРАЄЗНАВЕЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ СОРОКАПУД – ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН МІСТА КАНЕВА	451
Н. Ф. Левченко ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ БРЮХОВЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДИВО-КЕРАМІКА	454
А. І. Перепелиця ІВАН ТИТОВИЧ ЗАПОРОЖЧЕНКО – ВЧИТЕЛЬ, МУЗИКАНТ, ХУДОЖНИК	461
Л. О. Абашіна ІВАНАЩЕНКО ЛЕОНТІЙ АРТЕМОВИЧ – ВЧЕНИЙ-ПРАВознавець	467
Н. М. Басиста ВИШИВКА НАТАЛІЇ КАПУСТЯН	469
І. А. Семеріч ВІДОМІ ВИПУСКНИКИ ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ ШКОЛИ № 3	473
Т. О. Григоренко УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ ТРОХИМ ТЕСЛЯ	477
Н. П. Бублій ПЕТРО ІВАНОВИЧ КОВБАСЕНКО – ЗАСЛУЖЕНИЙ АРТИСТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР	484
Т. М. Мацієвська НАТАЛІЯ ЗАМУЛКО-ДЮБУШЕ – УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЯ У ФРАНЦІЇ	488
НАШІ АВТОРИ	493

Наукове видання

ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали Сьомої науково-краєзнавчої конференції
«Черкащина в контексті історії України», присвяченої
200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка
та 60-річчю утворення Черкаської області

Матеріали подаються в авторському редагуванні

Технічний редактор
Оригінал-макет
Коректор

С. А. Кандич
С. Г. Кандич
О. І. Безугла

Здано до набору 15.11.2014. Підписано до друку 15.01.2015.
Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.
Обл. вид. арк. __. Умов. друк арк. __. Вид. № __
Наклад 300 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ПП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63
E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ПП Кандич С. Г.
Україна, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2
тел. (0472) 50-07-63
E-mail: vertical2003@ukr.net